МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ ІСТОРИКІВ ПРАВА
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В.М. КОРЕЦЬКОГО
НАН УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРАВА
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ АВТОНОМІЗМУ ТА ФЕДЕРАЛІЗМУ

Матеріали
X-ї Міжнародної історико-правової конференції
22-24 вересня 2003 року
м. Севастополь

Сімферополь – 2004

ББК 67.3я73 + 67.63 + 67.8
УДК 341 (09)[341.231 + 342.24]

Головний редактор Хмільовська Г.І.

Літературний редактор Самойлович Л.В.

Редактори випуску:
Леонова С.В.
Акічин С.В.
Ковальчук Г. А.

Комп'ютерна верстка
Кілєса О.В.

Друк
Денисюк С.Л.

Історико-правові проблеми автономізму та федералізму.
Матеріали X-ї Міжнародної історико-правової конференції
22-24 вересня 2003 року. м. Севастополь.
За редакцією професора Тимощука О.В. – м. Сімферополь:
Всеукраїнський інформаційно-культурний центр, 2004 р. – 464 с.

ISBN 966-8415-03-5

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

Шановні учасники конференції!

Проблема автономного чи федеративного устрою держави має свою історію, але й зараз вона продовжується залишатися актуальною, у тому числі й щодо України.

Наша держава пройшла принаймні три етапи розвитку стосовно до цієї проблеми. Перший з них відноситься до тих часів, коли одна частина України була у складі Речі Посполитої, а друга – царської Росії (до Жовтневої революції 1917 р.). У цей період Україна мала тільки окремі автономні права. Починаючи з Московських статей Б. Хмельницького (1654 р.), спостерігалося звуження автономії Лівобережної України аж до повної її ліквідації за Катерини II.

Конституція Пилипа Орлика (1710 р.) не вирішувала проблеми автономії, а тим більше суверенітету України. Адже нею передбачалося існування України під протекторатом Швеції.

Перші три універсали Центральної ради виходили з автономного статусу України у складі радянської Росії як федеративної держави. Тільки четвертий універсал поставив питання про незалежність України. Але він тоді не отримав реалізації.

Другий етап пов'язаний з входженням України до складу СРСР як федеративної держави (1922 - 1991 рр.). У цей період Україна формально не була автономією, а суверенною державою зі своєю Конституцією та іншими атрибутами влади. Але фактично в усіх принципових питаннях вона була підпорядкована центру. Її правовий статус у цей період мало чим відрізнявся від звичайного автономного утворення.

Третій, сучасний етап розпочався з проголошення України суверенною державою (1991 р.). За Конституцією України вона є не тільки незалежною, а й унітарною державою. У той же час Основним Законом передбачено існування у її складі Автономної Республіки Крим. Тобто зроблено виняток щодо унітаризму України.

Свідомий досвід не є бездоганним у визначенні територіального устрою тієї або іншої держави. Одні держави в основу федерального устрою поклали національні чинники (Російська Федерація), а другі - економічні та інші критерії (ФРН). Багато що тут залежить від історичних традицій, потреб економічного і соціального розвитку тощо.

В Україні популярною є теза про те, що держава сильна своїми регіонами. З урахуванням цього на теоретичному рівні ведуться розробки регіонального поділу України. Пропонується виділити 8-9 таких економічних регіонів з метою поліпшення управління ними.

На офіційному рівні кілька років тому була започаткована адміністративно-територіальна реформа України і створена відповідна комісія, але просувається ця реформа надто повільно. Одним з факторів цього є страх перед самою ідеєю федералізації України.

Практичний аспект проблеми тісно пов'язаний з її слабким теоретичним осмисленням, належним вивченням історичного досвіду. Як відомо, свого часу проблеми федералізму і автономії були предметом дослідження М. Грушевського і М. Драгоманова. Останній, зокрема, у своєму конституційному проекті «Вільний Союз – Вільна Спілка» пропонував розділити Росію на 20 автономних областей (6 з них – на території України), об'єднавши їх між собою федеративними зв'язками. Передбачалося також, що для управління загальними справами будуть створені дві думи – одна обирається всенародно по виборчих округах, а друга – відповідними обласними органами.

У радянський період з українських правознавців плідно працювали над проблемами федералізму і автономії М. Палієнко, І. Александренко, Б. Бабій. А. Таранов та ін. На жаль, у наш час ця проблематика фактично залишається поза увагою юридичної думки.

Все це свідчить про актуальність обраної для обговорення на конференції теми. Хотілося б сподіватися, що вона буде поштовхом як для розвитку наукових досліджень відповідних проблем, так і для практичного вирішення відповідних питань в Україні.

директор Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького (м. Київ),
академік Національної академії наук України,
іноземний член Російської академії наук,
доктор юридичних наук, професор,
Шемшученко Ю. С.

ЯРМИШ О.Н. (м. Харків)

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ АВТОНОМІЇ ТА ФЕДЕРАЛІЗМУ В ІСТОРИКО-ПРАВОВІЙ НАУЦІ

У сучасній Україні, яка згідно з Конституцією від 28 червня 1996 р., є унітарною державою, проблеми федералізму та автономії продовжують зберігати свою актуальність. До сьогодні є політичні сили, які дотримуються ідеї про побудову України на федеративних засадах. Є у нашому суспільстві й прибічники відновлення колишнього Радянського Союзу, або, принаймні, створення на його території нової федерації слов'янських держав. Український народ 1 грудня 1991 р. на референдумі майже одностайно (понад 90% тих, хто брав участь у голосуванні) підтвердив свій вибір будувати власну незалежну державу, а тому спроби повернути історію назад виглядають нереальними і відірваними від життя. Однак ми пам'ятаємо і про те, що під час розробки чинної Конституції України висловлювалися і пропозиції про федеративний устрій нашої держави, утворення земель. Це обґрунтовувалося, у першу чергу, історичними особливостями.

У той же час, у складі нашої держави існує Автономна Республіка Крим, і події нещодавнього політико-правового минулого показують, наскільки важливо точно і відповідально віднестись до розмежування повноважень між центром та автономією.

Іншим аспектом, що актуалізує проблему федералізму та автономії, є новітня історія Європи, якій притаманні, з одного боку, інтеграційні процеси, з іншого – утворення національних держав на територіях колишньої Республіка Чехословаччина та Югославії.

Виходячи з викладеного, проблема федералізму та автономії в контексті вивчення історичного досвіду, найперше в історико-правовому аспекті, має досліджуватися з точки зору і теоретичних, і практичних потреб сьогодення.

Важливе значення для визначення методологічних засад історико-правових досліджень проблем федералізму і автономії має підхід з позицій правової держави і громадянського суспільства.

З сутнісної точки зору дана проблема, на нашу думку, повинна досліджуватися у двох площинах. По-перше, це конкретно-історичні ситуації у вітчизняному чи зарубіжному минулому, державні інституції та їх правове оформлення. По-друге – правові доктрини, що були виплекані в історії політико-правової думки і відображали ті чи інші підходи до федеративного устрою чи автономії.

Проблеми автономії, правових характеристик суб'єктів федерації у тому чи іншому федеративному державному утворенні невідривно пов'язані з історією вітчизняної державності. Однією з вузлових проблем історії держави і права України є характеристика правового зв'язку Війська Запорізького як

державного утворення, що виникло у ході Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького з Московським царством. Незважаючи на те, що до неї зверталися такі корифеї історико-правової науки, як українські вчені М. Грушевський, А. Яковлів, О. Оглоблин, Р. Лащенко, російські М. Владимирський-Буданов, М. Коркунов, О. Градовський, М. Дьяконов, до цього часу проблему не можна вважати «закритою».

Думається, що новітні методологічні підходи можуть збагатити і цю, здавалося б, вивчену–перевивчену тему. По-перше, вельми цікавим було б дослідження правового зв'язку України та Росії з позицій антропологічного методу. Це дасть можливість аналізувати договори Війська Запорізького і Московського царства другої половини XVII ст. від Березневих до Коломацьких статей з точки зору світогляду і світосприймання персонажів, які опрацьовували і укладали ці договори. Правосвідомість, її рівень і особливості, відмінності у колі правлячої еліти в Україні та на Московщині потребують спеціального аналізу, який може дати відповідь на низку питань, котрі неможливо вирішити «в лоб», трактуючи існуючі тексти договорів («статей»). Певні кроки, до речі з позицій філософської антропології, у дослідженні особливостей правосвідомості різних соціальних груп на українських землях зроблені Н. Яковенко. Історик права, звертаючись до цієї проблеми, мусить проявити «вищий пілотаж» методології. Окрім безпосередніх правових пам'яток він повинен звертатися до актів правозастосування, документів приватного характеру, актів та документів не лише держави, а і церкви, художніх творів, оцінок іноземців тощо.

Це дозволить, у першу чергу, позбавитися тих модернізаторських моментів, які все-таки, певною мірою притаманні працям перелічених істориків права минулого. Говорити про федеративний чи конфедеративний зв'язок тогочасних України та Росії з позицій сьогоднішнього дня, наявних доктринально-правових поглядів на федеративний устрій та автономію неможливо.

Проблеми правового зв'язку України і Росії у XVIII столітті досліджувалися досить широко. Безумовно, сучасні методологічні підходи і тут, на нашу думку, дозволять знайти нові характеристики. По-перше, важливу роль відіграло б дослідження взаємозв'язку правового статусу Гетьманщини у Російській імперії та особистого статусу осіб, належних до окремих станів та інших соціальних груп тогочасного українського суспільства. Річ у тім, що правовідчуття автономії для панівної еліти (козацької старшини) тісно пов'язане з бажанням зберегти власні привілеї та «вольності», знайти правові підстави власного шляхетства.

Особливо характерним тут є процес закріплення правового статусу старшини при її інтеграції в корпус дворянства Російської імперії після прийняття «Жалуваної грамоти дворянству» 1782 р. Виникає вельми цікава для дослідника ситуація, коли право на дворянство підтверджувалося найрізноманітнішими правовими актами. Студіювання цього процесу завдяки застосуванню формально-догматичного, історико-психологічного, антропологічного, статистичного методів створює можливості для з'ясування певних внутрішніх,

сутнісних моментів, притаманних власне правовому процесу обмеження і подальшої ліквідації автономії України у складі Російської імперії.

Разом з тим, своєрідну характеристику інкорпораційним процесам другої половини XVII – XVIII ст. дає і дослідження правового статусу російських громадян на території українських земель, передусім «служилих людей», а також співіснування імперських та місцевих, «гетьманських» органів державної влади.

Увесь цей комплекс різнорідних підсистем, що мають різну юридичну природу і міру «задіяності» правом, досліджений з позицій синергетичного методу, на нашу думку, створює можливості для нового, нетривіального прочитання проблем автономії України у складі Росії. При цьому слід зауважити, що системний аналіз змін правового регулювання суспільних явищ на території українських земель у складі Російської імперії потрібно співставляти з існуванням «потоку» загальної історії у її єдності та взаємозв'язку. Як наслідок – маємо бути озброєними і положеннями методологічної школи «Анналів».

Якщо говорити про федерацію та автономію як реальну даність в сучасному розумінні, то починати слід з доби, коли ці поняття не лише сформувалися у науковій думці, але і увійшли у політико-правовий вжиток. Однак, це ставить завдання звернення до взаємозв'язку тих чи інших державно-правових доктрин, поглядів окремих науковців з практикою як політичної діяльності, так і дій державного механізму і у правотворчій, і у правозастосовчій площині.

Визрівання, формування і вдосконалення понять про федералізм та автономію, що відбувалися у вітчизняній політико-правовій думці є корінним, сутнісним процесом, що відбувався у паралельній площині з реальним суспільно-політичним розвитком українських земель у складі як Російської, так і Австро-Угорської імперії.

Усе дев'ятнадцяте століття пройшло на українських землях з точки зору визвольного руху під прапорами федералізму, тобто формування в майбутньому слов'янської федерації як ідеального державного устрою. Те ж Кирило-Мефодіївське товариство, здавалося б, детально досліджене вітчизняною та діаспорною історіографією. Однак, якщо підходити до проблем федералізму системно, мусимо визнати, що підґрунтя подій 1917-1920 рр., зокрема їх державно-правових характеристик, слід шукати в тому, як формувалися і міцнішали ідеї федералізму та автономії на українських землях у часи, котрі Д. Дорошенко та Н. Полонська-Василенко дещо спрощено і упереджено називали «окупаційними» – тобто коли вони були інкорпоровані Росією й Австрією. Тому і Кирило-Мефодіївське товариство варто оцінювати у політико-правовій площині з позицій особливості правосвідомості його членів, впливу на неї тих чи інших об'єктивних і суб'єктивних чинників. Якщо політико-правові погляди Т. Шевченка належним чином досліджені вітчизняною юридичною історіографією, то звернення до інших персонажів тих подій, аналізу проблеми у сукупності, зокрема, з позицій філософської антропології, створює нові можливості для вивчення проблеми федералізму в українській історії. При цьому, зважаючи на жорстокість репресій царату про-

ти українського визвольного руху, крайнє неприйняття будь-яких пропозицій щодо змін державного устрою Російської імперії дає, на нашу думку, можливість при реконструкції правосвідомості носіїв федералістичних та автономістичних ідей застосовувати методологію екзистенціалізму.

У той же час, дослідження проблематики федералізму та автономії у контексті історії західноукраїнських земель має специфіку певної реалістичності, тобто втілення. Мова йде про таку собі, якщо можна так сказати, «міру автономії». Адже у 1861 р. Франц-Йосиф I створив галицький і буковинський сейми. Про український національний характер автономії говорити не доводиться, але це доволі реальна територіально-автономна структура, державно-правові характеристики якої вповні заслуговують на спеціальне дослідження. І хоча свого часу фундаментально студіював цю проблему В. Кульчицький, вона, на наш погляд, ще не вичерпана. Тим більше, під кутом зору ідей автономізму та їх практичної реалізації цей предмет дослідження ще не вивчався. Подолання сучасною українською історико-правовою наукою ідеологічної та методологічної обмеженості радянського періоду створює нові можливості. Це, зокрема, повною мірою продемонстрував у своїх сучасних дослідженнях з історії держави і права Буковини В. Никифорак.

У той же час проведення ґрунтованих на сучасній і плюралістичній методологічній базі системних досліджень історії федералізму та автономії на західноукраїнських землях (у історико-правовій площині) неможливе без урахування складнощів і перипетій ідеологічної та політичної боротьби, яка точилася тут за доби, коли цей регіон став «Українським П'ємонтом» – тобто у кінці XIX – на початку XX ст.

Та найбільш широке поле для проведення досліджень проблематики автономії та федералізму у вітчизняній історії держави і права припадає на період національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. Історія Української Народної Республіки (першої та другої), Української Держави, Української Соціалістичної Радянської Республіки сповнена найрізноманітніших проявів (як теоретичних, так і практичних) федералізму й автономії.

Україна вступила у добу національно-демократичної революції під проводом політичних сил, орієнтованих на постулати державної автономії (котра виплекана фактично з посилок національно-культурної автономії – маємо цікавий з методологічної і теоретико-правової точок зору процес трансформації загальнокультурних та гуманістичних ідей у правові) у досягненні правовими засобами найближчих політичних цілей та федералізму як бачені українськими політиками моделі устрою демократичної Російської держави. На західноукраїнських землях ідеї державної незалежності були більш розвиненими, а отже, маємо унікальну для вітчизняної історії можливість провести системний компаративний аналіз діалектичного поєднання специфіки (регіональної й ментальної, історично-обумовленої) політико-правових ідей, правотворчості (з дослідженням особливостей юридичної техніки) та правозастосування з урахуванням особливостей суспільної та групової правосвідомості людей на території України у той період.

Відтак, незважаючи на безсумнівний внесок, зроблений у різнобічне,

різнорівневе дослідження проблем автономії та федералізму в Україні періоду визвольних змагань О. Копиленком, В. Румянцевим, О. Тимощуком, іншими вітчизняними істориками держави і права, спеціальне, системне, ґрунтоване на сучасних методологічних засадах нетривіально зрозумілої філософської діалектики, антропологічної філософії в усіх її проявах, інших модерних методах комплексне вивчення проблем федерації та автономії в Україні у 1917-1922 рр. ще чекає на свого дослідника. Без перебільшення, подібне монографічне дослідження (що цілком «тягне» на рівень докторської дисертації) за умови його дійсно майстерного виконання, стане справжнім явищем у вітчизняній історико-правовій науці.

Не зупиняючись детально на цій винятково цікавій з методологічної точки зору проблемі, зробимо ще кілька нарисових зауважень. Федералізм та автономія в умовах визвольних змагань українського народу, в усьому спектрі аспектів, від особливостей правосвідомості, політико-правових ідей, понятійного апарату до реальної правозастосовної практики, як ніяка інша проблема можуть і мусять студіюватися з позицій філософського і методологічного плюралізму. У тому якраз і полягає майстерність дослідника, щоб, працюючи в системі координат філософського діалогу, уникнути еклектизму, неорганічного поєднання підходів, що створило б внутрішню дисгармонію самого дослідження.

І останнє, вочевидь вельми дискусійне міркування. Проблеми федералізму та автономії у вітчизняній історії держави і права можливо спробувати дослідити і з позицій філософського постмодернізму саме щодо періоду поєднання національно-демократичної й соціальної революції в Україні. Адже тоді склалася винятково пістрява й складна мозаїка соціальних явищ як правового, так і неправового характеру, з «втручанням» соціально-біологічних чинників, моментами ірраціональності, екзистенціальної кризи, спричиненої терором.

Викладені нами міркування щодо проблем застосування різноманітних методологічних підходів до дослідження проблем федерації та автономії в історії держави і права України, безумовно, не є безспірними. Однак, автор прагнув би, аби вони породили нові дискусії у науковому світі історії держави і права, стали б у нагоді для подальших історико-правових студій в Україні.

ІСАЄВ І. А. (м. Москва)

ЕВРАЗИЙСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ФЕДЕРАТИВНОГО УСТРОЙСТВА: ИСТОКИ, ИДЕИ

1. Провозглашение России федеративным государством, осуществленное большевиками после распада Российской империи, было негативно воспринято большинством русской эмиграции 20-х гг. Пожалуй, одним из немногих политических течений, с пониманием рассматривавших идею федерализма, были так называемое «сменовеховство» (идеологи которого говорили о восстановлении «великой и единой России» с учетом исторических реалий) и евразийство, сформировавшееся в Софии и Праге к середине 20-х гг. в качестве самостоятельного движения. Идеологи евразийства (П. Савицкий, П. Сувчинский, Н. Алексеев, Л. Карсавин, Г. Флоровский и др.), развивая идею о евроазиатском геополитическом характере России, не могли обойти вопроса о федеративном устройстве этого полиэтнического государства.

2. Проблема ориентаций. Евразийцы постоянно подчеркивали факт приоритетной ориентации русской культуры на Восток. В этом направлении с заметной легкостью происходила территориальная экспансия государства, начиная с XVI в. Здесь же осуществлялась безболезненная ассимиляция этносов и культур. Именно туранские элементы оказались определяющими в формировании евразийского этноса. В геополитическом отношении восточная ориентация России-Евразии всегда превалировала над принудительным и искусственным союзом с Европой.

3. Проблема границ. Евразийцы отмечали тот исторический факт, что границы евразийского государства (они именовали его «континент-океан», подчеркивая оторванность от океанического хозяйственного пространства и этно-экономическую самодостаточность его территории) сохраняют свою стабильность и топографию на протяжении многих столетий. Империя Чингиз-Хана, Московское государство XV-XVII вв., Российская империя и СССР - все эти территориальные образования имели примерно одинаково очерченное пространство. Сходными в них были и силовые векторы геополитического развития, и приграничные проблемы. Восстановление границ происходило с определенной периодичностью после более или менее длительных периодов распада и раздробления.

4. Проблема автономии. Народы и этносы, населяющие пространство России-Евразии, по мнению евразийцев, составляли естественную федерацию, внутри которой каждый из них имел значительную долю культурной и политической автономии. Такой степенью свободы обладала Русь в пределах Золотой Орды, органически дифференцированными ста-

тусами обладали отдельные государственные образования в рамках Российской империи (так Польша, Финляндия, Украина, Прибалтика, Туркестан и Закавказье представляли конгломерат разнохарактерных субъектов в границах единой империи). Естественным следствием из таких предпосылок должна была стать склонность евразийской государственности к формам федеративного, неунитарного устройства.

5. В пресловутом споре «об автономизации», затеянном в большевистском руководстве при обсуждении принципов нового Союза, упомянутые евразийские установки проявились в полной мере. Новый тип федеративного устройства должен был учитывать исторические и политические реалии. Вошедшие в состав СССР союзные республики слишком отличались друг от друга по всем культурным, экономическим и историческим характеристикам, чтобы составить унитарное целое. Что касается достаточно искусственного государственно-территориального размежевания, проведенного на Востоке в 20-е годы, оно играло скорее роль стабилизирующего мероприятия ,обусловленного необходимостью привести систему к симметрии, и не было вызвано крайней необходимостью. Как всегда в истории Евразии, Восток оказывался более инертным, чем Запад.

6. Исторически евразийская федеративность всегда отливалась в форму империи. Этно-культурная и политическая пестрота объединения и проблема границ требовали создания сильного центра. Вместе с тем, вся политическая энергия государственности уходила на удержание всего конгломерата в единстве, органические связи часто уступали место связям механическим и силовым. Серьезную опасность для федеративного союза всегда представляла разрастающаяся бюрократия как в центре, так и на периферии. Свойственная ее мышлению склонность к централизации нарушала естественно установившиеся органические связи между частями евразийского государства. Механистический рационализм бюрократии вытеснял то духовное единство, на основе которого рождался евразийский союз (евразийцы считали, что начало этому процессу положила петровская революция XVIII в.).

7. Воссоздание разрушенной естественной федерации возможно только на базе добровольного сближения традиционно родственных и связанных друг с другом длительными межкультурными, экономическими и политическими отношениями этносов и народов. Военные и силовые действия в этом процессе исключаются. Важную роль играет традиционная асимметричность составляющих федерацию частей, при которой учитываются специфика и традиции местных политических культур. Характерно, что сам процесс в значительной мере носит подсознательный и спонтанный характер, которому политическое рациональное придает лишь внешнюю форму.

Проблема федерализма и федеративного союза неоднократно и специально подвергалась обсуждению в рамках евразийской политической идеологии. Здесь же мы остановимся на анализе двух публикаций, в кото-

рых излагаются элементы евразийской концепции федеративного устройства. Они принадлежат выдающемуся правоведу Н. Алексееву («Советский федерализм», 1927 г.) и крупному политическому мыслителю Г. Федотову («Федерация и Россия», 1949 г., «Новое отечество», 1943 г.). Эти публикации появились во Франции и в США.

Федерация внутренняя: Россия.

1. По мнению Н. Алексеева, федеративное устройство послереволюционной России обусловлено важным противоречием, существующим между неофициальным правительством, то есть коммунистической партией, и официальной государственной властью советской республики. Для компартии, которой свойственны чрезвычайно централистские тенденции организации и деятельности, федерализм представляется вынужденной уступкой силам, с которыми она должна считаться и перед которыми вынуждена мимикрировать. Это прежде всего националистические силы [1].

2. Постоянно сталкивающиеся в истории России-Евразии процессы централизации и децентрализации длительное время оценивались историками односторонне. Только революция продемонстрировала силу центробежных тенденций. Оппозиция централизации и колонизации имела место и ранее: она выражалась в массовой миграции на окраины, в сепаратизме покоренных Поволжья, Малороссии и Кавказа. Чувствуя подобные тенденции, правительство России нередко шло на меры, могущие предотвратить опасные для государства последствия. В начале XIX в. предполагалось расчленить Российскую империю на наместничества с тем, чтобы в число их превратить такие самостоятельные части империи, как Финляндия и Польша. Федеральные представительства должны были слиться с совокупностью наместнических сеймов, противопоставленных единому «федеральному сейму» [1].

3. Вполне последовательно идею федерализма выдвинули декабристские программы. Унитаризм «Русской Правды» Пестеля игнорировал как федерализм, так и автономизм, смешивая оба эти понятия. Проект Муравьева подчеркивал необходимость федеративного устройства для России. Устройство это строилось не на национальном, а на чисто территориальном делении. Таким образом, несмотря на идейные расхождения проектов, оба они сходились в том, что отнюдь не возводили «в принцип начало самоопределения национальностей и не связывали с ним вопрос о государственном устройстве России» [1].

4. Принцип территориально-областнического деления поддерживался некоторыми представителями национальных движений уже в конце XIX в. В проекте Устава украинского Вольного Союза («Вільна Спілка») М. Драгоманов предлагал разделить Россию на области сообразно совокупности географических, экономических и этнографических условий. Предполагаемые территориальные земские единицы (области) должны были отличаться от созданных в административных и канцелярских интересах губернских структур. Хотя М. Драгоманов был убежденным сто-

ронником украинской автономии, однако и у него федеративное начало еще не соединялось с принципом национального самоопределения [1].

5. Только с развитием революционного движения (народовольчество, социал-демократия) принцип федерализма начинают рассматривать как приоритетный. Революционная интеллигенция разных группировок поддерживает децентрализационные силы, выходящие на поверхность исторического процесса. Лозунг о «праве на самоопределение национальностей» соседствовал в этих программах с понятиями «демократия» и «социализм».

Трудность положения большевиков, пришедших к власти в 1917 г., заключалась в том, что им приходилось действовать в среде, пропитанной децентралистскими устремлениями, и одновременно оставаться всероссийским правительством, естественно склоняющимся к централизации. Перед ними встала задача превратить конгломерат «накраденных провинций» в союз «трудящихся и эксплуатируемых классов тех наций, которые входили в империю» [1]. Эту задачу попыталось решить политическое образование, получившее название СССР.

6. Н. Алексеев утвердительно отвечает на вопрос, является ли СССР федеративным государством. Однако в нем не государство, а класс является субъектом федерации. Государство же в рамках этой федерации является не целью, а только средством для проведения другой, с точки зрения коммунистов, более важной цели - освобождения угнетенных посредством диктатуры пролетариата. «Не бытие государства само по себе, а наличность названной цели является принципом федерирования» [1]. Для коммунистической идеологии нация, подобно государству, также является средством, а не самоцелью. Национальное самоопределение служит только средством для социального переворота и принцип национальности ограничивается принципом социального идеала, который ставится выше нации и ее самостоятельного бытия.

7. Парадоксальное сочетание противоположных начал в политике и идеологии коммунистов приводит к парадоксальному результату: из рабочего интернационала рождается самый настоящий, местный, провинциальный национализм. Проявления национального шовинизма и угнетение национальных меньшинств становятся грозными симптомами. Для предотвращения опасных последствий правительство провело новое районирование России, в результате которого появились крупные административные единицы, образованные уже не по национальному, а по экономико-географическому принципу (например, Северно-Кавказский край, Сибирский край и т.п.). Одновременно с этим, в процессе федерирования самым строгим образом проводится принцип политической однотипности, тождественности объединяющихся государств: Конституция РСФСР является трафаретом для других советских конституций [1].

8. Говорить о «самоуправлении» в Советской России нет смысла. Отношения между центральными органами Союза, органами входящих в Союз республик и местными органами административных единиц разде-

лены не на основе разделения компетенций, принадлежащих каждому из этих органов. Напротив, сфера компетенции союзных органов чрезвычайно широка, также довольно широка и область компетенции республиканских и местных органов. На практике это деление не представляется осуществимым, и советская система вынуждена прибегать к введению некоторой специализации функций. В результате центр приобретает громадные возможности в сфере издания общих правовых норм и установление общих начал политики, демонстрируя явную тенденцию к централизации. Однако «по писаному праву Россия уже не управляется из Москвы, как она ранее управлялась из Петербурга. Если Москва и продолжает быть центром, то в смысле власти неофициальной - диктатуры партии» [1].

9. Евразийцы, предполагавшие сменить в будущем у власти коммунистическое правительство, обязаны учитывать специфику российского федерализма. Сверхнациональная и соборная русская культура ставится ими выше, чем нация, тем более класс. Рациональная политика должна стремиться к преобразованию национального федерализма в областной. Принципом федерации должна быть не национальность, но реальное географическое и экономическое целое в виде области или края. При этом система советов с их политической унифицированностью рассматривалась евразийцами, как вполне приемлемая и в условиях будущих государственных преобразований.

Опыт и достижения советской системы должны быть учтены будущими правительствами: «при наличии в России децентрализационных процессов было прямым безумием с ними не считаться... Но не меньшим безумием нужно считать и того, кто,придя в современную Россию, применяя в ней федералистическую программу в стиле старого российского радикализма, попытается перестроить Россию на манер Соединенных Штатов Америки... Для реальной политики за точку отправления следует принять не заветы отживших эпох и не радикальные бредни, а ту фактическую ситуацию, которая уже создалась...» [1].

Федерация внешняя: Европа и Россия.

10. Г. Федотов рассматривал федеративный союз как внешнее, глобальное объединение, в состав которого может войти и Россия. В евразийской интерпретации эта проблема может быть определена как проблема отношений России с Европой. «Недавняя историософия евразийства приходит на помощь... националистическому рефлексу, чтобы доказать, что Россия ни хозяйственно, ни культурно в Европе не нуждается. В противность этому, мы готовы утверждать, что как европейская федерация немыслима без России, так и культурная жизнь России немыслима без Европы» [2].

Россия не имеет ни на Западе, ни на Востоке четких рубежей, что заставляет ее жить в сложном мире европейских и азиатских народов. Изоляция для нее невозможна. Для Европы Россия является либо опасностью, либо существенным элементом равновесия. Политическая автар-

кия для России - вредная утопия.

11. В византийско-московской традиции не было места политической свободе. Поэтому так легко она могла быть выкорчевана из сознания русских масс, лишенных общения с внешними миром, принесших в марксистскую школу лишь древние инстинкты Московии. Когда погибнет коммунизм, останется тоталитарное государство, разбить которое сможет лишь новый столь же тоталитарный, то есть религиозный идеал свободы, некогда разложивший старую Московию [2].

12. Эволюционное мышление XIX в. оставило нам в наследство привычку к эволюции и постепенности. Не все сразу. Мы еще не созрели до создания мирового отечества и ближайший этап - это система федераций. Центральноевропейская, Восточноевропейская, Дунайская плюс уже существующие Британская, Российская и т.п. Эта идея держится на предрассудке, что малые государства нежизнеспособны и опасны для мира. Однако, как показывает история, значительно опаснее конфликты между великими державами. Но решение крупных проблем легче для великой федерации, чем для локальных малых союзов. Но отказываясь от идеи областных федераций, не возвращаемся ли мы к проекту пан-Европы? Нет, война произвела уже над ним свой окончательный суд [1].

13. Опыт показывает, что федеративный союз может вырасти из империи (Британия), подобный союз может сложиться в ходе совместной борьбы (федерация англосаксонского мира). Противопоставление империи и федерации некорректно, реально возможна лишь антитеза между свободой и принуждением. «Свобода и сила, добровольность и принуждение должны быть положены в основу создания и новой государственности» [2]. Федеративность нового общества, исключающая сплошной централизм, сохраняет старое отечество с ограниченными функциями. За ним остаются культурная политика, полиция и правосудие. «Лояльность и подданство разделяются между великими и малыми отечествами, возвращая Европу в мир оклеветанного феодализма» [2].

14. Для русских отечество слилось с нацией, и помыслить их разрыв очень трудно. Нация не есть расовая или этнографическая категория, но категория культурная, и во вторую очередь - политическая. Нацию можно определить как совпадение государства и культуры, и не народы создают историю, а история создает народы. Россия кажется образцом национально-государственного образования. Однако история свидетельствует о том, что Киевская Русь была не государством, а системой независимых государств. Московская Русь входила в систему мировой монгольской империи. Разливаясь на Восток, Москва приобретает черты евразийской империи. Даже национальная государственность Екатерины являлась только «сонмом народов, скрепленных династией, которая несет им свет с Запада»... Процесс национализации русской культуры проходил параллельно с возрастающей слабостью Российской империи. «Два последних царя, воспитанные славянофилами, пытались обрусить Российскую империю и вооружить против нее целый ряд ее народов»

[2].

То, что совершается в настоящую эпоху, - не разрушение отечества, но весьма болезненное разобщение. Наше отечество не гибнет, но расширяется до океанских масштабов. Родина остается конкретной и многоликой, но эта узкая категория не может «ни вместить полноты духа, ни заменить личной, сверхорганической и сверхрациональной жизни и ее условия – свободы» [2].

Анализ работ двух крупнейших представителей русской политической мысли демонстрирует нам две крайних точки зрения на вечно актуальную для России-Евразии проблему федерализма. Одна позиция предполагает рассматривать это историческое государственное образование в качестве исторически устойчивой конфигурации этносов и территорий, периодически восстанавливающей свою форму и энергетику после периодов распада.

Другая позиция подводит к рассмотрению России-Евразии в качестве составного звена более широкой геополитической системы. При этом та и другая точки зрения подчеркивают культурные аспекты проблемы, поднимая их над аспектами политическими и экономическими, та и другая позиции указывают на особый евроазиатский характер этой культуры.

Федерация изнутри и снаружи - такова перспектива рассмотренной нами дискуссии. Федерация как особый и динамический союз, многогранная форма связей и отношений. Факт остается фактом, Россия - не Европа и не Азия, и это обстоятельство накладывает свой отпечаток на всю историю формирования ее государственного организма и государственных структур. И евразийская дискуссия о федерализме - только один из моментов вечно длящегося спора, при котором и нам приходится присутствовать.

ЛИТЕРАТУРА: *1. Мир России-Евразии. Антология. – М, 1995 - С. 154-176; 2. Федотов Г.П. Судьба и грехи России. – СПб, 1992 - С. 228-253.*

УСЕНКО І. Б. (м. Київ)

ФЕДЕРАЦІЯ І АВТОНОМІЯ В АКАДЕМІЧНІЙ ЮРИДИЧНІЙ ДУМЦІ

Для сучасної юридичної науки вельми корисним є звернення до здобутків наших великих попередників, зокрема до творчості правознавців, які працювали в 20-х – 30-х рр. у Всеукраїнській Академії наук. У числі юридичних ідей епохи, які мали незаперечне значення для формування світоглядних і наукових позицій цих вчених, слід назвати і тогочасні концепції федерації і автономії.

Відразу варто підкреслити, що у юридичній літературі кінця XIX - початку XX ст. чітко розмежовувалися федералізм як форма (принцип) державного устрою, течія політико-правової думки і суспільний рух, що відбивають прагнення до утворення союзних держав-федерацій, і автономізм, автономія – форма (принцип) державного устрою, наукова течія і суспільний рух, що відбивають потяг окремих складових держави до політичної самостійності. Підкреслювалося, що суб'єкти федерації не обов'язково мають широкі автономні права, а автономія можлива і в унітарних державах. На думку одного з найбільш глибоких дослідників цих питань у російському правознавстві А. Ященка, федеративність виходить з того, як організовано поєднання частин у єдине ціле, а автономія має на увазі, що саме надано владі частин і що - цілому [1].

У сучасних працях теж можна зустріти думку, згідно з якою «автономія видається неосновною формою державного устрою, яка може доповнювати, накладатися, а отже ускладнювати як унітарну, так і федеративну форму державного устрою» [2].

У зв'язку з вищенаведеним доцільно розглянути окремо теоретичні погляди щодо федерації і щодо автономії. Ідея федерації (союзної держави) не була популярна в офіційній науці унітарної імперської Росії. По суті, вона майже виключно розвивалася у суспільно-політичній думці, в опозиційних проектах державного перевлаштування Росії без юридичного опрацювання проблеми. Так, на монографічному рівні в усій дореволюційній правничій науці Росії було лише три дослідження, спеціально присвячених теорії і практиці федералізму: М. Горенберг «Теория союзного государства в трудах публицистов Германии» – СПб., 1891; А. Жилин «Теория союзного государства. Разбор главнейших направлений в учении о союзном государстве и опыт построения его юридической конструкции» – Киев, 1912; А. Ященко «Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства» – Юрьев, 1912. За браком вітчизняних концепцій вчені здебільшого орієнтувалися на теорії федералізму, що домінували у світовій юриспруденції.

На думку Л. Карума, викладача юридичного факультету Київського інституту народного господарства і співробітника Комісії радянського права ВУАН, вперше ідею про можливість існування крім простої держави, ще й

складної держави (respublica composita) висунув 1610 р. німецький учений Геноній. Г. Гроцій запропонував 1625 р. поділ об'єднань держав на дві головні групи - «унії» та «федерації». Після створення Рейнського Союзу замість Священої римської імперії німецької нації в теорії права (у працях Захаріє та інших) вперше з'являється терміни «Bundesstaat» (союзна держава, наприклад Священа римська імперія) і «Staatenhund» (союз держав, наприклад Рейнський Союз). Але обидва поняття вважалися різновидами федерації. З середини XVIII ст. федерацією починають вважати лише союзну державу, протиставляючи її менш централізованому об'єднанню – союзові держав – «конфедерації» [3].

Найперша «класична» теорія федералізму пов'язується з утворенням США та іменами О. Гамільтона, Д. Медісона і Д. Джея – авторів циклу статей у газеті «Публіс» на підтримку переходу від «Статей Конфедерації» до федеративної конституції США, які були згодом опубліковані у окремому двотомнику «Федераліст». Згодом її розвинули французький політичний діяч, автор відомої книги про демократію в Америці О. Токвіль [4] та німецький правознавець Г. Вайтц (Вайц). Змістовне ядро цієї теорії полягало у визнанні, виходячи з ідей Ш. Монтеск'є про поділ влади, можливості подільності суверенітету між центральною і місцевою владою, кожна з яких має власну юрисдикцію. Суперечки між верховною і місцевою владою щодо розподілу їх компетенції могли вирішуватися лише уповноваженим судовим органом. Зазначена теорія безроздільно панувала у світовій політико-правовій думці до останньої чверті XIX ст.

Ідея подільності суверенітету принципово суперечила класичним уявленням про природу цієї важливої ознаки держави, які утвердилися в юридичній теорії ще з праць Ж. Бодена, а тому мала викликати жорстоку критику. Одним з перших у вітчизняній науці проти «подільності суверенітету» виступив М. Палієнко у своїй магістерській дисертації [5]. Відповідно під впливом наукової критики і з огляду на конкретні політичні запити часу з'явилися теорії, які пояснювали федеративний устрій виходячи з суверенітету окремих частин (суб'єктів) федерації або визнавали лише загальносоюзну (федеративну) владу.

Перша з цих нових теорій розвивалася у працях американського сенатора Д. Калхауна (Кальгуна) і німецького вченого М. Зейделя. Її помітними недоліками було фактичне ототожнення федеративних і конфедеративних держав, неможливість пояснити природу їх загальнофедеративного законодавства і багатьох явищ політико-правової дійсності. З іншого боку, вона збагатила юридичну думку ідеями нуліфікації, тобто скасування загальнофедеративних актів суб'єктами федерації, і сецесії - права суб'єктів федерації на відокремлення.

Друга теорія пов'язувалась насамперед з іменами П. Лабанда і Г. Еллінека. Її слабке місце полягало у визнанні суб'єктів федерації державами, але такими, що не мають найважливішої ознаки держави - суверенітету, у теоретичній неспроможності пояснити різницю між суб'єктами федерації і звичайними провінціями унітарної держави. Проте попри свої недоліки зазна-

чена теорія домінувала в правовій думці Росії кінця XIX – початку XX ст. Своєрідною її модифікацією виступили концепції, які, вважаючи суверенною лише центральну владу, робили наголос на участі в утворенні і здійсненні цієї влади суб'єктів федерації (такі погляди відстоювали французькі вчені Борель і Лефюр).

На початку XX ст. в працях К. Уера, А. Генеля, К. Борнгака, О. Гірке і російського дослідника А. Ященка була запропонована дуалістична федеративна теорія, яка виходила з визнання складної природи суверенної влади у федеративних державах. Зокрема, на думку А. Ященка, суверенітет належить у синтетичній нерозривності центральній і місцевій владі, які його спільно утворюють [6].Зазначені вище чотири основні теорії федералізму, які були притаманні юридичній думці XIX – початку XX ст., детально проаналізовані як у згадуваних працях А. Жиліна та А. Ященка, так і в радянських дослідженнях Г. Александренка, Н. Козлової та Є. Колюшина [7]. Визначити, яка з них мала найбільший вплив на фундаторів академічної юридичної науки досить важко, бо, як зазначив у 1912 р. О. Жилін, «у нинішній час у науці немає не тільки загальновизнаної теорії союзної держави, але навіть і такого панівного напрямку, який ми мали раніше у теорії Токвілля і Вайтца» [8].

Проте незалежно від різниці в загальнотеоретичних методологічних підходах до проблеми федералізму можна все ж стверджувати і про наявність у переважної більшості авторів єдиного уявлення про федерацію як складну державу, окремі суб'єкти якої мають високий рівень самостійності і певний державницький статус. Суб'єкти федерації при цьому мають бути рівноправними між собою, а їх взаємні стосунки з центральною владою визначаються і гарантуються конституцією. На це загальне уявлення традиційно орієнтувалася суспільна думка, у його рамках формувалися конкретні російські і українські федералістські проекти декабристів (Товариства об'єднаних слов'ян, М. Муравйова), Кирило-Мефодіївського товариства, М. Драгоманова, С. Подолинського, М. Грушевського та інших мислителів, громадських діячів та суспільно-політичних об'єднань [9].

З питанням про федерацію була тісно пов'язана проблема автономії. Більш того, саме потяг до автономії на національному грунті детермінував інтерес до федеративного руху в централізованій Російській імперії, яка в тогочасній правовій науці вважалася унітарною державою. З юридичного боку автономія («самозаконодавство») розглядалася як один з видів політичної або адміністративної децентралізації, самоуправління населення через установи, відносно незалежні від центральної влади. На думку А. Ященка, «автономізм або децентралізація є вираз політичної диференціації суспільств, необхідне розчленування надто обширної політичної влади, один із засобів підтримання життєвості сильно розрісшихся політичних утворень» [10]. В літературі розрізнялися провінційна (обласна, місцева) автономія як форма місцевого самоуправління, розширення компетенції місцевих органів, або обраних населенням (демократична децентралізація), або призначених центральною владою (бюрократична децентралізація); колонії; державно-правові протекторати; васальні держави та інші форми децентралізації [11].

Найкращим, найсильнішим засобом децентралізації справедливо вважався федеративний устрій держави [12].

Ідеї федерації у світовій політико-правовій думці, як правило, не пов'язувалися з національним питанням. В літературі навіть була висловлена думка, що лише дякуючи К. Марксу і Ф. Енгельсу було вперше звернено увагу на федерацію як на можливу і припустиму форму для вирішення національного питання в середині багатонаціональної держави [13]. Натомість гасло автономії широко використовувалося у національному русі, у результаті чого ідея обласної автономії набувала вигляду національно-територіальної автономії, а найбільш радикальні прихильники національної ідеї ставили питання вже не просто про автономію України у рамках унітарної держави, а про перетворення її в одного з рівноправних автономних суб'єктів майбутньої федерації.

Поруч з цим в політичних концепціях розглядуваного періоду відстоювалися ідеї національно-культурної автономії, тобто самоуправління лише у питаннях освіти, науки і культури, яке було можливе навіть в рамках унітарної держави і без надання будь-якої національно-територіальної автономії. Своєрідною модифікацією теорії національно-культурної автономії була концепція національно-персональної автономії, що передбачала об'єднання громадян однієї національності у національні громади (союзи) і створення представницьких органів цих громад, які мали наділятися державними повноваженнями у справах загальнонаціонального характеру. Пізніше ідея національно-персональної автономії була, реалізована Центральною радою шляхом прийняття відповідного закону.

У зв'язку з наведеним, доцільно детальніше охарактеризувати процес державно-правового оформлення реалізації «української ідеї». Загальний політичний ідеал вимальовувався досить ясно і походив від ідей Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема ліберально-демократичних праць М. Костомарова («Мысли о федеративном начале в Древней Руси» та інші), федералістських концепцій революціонерів-демократів (народників і соціалістів драгоманівського напрямку), політичних платформ «Старої громади», перших українських політичних партій і Товариства українських поступовців. Суть його полягала у двох основних вимогах: федеративного перевлаштування Росії і надання Україні автономного статусу у цій федерації. Конкретні складові цього автономного статусу висвітлені у численних працях М. Грушевського, який був визнаним ідейним лідером тогочасного українського руху. Йшлося насамперед про національно-територіальну автономію України в її етнографічних кордонах, децентралізацію і реорганізацію органів місцевого управління на демократичних засадах, створення обласного законодавчого сейму шляхом загального рівного, прямого і таємного голосування, надання цьому сейму права законодавчої ініціативи з питань загальноімперської компетенції тощо [14].

На такій платформі сходилися і ліберали, і радикали, за винятком кількох відверто самостійницьких течій в українському русі, які пов'язуються з ім'ям харківського адвоката М. Міхновського. Проте вплив саме самостійницьких

течій на те соціальне і політичне середовище, у якому проходило становлення світогляду майбутніх діячів ВУАН, був досить невисоким. Загальні політичні переконання цих представників української інтелігенції добре характеризують слова М. Василенка у бесіді з кореспондентом газети «Киевлянин», опублікованій 7 вересня 1917 р.: «Насамперед я автономіст-федераліст, і вже з одного цього випливає моє глибоке переконання у захисті ідеї цілісності російської держави і отже у відчуженості від усілякого роду намагань в сенсі повного відокремлення від Росії окремих її частин. Проте устрій Росії я мислю як федеративної республіки, що припускає надання окремим областям широкого простору для їх самостійного життя».

На тих же позиціях «автономізму-федералізму», як аргументовано доводять дослідники творчості вчених, стояли також Б. Кістяківський [15] і М. Слабченко [16], загалом значно радикальніші у своїх поглядах, ніж М. Василенко. Більше того, як підкреслювала американська дослідниця С. Хейман, антисепаратистський підхід Б. Кістяківського викликав у київських українських діячів підозру, що він насправді є проросіянином або навіть російським агентом [17]

В зв'язку з цим доречно згадати, що й засновник УАН і визнаний лідер кадетів В. Вернадський 21 березня (3 квітня) 1918 р. записав у своєму щоденнику: «Треба російську орієнтацію та її необхідність обґрунтовувати виходячи з потреб України і українського населення. Нещадна боротьба з шовінізмом у всіх його формах. Практично треба орієнтуватися і погоджуватися з національними партіями (польською, єврейською) і соціалістами. В українській політиці соціалісти більш близькі, ніж українські самостійники» [18].

Звичайно, що про самостійницьку орієнтацію не могло бути й мови й у таких представників академічного загалу, як Ф. Тарановський і О. Малиновський, що здебільшого виступали як однодумці В. Вернадського, і, більш того, навіть співпрацювали із загалом досить великодержавно-шовіністичним режимом А. Денікіна. У денікінських урядовців, щоправда, вони перебували під постійною підозрою у прихильності до «малоросійського сепаратизму».

Слід визнати справедливість слів М. Василенка, який у згадуваному інтерв'ю газеті «Киевлянин» категорично стверджував, що «українська інтелігенція завжди стояла на автономно-федеративному принципі», підтверджуючи цю тезу аналізом ідей Кирило-Мефодіївського товариства, «Старої Громади», М. Драгоманова тощо [19].

Проте українські правознавці мали фахову можливість і моральний обов'язок піти далі лише голого визнання ідеї «автономізму-федералізму». Як видається, їх погляди певною мірою відбиває стаття програмного характеру «Українська національна ідея та її правові постулати», опублікована 1913 р. у журналі «Украинская жизнь» – визнаного органу тогочасного українського руху, з яким співробітничали М. Василенко, М. Грушевський, С. Єфремов, Б. Кістяківський, О. Левицький, В. Липинський, С. Шелухін та інші відомі діячі, у тому числі й майбутні українські академіки. Автором цієї статті був професор М. Чубинський.

Стаття має безперечну цінність з точки зору трактування у ній самих понять «нація» і «національна ідея». Проте, на нашу думку, вона ще більш цікава здійсненою у ній спробою юридично обґрунтувати основні вимоги українського руху. Коротко суть цієї аргументації можна звести до наступного. Маніфест 17 жовтня 1905 р. ознаменував офіційну відмову Росії від старої ідеології абсолютистської поліцейської держави і прагнення побудувати нову правову конституційну державу. Якщо стара держава визнавала національну ідею лише як так звану «офіційну народність», вимагаючи, щоб державна нація була панівною, то нова держава ґрунтується «на засадах регульованої правом свободи, на визнанні волі і самодіяльності колишніх обивателів, що виросли у громадян». Принцип свободи передбачає «право вільного культурно-національного самовизначення». Складовими елементами останнього для кожної нації, що досягла певного культурного рівня виступають:

1) право самого широкого користування своєю мовою;

2) право розвитку всіх своїх культурно-історичних особливостей;

3) право на визнання наявності поруч з загальнодержавними власних завдань і інтересів.

Підкреслювалось, що «у рамках нашого старого державного ладу, звичайно, про свободу українського культурно-національного самовизначення і розвитку не могло бути й мови; для них не було міцних правових підстав, бо крок за кроком ті автономні політичні і культурні права, які урочисто були визнані владою при приєднанні Малоросії, відбиралися і попирались, доки від них не залишилося і сліду». Після прийняття маніфесту 17 жовтня 1905 р. не зважаючи на те, що проголошені ним свободи у роки реакції зведено нанівець, є вже юридична підстава для утвердження національно-культурного самовизначення як органічної риси правової держави. Також вказувалося, що розвиток української ідеї не загрожує єдності, цілісності і спокою держави і що «досі не було мало-мальськи впливової української групи, яка б прагнула до так званого сепаратизму. Цим «сепаратизмом» раніше вороги українського народу намагалися лякати уряд, тепер лякають російське суспільство». Єдиною шкодою (правомірною) для панівної народності буде лише те, що надалі їй доведеться розвивати свою культуру без підневільних помічників, тобто вона буде «живитися соками лише власного національного організму і тими, які будуть добровільно у цей організм влиті». В кінцевому підсумку, дякуючи умовам свободи виграють не лише окремі, раніше утискувані нації, а й держава у цілому.

Оскільки стаття виходила в умовах реакції і цензури, то поняття «федерація» і «автономія» у ній прямо не вживалися, але в одному місці як позитивний приклад наводилася діяльність українських селянських депутатів, які входили до союзу автономістів першої Державної Думи і дружно підтримували загальну ідею децентралізації і забезпечення основних прав недержавних народностей. І тут же слідом аргументувалася необхідність самоуправління і національних засад в судоустрої, а трохи далі стверджувалося про наявність власного «правового українського світобачення», зокрема у сфері

сімейного, спадкового і земельного права. По суті, буквально була висловлена щонайменше вимога місцевої автономії у руслі відомих програмних положень кадетів, а за цим малося на увазі і загальна політична автономія для України у межах майбутньої федеративної Росії [20].

Проаналізована стаття, звичайно, не вичерпує всієї палітри поглядів юристів на державно-правові аспекти українського питання, але загальну тенденцію передає досить добре.

Слід також взяти до уваги, що, як відзначається у сучасних дослідженнях, за років Першої світової війни відбувалася поступова переорієнтація української політичної думки з концепції територіальної автономії обох частин України на концепцію незалежної української держави на уламках зруйнованої Російської імперії та досягнення автономії Східної Галичини [21].

В офіційній науці ставлення до «українофільського федералізму-автономізму» було більш, ніж недоброзичливе. Ось короткий виклад найпопулярнішої точки зору у «класичній» праці А. Ященка: «Федералізм Кирило-Мефодіївського братства був теорією лише кількох осіб і ніякого впливу на руське суспільство він не здійснив. По суті, він зводився, з одного боку, до скромної вимоги обласної культурної диференціації, з іншого - до невизначеної і утопічної панславістської мрії про федерацію всіх слов'янських, західних, південних і східних народів. Лише у 80-ті роки була зроблена Драгомановим спроба такому «українофільству» надати певний федералістичний і політичний характер, що зводився до вимоги створення нової національної і всеохоплюючої «української» культури, котра повинна була отримувати свій самостійний політичний вираз і протистояти великоруській у спільній федерації...

Так як федералізм є лише політичний засіб об'єднання розрізнених народів, а малоруський народ давно вже об'єднано в одну спільну політичну систему Російської імперії, то весь цей український федералізм не має жодних коренів у реальній дійсності. Оскільки взагалі «українство» не є вимогою загального місцевого самоуправління, а виражає собою національний партикуляризм, воно не має і етнографічних коренів: вона є теорія не національна, а лише племінна, що безумовно засуджено історією всіх країн...

Будь-який національний, роздріблюючий федералізм є лише крайній вираз провінціалізму, пережитої стадії політичного життя людства, що бореться проти більш високої та досконалої форми державного буття, яка підноситься у своїй вищій єдності над дрібними обласними відмінностями. Здійснити таку національну програму означало б повернути назад весь історичний хід людства, означало не тільки роздробити існуючу державу, але й знищити існуючі державні кордони, створити нові етнографічні або національні. Тому у всякому провінційно-племінному федералізмі завжди є відносна доля анархізму, заперечення існуючих держав.» [22].

«Федералістсько-автономістські» ідеї, до речі, не сприймалися і прихильниками марксистсько-ленінської ідеології. В. Ленін у 1903 р. писав, що «не діло пролетаріату проповідувати федералізм і національну автономію», у майбутньому виступав проти федеративного устрою Росії, надаючи пере-

вагу територіальній автономії у рамках унітарної держави, і лише в травні 1917 р. у статті «Фінляндія і Росія» вперше висловив думку про можливість створення федеративної держави [23].

У наше завдання не входить спростування цих поглядів на зазначені вище юридичні аспекти «українського питання». Їх детально спростувало саме життя і згадка про них у цій праці має на меті підкреслити неконформізм і самостійність мислення основоположників українського академічного правознавства, які в основній своїй масі були, як вже не раз згадувалося, «федералістами-автономістами». Разом з цим слід взяти до уваги, що їх федералістські погляди виходили за межі суто національних аспектів. Витоки такого підходу поруч з іншим слід шукати у концептуальних ідеях М. Драгоманова, які мали значний вплив на українську інтелігенцію.

Ґрунтовний аналіз спадщини мислителя зроблено у працях О. Скакун, яка справедливо підкреслювала: «Суттєвою рисою поглядів М. Драгоманова на федерацію є заперечення політичної децентралізації за суто національною ознакою. Він намагався створити певну політичну самостійність, живу диференціацію державного устрою з урахуванням конкретного рівня розвитку кожної території, беручи до уваги і господарські, і національно-культурні, і релігійні особливості. Не заперечуючи національного фактору при визначенні кордонів автономії, він робив акцент на територіально-господарчому, а не національному принципі; був прихильником обласної, а не національної автономії у федеративній державі, за допомогою якої сподівався демократично вирішити національне питання в Росії, у тому числі й українське»[24].

У контексті всього вищенаведеного слід детально проаналізувати позиції щодо федерації і автономії, яких дотримувалися конкретні представники українського академічного правознавства. Найбільше уваги цим питанням у своїй творчості як в дореволюційний, так і в післяреволюційний час приділяв М. Палієнко. Вчений в основному підтримував унітаристську теорію суверенітету федерації П. Лабанда і Г. Еллінека і вважав, що надання автономії обмежує центральну владу, а утворення федерації обмежує самостійність держав, які до неї входять. У своїй брошурі «Областная автономия и федерація», виданій у 1917 р., він вбачав три форми можливого державного перетворення Росії: запровадження широкого і вільного місцевого самоуправління у господарчих і культурних справах (без права місцевого законодавства), надання автономії окремим областям (з правом здійснення законодавчої діяльності у визначених центром межах) або перетворення Росії у федеративну союзну державу. На його думку, «такій державі, як Росія, у котрій ніколи ще не існувало дійсно широке і вільне самоуправління, і населення малодосвідчене у справах управління, розумніше за все було б обмежитися ...більш скромними формами автономії – автономією господарчо-культурного типу». Федеративний же устрій у процесі розвитку державності суб'єктів федерації загрожуватиме розпадом Росії. Вчений у зв'язку з цим підкреслював, що «у ході задоволення політичних вимог народностей, які населяють Росію, необхідно узгоджувати ці вимоги з життєвими інтересами

самозбереження і могутності спільної для всіх держави, з її історичною єдністю, яка склалася шляхом великих загальнонародних жертв» [25]. У пореволюційний час погляди вченого зазнали певної еволюції і у 1923 р. він видав грунтовну працю «Конфедерації, федерації і Союз Соціалістичних Радянських Республік», у якій відстоював переваги Радянської союзної держави над буржуазними федераціями.

Б. Кістяківський виховувався на федералістичних ідеях конституційного проекту «Вільної спілки» М. Драгоманова. Пізніше йому довелося редагувати перший том політичних праць мислителя, який дістав назву «Центр і окраїни». У своїй передмові до цієї книги Б. Кістяківський підкреслював актуальність ідей М. Драгоманова про подолання централізму Російської імперії і встановлення федеративної будови на засадах автономізації окремих областей держави, звертав увагу на постійну недооцінку «українського питання» з боку уряду і ліберальних «властителів дум» [26].

Сам Б. Кістяківський теж був переконаним «федералістом-автономістом», пов'язуючи федералізм насамперед з розвитком конституціоналізму в Росії, реалізацією права національних груп на політичну свободу. Ще в 1904 р. він висловив думку про українське питання як лише часткове щодо загальнодемократичних завдань соціалістичних та конституційних рухів Росії. Відмовився він, як свідчать праці вченого, від надії на спроможність конституційно-демократичного руху вирішити проблеми України лише у 1911 р. [27].

Правознавець-енциклопедист Ф. Тарановський розрізняв союз держав на підставі міжнародної угоди і союзну державу. Останню він вважав складною державою, що відрізняється від правової держави особливою системою політичної децентралізації, тобто наданням окремим частинам держави самостійного устрою і існуванням не лише місцевих, а й центральних (для цієї частини) органів державної влади, як урядових, так і представницьких. На його думку: «При політичній децентралізації окремі частини держави наділяються не лише самоуправлінням, а й самоправлінням. Самоправління обіймає всі галузі здійснення державної влади: управління, суд і адміністрацію ... Так як в самоправлінні вельми суттєва самостійна законодавча діяльність, і наявністю неї самоправління відрізняється від самоуправління, то самоправління називають автономією (автономія - самозаконність).

Політична децентралізація може встановлюватися законодавчим актом або бути передбаченою конституцією... Перша система децентралізації можлива у простій державі; друга система перетворює державу у складну або федеративну.

В основі децентралізації і федерального устрою лежить... відособлення місцевих і національних суспільних груп... У міру свідомого самовизначення і наростання фактичної могутності цих груп розвивається самоуправління, заводиться самоправління, встановлюється нарешті при відомому співвідношенні суспільних сил федеративний устрій» [28].

З наведеного уривку можна побачити, що Ф. Тарановський не поділяв типової для російського правознавства думки про відсутність зв'язку між

федералізмом і національним питанням. Більш того, він вважав федеративний устрій логічним наслідком розвитку національної самосвідомості, коли досягнуто «відомого співвідношення суспільних сил».

Конкретних відомостей, як ставився вчений до федеративного перевлаштування Росії і автономії України у нас не має. За свідченням Є. Спекторського, правознавець стояв на позиціях «всеросійського патріотизму і розумного слов'янізму», «не був прихильником ні ізоляції окремих слов'янських народів, ні підпорядкованості одних слов'ян іншим, а виступав за їх братерську координацію у смислі мудрого прислів'я: хто не хоче мати брата за брата, той хоче чужинця господарем» [29].

Окремо слід сказати про федералістські погляди С. Дністрянського, які відбивали розвиток політико-правової думки в Західній Україні, тобто в межах Австро-Угорської імперії. З боку суспільно-політичного їх витоки сягали знаменитої декларації «Головної Руської Ради» у Львові, коли, на думку К. Левицького, вперше було висловлено ідею «про самоуправу української області в Австрії» [30]. З того часу вимога автономії (самоуправства) української території з метою надання українському народові рівних з іншими прав і створення належних умов для національного розвою у рамках конституційної австро-угорської монархії міцно ввійшла в західноукраїнську політичну традицію [31]. С. Дністрянський, за визначенням дослідників його творчості, належав до невеликого числа тих вчених, які ще перед Першою світовою війною, а також і під час війни обстоювали право народів Австро-Угорщини на автономію. Це питання він порушував у теоретичних працях та виступах серед колег, а також у своїй діяльності в австрійському парламенті [32].

З боку ж суто юридичного С. Дністрянський спершу виступав з позицій теорій федерації і автономії, які існували у тогочасній науці. Як зазначав А. Ященко, «австро-угорський федералізм спрямований головним чином на роздроблення нинішніх унітарних держав Австрії і Угорщини і на перетворення їх у союз багатьох самостійних федеративних цілих; австро-угорський федералізм відцентровий і своєю кінцевою метою має самостійне державне існування слов'янських, німецьких і угорських частин нинішньої Австро-Угорщини» [33]. Сам С. Дністрянський на початку свого творчого шляху спеціально не приділяв уваги теоретичним проблемам федералізму і автономії, але під його впливом велику працю про засади автономії підготував австрійський професор Раухберг [34].

Згодом вчений у ряді статей 1919-1920 рр. уточнив свої теоретичні позиції. Виходячи з власної оригінальної теорії суспільних зв'язків і конкретних реалій епохи, він став вважати форму федерації (за термінологією вченого, «зв'язкової держави») доцільною лише там, де роз'єднані національні елементи прагнуть до об'єднання в одній державній сім'ї, і непридатною для тих держав, де проживає багато народів, які прагнуть відділитися від них на основі свого права на самовизначення. Вчений підкреслював, що при виборі конкретної форми державного устрою слід виходити насамперед з тих інтересів, котрі для національних держав випливають із спільного порозуміння

в галузі економічної і культурної політики.

«Спільне порозуміння» мало лежати в основі запропонованої правником конструкції об'єднання держав нового типу. На відміну від попередніх типів об'єднань (союзів держав, союзних держав, персональних і реальних уній), які були «сполуками поодиноких держав, а не сполуками поодиноких народів», нове об'єднання мало уявляти «політичну сполуку, яка так само є сполукою з внутрішнім характером, але для народних, а не для державних цілей». У новій державі має бути забезпечено збереження народної суверенності, поєднання своєї власної свободи із свободою інших народів. «Взаємне порозуміння» може бути організоване на основі спільного права («спільного виміру справедливості») і спільних адміністративних органів, які «повинні полегшувати сполученим народам повне користування з громадянських, культурних і економічних свобод, на всіх землях сполучених народів» [35].

Детально федеративні погляди С. Дністрянського висвітлено у політологічних працях В. Потульницького [36].

Інші академіки-правознавці, творчість яких є предметом нашого дослідження, спеціально не займалися теоретичними питаннями автономії і федерації, хоча певною мірою побіжно торкались їх в своїх працях. Проте відсутність відповідних фундаментальних теоретичних праць у решти науковців не перекреслює загальний висновок про «федералістсько-автономістську» спрямованість поглядів майже усіх українських вчених. Адже дослідниками неодноразово підкреслювалося, що в суспільній свідомості федеративна ідея має коріння більш глибокі, ніж навіть у державно-правових інститутах, і меншою мірою, ніж останні податлива впливу змін, що проходять у світі [37].

***ЛІТЕРАТУРА**: 1.: Ященко А. С. Теории федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. – Юрьев, 1912 – С.338. 2. Колюшин Е. И. Буржуазный федерализм и автономия. Учебное пособие. – Иваново, 1980. – С.79. 3. Карум Л. С. Марксові та Енгельсові погляди на федерацію // Записки Київського інституту народної освіти. – Кн.III. – К., 1928. – С.53-54. 4. Токвиль А. Демократия в Америке. – Киев, 1860. 5. Палиенко Н. И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и ее правовое значение. – Ярославль, 1903. – С.481-512. 6. Ященко А. С. Теории федерализма ... - С. 319. 7. Александренко Г. В. Буржуазный федерализм. Критический анализ буржуазных федераций и буржуазных теорий федерализма. – К.: Изд-во АН УССР, 1962.- 355 с.; Козлова Н. Ю. Буржуазные учения о федерализме XVIII-XIX вв. – М.: Наука, 1988. – 141 с; Колюшин Е. И. Буржуазный федерализм и автономия. Учебное пособие. – Иваново, 1980.- 95 с. 8. Жилин А. А. Теория союзного государства. Разбор главнейших направлений в учении о союзном государстве и опыт построения его юридической конструкции. – Киев, 1912. – С.85. 9. Ященко А. С. Теории федерализма... - С.747-764; Маркусь Ф. Федерализм // Енциклопедия українознавства. Словникова частина. – Т.9. – Париж. Нью-*

Йорк, 1980. – С.3481-3487. 10. Ященко А. С. Теории федерализма... - С.359. 11. Там само. – С.340-341. 12. Там само. – С.359. 13. Александренко Г. В. Марксизм-ленінізм про державну федерацію. – К.: Вид-во АН УССР, 1960. – С.9. 14. Грушевский М. С. Освобождение России и национальный вопрос. – СПб., 1910. – С. 88-90; Його ж Формы национального движения современных государств. – СПб., 1910. – С. 319-322. 15. Депенчук Л. Богдан Кістяківський... - С.112. 16. Заруба В. М. Постаті... - С.102. 17. Хейман С. Кістяківський... - С. 72. 18. Вернадский В. И. Дневники 1917-1921... - С.68. 19. Змістовний сучасний аналіз поглядів на федерацію і автономію в українській політичній думці кінця XIX ст. – початку XX ст.; Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці... - С. 244-337. 20. Чубинский М. П. Украинская национальная идея и ее правовые постулаты // Украинская жизнь – 1913. - № 6. – С. 4-20. 21. Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX століття. – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – С.26. 22. Ященко А. С. Теории федерализма... - С.757-759, 767. 23. Детальніше аналіз поглядів основоположників марксизму і В. І. Леніна здійснено у праці Александренко Г. В. Марксизм-ленінізм про державну федерацію. – К.: Вид-во АН УССР, 1960. – 132 с. 24. Скакун О. Ф. М. П. Драгоманов как политический мыслитель. – Харьков: Основа, 1993. – С.103-104. 25. Палиенко Н. И. Областная автономия и федерация. – Харьков, 1917. – С.16. 26. Кистяковский Б. А. Предисловие к первому тому // Драгоманов М. П. Политические сочинения. – Т.1. – М., 1908. – LXXIX. 27. Депенчук Л. Богдан Кістяківський... С.84, 125-127 та ін. 28. Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права... - С.435-436. 29. Spektorski E. Ťivot i liunost profesora Teodora Taranovskog... - С.217-227. 30. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848-1914. На підставі споминів. – Львів, 1926. – С.24-25. 31. Основи політології. Курс лекцій. – К., 1992. – Ч.1. – С.131-135. 32. Академік Станіслав Дністрянський 1870-1935. Біобібліографія... - С.23. 33. Ященко А. С. Теории феодализма... - С.709. 34. Академік Станіслав Дністрянський 1870-1935. Біобібліографія... - С.23. 35. Дністрянський С. С. Зв'язок і сполука народів. // Воля. – Відень, 1920. – Т.2. – С.348-353; Т.3. – С.3-8, 51-54, 163-169, 244-247, 387-392. 36. Потульницький В. А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К.: Либідь, 1992. – С.203-209 та ін. 37. Козлова Н. Ю. Буржуазные учения о федерализме... - С.5. Цю думку поділяє і О. Ф. Скакун (див.: М. П. Драгоманов как политический мыслитель... -

ТИМОЩУК О. В. (м. Сімферополь)

КРИМСЬКА АВТОНОМІЯ ЯК ОБ'ЄКТ ЮРИДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАУКОВО-ОСВІТНЬОГО ЦЕНТРУ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМ. В. М. КОРЕЦЬКОГО НАН УКРАЇНИ, ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. В. І. ВЕРНАДСЬКОГО І КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ПРАВА

Конституційно-правові засади державного устрою України визначають його форму як унітарну. Разом з тим, в Основному законі нашої держави, крім областей, фіксується наявність у її складі таких окремих адміністративно-територіальних одиниць, як Автономна Республіка Крим та міста Київ і Севастополь. Якщо надання особливого правового статусу столичним територіям є доволі поширеною практикою міжнародного конституціоналізму, то республіканська автономія, що має власну конституцією, але визначається як невід'ємна частка унітарії, не є типовим явищем ні в історії розвитку державності, ні на сучасній політичній мапі світу. Звернемо увагу, що місто Севастополь, розташоване на Кримському півострові, не належить до території республіканської автономії, а фактично має правовий статус, близький до окремої української області.

Таким чином, створено конституційний прецедент, що виводить форму устрою України за межі класичної унітарної держави, формальне означення якої дає теоретико-правова наука. Однак чи є нормативне закріплення такої моделі державного устрою цілком виправданим з точки зору забезпечення найсприятливішого соціального розвитку, невпинного покращення добробуту всього українського народу, що врешті-решт є кінцевою метою і сенсом конституційного проголошення побудови соціальної, правової, демократичної держави в Україні й формування відповідного їй громадянського суспільства? На наш погляд, вже сам відхід від усталеної державотворчої практики людства підкреслює актуальність дослідження цього фундаментального питання, пошук відповіді на яке вміщує й розмаїття юридичної проблематики. Тобто, звертаючи увагу на вивчення геологічного, біологічного, етнічного, історичного, гуманітарного, соціального, економічного феномену півострова, важливо водночас визначати Крим і як особливий науковий об'єкт юриспруденції. Проте, якщо в зазначених галузях дослідницької діяльності регіональна наукова школа накопичила вагомі здобутки й має свої славетні традиції, то кримський осередок правничої науки, що було започатковано в 1918 – 1920 рр. в межах Таврійського університету, розпочав активно відроджуватись лише в 90-і рр. XX ст.

У зв'язку з цим за ініціативою академіка Ю. Шемшученка та члена-кореспондента НАН України М. Багрова у вересні минулого року на порядок денний було висунуто питання про науково-освітнє співробітництво між провідною вітчизняною науково-дослідною юридичною установою – Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (ІДП) та його структурним навчальним підрозділом – Київським університетом права (КУП) з одного боку, і провідним вищим навчальним закладом Криму – Таврійським національним університетом ім. В. І. Вернадського (ТНУ) з іншого боку. Результатом спільних домовленостей стала відповідна угода, підписана в січні 2003 р. керівниками вищезазначених наукової установи та навчальних закладів, що у своїх межах передбачала перш за все створення структури для сприяння надолуженню кримської наукової школи в галузі юриспруденції. В її розвиток 4 березня того ж року на базі ТНУ було відкрито Науково-освітній центр (НОЦ) КУП в м. Сімферополі, на який функціонально покладалося два блоки діяльності, зосереджені в його назві. Таким чином, поряд з профорієнтаційною роботою в освітній галузі, формуванням контингенту студентів для КУП з кримського регіону НОЦ розпочав діяльність, що передбачала наступне:

1) загальна координація наукових досліджень, що вже здійснювалися на кафедрах юридичного факультету ТНУ, а також планувалися для затвердження на Вченій раді університету, з цільовими державними програмами і науково-дослідними планами НАН України;

2) організація апробації основних положень та висновків дисертацій співробітників ТНУ з правової тематики шляхом залучення їх до участі в роботі наукових конференцій та семінарів, що проводилися ІДП, а також друку наукових статей у фахових юридичних періодичних виданнях, зокрема збірниках «Правова держава», «Держава і право», «Часопис Київського університету права»;

3) допомога в оформленні виконаних дисертаційних робіт згідно вимог ВАК України, організація їхньої попередньої експертизи силами провідних співробітників профільних відділів Інституту держави і права ім. В. М. Корецького та прийом до захисту в його спеціалізованих радах;

4) формування творчих колективів для дослідження актуальних правових проблем Кримської автономії і написання колективних монографій на підставі використання місцевої експериментальної бази, зокрема документів з фондів державного архіву при Раді міністрів АРК та юридичної літератури з фонду рідкісної книги ТНУ;

5) підбір кандидатів з числа науково-педагогічних працівників та випускників ТНУ для вступу до докторантури та аспірантури ІДП та КУП;

6) редакційно-видавнича діяльність наукових та навчально-методичних матеріалів з юридичної тематики.

Звичайно, що зазначені напрями наукової діяльності НОЦ, не є вичерпними. Просування за ними постійно відкриває нові виднокруги дослідних тем та творчих планів. Разом з тим, незважаючи на те, що власна історія НОЦ ще не досягла навіть першої річниці, на сьогодні маємо свідчення доціль-

ності його заснування.

Найнагляднішe це впадає в око, якщо проаналізувати співробітництво центру та кафедр юридичного факультету ТНУ у підготовці дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, серед яких зараз вже майже 80 % зорієнтовано на дослідження актуальних правових проблем Кримської автономії. Так, вже 25 вересня 2003 р. у Спеціалізованій вченій раді Київського національного університету ім. Т. Шевченка очікується захист дисертації в галузі фінансово-правової науки за темою «Правові основи фінансування видатків рекреаційних підприємств, які мають власну базу розміщення (на прикладі АРК)», що була виконана аспірантkою кафедри державно-правових дисциплін ТНУ Ю. Скакун за активного сприяння на завершальному етапі роботи НОЦ [1], оскільки дослідження юридичних аспектів природно-курортних та пов'язаних з ними екологічних проблем Криму є одним із планово визначених блоків науково-дослідної роботи центру. В його межах здобувачем кафедри господарчого та екологічного права ТНУ А. Орловим також виконано еколого-правову дисертацію, що найближчим часом надійде до розгляду спеціалізованої ради ІДП, за темою «Правові проблеми охорони навколишнього середовища і природокористування курортно-рекреаційними та лікувально-оздоровчими місцевостями (на прикладі АРК)». В цій галузі також завершується робота над дисертацією здобувачем Р. Регушевським за темою «Специфіка правового режиму використання та охорони окремих територій та об'єктів природно-заповідного фонду в АРК».

Блок наукових пошуків у галузі кримінального права, передбачених планами НОЦ, також враховує регіональну унікальність Кримського півострова. Так, на кафедрі кримінально-правових дисциплін ТНУ завершуються дисертаційні дослідження за темами «Кримінальна відповідальність за посягання на пам'ятки історії та архітектури» аспірантки Е. Калениченко та «Кримінально-правова відповідальність за незаконну порубку лісу» здобувачки О. Скворцової, які підготовлені на місцевому експериментальному матеріалі та містять висновки стосовно вдосконалення відповідного нормативно-правового регулювання, що стосується насамперед АРК.

Й невипадково третій із блоків наукових досліджень НОЦ, що зараз перераховуються, в його діяльності має пріоритетне визначення. Це вивчення актуальних проблем, пов'язаних саме зі специфікою конституційно-правового статусу АРК в Україні. У даному напрямку до утворення НОЦ, на відміну від інших галузевих дисертаційних досліджень, юридичний факультет ТНУ вже мав певні напрацювання, що знайшли своє визнання в науковому світі. Зокрема це робота Є. Смирнової «Конституційно-правовий статус АРК в Україні: історія становлення (1991 – 2000 рр.)», що хоча й була захищена як історико-правова, з огляду на її хронологічні межі містить в собі положення, що стосуються й сучасної практики кримського конституціоналізму [2]. Але в нашому випадку ця дисертація заслуговує на згадку ще й у зв'язку з тим, що вона поставила певні проблемні питання, чим відкрила орієнтири для цілої низки інших дисертаційних досліджень, насамперед, в межах наукової

спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Так, у межах першої складової цієї спеціальності на кафедрі державно-правових дисциплін ТНУ виконана дисертаційна робота аспірантки Г. Швачки за темою «Правова природа нормативних актів АРК», що вже здана до розгляду в спеціалізовану раду Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого. Проте найширші дисертаційні дослідження правових проблем Криму за планами НОЦ здійснюються за історико-правовою тематикою. І це зрозуміло, оскільки на сьогодні найпотужніший науково-педагогічний потенціал юридичного факультету ТНУ склався саме на кафедрі історико-правових дисциплін. Разом з тим варто зазначити, що попри певну хронологічну віддаленість предметів історико-правових досліджень майже всі вони мають не лише теоретичну, а й безпосередню практичну значущість для вирішення сучасних правових проблем Кримської автономії, оскільки останні здебільшого мають коріння в історичному минулому кримського регіону.

Протягом сторіч на цій землі виникала значна кількість державних утворень, різноманітних за формами правління та устрою, типом політичного режиму. Спроби зазирнути до кримського минулого завжди живили проекти встановлення того чи іншого державно-правового статусу півострова. Не став виключенням і наш час. Тому сьогодні досить корисно враховувати досвід регіонального державотворення на українських землях, і зокрема, в Криму. Це дасть підстави для наукової екстраполяції відповідних положень колишніх конституційних актів, що знайшли позитивну чи, навпаки, негативну апробацію в процесі своєї чинності, до Конституції України.

У цьому контексті за науковими планами НОЦ дисертаційну діяльність кафедри історико-правових дисциплін ТНУ скоординовано таким чином, щоб поетапно висвітлити з юридичної точки зору історію всіх державних самостійних та автономних утворень, що мали місце на кримській землі. Адже зараз вже мало хто знаходить контраргументи щодо доцільності перегляду наукових оцінок радянської історіографії, що стосувалися незаборонених для вивчення періодів таврійської історії. До того ж за радянської доби історія так званих «контрреволюційних» урядів Криму, що мали місце в 1918 – 1920 рр., практично не вивчалася.

Перші спроби історико-правового вивчення кримської державності за новітньої доби було здійснено у Кримському юридичному інституті Національного університету внутрішніх справ (НУВС). Серед них дисертаційне дослідження Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди та видана за його результатами монографія Ю. Дубка [3] та дисертація Ф. Аметки «Держава і право Кримського ханства» [4], що вже прийнята до захисту Спеціалізованою вченою радою НУВС. Беручи це до уваги, НОЦ скоординував тематику подальших досліджень кримської державності.

На сьогодні декілька здобувачів кафедри історико-правових дисциплін ТНУ вже знаходяться на завершальних етапах своїх досліджень. Так, Спеціалізованою вченою радою Національної академії внутрішніх справ України

вже прийнято до захисту дисертацію директорки НОЦ О. Редькіної за темою «Кримський крайовий уряд генерал-лейтенанта С. Сулькевича (червень – листопад 1918 р.)» [5]; здано до розгляду Спеціалізованої вченої ради ІДП дисертацію заступника декана юридичного факультету ТНУ доцента П. Тарана за темою «Автономістські ідеї в політико-правовій думці кримськотатарського народу (1983 – 1918 рр.)»; завершують дисертації асистенти кафедри Д. Хаваджі за темою «Правові аспекти національної депортації з Криму 1941 – 1945 рр.» та Д. Велігодський за темою «Радянська та альтернативна державність в Криму в листопаді 1918 – листопаді 1920 рр.»

Нові горизонти для визначення тематики дисертаційних робіт кафедри було відкрито в ході роботи VIII Міжнародної конференції істориків права «Юридична біографістика: історія, сучасність, перспективи», що відбулася минулого року в м. Феодосії. Її матеріали було видано Всеукраїнським інформаційно-культурним центром у м. Сімферополі за сприяння НОЦ [6]. У перспективному плані наукових досліджень кафедри визначено дисертаційні розробки, пов'язані з постатями вчених-юристів, які в 1918 – 1920 рр. викладали в Таврійському університеті в Сімферополі, Севастопольському юридичному інституті, Боспорському університеті в Керчі. І якщо такі імена як М. Алєксєєв, В. Гордон, П. Новгородцев, О. Раєвський, М. Палієнко, Ф. Тарановський, добре відомі науковому загалу, їхня творчість є предметом наукових досліджень і столичних вчених, то професори О. Байков, П. Гензель, М. Гредингер, А. Єлістратов, С. Сабінін в радянський час були незаслужено забуті, а їхні творчі доробки загубилися серед архівних матеріалів та книгосховищ.

Іншим напрямом біографічних досліджень кафедри стали роботи, присвячені професійним юристам – діячам кримськотатарського національного руху Н. Челібієва та Д. Сейдамета. І тут в нагоді стало укладення договору про співробітництво між ТНУ і найбільшим навчальним закладом Туреччини – Сельджуцьким університетом. Адже обидва кримськотатарські юристи вищу освіту отримали в Стамбульському університеті, їхня творчість тісно пов'язана з Туреччиною, де варто шукати інформацію про них дослідникам. Цікаві перспективи у межах укладеного договору також відкриваються для досліджень у галузі мусульманського права, що також можливо розгорнути на кафедрі історико-правових дисциплін ТНУ з залученням потенціалу НОЦ.

У цій царині кафедра вже активно співробітничає з учнями професора кафедри історії України та допоміжних дисциплін ТНУ В. Ганкевича, який, по суті, започаткував цілий напрям із вивчення історії кримськотатарського народу, що включає висвітлення системи його конфесійної освіти, біографістики кримськотатарського просвітництва, традицій духовно-управлінської організації мусульманської громади Криму [7]. Іншими спільними темами досліджень двох кафедр є історія кримських градоначальств (Керчі, Севастополя, Феодосії) та спеціальних судових органів Криму за часів Російської імперії і державних утворень на Кримському півострові в 1917 – 1920 рр. Взагалі ж питання співробітництва НОЦ та кафедр юридичного факультету з іншими структурними підрозділами ТНУ – це один зі шляхів розвитку

наукової діяльності.

Так, із закінченням облаштування криміналістичної лабораторії юридичного факультету, що здійснюється також за сприянням НОЦ, планується провадження криміналістичних експертиз для органів МВС і пожежних частин МНС, які передбачають залучення також дослідників фізичного та біологічного факультетів ТНУ. А деякі дослідження кафедр кримінально-правових дисциплін, господарчого та екологічного права планується здійснювати у взаємодії з науковцями географічного факультету за координацією з боку НОЦ.

Таким чином, вже перший досвід недовгочасного існування НОЦ КУП на юридичному факультеті ТНУ доводить позитивний вплив його діяльності щодо вирішення актуальних правових проблем Кримської автономії і відкриває нові перспективи для реалізації спільних творчих задумів.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Скакун Ю. В. Правові основи фінансування видатків рекреаційних підприємств, які мають власну базу розміщення (на прикладі Автономної Республіки Крим). Автореф. к. ю. н. – К., 2003. – 19 с. 2. Смирнова Є. В. Конституційно-правовий статус АРК в Україні: історія становлення (1991 – 2000 рр.). Дис. к. ю. н. – Х., 2002. – 202 с. 3. Дубко Ю. В. Советская Республика Тавриды: авантюра большевистского государственного строительства. – Симферополь, 1999. – 208 с. 4. Аметка Ф. А. Держава і право Кримського ханства. Автореф. к. ю. н. – Х., 2003. – 19 с. 5. Редькіна О. М. Кримський крайовий уряд генерал-лейтенанта С. Сулькевича (червень – листопад 1918 р.): історико-правове дослідження. Дис. к. ю .н. – Сімферополь, 2003. – 204 с. 6. Юридична біографістика: історія, сучасність, перспективи /За ред. Тимощука О. В. – Сімферополь, 2003. – 295 с. 7. Ганкевич В. Ю. Депутация крымских татар в С-Петербурге в 1905 г. / Материалы научно-практической конференции «Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы». – Симферополь, 1996. – С. 24 – 27. 8. Ганкевич В. Ю. Крымскотатарские медресе. – Симферополь, 2001. – 75 с. 9. Ганкевич В. Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования.– Симферополь, 1998. – 163 с. 10. Ганкевич В. Ю. Таврійське мусульманське духівництво у правовому полі Російської імперії / Вісник Університету внутрішніх справ. – 1999. – Вип. 7. – С. 19 – 22; Він же. Джадидистська реформа просвіти кримських*

ГАВРИЛЕНКО О. А. (м. Харків)

ЕЛЕВТЕРІЯ ТА АВТОНОМІЯ АНТИЧНИХ ДЕРЖАВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У РИМСЬКИЙ ПЕРІОД

Проблема правових взаємин північнопричорноморських держав та Риму в другій пол. I ст. до н.е. – третій чверті III ст. н. е. вбачається однією з найцікавіших з точки зору розуміння місця та ролі стародавніх держав, що розташовувалися на теренах сучасної України, у світовому цивілізаційному процесі. Вітчизняна юридична наука до цього часу має суттєві лакуни у висвітленні цих питань. Водночас варто зазначити, що вітчизняні та зарубіжні історики, археологи вже з початку XX ст. виявляли інтерес до названої проблеми. Окремі аспекти правовідносин держав Північного Причорномор'я з Римською імперією у своїх працях розглядали М. Ростовцев, В. Блаватський, В. Кадеєв, В. Д'яков, В. Яйленко, В. Зубар, С. Саприкін, Н. Сон, С. Д'ячков та інш. [4; 11; 13; 16; 17; 24; 31; 33].

Достатньо розвинені та сталі держави, які існували в античну епоху на території півдня сучасної України – Ольвія, Херсонес, Тіра, Боспорське царство – були тісно пов'язані з тогочасними центрами цивілізації. Друга половина I ст. до н.е. – третя чверть III ст. н. е. – час активних контактів античних держав Північного Причорномор'я з Римською імперією. Після трагічної загибелі в 63 р. до н. е. Мітридата VI Євпатора вони надовго потрапляють до зони військово-політичного впливу Риму. Римське право до певної міри позначається на розвитку правових інститутів цих держав.

Виходячи з аналізу відомих епіграфічних та нарративних джерел, дослідники зазначають, що кожній з держав Північного Причорномор'я була притаманна власна специфіка у відносинах з Римською імперією. Якщо в Тірі, Ольвії та Херсонесі розміщувалися римські війська, то на території Боспорського царства римських гарнізонів не було, хоча воно майже увесь час лишалось союзною Риму державою, правителі якої затверджувалися на престолі в столиці імперії. Усі держави Північного Причорномор'я або сплачували імперії трибут, як Боспорське царство, або ж, як це було в Херсонесі, утримували на свій кошт римські гарнізони. Фахівці-антикознавці відзначають, що кожна з північнопричорноморських держав мала особливий правовий статус, наданий Римом та закріплений відповідними міжнародно-правовими угодами. Хоча тексти їх до нашого часу не збереглися, спираючись на значну кількість непрямих даних, все ж можна визначити сутність цього статусу. Як вважають дослідники, Херсонес неодноразово діставав від Римської держави права елевтерії (елехфзесйб – свобода), а Тіра та Ольвія наприкінці II ст. н. е. набули статусу автономії (бэфпнпм Яб – незалежність, від бэфьт – сам, ньмпт – закон). Ці поняття на той час широко використовувалися, причому не в західних римських провінціях, де переважали міста з італійським правом, а в східних та

балкано-дунайських, населених переважно греками.

Зміст понять «елевтерія» та «автономія» давні греки визначили ще наприкінці V – на початку IV ст. до н. е. У період існування полісу класичного типу елевтерія завжди передбачала внутрішній та зовнішній суверенітет держави (полісу), якій надавався такий статус. Надалі поняття «елевтерії» зазнало істотних змін і суттєво звузилося. Вже з часів Олександра Македонського, тобто з кінця IV ст. до н.е., воно значною мірою втратило зв'язок з поняттям зовнішнього суверенітету держави. Як зазначав В. Зубар, у римський період цей традиційний правовий термін було наповнено новим змістом. Він став активно використовуватися римською адміністрацією в ході створення своєї соціально-політичної та адміністративної системи. Тепер до основних складових елевтерії відносилося: 1) збереження власної системи органів державної влади та управління, які не були, хоча й суто формально, підпорядковані адміністрації римської провінції; 2) право законотворчої діяльності. Міста, що одержали права елевтерії, могли на свій розсуд змінювати закони; 3) зберігалося власне громадянство, а також свобода розпорядження земельними угіддями. Як і раніше, народні збори на власний розсуд могли дарувати громадянські права іноземцям та іншим особам; 4) право на збереження власних збройних сил для захисту зовнішніх кордонів; 5) залишалася власна система фінансового права, карбувалася своя монета, формувався власний бюджет, зберігалася власна податкова адміністрація; 6) право в разі необхідності звертатися до римських органів державної влади. Фактично ж дарування прав елевтерії фіксувало включення на певних правах тієї або іншої громадянської общини до адміністративної системи Римської імперії [14, с. 73-74]. Надання елевтерії на практиці означало цілковите підпорядкування зовнішньої та внутрішньої політики грецьких міст інтересам Риму [14, с. 62].

Отже, загалом елевтерію можна визначити як особливий правовий статус, що надавався за рішенням римського імператора або Сенату союзним полісам, які формально не входили до складу імперії, та передбачав для них збереження прав на власне громадянство, законодавчу діяльність, а також державне управління, яке здійснювалося під фактичним контролем Римської держави.

Поняття автономії досить суттєво відрізнялося від елевтерії. Нині під територіальною автономією зазвичай розуміється форма децентралізації державної влади в унітарній державі на рівні її адміністративно-територіальної одиниці, що характеризується певними історичними, географічними, економічними, національно-побутовими та іншими особливостями. Вона виникає не внаслідок акту самовизначення її населення, а надається державою [21, с. 24]. Дещо спрощено розкриваючи це поняття, М. Грушевський писав: «Автономія – грецьке слово, по нашому б сказати, сама законність..., се значить право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю. Так звалися ті городи і краї, які признавали над собою опіку чи зверхність якої-небудь держави, але зіставалися при всій повноті своїх прав у себе дома: самі собі становили закони; вибирали собі правителів; заводили які хотіли установи і податки і коштами своїми зовсім у всім вільно

розпоряджалися; мали своє військо, свою монету, свій скарб» [3, с. 121].

Стосовно античного періоду, наведене визначення потребує деякого уточнення. На відміну від елевтерії, права автономії були менш широкими. До певної міри вони насправді гарантували місту внутрішнє самоврядування. Дійсно, за часів античності основними умовами автономії вважалася територіальна недоторканність, право визначати форму правління та укладати союзи, брати участь у вирішенні найважливіших державних питань, зокрема питань щодо війни і миру. Вперше право автономії (політичної незалежності) було визнане так званим анталкідовим миром щодо всіх міст європейської Греції й островів, крім п'яти. Пізніше римляни пов'язали з цим поняттям право чеканити власну монету без зображення на ній імператора [25, Автономия]. Проте, рисою, іманентно притаманною містам, які вважалися автономними, у досліджуваний період було те, що внутрішнє життя цієї категорії міст контролювалося римською провінційною адміністрацією. Дарування громадянських прав новим громадянам та зміна тих чи інших законів обов'язково повинні були узгоджуватись із намісником провінції [14, с. 74].

Незважаючи на брак документальних матеріалів, історикам все ж значною мірою вдалося відтворити обставини набуття державами Північного Причорномор'я статусу елевтерії або автономії. Перше отримання елевтерії Херсонесом було пов'язане з подіями I ст. до н. е. До цього часу Херсонеська держава значною мірою залежала від Боспорського царства. Сповнений амбіціями боспорський цар Фарнак II, скориставшись внутрішніми безладдями в імперії, що народжувалася, виступив проти Риму. Завдяки енергійним діям йому вдалося швидко захопити усе кавказьке узбережжя Чорного моря та північ Малої Азії. Але 2 серпня 47 р. до н. е. царські війська нищівно програли вирішальний бій, даний їм Гаєм Юлієм Цезарем, який з цього приводу хвалькувато повідомив римський Сенат: «Veni, vidi, vici!» («Прийшов, побачив, переміг!»).

Херсонесити використали ситуацію, що склалася, з максимальною користю для себе і позбулися обтяжливого боспорського ярма. Юридично це було закріплено міждержавною угодою, укладеною внаслідок дипломатичних переговорів, здійснених херсонеською делегацією, очолюваною Гаєм Юлієм Сатиром, у 46 р. до н. е. Посол переконав Цезаря у доцільності укладення договору на вигідних для полісу умовах. Херсонес набував правового статусу «союзного міста». Це забезпечувало йому військовий захист Риму. Водночас, угодою передбачалося надання елевтерії. За Херсонесом зберігалося внутрішнє самоврядування, право мати власне військо (ополчення) право монетного карбування, що розпочалося ще у IV ст. до н.е. Громадянам держави надавалися торгівельні привілеї [39]. Правовий статус полісу засвідчує віднайдений археологами почесний декрет на честь голови херсонеського посольства [42, № 691], а також нарративні та нумізматичні матеріали. Імператор Цезар, вважаючи за необхідне створити у Північному Причорномор'ї противагу недружньому Римові боспорському правителю Асандру (бл. 47 - 17 рр. до н.е.), пішов на розширення прав громадянської общини Херсонесу, яка тепер опинилася під контролем безпосередньо римської адміністрації [14, с. 62; 22, с.

210]. Цю подію було відзначено в місті випуском спеціальної серії монет.

Після заколоту, в ході якого було вбито Цезаря (44 р. до н.е.), та громадянських воєн в Римській державі, що відбулися слідом, елевтерія Херсонесу та його незалежність від Боспору не дістали підтвердження. Розпочався новий етап боротьби херсонеситів з боспорським царем Асандром. Конфлікт було вирішено лише у 31 р. до н. е. з приходом до влади в Римі імператора Августа. Після 31 р. до н. е. (ймовірно 25/24 р. до н. е.) права елевтерії були підтверджені [9, с. 210]. Для Херсонесу це мало надзвичайно важливе значення. Зважаючи на це, у 25-24 рр. до н. е. тут навіть було запроваджено нове літочислення – від надання елевтерії. Але все ж цього разу обсяг прав, дарованих місту поряд із незалежністю від Боспора, був вужчим, аніж той, що свого часу надавався Цезарем. Врегулювавши херсонесько-боспорські відносини, Август поклав на боспорських царів обов'язок захищати Херсонес. За припущенням В.М.Зубаря, між двома цими державами було укладено оборонний союз, на який спиралася римська адміністрація у своїй північнопричорноморській політиці. Саме з урахуванням цього дослідники розглядають низку виявлених у Херсонесі епіграфічних пам'яток, в яких згадуються боспорські правителі, зокрема – фрагментований декрет на честь посла цариці Динамії (21/20 - 17/16 рр. до н.е.) [42, № 354] та декрет на честь посланця херсонеситів до Полемона I (14/13 - 10/9 рр. до н.е.) [42, № 419].

Почесні написи, викарбувані за рішенням вищих законодавчих органів міста-держави, на честь Арістона, сина Аттіни [42, № 423] та Геракліда, сина Менесфея і Прокла, сина Мемнона [42, № 362] свідчать, що в першій половині II ст. н.е. Херсонес знов завзято домагався від Риму дарування прав елевтерії. За часу правління імператора Антоніна Пія (138-161 рр.), ймовірно, в 145 р. н.е. [38] чи невдовзі після цього, завдяки активному сприянню громадян Гераклеї Понтійської – метрополії Херсонесу – це право було одержано знову [14, с. 62]. Фахівці-антикознавці іменують час з середини II ст. н.е. «епохою другої елевтерії» [26, с. 69]. Херсонес остаточно позбавився боспорского протекторату. Існує навіть припущення, що він увійшов до складу Римської провінції Нижня Мезія, центр якої знаходився на Західному березі Чорного моря (хоча більшість дослідників не поспішає з остаточними висновками відносно даного питання).

Однак у будь-якому випадку внаслідок договору Херсонес зовсім не перетворився на провінційне місто імперії. Права елевтерії на той час означали щось на кшталт статусу «вільного міста». Щоправда, «свобода», надана Херсонесу, була лише свободою в римському значенні цього слова, з достатньо чітко визначеним правовим станом, відповідно до якого місто було позбавлене права здійснювати самостійну зовнішню політику, але зберігало внутрішню автономію, свої інститути і магістрати, право самоврядування на основі своїх законів. У місті не було римської цивільної адміністрації, на більшість городян не розповсюджувалося римське право [39]. Окрім того, адміністрація Херсонесу зберігала можливість чеканити свою мідну монету [26, с. 69], право власності на землю, на запровадження та самостійне стягнення власних податків та мит [40]. Громада міста могла звертатися до імператора і намісника Нижньої Мезії, до чого неодноразово й вдавалася, у випадках виникнення конфліктів з

римським гарнізоном та з безпосереднім представником римської адміністрації в особі військового трибуна. Це яскраво видно, наприклад, з широко висвітленого в науковій літературі листування херсонеситів з римським легатом (намісником провінції Нижня Мезія) щодо проституційної податі [2, с. 254-256; 12, с. 50-51; 32, с. 63-69; 35, с. 55-58]. Такий статус Херсонесу зберігався й неодноразово підтверджувався імператорами аж до V ст. н.е. [39].

Водночас, показово, що хоча зазвичай елевтерія не супроводжувалася наданням прямої військової допомоги, політична ситуація, яка склалася навколо держави, призвела до появи тут приблизно з середини II ст. н.е., тобто з моменту дарування Херсонесу елевтерії, постійного римського гарнізону [31; 39].

Суттєві відмінності у своєму правовому статусі мала Тіра. Вже давно не викликає сумнівів факт включення її до складу Римської імперії та віднесення до провінційних міст Мезії. Саме з цими подіями П. Каришковський, І. Клейман, В. Юргевич, Р. Бондар та інші дослідники пов'язують запровадження в Тірі близько 56/57 рр. н. е. нового літочислення [1, с. 157-158; 18, с. 153-154; 20, с. 92; 38, с. 7-13]. Характерно, що більшість з них беззастережно поділяють думку Т. Моммзена, який вважав, що власне з цього часу місто було зайняте римськими військами і потрапило під управління легата провінції Мезія [27, с. 265; 31, с. 2; 8, с. 31-32].

Після того як у 1925 р. було опубліковано латиномовний папірус з переліком римських когорт, які базувалися в Мезії, де Тіра згадувалася як місто, що перебуває за межами провінції (extra provinciam) [34, с. 23; 41, р. 265-272], час включення її до складу імперії було переглянуто. Спираючись на аналіз епіграфічних пам'яток, якими чітко реєструється наявність у Тірі римського гарнізону, П. Каришковський, Т. Златковська, А. Фурманська [7, с. 121-122; 19, с. 119; 37, с. 47] віднесли цю подію до часу правління названого батька і тестя Марка Аврелія (161-180 рр. н. е.) Антоніна Пія (лат. Antoninus Pius або Titus Aureliu Fulvus Boionius Arrius Antoninus), який був імператором з 138 по 161 р. н. е.

Наявні джерела не містять свідчень щодо правового становища міста на момент його входження до складу Римської імперії. Перше чітке визначення правовідносин Тіри з Римом дослідники відносять лише до II-III ст. н.е.: одним з джерел місцева громадянська община (Tyranorum civitas) проголошується «незалежною та вільною» (civitas libera et immunis) [34, с. 24]. Щоправда, ця «незалежність» знов таки трактувалася у суто римському розумінні, яке ближче до сучасного поняття автономії з певними специфічними рисами, зумовленими особливостями періоду, що розглядається.

В. Зубарем та Н. Сон було досить докладно розглянуто проблему правового статусу міст, які входили до складу провінцій Римської імперії [10]. Їхнє становище зазвичай регулювалося у відповідності до юридичної практики, що склалася в ході римської експансії, з урахуванням специфіки розвитку західних та східних районів імперії [30, с. 19, 262; 34, с. 24-25]. На думку фахівців-антикознавців, у східних та балкано-дунайських провінціях, населених переважно греками, з огляду на специфічність умов, що склалися ще до римського

завоювання, переважали міські общини перегринського статусу [23, с. 82; 30, с. 19-20; 36, с. 30-31].

Перегринами (від лат. «peregrini» – «з-за поля») називали жителів позаіталійських областей та країн, які зберегли адміністративну автономію та уклали з Римом спеціальні договори про федерацію (foedus). Вони зазвичай зберігали власне громадянство і, як дружньо налаштовані до Риму, одержували з його боку державне покровительство та правову охорону. За ними на основі загальнонародного права (jus gentium) визнавалося право участі у торгівельному обороті, укладання шлюбу, порушення судових позовів. Але на них не поширювалися загальні права римських громадян. Хоча існували й виключення, оскільки у період ранньої імперії склалася практика, згідно з якою жителі, обрані в провінційні магістрати, набували римського громадянства [28, с. 169]. Громадяни Риму були й серед магістратів античних держав Північного Причорномор'я [5; 15, с. 157-158].

Правове становище цих міських общин перегринського статусу протягом перших сторіч нашої ери було різним та регулювалося значною мірою на підставі законодавчих актів, що приймалися сенатом або видавалися правлячим імператором.

Населення таких міст зобов'язане було сплачувати податки та інші платежі на користь Риму. Конкретні їх розміри могли коливатися залежно від особливостей політичної ситуації і в низці випадків навіть скасовувалися зовсім для того, щоб міські громади мали можливість спрямовувати ці кошти на фінансування оборонних заходів [2, с. 257-259; 34, с. 25]. Про це свідчить, зокрема, введена до наукового обігу завдяки публікації В. Латишева надзвичайно цікава пам'ятка фінансового права – рескрипт римського імператора (ймовірно, Септимія Севера) тірасцям, даний на ім'я Геракліта у 201 р. н.е., де говориться про звільнення від мита громадян Тіри, які вивозили деякі свої товари для торгівлі [42, № 4].

Виходячи з результатів досліджень, вітчизняні антикознавці, дійшли висновку: на прохання самих тірітів, незважаючи на те, що Тіра знаходилася поза офіційними кордонами Римської держави, місту, як і низці інших грецьких міст східної частини імперії, було надано право автономії. Сталося це близько 57 р. н. е. за часів правління імператора Нерона (54-68 рр. н. е.) [34, с. 27]. Надане право на автономію передбачало можливість здійснення внутрішнього самоврядування, але під жорстким контролем адміністрації провінції Мезія на чолі з проконсулом або пропретором, що наділявся imperium militiae (військовою владою). Зазвичай у римських провінціях, окрім адміністративних повноважень та функцій командуючого легіонами, розташованими у провінції, цим магістратам належала також вища поліцейська, судова та фіскальна влада, що визначалася загальним статутом провінції (lex provinciae), різноманітними спеціальними законами та сенатськими інструкціями. Для здійснення судочинства, фіскальних та адміністративних функцій у віддалені частини провінції пропретор іноді направляв своїх довірених осіб – legati pro praetore, які діяли від його імені та під його відповідальність. Участь населення у вирішенні власних проблем було зведено до мінімуму [29, с. 117-118].

Беручи до уваги той факт, що Тіра знаходилася поза визначеними межами провінції Мезія, можна достатньо впевнено припустити, що на неї, очевидно, не поширювався закон про цю провінцію, яким закріплювався юридичний статус провінційних міст Мезії. На думку Н.О.Сон, саме це, ймовірно, стало причиною прийняття римським Сенатом спеціального законодавчого акту (lex civitatis), яким визначалася форма громадянської організації тірітів [34, с. 27-28].

Отже, північнопричорноморські держави, які знаходилися поза офіційними кордонами Римської імперії, могли набувати юридичного статусу автономії або елевтерії, що закріплювалося нормами імперського законодавства. Цей факт дозволяє дійти висновку: держави Північного Причорномор'я (Херсонес, Тіра, Ольвія) з деякими пересторогами можна вважати периферією римської цивілізації. Їхні правові системи зазнали певного впливу римського права. Важко визначити, наскільки значним був цей вплив. Можливо, вирішення даного питання буде предметом майбутніх досліджень істориків та правознавців. Але все ж сам факт наявності такого впливу можна вважати незаперечним.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Бондарь Р. Д. Некоторые проблемы истории нижнедунайского лимеса / Вестник древней истории, 1973. – № 3. – С. 144-159. 2. Гавриленко О. А. Правове регулювання стягнення податків та неподаткових платежів в античних державах Північного Причорномор'я / Вісник Національного університету внутрішніх справ, 2003. – № 22. – С. 252-261. 3. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. 4. Дьяков В. Н. Таврика в эпоху римской оккупации. Ученые записки Московского гос. педагогического института, 1942. – Т. 28. – Кафедра истории древнего мира: Вып. 1. – С. 3-92. 5. Дьячков С. В. Римские граждане и римская политика на Боспоре в I в. до н. э. – III в. н. э. / Вестник Харьковского университета, 1992. - № 363: История. – Вып. 26. – С. 81-91. 6. Дьячков С. В. Римские граждане на Боспоре. Проблемы истории Крыма / Тез. докл. – Симферополь, 1991. – С. 42-43. 7. Златковская Т. Д. Мезия в I и II вв. н. э. – М.: АН СССР, 1951. 8. Зограф А. Н. Монеты Тиры. – М., 1957. 9. Зубар В. М. Античний світ Північного Причорномор'я: нариси історичного та соціально-економічного розвитку. Навч. посібник / Ліньова Є. А., Сон Н. О., Зубар В. М. – К., 1999. 10. Зубар В. М. До питання про політичний статус Тіри середини I ст. н.е. Археологія / Сон Н. О. – 1987. – Вип. 59. – С. 12-17. 11. Зубарь В. Римский след на юге Украины. День, 2001. – 12 мая. - № 82. 12. Зубарь В. М. О датировке переписки по поводу проституционной подати из Херсонеса (IOSPE, I², № 404). Проблемы истории Крыма. Тезисы докладов. Симферополь, 1991. Вып. 1. С. 50-51. 13. Зубарь В. М. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н.э. – первая половина VI в.). – К., 1998. 14. Зубарь В. М. Херсонес Таврический. Основные этапы исторического развития в античную эпоху. – К., 1997. 15. Кадеев В. И. Правовое и социальное положения граждан античного Херсонеса. Проблемы античной культуры. – М., 1986. – С. 155-160. 16. Кадеев В. И. Статус Херсонеса Таврического во время римской*

оккупации (II-III вв. н.э.). XV Conference internationale d'etudes classiqes des Pays socialistes «Eirene»: Res. des Comunications. – Sofia, 1978. – S. 34-35. 17. Кадеев В. И. Херсонес, Боспор и Рим в I в. до н.э. – III в. н.э. Вестник древней истории, 1979. - № 2. – С. 58; 59. 18. Карышковский П. О. Из истории Тиры в I-II вв. н.э. Материалы по археологии Северного Причерноморья,1971. – Вып. 7. – С. 149-158. 19. Карышковский П. О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды / Вестник древней истории, 1959. – № 4. – С. 111-131. 20. Карышковский П. О. Древний город Тира / Клейман И. Б. - К., 1985. 21. Корнієнко М. І. Автономія територіальна / Юридична енциклопедія. Т. 1. – К., 1998. 22. Крижицький С. Д. Античні держави Північного Причорномор'я. / Зубар В. М., Русяєва А. С. – К., 1998. 23. Кудрявцев О. В. Ахайя в системе римской провинциальной политики / Вестник древней истории, 1952. – № 2. – С. 79-99. 24. Кузищин В. И. Херсонес и Рим в начале II в. до н. э. Первые контакты / Херсонесский сборник, 1996. – Вып. 7. – С. 87-92. 25. Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей. – СПб., 1895. 26. Мещеряков В. Ф. Державні культи Діви і Херсонас у Херсонесі Таврійському I-III ст. н.е. / Вісник Харківського університету. - № 201. - Історія. Вип. 12. – С. 64-72. 27. Моммзен Т. История Рима. Провинции от Цезаря до Диоклетиана. Т. 5. – М., 1949. 28. Омельченко О. А. Всеобщая история государства и права. В 2-х тт. Т. 1. – М., 1998. 29. Покровский И. А. История римского права. – СПб, 1999. 30. Ранович А. Б. Восточные провинции Римской империи в I-III вв. н.э. – М.; Л., 1949. 31. Ростовцев М. И. Военная оккупация Ольвии римлянами. Известия Археологической комиссии, 1915. – Вып. 58. – С. 1-16. 32. Ростовцев М. И. Дело о взимании проституционной подати в Херсонесе. Известия имп. Археологической комиссии, 1916. - Вып. 60. - С. 63-69. 33. Ростовцев М. И. Цезарь и Херсоне. Известия Археологической комиссии, 1917. – Вып. 63. – С. 1-21. 34. Сон Н. А. Тира римского времени. – К., 1993. 35. Турцевич И. Обращения к императору провинциальных сеймов, городских и других обществ в первые три века Римской империи / Известия Ист.-филол. института в Нежине, 1901. – Т. 19. – № 124. – С. 36-69. 36. Финлей Г. Греция под римским владычеством со времени завоевания римлянами до падения империи их на востоке (IV в. до н. э. – 717 г. н. э.). – М., 1877. 37. Фурманская А. И. Античный город Тира. Античный город. – М., 1963. – С. 40-50. 38. Юргевич В. Н. Открытая в 1881 г. в с. Чобручи греческая надпись древнего города Тиры. Записки Одесского общества истории и древностей, 1883. – Т. 13. – С. 7-16. 39. http:// users.univ.kiev.ua/-sevastopol/noframes/history4.html. 40. http:// www.chersonesos.org/rus/History/history.ant.htm. 41. Hunt A.S. Register of a Cohort in Moesia // Raccolta di Scritti in Onore di Giacomo Lambroso. – Milan, 1925. – P. 265-272. 42. Latyschev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis

ДОМАНОВСЬКА М. Є.,
ДОМАНОВСЬКИЙ А. М. (м. Харків)

ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ЕПАРХ КОНСТАНТИНОПОЛЯ ТА ДАВНЬОРУСЬКИЙ ТИСЯЦЬКИЙ КИЄВА: ПОРІВНЯННЯ СТАНУ ТА СТАТУСУ ПОСАДИ СТОЛИЧНОГО МІСЬКОГО ГОЛОВИ

Загальновідомо, що надзвичайно важливу роль у формуванні державності відіграє географічний осередок центральної політичної влади, яким є столиця. Від вдалого вибору місця столиці, її геополітичного положення та утвердження авторитету в суспільстві значною мірою залежить і політичне майбутнє країни та народу. Ймовірно, чи не найбільш повно ця закономірність виявляється на етапі становлення феодальної держави, коли столичне місто можна вважати головним її символом, який значною мірою уособлює централізаторські ідеї та традиції на фоні відцентрових тенденцій. Яскравим прикладом такої долі є Київ, який веде свою історію з часу формування східнослов'янської держави – Київської Русі [41:15].

Не секрет, що значний вплив на виникнення і становлення ідеї верховенства, освяченості цього міста справив візантійський релігійний, ідеологічний, політичний та правовий вплив. На період формування давньоруської централізованої держави (X ст.) саме Візантія, враховуючи її вдале геополітичне положення відносно Києва, приймаючи до уваги вже сформовану політичну і правову систему, розквіт феодальних відносин, активні міжнародні зв'язки між двома державами протягом X ст. і єдину релігію, мала визначний вплив на процес державотворення. При цьому показово, що в багатьох випадках Київська Русь виступала не лише у ролі «учениці» чи навіть вдячної спадкоємиці Візантійської імперії, але й у ролі її рівноправної та повноцінної суперниці. Окрім іншого, це яскраво виявляється і на прикладі запозичення ідеї столиці як головного центру не лише конкретно давньоруської держави, а й усього християнського світу.

У зв'язку з цим варто нагадати, що постійний сталий інтерес вітчизняних дослідників до історії Візантії протягом двох останніх століть пояснюється не лише величчю та неперевершеністю Ромейської цивілізації, але й її колосальним спадком, який випав на долю слов'янських народів. Не виникає сумнівів щодо багатого внеску Візантії в формування політичних інститутів, правової системи, релігії, культури Київської Русі, нащадками якої є східноєвропейські народи. Проте, незважаючи на значні досягнення у вивченні ролі візантійського спадку в історичному розвитку слов'янських народів, історична наука ще не позбавилася остаточно

деяких міфів та однобоких поглядів на процес сприйняття та адаптації запозичень на новому ґрунті. Така ситуація характерна і для вивчення рецепції політичних інститутів та ідей. Так, наприклад, сучасна історична наука, розглядаючи ідею трансляції Візантійської імперії, акцентує увагу передусім на концепції «Москва – третій Рим», коріння якої сягає другої половини XV ст., коли Московська держава після краху Константинополя намагалася визначити своє місце в світовій історії. Така розстановка акцентів характерна передусім для російських істориків. Проте справедливим буде твердження про те, що саме Київська Русь була тією первинною ланкою, яка і пов'язала історію Росії, і, звичайно, України з римсько – візантійською [36: 1072; 40:1169].

Хрещення Русі, і, як наслідок, рецепція християнської ідеології об'єктивно зумовлювали формування уявлень про Константинополь, а відтак – і Київ, як місто Боже – новий Єрусалим. Матеріальним втіленням цієї традиції стало будівництво Києва часів Ярослава Мудрого, яке мало на меті зовнішнє уподібнення Києва Константинополю. Відомі всім найдавніші київські будівлі знаходять аналогії в архітектурі візантійської столиці. Софія Київська стала символом величі великокнязівської влади. Подібно до Юстиніана, Я. Мудрий теж прагнув через будівництво грандіозного храму утвердити авторитет своєї влади та престиж держави і, водночас, її столиці як рівноправної Царгороду [7:134-150; 30:72-81; 31:42-43]. Посилення економічної ролі Києва, заснування в місті православної митрополії дає підстави стверджувати, що для східнослов'янських земель Київ починає відігравати ту ж роль, що для Візантії Константинополь, а для країн Центральної та Західної Європи – Рим [41:17].

Цілком ймовірно, що разом з релігійно-світоглядними, мистецькими та архітектурними запозиченнями давньоруський Київ сприйняв від візантійського Константинополя і певні елементи його правового стану та статусу. Недарма ж бо провідні історики права вважали, що візантійське право було одним з «найбільш яскравих проявів візантійської культури, і за силою впливу на культуру інших народів середньовічного світу воно може зрівнятися лише з візантійським мистецтвом та архітектурою» [15:3; див. також: 19:5; 20:295].

Спробувати виявити ймовірні запозичення можна на прикладі такої важливої для столиці посади, як міський голова, який називався відповідно для Константинополя – епархом міста, а для Києва – тисяцьким. Не існує, власне, жодного спеціального дослідження, присвяченого порівнянню цих двох чиновників, хоча їхню схожість зазначив уже М. Сюзюмов, щоправда, розглядаючи посаду не київського тисяцького, а новгородського [5:105]. Не існує навіть жодної спеціалізованої роботи про тисяцького Києва, в той час як вивченню посади епарха присвячено цілу низку спеціальних нарисів та статей, не вказуючи вже на численні принагідні зауваження у різноманітних статтях та монографіях [8:93-96; 9:318-320; 44:79-104; 48:62-77; 52:F.1, 17-32, F. 2., 145-180; 53:705]. Спираючись на комплекс джерел, як давньоруських, так і візантійських, ми зробимо спробу

порівняти реальний стан та правовий статус цих двох посадовців. Особливу увагу буде приділено питанню автономізму, тобто ступеню залежності цих посадових осіб від вищої державної влади. Також ми маємо на меті з'ясувати, в якій мірі користувалися голови міст самостійністю у вирішенні повсякденних та нагальних питань, яким чином в столиці співіснували міська і державна влада, нарешті, які саме сфери життя міста відносилися до юрисдикції двох міських голів і чи можна на основі їхньої подібності чи відмінності робити висновки про певні прямі чи опосередковані запозичення, які могли бути здійснені русичами у візантійців у сфері столичного міського адміністративного права.

Рецепція візантійських правових традицій не говорить про повне сприйняття правової системи Візантії Київською Руссю. За вдалим визначенням спеціаліста в галузі історії цивільного права Є. Харитонова, «рецепція...права – це...сприйняття духу, ідей, засадничих принципів. Але вона не передбачає дослівне запозичення у законодавчих актах норм» [46:178]. Як зазначав Г. Литаврін, русичі «сміливо брали та щедро отримували з її (Візантії – авт.) рук все корисне, адаптуючи, розвиваючи, перетворюючи сприйняте» [16:4].

Оскільки за допомогою візантійського законодавства країни Східної Європи задовольняли нагальні практичні потреби у створенні власних правових норм [46:178-179], то цілком можливим стає твердження про можливість проведення порівняння не лише правових норм двох згаданих держав, але й практичного втілення цих норм в життя. Особливо актуальним такий підхід стає в тому випадку, коли прямих юридичних джерел з певних питань майже не збереглося, чи навіть не збереглося взагалі. За такої ситуації можна вважати цілком прийнятним такий підхід, коли джерелом для порівняння з одного боку будуть виступати юридичні норми та, відповідно, дані про їхнє реальне втілення в життя, а з іншого – лише та інформація, яка збереглася про втілення в життя не зафіксованих у наявних джерелах правових норм. За такого підходу, як видається, стає можливою і доволі плідною умовна реконструкція цих «законів», які чи не збереглися до нашого часу, чи не були спеціально зафіксовані, будучи частиною так званого «неписаного» права.

Описаний підхід видається чи не єдино можливим при спробі проведення порівняння між епархом міста Константинополя та тисяцьким Києва, оскільки суто юридичні згадки маємо лише про тисяцького Новгорода, та й то – стосовно XIII ст., коли Київ вже втратив роль реального політичного центру Київської Русі. При цьому потрібно також враховувати специфіку Новгородської республіки, дані про адміністративний устрій якої також можна залучати лише у якості порівняльного матеріалу, оскільки політична та соціально-економічна ситуація в ній значно відрізнялася від такої у Києві.

Посада епарха міста Константинополя була створена за прикладом римського префекта міста у 359 р. [9:320; 52:17; 53:705; 54:319]. Він представляв верховну владу у столиці імперії і посідав чільне місце серед ци-

вільних посад, підпорядковуючись лише імператору [5:101; 43:233; 44:79; 51:69; 52:17-18]. Про високий рівень посади у IX – X ст. свідчать дані Тактикону Успенського, у якому епарх посідає 27 місце безпосередньо після усіх стратигів, та Кліторологія Філофея, де він обіймає 18-ту за списком посаду, перед стратигами західних фем [42:115; 51:136; 54:48-49, 100-101].

Призначав цього посадовця сам імператор, шукаючи кандидатів серед людей здібних, талановитих, освічених і вірних. В більшості випадків кандидат походив зі знатних чиновників та мав сан патрикія, або одержував цей сан після затвердження на посаді [43:234; 44:82]. Проте, незважаючи на пряме призначення і підпорядкування василевсу, епарх міста виступав одночасно і як представник міського населення, виражаючи його інтереси, за що й отримав звання «батька міста» [5:102; 23:227; 52:19]. Використання цього терміну мало на меті підкреслити зв'язок центральної адміністрації з міською громадою, «надати централізованим органам управління вигляд напівавтономної адміністрації» [47:164].

Київську міську владу очолював тисяцький, перші згадки про якого відносяться до третьої чверті XI ст. [28:стб.140, 198; 39:211, 214]. Тисяцький був другою політичною фігурою в місті після великого князя [12:97; 39:208-209; 41:18]. Назва посади «тисяцький» походить від десятинної системи, яка має давнє, ще додержавне походження [6:315, 317]. Тисяцькі взаємодіяли з соцькими та десяцькими, але в часи Київської Русі назви посад вже не відповідали реальній кількості підлеглих, насправді їх було значно більше, а сотні та десятки означали певні міські структури середньовічного Києва [39:214; 41:18-19; 49:366].

У Києві посада тисяцького не була виборною – вона надавалася представникам родового боярства з волі великого князя. Лише в Новгородській республіці тисяцькі обиралися: у XI - XIII ст. з-поміж міських феодалів небоярського походження; з кінця XIII – XIV ст., коли бояри захоплюють вищу владу в Новгороді, з середовища бояр [4:205-207; 26:79-80]. З іншого боку, тисяцький мав бути одночасно і представником міського населення. Це робить посаду тисяцького подібною до посади епарха міста Константинополя, який, з одного боку, призначався і контролювався особисто василевсом, з іншого – вважався вповноваженим представником і захисником міського населення, «батьком міста» [41:19; 24:8,10; 26:79-80; 29:170]. Вже І. Фроянов називав тисяцького «інструментом громадської влади» [45:207, 211].

Таким чином, посади епарха та тисяцького не були виборними, а заміщувалися з волі верховного правителя і підпорядковувалися відповідно виключно імператору чи князю. Проте, з іншого боку, обидва посадовці одночасно виступали і як представники міського населення, виражаючи інтереси останнього. Джерела зберегли свідоцтва про те, як реально втілювався в життя такий двозначний статус посади, не зафіксований у юридичних пам'ятках, проте відбитий на звичаєвому рівні у «неписаному праві».

Так, відомо що епарх, котрий не користувався популярністю серед

населення, міг звинувачуватися в усіх негараздах у місті, і народ міг вимагати його заміни. Міський голова, який не був популярним серед міського населення, з великими труднощами утримувався на своїй посаді [52:18]. Сам процес призначення нового епарха міста був пов'язаний зі своєрідним затвердженням призначеного імператором чиновника широкими верствами міського населення. Якщо мешканці міста не підтримували вибору василевса, вони могли вимагати його заміни, галасливо протестуючи на іподромі, площах та вулицях столиці [43:234-235; 44:83].

Подібну ситуацію бачимо і стосовно посади тисяцького, котрий не завжди покірно виконував накази великого князя, міг навіть виступати проти нього, спираючись при цьому на підтримку певних прошарків міського населення чи навіть виконуючи їхню волю [41:19].

Таким чином, в посадах епарха та тисяцького можна прослідкувати відразу дві тенденції – до автономізації, оскільки обидва посадовці певною мірою уособлювали традиції місцевого міського самоуправління, були його персоніфікованим втіленням; і одночасно до централізації, оскільки чиновники підпорядковувалися напряму верховному правителю держави. Як уявляється, така амбівалентність реального стану посади пояснюється наявністю в обох столичних містах певних традицій міського територіального самоуправління, організованого по своєрідних кварталах. У Константинополі ними були гітонії – «сусідства», старшини, судді яких входили до секрету епарха міста [32:113-114; 43:238; 44:99-100; 51:72, 139; 52:25; 54:321; 55:111]. В Києві – сотні та десятки, голови яких, соцькі та десяцькі, очевидно, підпорядковувалися тисяцькому [6:315; 41:19]. Голови цих територіальних об'єднань були, ймовірно, виборними й напівавтономними від центральної влади, «не стільки чиновниками за платню, скільки виборними особами» [32:114]. Відповідно, їх нечітко визначений статус міг переноситися у свідомості міського населення, і, відповідно, у реальній практиці, і на міського голову, незважаючи на те, що реальна державна законодавча база чи державницька юридична практика не давали жодних підстав для твердження про певний автономізм вказаних двох посад.

Інша справа – реальний стан «посередника» між центральною владою та міським населенням, який, наприклад, знайшов своє яскраве вираження у такій функції міських голів обох столичних міст, як, доведення до відома народу розпоряджень та наказів відповідно імператора та князя [52:19].

На цих підставах можна впевнено стверджувати, що реальний стан посад епарха міста Константинополя та тисяцького Києва не був тотожним їх суто юридичному статусу. Фактичне положення обох посадовців у державній ієрархії, сфера їх повноважень, підпорядкованості та, відповідно, відповідальності й підзвітності була набагато більш поліфонічною, ніж вона мислилася з точки зору вузько державницьких централізаторських позицій. Воно відзначалося наявністю елементів міського самоуправління та певного автономізму, хоча елементи централізації були все ж значно

сильнішими і знаходили більш повне втілення в юридичних джерелах та державній адміністративній практиці.

Цікавою в даному контексті видається 46 новела Лева VI Мудрого (886 – 912 рр.), в якій говориться про остаточну ліквідацію елементів міського самоуправління та перехід нагляду за усіма міськими справами до імператора [14:111-113]. Ймовірно, мова йде не про формальну ліквідацію давно вже недієздатних курій, а про утвердження й посилення повноважень центральної державної адміністрації на противагу давнім традиціям міського «квартального» самоуправління.

Автономізм обох посад було зафіксовано у таких зовнішніх атрибутах влади, як одяг (стосовно епарха міста) та чиновницькі печатки (стосовно обох посадовців). Так, посада епарха здавалася візантійцям «царською владою, позбавленою лише порфіри» (basileios de aute arhe, ei me oson aporfiros) [56:30.2-4; 21:II. 10 (21); 8:95]. Епарх також мав офіційне право взувати один червоний черевик, що набуває особливого значення за тієї умови, що більше ніхто в усій імперії не мав права взуватися таким чином, а червоні черевики для обох ніг були виключним привілеєм василевса [5:103; 8:94-95]. Якщо погодитися з думкою Бєлєцкого С. В., про широту повноважень та автономний характер діяльності обох посадовців свідчать їхні «іменні» печатки на відміну від «анонімних» печаток інших чиновників, які не були самостійними юридичними особами і виступали простими виконавцями волі імператора чи великого князя [3:6; 35;75; 48:62-77; 50:60-63; пор.: 1:69-77].

Елементи подібності епарха та тисяцького можна виявити і у сфері конкретних повноважень двох посад. Перш за все, подібною була вже сама географічна сфера юрисдикції обох посадовців: влада кожного з них розповсюджувалася не лише на територію міста, але і на його найближчу округу. Так, епарху підпорядковувалася вся територія столиці, у тому числі її передмістя, точніше – стомильна зона навколо міста [5:IX. 6, XV; 3 (59, 65), 104; 37:56]. В свою чергу тисяцький зосереджував у своїх руках усі цивільні справи міста та землі – найближчої округи Києва [22:302; 41:18]. Розширення повноважень міського голови на приміські регіони можна пояснити різними факторами – від військових до економічних. Так, саме за мурами міста мали рятуватися від ворога жителі приміських сіл та маєтків, саме з приміської зони мала поставлятися до міста значна частина продовольчих товарів, особливо таких, які не могли транспортуватися на великі відстані тощо.

Серед функцій, які виконував епарх, Р. Гійан найважливішими вважає юридичні [52:18]. Він виступав верховним суддею на підпорядкованій йому території міста та стомильної приміської зони, маючи право розслідувати усі правопорушення, які тут відбувалися [11:163; 43:235-236; 44:84-85; 52:18-19]. Після вироку епарха з апеляцією можна було звертатися лише до самого імператора [58:19]. Ймовірно, подібні функції були притаманні і київському тисяцькому. Принаймні, його новгородський аналог виступав як головний суддя над міським населенням і як голова

торгівельного суду [5:105; 22:П. 4, 5, 6, 27 (304, 306), 302; 38: 227]. При цьому варто зазначити, що здійснення судових повноважень саме щодо торговців та ремісників було характерною ознакою юрисдикції міського епарха [5:103; 11:163].

Із суддівством тісно пов'язана була функція поліцейського нагляду за правопорядком у місті, яку здійснювали чиновники відомства епарха [11:163; 43:235; 44:84; 52:19]. У зв'язку з цим йому підпорядковувалися загони військової поліції – таксіоти, які могли також у екстремальних ситуаціях виступати на захист міста під час ворожих нападів, являючись, очевидно, центральним найбільш організованим ядром народного ополчення, на чолі якого, відповідно, знову ж таки вставав епарх міста [13:79; 52:20; 43:238, 251; 44:88, 89, 101]. Подібну роль в екстремальних ситуаціях виконував і київський тисяцький, за необхідності очолюючи народне ополчення, ядром якого також могли виступати підпорядковані йому спеціалізовані напіввійськові «поліцейські» підрозділи [4:207; 10:179; 38:227; 45:40, 207-211].

Значно важче знайти у сфері повноважень давньоруського тисяцького аналогії такій важливій сфері повноважень епарха міста, як нагляд та регулювання діяльності міських ремісничих об'єднань. Ймовірно, подібні функції у київського міського голови були відсутні внаслідок глибокої різниці між Візантійською імперією и давньоруською державою в сфері організації соціально-економічних відносин в ґалузі ремесла, яке на Русі, на відміну від візантійського, не було підконтрольним державній владі, а «ремісничі об'єднання існували як невід'ємна складова частина вільного ремесла»[25:122-125; пор.: 33:95-100]. Взагалі вплив на економічну структуру Русі був, ймовірно, незначним внаслідок значних відмінностей у економічних основах давньоруської та візантійської держав [пор.: 2:57].

Інша справа – торгівля, певний нагляд за якою, ймовірно, подібно до епарха Константинополя, входив до сфери компетенцій тисяцького. Принаймні відомо, що у Новгороді тисяцький мав безпосереднє відношення до нагляду та контролю за торгівлею, отримував внесок з купця, котрий вступав до гільдії [5:105; 22:302]. Ймовірно, подібною була і ситуація у Києві.

Таким чином, на базі наведених даних про спосіб заміщення, відношення до міського населення і центральної влади, сферу повноважень двох міських голів можна зробити висновок про значну подібність константинопольського міського епарха та київського тисяцького. Звичайно, стверджувати, що проведене порівняння доводить наявність прямих запозичень візантійського адміністративного права, зроблених русичами, ні в якому разі не можна, тим більше що у сфері конкретних функцій вони виявляються не занадто вже яскравими. Значну частину наведених аналогій, швидше за все, потрібно віднести до найбільш загальних засад та закономірностей у розвитку середньовічної державності, яка своїм корінням сягає додержавних громадських чи навіть родових інститутів [18:38-39]. Проте, певні наведені порівняння можуть свідчити і про пряму

рецепцію візантійських адміністративно-правових норм. Враховуючи повну відсутність прямих свідоцтв джерел з даного питання та значне число наведених аналогій, можна з високою долею ймовірності припустити наявність певної загальної рецепції ідеї градоначальника столичного міста, і, відповідно, його статусу стосовно центральної влади, яка, як уявляється, відбувалася одночасно зі сприйняттям ідеї «другого Єрусалиму» і прищепленням її на київському ґрунті.

Показово, що посада тисяцького Києва з'являється приблизно в середині XI ст., тобто в той час, коли русичі були вже значною мірою знайомі з візантійською адміністрацією, з якою вони стикалися всякий раз, прибуваючи до Царгорода. Одним з її найбільш яскравих представників і був епарх міста, вплив якого значно зріс з середини IX до середини XI ст. [5:105; 8:94-96], тобто за час найбільш інтенсивних торгівельних та дипломатичних контактів Київської Русі з Візантією. Варто зазначити, що за умовами руссько-візантійських угод саме з чиновниками з відомства епарха чи навіть з ним самим повсякденно взаємодіяли прибуваючі до Константинополя руські купці. Так, очевидно, саме до секрету епарха міста відносився той «царев муж», котрий мав супроводжувати групу руських купців у місті і той чиновник, який опечатував дозволені для вивозу з території імперії товари [див.:17; 34 тощо]. Таким чином, саме купці могли виступити тими конкретними «рецепторами», котрі принесли на батьківщину ідею напівнезалежного від князя міського голови столиці та певним чином визначили сферу його повноважень. Ця гіпотеза знаходить певне непряме підтвердження у тому, що тисяцький (принаймні – новогородський) все ж мав певні повноваження, які стосувалися регулювання торгівлі і здійснював торгівельний суд.

Звичайно, на давньоруському ґрунті ідея статусу та стану столичного міського голови та його повноваження мали бути значною мірою видозміненими, адаптованими до місцевих реалій, повинні були увібрати в себе місцеві традиції, втратити певні характерні для них ознаки і набути цілком нових, що, швидше за все, й сталося.

Наразі ми утримаємося від більш широких узагальнень, зазначивши, що подальше поглиблене вивчення даного питання може бути здійсненим лише за плідної співпраці спеціалістів з історії Візантійської імперії та Київської Русі.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Бардола К. Ю. К анализу сфрагистических источников о функциях коммеркиариев в Византии VI - IX вв. / Вестник Харьковского университета, 1998. - № 397: История. - Вып. 30. 2. Бардола К. Ю. «Принцип взаимности» в истории внешнеэкономических отношений Византии и арабов в VII - VIII вв. / На честь заслуженого діяча науки України А. П. Ковалівського. 1895 - 1969 рр. – Харків, 1995. 3. Белецкий С. В. Данные сфрагистики о княжеском аппарате домонгольской Руси. Образование древнерусского государства. – М., 1992. 4. Вернадский Г. В. Киевская Русь / Пер. с англ. – М., 1999. 5. Византийская*

книга Эпарха / Изд. М. Я. Сюзюмова. – М., 1962. 6 Греков Б. Д. Киевская Русь. – М., 1953. 7. Данилевский Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? Одиссей: Человек в истории. – 1998: Личность и общество: проблемы самоидентификации. – М., 1999. 8. Домановский А. Н. Об элементах официальной одежды эпарха города Константинополя (IV – X вв.). Гуманістичні цінності світових цивілізацій і проблеми сучасного світу. – Кривий Ріг, 2002. 9. Домановский А. Н. Опыт периодизации эволюции должности префекта города Рима / Вестник Харьковского университета, 2000. – № 456. - Ч. 1. 10 Дьяконов М. А. Очерки общественного и государственного строя древней Руси. – СПб, 1912. 11. История Византии: в 3-х тт. – М., 1967. – Т. 2. 12. Історія Києва / Пер. з рос.: в 3-х тт., в 4-х кн. – Т.1. – К., 1986. 13. Курбатов Г. Л. История Византии (От античности к феодализму). - М., 1984. 14. Лебедева Г. Е. К проблеме городского самоуправления в Византии VIII – IX вв. / Средневековый город, 1991. – Вып. 6. 15. Липшиц Е. Э. Право и суд в Византии в IV – VIII вв. – Л., 1976. 16. Литаврин Г. Г. Византия и Русь. Наше наследие, 1992. – № 25. 17. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX - начало XII в.). – СПб., 2000. 18. Литаврин Г. Г. О соответствиях между византийскими и османскими формами организации города в XV - XVI вв. Балканские исследования. - М., 1982. - Вып. 7. 19. Медведев И. П. Правовая культура Византийской империи. - СПб., 2001. 20. Медведев И. П. Византийское право: обзор современной зарубежной историографии. Византиноведение в СССР: состояние и перспективы исследований. – М., 1991. 21. Михаил Пселл. Хронография / Пер., ст. и прим. Я. Н. Любарского. - М., 1978; 22. Новгородская судная грамота. Российское законодательство X – XX вв.: Законодательство древней Руси. – М., 1984; [В 9-ти тт.] – Т. 1. 23. Острогорський Ґ. Історія Візантії / Перекл. з нім. А. Онишко. – Львів, 2002. 24 Павлов-Сильванский Н. Феодализм в Древней Руси. – Пг., 1924. 25. Пеняк П. С. Про ремісничі об'єднання Русі та Візантії / Український історичний журнал, 1995. - № 1. 26. Подвигина Н. Л. Очерки социально-экономической и политической истории Новгорода Великого в XII – XIII вв. – М., 1976. 27. Полное собрание русских летописей: Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М., 1962. 28. Полное собрание русских летописей: Т. 2. Ипатьевская летопись. – М., 1962. 29. Пресняков А. Княжое право в древней Руси. – СПб., 1909. 30. Ричка В. М. Ідея Києва – другого Єрусалима в політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі. Археологія, 1998. - № 2. – С. 72 – 81. 31. Ричка В. М. Київ – другий Єрусалим. Роль столиці у процесах державотворення: історичний та сучасний аспекти. – К., 1996. 32. Сорочан С. Б. Византия IV - IX веков: этюды рынка. – Харьков, 2001. 33. Сорочан С. Б. К проблеме государственного контроля над торгово-ремесленными организациями раннесредневековой Византии. Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV –

XVIII вв. – Запорожье, 1993. 34. Сорочан С. Б. Организация контроля за купечеством в сфере внешней торговли Византии VII - IX вв. Международные связи в средневековой Европе. - Запорожье, 1991. 35. Романчук А. И. Введение в византийскую археологию и сфрагістику / Шандровская В. С., Романчук А. И. - Екатеринбург, 1995. 36. Синицына Н. В. Москва: «Третий Рим» или «Новый Константинополь»? XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. – М., 1991. – Т. 2. 37.Сюзюмов М. Я. Экономика пригородов византийских крупных городов. Византийский временник, 1956. – Т. 9. 38. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. – М., 1956. 39. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. – К., 1986. 40. Толочко П. П. Римско-византийское наследие в Киевской Руси. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. – М., 1991. – Т. 2. 41. Толочко П. П. Роль Києва у формуванні і становленні давньоруської державності. Роль столиці у процесах державотворення: історичний та сучасний аспекти. – К., 1996. 42. Успенский Ф. И. Византийская табель о рангах. Известия Русского Археологического института в Константинополе (далі - ИРАИК), 1898. – Т. 3. 43. Успенський Ф. И. История Византийской империи. – М., 2001. – Т. 1. 44. Успенский Ф. И. Константинопольский епарх. ИРАИК, 1899. – Т. 4. – Вып.2. 45 Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерки социально-политической истории. – Л., 1980. 46 Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. – Одеса, 2000. 47. Храпунов Н. И. О взаимосвязи византийской и муниципальной администраций Херсона: чиновники pateres tes poleos. Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. - Симферополь, 1999. 48. Шандровская В. С. Эпархи Константинополя XI – XII вв. (По данным печатей Эрмитажа). Византия и средневековый Крым. – Барнаул, 1992. 49. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949. 50. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X – XV вв. – М., 1970. - Т. – 1. 51. Bury J. B. The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of the Kletorologion of Philitheos. - London, 1911. 52. Guilland R. Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin - L'Eparque. Byzantinoslavica, 1980. - T. 41. - F. 1 – 2. 53. Kazhdan A. Eparch of the city. The Oxford Dictionary of Byzantium / Prepeared at Dumbarton Oaks. – New York: Oxford, 1991. – Vol. 1. 54. Oikonomides N. Les Listes de preseance byzantines de IX-e et X-e siecles / Introd., texte, traduct. et comment. - Paris, 1972. 55. Treadgold W. T. The Byzantine State Finance in the Eight and Ninth Centuries. - New York, 1982. 56 Michel Psellos. Chronographie ou histoire drun siücle de Byzance (976 - 1077) / Texte ùtabli et traduit par E.

КОВАЛЬОВА С.Г. (м. Миколаїв)

СУДОВА СИСТЕМА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ПЛОЩИНІ ПЕРЕХОДУ ВІД ФЕДЕРАТИВНОЇ ДО УНІТАРНОЇ МОДЕЛІ

Вітчизняна історико-правова наука переживає зараз період розквіту. Накопичений попередниками фактичний і фактологічний матеріал, нові теоретичні концепції дозволяють по-новому розглядати і оцінювати нашу правову минувшину. Потребують осмислення і недавно введені до наукового обігу архівні матеріали. З таких позицій звернення до історії судоустрою Великого князівства Литовського видається корисним і актуальним.

Зв'язок еволюції судової системи Великого князівства Литовського із еволюцією його державного життя вивчений недостатньо. Серед досліджень, присвячених загальним питанням розвитку судової системи на українських землях, слід відмітити праці А. Пашука і Я. Падоха [1]. А. Пашук у монографії про судоустрій Гетьманщини дав короткий огляд розвитку кожного з видів судів, які функціонували на українських землях у XVII-XVIII ст., але він не пов'язував еволюцію судоустрою зі змінами у державному житті; крім того, литовський період знаходився поза межами його уваги. Я. Падох спробував виділити етапи розвитку судової системи Великого князівства Литовського, однак також не прослідкував його зв'язок із процесами розвитку руссько-литовської державності.

Входження південно-західних руських земель до складу Великого князівства Литовського розпочалося з середини XIV ст. Так зване оксамитове проникнення Литви на українські землі не заперечувало зберіганню на них традиційних руських інститутів – державних, суспільних, правових, релігійних, культурних. На чолі держави стояв Великий литовський князь, чия влада передавалася на змішаних засадах: не старшому синові, а будь-якому представнику роду Гедиміновичів. Таким чином, у XIV – XV ст. за формою правління князівство було ранньофеодальною монархією. Владою був проголошений принцип «старини не рухати, новини не вводити». Зберігалася удільна система, удільні князівства мали досить широку автономію. Отже, Велике князівство Литовське за формою державного устрою можна вважати федерацією. Литовсько-Руська держава була поліетнічним утворенням, в якому руське населення мало однакові з литовцями права. На цьому етапі розвитку зберігалася абсолютно ідентична давньоруській судова система (суд великого князя, суди удільних князів, або великокняжих намісників, які відбувалися за дорученням великого князя, вотчинні, церковні, вічові суди). Протягом другої половини XIV – першої половини XV ст. в державі існувала досить строката правова

система: поряд із нормами Руської Правди в кожнім регіоні діяло своє звичаєве право (в тому числі, процесуальні норми), яке іноді мало істотні специфічні риси. Особи, які відправляли суд, мусили враховувати ці місцеві особливості.

Істотні зміни в державному і суспільному житті Великого князівства Литовського, і зокрема його українських земель, розпочалися із укладенням в 1385 р. Кревської унії, за умовами якої Великий литовський князь Ягайло разом із рукою польської королеви Ядвиги одержував польську корону і мусив навернути Литовсько-Руську державу в католицтво. Шлюб Ягайла з Ядвигою відбувся, але ідея унії не влаштовувала більшість литовської та руської аристократії. В 1390 р. на литовський престол був обраний двоюрідний брат Ягайла Вітовт. Він був правителем, якого визнали місцеві суспільні сили – противники унії, – отже, мав протистояти польській зверхності. Звідси, на нашу думку, прагнення Вітовта здобути статус королівства для Великого князівства Литовського. Цей статус мав урівняти Литву із Польщею і укріпити суверенність Литовсько-Руської держави. Ці намагання зумовили необхідність посилити централізацію держави з метою зміцнити великокнязівську владу. Внутрішні передумови тісно переплiталися із зовнішніми: постійна боротьба з татарами, Тевтонським Орденом, а пізніше – з Москвою, стали вирішальними чинниками, що викликали необхідність централізації влади [2]. Першим заходом Вітовта в цьому напрямку стала поступова ліквідація удільної системи. Остаточно удільна система на українських землях була скасована пізніше, в 1470 р. Велике князівство Литовське перетворилося на унітарну державу. Внаслідок боротьби за централізацію держави удільні князі замінюються великокняжими намісниками, які одержують великі земельні надання. Головною силою в державі й опорою великого князя стають великі землевласники-магнати. Саме вони посідають чільне місце в державному апараті і, відповідно, в судівництві (нагадаємо, що суд у ранньофеодальній монархії не був відділений від адміністрації). Практикуються з'їзди для обговорення найважливіших питань зовнішньої та внутрішньої політики. Дрібні землевласники – шляхта – зобов'язані були військовою службою і поки що не відігравали вирішальної ролі в державі, а отже не були усталеною верствою.

Ще одним заходом, спрямованим на зміцнення Великого князівства Литовського, став дозвіл на масове проникнення в державу євреїв, що, очевидно, мало на меті активізацію торгівлі (нагадаємо, що з подібною метою Данилом Галицьким в XIV ст. було дозволено селитися на українських землях німцям). Це зумовило виникнення в подальшому судів для євреїв, а згодом інших національних меншин.

Хоча Вітовт і домігся політичної незалежності від Польщі, уникнути польських впливів на суспільне життя Великого князівства Литовського йому не вдалося. Після поразки від татар над Ворсклою в 1399 р., внаслідок необхідності спільної боротьби проти Тевтонського Ордену і в умовах зростаючої Московської агресії, Вітовт змушений був зміцнити союз із

Польщею. Результатом зближення двох держав стало укладення в 1413 р. Городельської унії, яка зумовила появу нових напрямків в еволюції суспільного і державного життя Великого князівства Литовського. За умовами унії, магнати і шляхта Литовсько-Руської держави, які сповідали католицтво, отримували права польської шляхти, в тому числі звільнення від податків, право суду над селянами, які мешкали на їхніх землях тощо. Об'єктивно склалося так, що, у прагненні здобути вказані права, католицьку віру приймали литовці (які взагалі прийняли християнство під руським впливом, майже на 400 років пізніше за руських, а отже не так суворо дотримувалися православ'я); руське населення залишалося православним. Таким чином, хоча унія швидко розпалася, вона започаткувала нерівність прав католиків і православних, а отже руського та литовського населення.

Після смерті Вітовта в 1430 р. в князівстві триває боротьба католицької та православної магнатських партій. Католики шукали підтримки у Польщі, православні – у Московської держави. Усобиці припинилися із вступом на престол Великого князівства Литовського Казимира Ягайловича, який згодом стає і польським королем. З цього часу Польща і Литва постійно очолюються спільними королями і великими князями. Оскільки вони були католиками, то перемагає католицька орієнтація Великого князівства Литовського, хоча деякий час зберігається не юридична, а фактична рівність православних з католиками. Магнатська верства стає головною силою, яка підтримує великокнязівську владу. Стабілізація суспільного життя зумовила зміни в державному житті князівства: з середини XV ст. з'їзди магнатів стають постійними, формується новий державний орган – Пани-Рада. Компетенція його юридично закріплюється Привілеєм 1492 р. Шляхта практикує періодичні з'їзди – сейми. Наприкінці XV ст. Пани-Рада і сейм зливаються у Великий Вальний сейм, що означало трансформацію ранньофеодальної монархії у станово-представницьку. Із остаточним скасуванням удільної системи закріплюється унітарна форма державного устрою Великого князівства Литовського.

В цей період ускладнюється зовнішньополітична ситуація. У другій пол. XV ст. закінчується процес збирання Москвою північно-східних земель колишньої Київської Русі. Московські Великі князі, які згодом набувають титул царя, оголошують себе єдиними законними нащадками Рюрика і заявляють претензії на його спадщину, тобто на українські і білоруські землі. В цей же період розпадається Золота Орда і від неї відокремлюється Кримське ханство. В 70-і роки XV ст. воно стає васалом Порти. Московська держава спрямовує агресію Криму проти Великого князівства Литовського. Починаються постійні напади Криму на князівство. Військові справи змушують Великих князів Литовських сконцентруватись на зовнішній політиці.

Вказані зміни знайшли відбиток у судоустрої Литовсько-Руської держави. Великий князь залишається головною фігурою суду, він надає магнатам право виключної підсудності, але згодом змушений розвантажити

себе від надмірної кількості справ: виникає практика доручення ним розгляду судових справ Панам-Раді, маршалку, магнатам-комісарам; сторонам дозволяється вдаватися до третейських судів. Право суду на місцях зберігається за воєводами і старостами. Остаточно формується доменіальний суд, у тому числі суд церкви над населенням, яке мешкає на церковних землях. Спостерігається бурхливий процес надання українським містам магдебурзького права, що, за наміром влади, мало на меті розповсюдження католицтва. Активізується діяльність судів для національних меншин. Продовжують діяти копні суди. Влада намагається упорядкувати правову систему держави (Судебник Великого князя Казимира 1468 р., а згодом Статут 1529 р.), однак продовжує видавати окремим регіонам привілеї, які закріплюють місцеве звичаєве право. Писане і звичаєве право деякий час співіснують, взаємодіють, взаємопристосовуються і взаємовпливають [3]. Яскравим прикладом вказаних процесів стає трансформація магдебурзького права в українських містах. Судовий процес еволюціонує повільніше, що можна пояснити, з одного боку, дотриманням принципу збереження старовини, а з іншого – досить досконалими процесуальними нормами, виробленими українським звичаєвим правом. Як і раніше, ще не спостерігалося відокремлення цивільного та кримінального процесів, оскільки не існувало чіткої диференціації публічного і приватного права.

В умовах постійної військової загрози у Литовсько-Руській державі підсилюється роль шляхти. Вона одержує закріплені в земських привілеях права, які значною мірою наближують її до магнатів. Відбувається остаточна консолідація цієї верстви і чітке відокремлення її від селянської верстви. На початку XVI ст., із відкриттям Америки і пов'язаним із цим хлібним бумом в Європі, шляхта Великого князівства Литовського отримує змогу посилити свої економічні позиції, що, в свою чергу, зміцнює її становище в державі. Шляхта розпочинає змагання за рівність з магнатами, що знаходить свій відбиток і в галузі судочинства: судова реформа 1564-1566 рр. усуває пріоритет магнатів у судівництві. Регіональні суди, очолювані магнатами, поступаються місцем знов створеним земським, гродським і підкоморським судам, в яких ключові позиції належать шляхті. Устрій та функціонування пореформених судів є свідченням якісно нового етапу розвитку судової системи і судочинства.

Під тиском шляхти видається Статут 1566 р., який остаточно закріплює юридичну рівність цієї верстви з магнатами. Паралельно зі зростанням могутності шляхти йшов процес подальшого позбавлення прав селян. Копні суди продовжували діяти, їхня діяльність навіть була санкціонована Статутом 1588 р., але частішають випадки непрямої і прямої протидії їм з боку панівних верств. Подальшого поширення набувають доменіальні суди, в тому числі й доменіальні суди церкви.

З другої чверті XVI ст. серед суспільної верхівки Великого князівства Литовського зростає кількість прибічників нової унії з Польщею. Необхідність протидії нападам турків та татар, війна з Московією, ненадійність

православного елементу держави, бездітність короля Сигізмунда II Августа, який побоювався, що після його смерті доведеться передавати владу окремим володарям у Литві і Польщі, – ось чинники, які сприяли популяризації ідеї унії у Великому князівстві Литовському [4]. Внаслідок Люблінської унії 1569 р. утворилася Річ Посполита; українські землі (Волинь, Київщина та Поділля) були прилучені до складу Польщі. Скінчився литовський період розвитку українських земель.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Пашук А.. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. – Львів, 1967; Я.Падох. Суд і судовий процес старої України: нарис історії. - Львів Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, 1990. 2. С.Ковальова. Південноукраїнські землі і основні напрямки еволюції суспільно-політичного життя і державності Великого князівства Литовського в І третині XV ст. Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності. Миколаїв: Збірка наукових праць. – Ч.ІІ.–1999. 3. М. Владимирский-Буданов. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону, 1995. – С. 214. 4. Дмитро Дорошенко. Нарис історії України. – Т.1. – К., 1991. – С. 110.*

ГРОЗОВСЬКИЙ І. М. (м. Запоріжжя)

АВТОНОМІЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Запорозька Січ відіграла важливу роль у процесах творення української державності. Дослідники запорозького козацтва серед характерних рис цього феномену обов'язково вказували на автономію Запорозької Січі, певну незалежність її від сусідніх держав, що полягала в збереженні власної системи органів влади і управління, судочинства, правової системи тощо.

Протягом всього періоду існування Запорозької Січі щорічно 1 січня, або за вимогою товариства – у будь-який час, проводилося переобрання кошової старшини. При цьому були непоодинокі випадки, коли окремі посадові особи -- кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар – кілька років поспіль переобиралися на свої посади.

Законодавство сусідніх країн мало певний вплив на звичаєве право запорозьких козаків, але у своїй основі козацьке право залишалося незмінним. Воно існувало переважно в усній формі. Охоронцями запорозьких традицій були так звані «старики» – старі, досвідчені козаки - та «абшинтована старшина» – особи, що в минулому займали виборні посади в козацькому війську.

Залежність Запорозької Січі від сусідніх держав полягала в отриманні жалування (грошового та натурального), зброї, боєприпасів, за що запорожці повинні були виставляти певну кількість війська і брати участь у бойових діях на боці союзників.

Будь-яке втручання сусідів у внутрішні справи, порушення запорозьких традицій викликало негативну реакцію з боку Коша та низового товариства.

Запорожці де-юре були підданими польського короля, пізніше – громадянами Гетьманщини. Але де-факто Запорожжя до кінця зберігало свій автономний суверенітет. Реальність останнього підтверджується існуванням митного кордону між Гетьманщиною та Вольностями запорозьких козаків. Торгівля гетьманських полків із Запорожжям, як і з Кримом, вважалася контрабандою.

За міжнародно-правовим статусом Запорозька Січ була національно-територіальною автономією в добровільній унії спочатку з Польщею, згодом з Росією (в 1709-1734 рр. – з Кримським ханством).

Запорізька Січ знаходилася в оточенні сильних сусідів, до пори до часу зацікавлених у збереженні Запорожжя таким, яким воно було. Умови дозволили Запорозькій Січі розвинутися лише до стану військово-торговельної напівдержави. Торгівля складала головний зміст і стимул господарських відносин, що спричинялось вигідним географічним розташуванням Вольностей запорозьких козаків на транзитних маршрутах міжнародної торгівлі.

Міжнародно-правовий статус Запорозької Січі з часом зазнавав певних змін. Можна умовно виділити три періоди в його розвитку.

Перший період – з моменту виникнення запорозького козацтва до 1686 р. – період «неофіційного» існування Запорозької Січі.

Другий період – 1686-1734 рр. – перебування Запорозької Січі у складі сусідніх держав (Московської держави та Кримського ханства), що знайшло відображення у відповідних міжнародно-правових договорах.

Третій період – 1734-1775 рр. – період Нової Січі – поступове обмеження автономії запорозьких козаків царським урядом аж до повної ліквідації Запорозької Січі у 1775 р.

Перебування низового козацтва на території Нижньої Наддніпрянщини вперше зафіксовано джерелами в кінці XV ст. Землі, на яких знаходилися запорозькі козаки, вважалися нейтральними, на них не поширювалася юрисдикція сусідніх держав – Речі Посполитої, Кримського ханства, Московської держави. Навпаки, переселення і перебування підданих Речі Посполитої на цих землях суворо заборонялося. Разом з тим, поляки намагалися встановити певний контроль над цією територією. У першій половині XVII ст. на Запорозькій Січі постійно знаходилася залога реєстрового козацтва. У 1635 р. для контролю над запорожцями була побудована фортеця Кодак.

Запорозькі козаки відіграли винятково важливу роль у національно-визвольній війні 1648-1654 рр. Перехід українських земель під протекторат російського царя запорожці не підтримали: їх представники не брали участі в Переяславській раді. Питання про державну належність їх території тогочасними документами не було врегульоване. Запорозька Січ, зберігаючи повну автономію, намагалася активно втручатися в політичні процеси, що відбувалися в Гетьманщині, зокрема, впливати на вибори гетьманів.

Андрусівським перемир'ям 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою було визнане подвійне підданство запорозьких козаків. Хоча на переговорах вирішувалася доля українських земель, представники України участі в них не брали. Рішення про повернення Правобережної України Польщі та подвійне управління Запорозької Січі фактично означало відмову царської Росії від Переяславської угоди та Березневих статей 1654 р. Запорозькі козаки, обурені таким рішенням, вбили царського посла, що їхав до кримського хана. Ставленик запорожців, гетьман І. Брюховецький разом із старшиною розпочав війну проти Росії. Його союзником у цій війні був турецький султан, що погодився встановити протекторат над Лівобережною Україною. Після вбивства І. Брюховецького у 1668 р. гетьману П. Дорошенку вдалося тимчасово об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну під своєю владою. З 70-х рр. XVII ст. ситуація дещо стабілізується і запорожці почали отримувати грошове та натуральне жалування від Московської держави.

«Вічним миром» 1686 р. між Річчю Посполитою та Московською державою вперше на офіційному рівні було зафіксовано існування Запорозької Січі як територіальної структури у складі Московської держави.

Активна колонізаторська політика царського уряду (зокрема, з 1688 р. розпочалося будівництво фортець на території Запорозької Січі), спроби гетьмана Лівобережної України І. Мазепи підпорядкувати запорожців своїй владі поставили Запорозьку Січ з 80-х рр. XVII ст. в опозицію до Московської держави та сприяли зближенню з Кримським ханством.

На початку XVIII ст. Запорозька Січ проводить торгову блокаду Геть-

манщини та російських фортець, намагається укласти військовий союз з Кримським ханством проти Московської держави.

Підтримка запорозькими козаками в листопаді 1708 р. союзу гетьмана І. Мазепи та шведського короля Карла XII, активна участь у війні проти Російської держави дорого коштувала запорожцям. У травні 1709 р. російські війська захопили Січ, а запорозькі козаки змушені були емігрувати на територію Кримського ханства та Молдови. У 1711 р. запорожці уклали військовий союз з Кримським ханством, а наступного року підписали договір про васалітет з Оттоманською Портою. Договори 1711-1713 рр. Оттоманської Порти з Російською державою закріпили приєднання запорозьких земель до турецьких володінь.

Кримське ханство визнавало автономію Запорозької Січі у сфері управління, свободу релігії. Торгівля звільнялася від мита, запорожці могли займатися промислами на території Кримського ханства. Запорозькі козаки були зобов'язані виставляти військо на вимогу хана, за що отримували регулярне жалування та військові припаси.

У серпні 1733 р. грамотою російської імператриці було проголошено амністію всьому запорозькому козацтву, а у березні 1734 р. Росія остаточно прийняла запорозьке козацтво у своє підданство. В кінці 30-х – на початку 40-х рр. XVIII ст. міжнародними договорами та грамотами імператриці було встановлено північний та східний кордони Запорозьких Вольностей.

У 1734 – 1750 рр. та 1764 – 1775 рр. Січ була підпорядкована Київському генерал-губернатору, 1750 – 1764 рр. – гетьману. Розпорядженням Сенату від 4 серпня 1742 р. було встановлене постачання та жалування запорожців з державної казни.

Царський уряд розпочав наступ на територіальні володіння запорозьких козаків. Вже в 1735 р. біля січової фортеці для контролю над запорожцями було збудовано Новосіченський ретраншемент (фортецю) з російським гарнізоном. З середини XVIII ст. територія Запорозьких Вольностей неухильно зменшувалась внаслідок спорудження тут російським урядом фортець, заснування колоній тощо. У 1730-х і 1770-х рр. були збудовані фортеці Української та Дніпровської оборонних ліній, у 1750-х рр. було організовано новосербські, слов'яносербські та слобідсько-українські поселення. В результаті цих заходів територія Запорозької Січі виявилася фактично ізольованою від інших українських земель.

Царський уряд, обмежуючи автономію Запорозької Січі, не тільки відбирав землі, а й втручався в її самостійний внутрішній лад, управління, самоврядування, судочинство, церковні справи. Київський генерал-губернатор Леонтьєв двічі (у 1740 та 1750 рр.) подавав до Сенату проекти реформ, що передбачали ліквідацію виборності козацької старшини, зокрема кошової, і заборону рядовим козакам брати участь у радах, а також запровадження при кошовому отаманові спеціального пристава – царського штаб-офіцера. Верхівка запорозького козацтва також була зацікавлена в обмеженні своєї залежності від рядового козацтва. Так, військовий писар П. Чернявський підготував проект скасування виборів і принцип призначення старшини царським

урядом. У 1753 і 1756 рр. царський уряд видав указ та грамоту про скасування виборів цих років у Січі.

У вересні 1762 р., під час коронації Катерини II, новообраний кошовий отаман П. Калнишевський чимось не сподобався імператриці і на Січ надійшов наказ усунути П. Калнишевського від кошового отаманства. У грудні цього ж року сходка курінних отаманів ухвалила рішення про проведення виборів лише на старшинських нарадах. Відтоді на посади інколи обирали не на загальновійськовій раді, а на старшинських сходках з кандидатур, погоджених з царським урядом.

Але ці проекти не були повністю реалізовані. До кінця існування Запорозької Січі рядові козаки збиралися на загальновійськові ради і обирали кошову та іншу старшину.

У 1765 р., всупереч побажанням царського уряду, вдруге кошовим отаманом було обрано П. Калнишевського. Він десять років залишався кошовим отаманом, з них сім років командував Запорозьким Військом під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр.

У результаті переможної війни, що завершилася підписанням вигідного для Росії Кючук-Кайнарджицького мирного договору, остаточно було покладено край татарським нападам на українські землі. З погляду царського уряду Запорозька Січ виконала свою роль у боротьбі з турецько-татарською агресією і підлягала ліквідації.

5 червня 1775 р. Запорозька Січ була захоплена російськими військами. Маніфестом Катерини II від 3 серпня 1775 р. Запорозьку Січ було скасовано, а землі запорозьких козаків передано до Новоросійської та Азовської губернії.

Таким чином, можемо зробити висновки. Запорозька Січ протягом свого існування зберігала автономію внутрішнього устрою, правової системи, судочинства. Міжнародно-правовий статус Запорозької Січі зазнавав певних змін, що знаходило відображення у відповідних міжнародних договорах. У період Нової Січі царський уряд цілеспрямовано проводив політику обмеження автономії шляхом захоплення територій Запорозьких Вольностей та втручання у внутрішні справи запорозьких козаків. Завершенням цієї політики стала ліквідація Запорозької Січі у 1775 р.

БОЙКО І. Й. (м. Львів)

ОРГАНІЗАЦІЯ СУДОВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ВІРМЕНСЬКИХ ГРОМАДАХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (XIV-XVIII СТСТ.)

У сучасних умовах розвитку української демократичної держави значний інтерес представляє вивчення історії судової влади. Це пов'язано з тим, що судові органи завжди відіграють вирішальну роль у правовому забезпеченні та захисті прав і свобод людини і громадянина. Певний інтерес, зокрема, становить науковий аналіз досвіду формування судових органів і порядку здійснення судочинства у вірменських громадах, які існували на території України XIV-XVIII стст.

Як відомо, вірмени змушені були покидати свою батьківщину і переселятися в різні країни. Головними причинами переселення були часті спустошливі напади сусідніх держав на Вірменію та порушення соціальних, національних і релігійних прав вірменського народу з боку загарбницьких держав. Усе це створювало смертельну небезпеку для вірменського народу, загрожувало існуванню вірмен. Значні групи вірмен переселилися на територію України, зокрема, в Крим (XI ст.), Київ (XII ст.), Кам'янець-Подільський, Львів, Снятин, Язлівець, Станіславів (з 1962 р. Івано-Франківськ), Луцьк (XIII-XVIII стст.) та ін. Протягом XIV-XVIII стст. кількість вірменських громад в Україні сягнула понад 70. Це були відокремлені громади, очолювані війтом і радою старійшин, мали свою церковну організацію, братства тощо.

Вірмени були активними суб'єктами цивільних правовідносин середньовічного суспільства на українських землях. Вони створювали свої ремісничі організації (цехи) і братства, здійснювали внутрішню та зовнішню торгівлю тощо.

Правовою основою регулювання суспільних відносин у вірменських поселеннях України, спочатку був Судебник Мхітара Гоша, укладений у 1184 р. і перевезений з Вірменії до України. Проте у процесі здійснення правосуддя на практиці часто виникали проблеми щодо правильного застосування норм вірменського права, які були написані незрозумілою для королівської та місцевої влади старовірменською мовою. Іноді це приводило до суперечок вірменської старійшини з місцевою владою щодо тлумачення ряду норм вірменського права.

Для усунення цих суперечностей на початку XV ст. львівські вірмени створили спеціальну комісію, яка підготувала проект вірменських законів, який був прийнятий 5 березня 1519 р. Пйотрківським сеймом і тоді ж затверджений польським королем Сигізмундом I під назвою «Statuta Juris Armenici» (Вірменський статут). В історико-правовій літературі деякі вчені називають його «Статутом польських вірмен», «Статутом львівських вірмен». Цей

нормативно-правовий акт регулював правові відносини галицьких вірмен (Львів, Самбір, Снятин, Станіславів, Кути та ін.). Для подільських вірмен (Кам'янець-Подільський, Язлівець, Бучач, Підгайці та ін.) у 1567 р. був затверджений окремий статут, який фактично був повторенням Вірменського статуту 1519 р. Вірменський статут 1519 р. складався з двох частин. Перша частина містила 10 ненумерованих статей, друга – 124 розділи.

Серед дослідників вірменського права немає єдиної думки щодо характеру систематизації юридичних норм, що містяться у Вірменському статуті 1519 р. Одні дослідники називають його «статутом», інші – «зводом», ще інші - і «зводом», і «кодексом», і «збірником законів». Як відомо, у теорії права розрізняють два основні способи здійснення систематизації законодавства: інкорпорація і кодифікація. Інкорпорація – це найпростіша форма впорядкування нормативно-правових актів, яка полягає в об'єднанні нормативно-правових актів в одному збірнику за певним критерієм (хронологічним, тематичним тощо) без зміни їхнього змісту. Кодифікація – це спосіб систематизації законодавства, який полягає у змістовній переробці, узгодженні і об'єднанні певної групи юридичних норм, пов'язаних спільним предметом правового регулювання в єдиному нормативному акті, тобто це впорядкування правових норм, яке супроводжується переробкою їхнього змісту, із скасуванням одних і прийняттям інших норм права. Кодифікація завжди має офіційний характер [4, с.121-122].

Виходячи з положень загальної теорії права, ми схиляємося до думки, що Вірменський статут 1519 р. за способом систематизації є саме кодифікованим актом. По-перше, тому що членами комісії була проведена змістовна переробка, узгодження й об'єднання певної групи джерел права: Судебник Мхітара Гоша, «Книга права сирійсько-римська», збірники магдебурзького права, Старий та Новий Завіти, судова міська практика тощо. А по-друге, тому що норми у цьому джерелі об'єднуються у розділи, узгоджені між собою.

Оскільки Вірменський статут 1519 р. містив норми матеріального права, зокрема цивільного, кримінального, церковного, торгового, сімейного, то в другій половині XVI ст. (точна дата не встановлена) у Львові було складено «Порядок судів і справ вірменського права», який регулював питання судового розгляду. На відміну від Вірменського статуту 1519 р., він не отримав державної санкції, але разом з тим застосовувався у всіх вірменських поселеннях України. На думку професора В.Кульчицького, він був своєрідним навчальним посібником для вірменських судів на території українських земель. «Порядок» по своїй структурі складався з передмови, 11 розділів та 132 статей.

У XIV–XVIII стст. вірменські суди розглядали всі цивільні і кримінальні справи між вірменами або з вірменами. Головуючий у вірменському суді був вірменський війт. Посада вірменського війта була виборною. Порядок виборів війта затверджував польський король. Згідно з королівськими грамотами, вибори війта відбувалися щорічно напередодні свята Св. Матвія. Виборцями були «сорок братів» під керівництвом свого маршалка і 50 пред-

ставників від «простого люду», яких обирали «сорок братів» і їхній маршалок за 2–3 дні до виборів з числа «добрих, чесних і місцевих» членів вірменської громади, за умови, щоб вони були «пристойно одягнуті». До початку виборів список 50 представників передавали війту і членам вірменського магістрату. Війт і члени магістрату мали право запросити до себе на бесіду цих осіб до початку виборів. Посилаючи їх на вибори, війт висував вимогу поводитися скромно і з повагою до членів магістрату. Після того, як війт складав свої повноваження, виборці висловлювали йому подяку за виконану ним роботу. По тому війтом обирали одного з суддів, який ще не обіймав цієї посади. Із числа суддів обирали також заступника війта, нотаріуса (секретаря суду), в обов'язки якого входило роз'яснення правових норм судового виконавця, на якого покладали поліцейські функції. Обирали також керівника ради старійшини «сорока братів». У різних вірменських громадах цю посаду називали по-різному, наприклад, у Кам'янці-Подільському – маршалок, у Рашкові – регент. Маршалок як староста «сорока братів» відповідав за порядок у громаді, збирав податки та передавав війту, а також на його вимогу інформував про доходи й видатки.

На думку вірменського історика В. Григоряна, з аналізу кам'янець-подільських судових актів видно, що суд одночасно був органом, який здійснював самоврядування, зокрема, кам'янець-подільських вірмен. Іноді цей суд називали магістратом, хоча це поняття було ширше і включало раду «сорока братів», членам і керівнику якої – маршалку - було надано право контролювати діяльність суду і війта.

В інших українських містах, зокрема, на Поділлі діяли вірменські органи управління, відомості про яких малодосліджені. Деякі дані наводить Я. Дашкевич, досліджуючи судові, адміністративні і фінансові книги. Зокрема, в Бережанах вірменське війтівство згадується в 1686 р., проте його книги не збереглися. Немає й книг з Бродів, де війтівство було принаймні в 1683—1763 рр. Відомо, що в 1744 р. книги вірменського війтівського уряду вели в Золочеві (війтівство існувало тут з 1688 р.), але вони не збереглися до наших часів. Вірменський війтівський уряд діяв також у Підгайцях (згадується він у 1675 р.). Однак від його книг, знищених, мабуть, під час турецької навали, не лишилося жодного сліду. Безслідно зникло і діловодство вірменського війтівського уряду у Студениці (існував до 1633 р.). Такі ж уряди були в Могилеві-Подільському (в 1743—1786 рр.) і Рашкові (з 1751 р.).

Крім компетенції війта в галузі судочинства до його повноважень належало посвідчення заповітів, укладення мирових угод та ін. Подібні повноваження належали і старшині вірменської нації (вірменським лавникам). Їх кількість не була чітко визначена, і в окремих справах вони становили 4, 6 та 12 осіб без війта. Старші вірменської нації виступали посередниками між вірменською громадою та жителями міста, міською владою, органами державної влади. Повноваження вірменських лавників полягали в тому, що вони розглядали справи і виносили рішення, яке оголошував війт.

Юрисдикція вірменського війта поширювалася виключно на вірмен, що проживали у місті та на передмісті. Вона не поширювалась на вірмен, які

прийняли католицьку віру, осіб, що володіли міським правом. Вірменський суд під головуванням вірменського війта розглядав усі цивільні та кримінальні справи, що відносилися до його компетенції [5, с.80-81].

Засідання вірменського суду відбувалося кожного третього вівторка місяця за участю не менше чотирьох лавників, за виключенням святкових днів. Однак деколи допускались порушення цього правила. Так, наприклад, снятинський вірменський суд в квітні 1788 р. засідав двічі – 10 і 29 числа. В неділю і в святкові дні категорично заборонялося розглядати судові справи, оскільки ці дні були визначені для молитви і відпочинку. Духовні вірменські суди засідали в міру необхідності в понеділок, четвер і суботу кожного тижня, за винятком релігійних свят, днів приїзду єпископа, а також в день народження і коронації польського короля. Строки розгляду справ не регулювались законом, за винятком справ так званих «гостей», тобто приїжджих людей (для них було встановлено чотириденний строк) [2, с.273].

Розгляд цивільних справ починався за позовною заявою, кримінальні справи порушувалися за заявою потерпілого. У тому випадку, коли було знайдено труп вбитої людини, суддя повинен був з власної ініціативи проводити розслідування. Неявка в суд тягнула за собою відповідальність у вигляді грошового штрафу: перший раз – 3 гроші, другий – 6. Справу розглядали в присутності обох сторін або їх уповноважених. Жінок на суді могли представити тільки їх чоловіки або найближчі родичі чоловічої статі. Суд зобов'язаний був уважно вислухати обидві сторони, а також свідків у справі, з'ясувати всі обставини справи і винести об'єктивне та справедливе рішення.

У випадку відсутності свідків у справі допускалась присяга, яку приносили в церкві у присутності війта, засідателів і нотаріуса (секретаря суду). Показання єдиного свідка до уваги не брали, свідків мало бути 2–3, і обов'язково вірменської національності. За порушення поведінки на суді сторін та свідків суддя міг покарати їх ув'язненням або штрафом. Рішення суду у цивільних справах та вироки у кримінальних не розмежовувались і називались декретами, їх приймали більшістю голосів і скріплювали печаткою. Вірменин, який був незадоволеним рішенням суду, мав право апелювати до польського короля. Виконання декрету входило до компетенції суду. Покараннями могли бути штрафи, тюремне ув'язнення та ін.

Особливістю здійснення правосуддя у вірменських поселеннях на території України було штучне поєднання питань цивільного і кримінального права. Як свідчать судові книги м. Снятина, у практиці цивільних відносин на вимогу зацікавленої сторони передбачався кримінально-правовий захист третьої особи. Наприклад, в одній із книг записаний випадок, коли снятинський вірменин дав своїй дочці в придане будинок. На його вимогу, суд, оформляючи цю цивільно-правову угоду, передбачив кримінальну санкцію щодо зятя, якщо б він, посварившись з дружиною, продав будинок, передав його під заставу, пропив тощо. У кожному з таких випадків зять без додаткового судового розгляду повинен відбути один рік і шість тижнів в ув'язненні і одержати 50 ударів палицею [3, с.116-118].

Судові матеріали свідчать про розгляд різних справ про сварки, аморальні вчинки, пияцтво, марнотратство. За винесеними декретами застосовувались тілесні покарання, штрафи, тюремний арешт. Наприклад, за сварку винуватці карались грошовим штрафом в 40 гривнів, а також іншими штрафами. Особливо суворо карали чоловіків за аморальні вчинки, зневаження жінок, пияцтво. Так, вірменський суд засудив Каетана Манусевича за сварку з дружиною, пияцтво і намагання продати будинок до одного року і шість тижнів арешту в замковій вежі, а після відбування арешту в неділю відсидіти в стайні і протягом двох недільних богослужінь лежати хрестом в церкві. Крім того, він повинен був сплатити штраф 20 гривнів на користь замку і 10 гривнів на користь вірменської громади, здати для потреб церкви певну кількість воску та вибачитися перед зневаженою жінкою [1, с.140].

Вірменські суди в українських містах, як видно з доповідної записки першого губернатора Галичини А. Пергена канцлеру А. Кауніцу від 8 березня 1773 р., здійснювали правосуддя тривалий час після загарбання західноукраїнських земель Австрією [3, с.275]. У 1784 р. у зв'язку з реформою міського управління було остаточно ліквідовано судове самоврядування вірмен. На них, як і на все західноукраїнське населення, було поширено чинність австрійського законодавства. Проте перехід на нову правову систему у вірменських поселеннях України тривав до 1790 р. Крім цього, вірмени, відзначаючись глибоким патріотизмом, вважали вірменське право одним з важливих засобів консолідації вірменських громад, збереження національної свідомості та самобутності.

Таким чином, діяльність органів судового самоврядування у вірменських громадах на території України є доказом гуманного та толерантного ставлення українців до вірменських переселенців. Основою права українських вірмен були вірменські закони, а в структурі і принципах діяльності судових органів збереглося багато традицій і звичаїв правової культури, завезених вірменами з рідної країни. Це певною мірою впливало на становлення та розвиток правової системи України, формування правової культури українського народу.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. Вірменські поселення XV-XVIII ст. – Івано-Франківськ, 1994. – Т.5. 2. Кульчицкий В.С. Осуществление правосудия в армянских поселениях в Прикарпатье / Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1971. 3. Кульчицкий В.С. Правосудие в армянских поселениях на территории Галиции (XIV-XVIII вв.) / Правоведение, 1974. – № 2. 4. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави: Навчальний. посібник. Вид.3, зі змінами і доповненнями – К.: ІСДО, 1995. 5. Akta Grodzkie i Zùmske.*

ТАРАН П. Є. (м. Сімферополь)

ІСТОРІОГРАФІЯ З ВИВЧЕННЯ АВТОНОМІСТСЬКИХ ІДЕЙ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ

Для характеристики історіографічного масиву з нашої проблеми вбачається доцільним використати хронологічний принцип його розподілу, виокремивши умовні блоки, що концентрують в собі наукові думки російського імперського, післяреволюційного і пострадянського періодів.

Вивчення науковцями різноманітних таврійських питань [1], у тому числі особливостей правових відносин, що склалися в мусульманській громаді краю [2], розпочалося ще в другій чверті XIX ст. Незабаром світ побачило і перше окреме дослідження з історії кримських татар [3]. Багато публікацій стало з'являтися у зв'язку зі столітнім ювілеєм входження до складу Російської імперії Криму. Вони були присвячені історії Таврійського магометанського духовного правління й висвітлювали особливості нормативного регулювання діяльності духівництва в губерніях, територія яких входила в межі його компетенції [4], а також містили цінні етнографічні відомості, зокрема й про правові звичаї та релігійні обряди кримських татар [5]. Ці ж питання було значно конкретизовано дещо пізніше в історичних працях І. Александрова [6] і Я. Коблова [7]. Звіти про екскурсії Сімферопольської чоловічої гімназії, що мають непересічне значення для вивчення особливостей діяльності вищих і місцевих державних органів Кримського ханства та культових споруд, а також нарис історії кримськотатарського землеволодіння залишив нам Ф. Лашков [8]. Проте найфундаментальнішою працею з історії Кримського ханства, що вийшла в світ у той час, є монографія відомого сходознавця-тюрколога В. Смирнова [9].

У російській історіографії приділялася досить прискіплива увага вакуфному питанню [10]. Чого лише варто фундаментальне дослідження Особливої комісії з вакуфів під головуванням князя Ф. Голіцина, який і став упорядником видання «Приватно-вакуфне володіння в Криму» [11]. До його авторського колективу ввійшли такі відомі на той час науковці, кримськотатарські духовні особи та юристи-практики:Є. Газієв, І. Івченко, С. Кедров, М. Ефенді, С. Ефенді, М. Степанов. Проблеми кримськотатарського землеволодіння в той час почали досліджуватися й суто з юридичної точки зору російськими правознавцями [12].

Напередодні Лютневої революції 1917 р. з'явилася цікава узагальнююча робота з проблем управління ісламськими справами в Російській імперії відомого етнографа С. Рибакова [13], левова частка якої на підставі аналізу відповідних нормативно-правових актів висвітлює особливості діяльності Таврійського магометанського духовного правління.

Питання історії кримськотатарської конфесійної освіти й пов'язані з цим

міркування щодо її реформування уперше знайшли своє відображення в працях директора народних училищ Таврійської губернії Є. Маркова [14]. Ними переймався земський діяч Ф. Андрієвський [15]. На початку XX ст. з'явилися роботи високопоставлених чиновників Міністерства народної просвіти, які працювали тривалий час у тюркомовних регіонах імперії, М. Остроумова [16] і М. Миропієва [17], де також мало місце висвітлення цих проблем. Взагалі ж джадидизмом як соціальним явищем серед тюркомовних мусульманських народів, продуктом глибоких зрушень в їхньому інтелектуальному середовищі цікавилося багато російських вчених, зокрема тих, які у майбутньому склали еліту української радянської науки.

Так, на сьогодні ми маємо декілька дореволюційних спеціальних досліджень з історії кримськотатарської просвіти, мусульманської преси і літератури дійсного члена АН СРСР О. Самойловича [18]. А один з його невеличких наукових творів безпосередньо присвячений «дідусю» кримських татар – І. Гаспринському [19]. Глибокий аналіз просвітницького процесу кримських татар у загальному ісламському контексті, оцінки зусиль їхньої національної інтелігенції в освітянській, друкарській та літературній справі містять роботи, що наприкінці XIX – на початку XX стст. вийшли з-під пера майбутнього академіка АН УРСР А. Кримського [20].

Отже, серед багатого масиву російської імперської історіографії нами зазначаються переважно ті наукові твори, що можливо застосувати для вивчення етноконфесійних, державотворчих та культурно-освітянських передумов зародження національної правосвідомості кримських татар, а також духовно-управлінської організації мусульманської громади Криму. Ті ж окремі публікації наукового характеру, що з'являлися у цей час на шпальтах газети «Терджиман» та інших поодиноких періодичних видань кримськотатарського народу і висвітлювали процеси його суспільно-політичної інституалізації наприкінці XIX – на початку XX стст., належали безпосереднім сучасникам подій і можуть здебільшого вважатися для дослідників першоджерелами.

Зі зміною в Росії форми державного правління та політичного режиму в лютому 1917 р. наукова думка, що може бути віднесеною до категорії висвітлення окремих аспектів правової культури кримських татар, не переривалася. Але зрозуміло, що з появою антагоністичних суспільних таборів після закріплення комуністів на російській політичній арені цей процес мав вплинути й на сферу людського пізнання. Враховуючи цей чинник, відзначимо існування в межах історіографічного періоду, відокремленого нами як післяреволюційний, наукових творів з полярними оцінками кримськотатарського національного руху взагалі. З одного боку барикад постали представники його правового крила, які не сприйняли радянську владу й опинилися в еміграції, з іншого – всі ті, хто залишився на батьківщині й об'єктивно був змушений підкоритися радянському образу мислення. При цьому емігрантська література виявилася значно менш насиченою, ніж радянська.

Так, сучасний дослідник ролі газети «Терджиман» у пропаганді реформаторських процесів у мусульманській громаді російської імперії І. Богданович до представників першого табору залучає таких нечисленних авторів своїх спо-

гадів, що містять і елементи наукового аналізу, як Д. Сейдамета, А. Зіхні, К. Абдулла огли, Ю. Ачкуріна, М. Арсала. «Саме вони, – за його переконанням, – зберігали пам'ять про І. Гаспринського як про національного героя та патріота, продовжували широко використовувати матеріали газети «Терджиман», пропагувати та вивчати її ідеї та публікації» [21]. З огляду на таку нерівномірність історіографічного розподілу творів за нашою темою зосередимось здебільшого на їхній радянській частині.

В ході їхнього опрацювання відразу впадає до погляду, що певний час, а саме в ході громадянської війни та на початку 20–х рр., серед них ще траплялися праці, не займані комуністичними штампами, вміщеними до типових ідеологічних кліше щодо оцінок непролетарських національних рухів. В числі таких маємо зазначити монографію А. Кричинського [22], що на підставі архівних справ із фондів таврійського губернатора висвітлює позицію місцевої російської адміністрації у вирішенні проблем мусульманської громади Криму на початку XX ст., а також Д. Валідова [23], що містить доволі об'єктивний нарис дореволюційної історії татарської освіти і літератури. У подальшому в радянській історіографії весь ліберальний рух тюркомовних мусульманських народів Російської імперії було зараховано до розряду негативних, а кримськотатарські національні організації, що виникли на його традиціях в 1917 – 1918 рр., сповідували ідеї культурно-національної автономії, а також їхні державницькі осередки, визначалися виключно як буржуазно-націоналістичні, ворожі радянській владі. Тому їхня історія оголошувалася не вартою глибокого вивчення і знаходила своє спотворене епізодичне висвітлення переважно в тенетах досліджень, що присвячувалися ідейній боротьбі пролетаріату з «панісламізмом» та «пантюркізмом» [24]. Разом з тим ми звертаємо увагу дослідників на твори подібного ґатунку, оскільки вони написані на цінному фактичному матеріалі, що з певною поправкою на тенденційність його підбору має наукову значущість. В цьому контексті вартими розгляду є й роботи відомих партійних діячів та комсомольських ватажків Криму А. Бочагова [25], В. Єлагіна [26], Т. Боятжієва [27], заголовки яких красномовно свідчать про питання, що в них розглядаються.

Натомість в 40-х рр. XX ст. депортаційне тавро, що ВКП(б) наклала на весь кримськотатарський народ, унеможливило навіть такі партійні дослідження його історії. Після Другої світової війни нестримних обертів у Криму разом зі зміною давніх тюркських топонімів набрав молох зтертя з пам'яті всіх його мешканців історичної долі депортованих народів, згадки про них викреслюються практично з усіх радянських довідників, словників та енциклопедій. Наприклад, тільки в алфавітному показнику другого видання Великої радянської енциклопедії 1952 р. можливо було знайти коротеньке посилання: «Гаспринський Ісмаїл (татарський націоналіст)», про якого лише в контексті терміну «джадидизм» надавалася довідка наступного змісту: «Засновником і ярим пропагандистом джадидизму був кримський татарин, великий землевласник, пантюркіст і разом з тим прихильник царського самовладдя (з 1905 р. октябрист), який видавав у Бахчисараї в 1893 – 1914 рр. татарську буржуазно-націоналістичну газету «Терджиман» («Перекладач»). Зрозуміло, що в такій суспільно-політичний атмосфері на появу охочих до досліджень кримськотатарської історії не лише на півострові, а й взагалі

в СРСР, годі було сподіватися.

Деяке пожвавлення уваги радянських вчених до її окремих епізодів у контексті розгляду загальних історичних проблем тюркомовних народів СРСР та ісламського світу спостерігається в 60 – 80 рр., коли до табору країн так званої «соціалістичної орієнтації» долучилася ціла низка політичних режимів Азії та Африки. Незважаючи на суворість дотримання марксистсько-ленінських позицій, наукові твори цієї пори зіграли свою позитивну роль, зокрема й у висвітленні деяких елементів нашого предмету. Так, при розгляді особливостей нормативної регламентації сімейно-шлюбних та заповітно-спадкових правовідносин у мусульманській громаді Криму варто вживати теоретичні висновки радянських вчених правознавців, викладених, зокрема в монографії Г. Керімова [28], статтях С. Кириліної [29], Р. Алієва і Ф. Шабанова [30], Л. Полонської [31], Л. Сюкіяйнен [32].

Із зникненням з політичної мапи світу державного утворення Радянського Союзу в 90-і роки минулого століття в державах, що стали його правонаступниками, відбулися докорінні зміни в самих методологічних засадах вивчення історичного процесу. Хвиля масової репатріації до місць свого традиційного проживання депортованих у сталінські часи народів викликала привернення уваги науковців до їхнього історичного минулого, що спричинило швидку появу на цій ниві різнопланових досліджень. З огляду на це, третій історіографічний масив, визначений в нами як пострадянський, потребує подальшої деталізації на рівні виокремлення його умовних підмасивів.

До першого з них ми залучаємо фундаментальні твори та окремі концептуальні положення українських і закордонних авторів, серед яких наукові монографії, класичні підручники, навчальні посібники, статті в енциклопедичних та фахових виданнях теоретико-правового, історико-правового й історичного плану, що забезпечують загальне зосередження інформаційного простору досліджень з нашої теми в руслі найновітніших досягнень у галузях цих наук. В їхньому числі праці В. Бурмістрова [33], В. Головченка [34], В. Нерсесянца [35], Ю. Римаренка [36], О. Скакун [37], В. Хропанюка [38], за допомогою яких можливо з'ясувати загальні тенденції розвитку світової політико-правової думки й уточнити суттєві ознаки таких усталених в юриспруденції термінів, як «правова культура», «правосвідомість», «правова психологія», «правова ідеологія»; а також М. Воронова [39], М. Корнієнка [40], І. Кресіної [41] І. Усенка, [42], що визначають теоретичний вимір категорії «автономія». В свою чергу роботи таких істориків права, як К. Батира [43], В. Гончаренка [44], І. Ісаєва [45], О. Кресіна [46], О. Копиленка [47], О. Кузьминця і В. Калиновського [48], В. Макарчука [49], О. Мироненка [50], В. Румянцева [51], О. Тимощука [52], В. Чеховича [53], можуть виконувати роль своєрідних орієнтирів історичної фабули дослідження автономістських ідей кримськотатарської політико-правової думки.

До другого підмасиву пострадянського історіографічного масиву ми включаємо твори закордонних авторів із пострадянських держав, переважно суб'єктів Російської Федерації, загальної гуманітарної галузевої спрямованості, що містять в собі нові концептуальні визначення ісламського чинника в російській історії в цілому, досліджують ключові питання виникнення і розвитку тюркської моделі

думського лібералізму. Вони відіграють роль теоретичного плану, дозволяють встановити ідейні витоки автономістських проектів, що були притаманні кримськотатарській політико-правовій думці. В їхньому числі монографії А. Авреха [54], В. Возгріна [55], А. Ізмайлова і Е. Аблаєва [56], В. Козбаненка [57], Р. Ланда [58], Р. Мухаметдинова [59], С. Сидельникова [60], Ф. Султанова [61], Д. Усманової [62], В. Шелохаєва [63], дисертації В. Бабіна [64], М. Горошкова [65], Р. Фахрутдинова [66], А. Юнусової [67].

Й останній підмасив пострадянської історіографічної думки, що має найщільніше залучатися для вивчення автономістських ідей кримськотатарської політико-правової думки, ми визначаємо терміном «спеціальна література», розповсюджуючи його на вітчизняні наукові твори, котрі безпосередньо стикаються з нашим предметом і забезпечують висвітлення його окремих елементів. По-перше - це багатий творчий доробок професора В.Ганкевича, який, по суті, започаткував цілий напрямок із вивчення історії кримськотатарського народу, що включає висвітлення системи його конфесійної освіти, біографістики кримськотатарського просвітництва, традицій духовно-управлінської організації мусульманської громади Криму [68]. По-друге – це монографія Ю. Дубка [69], а також дисертаційні історико-правові роботи Є. Смирнової [70], О. Редькіної [71], розгорнуті на початку XXI ст. під проводом професора О. Тимощука, і різнопланові статті із висвітлення державних утворень, що виникали в різні часи на території Кримського півострову [72]. По-третє – це монографії та статті місцевих краєзнавців В. Корольова [73], Ю. Лаптєва [74], А. Мальгіна [75], що висвітлюють невідомі сторінки кримської історії, хронологічно відповідні нашому періоду. Серед них найгрунтовнішим твором з нашої теми є монографія О. Зарубіна і Г. Зарубіна [76], що комплексно висвітлює події громадянської війни в Криму, й у тому числі досліджує питання безпосередньої участі в них представників кримськотатарського народу.

Таким чином, корпус наукової літератури, що висвітлює особливості автономістських ідей кримськотатарської політико-правової думки, має досить широкі хронологічні, географічні та галузеві межі. Разом з тим, здійснити комплексне дослідження виключно на підставі перелічених нами творів уявляється неможливим, оскільки увага авторів зосереджувалася на різноманітних дослідницьких предметах, де автономістські ідеї кримськотатарської політико-правової думки знаходили своє висвітлення побіжно. Отже, з цієї точки зору наукові надбання вказаних дослідників мають доповнюватися фактичною інформацією та деталізуватися в окремих своїх положеннях, їхні висновки - перевірятися, а певні хиби - спростовуватися за допомогою введення до наукового обігу нових комплексів джерельного матеріалу.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730 – 1823 г. – Одесса, 1836. – Ч. 1. – 288 с.; 1838. – Ч. 2. – 349 с. 2. Торнау Н. Изложение начал мусульманского законоведения. – Спб, 1850. – 475 с.; 3. Хартахай Ф. Историческая судьба крымских татар / / Вестник Европы. – СПб, 1866 – 1867. – Т. 1. – С. 182 – 236; Т. 2. – С. 140 – 174; 4. Завадовский А.Г. Сто лет жизни Тавриды. (В память празднования*

столетнего юбилея присоединения Крыма к России 1783-1883 гг.). – Симферополь, 1885. – 324 с.; 5. Кондараки В.Х. В память столетия Крыма. Первые годы нашего господства в Крыму. Легенды Крыма. Типичность крымских татар. – М., 1883. – 437 с.; Кондараки В.Х. Ислам и мечети у крымских татар // Николаевский вестник. – 1865. – 30 ноября; Кондараки В.Х. Крымские ханы // Одесский вестник. – 1865. – 17 февраля; Кондараки В.Х. Неизвестные еще религиозные обычаи приморских татар Крыма // Николаевский вестник. – 1869. – 28 ноября; Кондараки В.Х. Об эмиграции крымских татар // Одесский вестник. – 1862. – 3 апреля; Кондараки В.Х. Обычаи крымских татар // Одесский вестник. – 1858. – 3 апреля; 6. Александров И.Ф. К истории учреждения Таврического Магометанского духовного правления (1794) // ИТУАК. – 1918. – №54. – С. 316 – 355; Александров И.Ф. О мусульманском духовенстве и управлении духовными делами мусульман в Крыму после его присоединения к России. – Симферополь, 1914. – 16 с.; Александров И.Ф.О наибах в Крыму. // Мир ислама. – СПб., 1912. – Т.1. – №1. – С. 669 – 670; Александров И.Ф. О шифате в Крыму. Симферополь, 1914. – 5 с.; Александров И.Ф. О пребывании в Крыму анатолийских дервишей с чудесной водой. // ИТУАК. – 1918. – №55.– С. 186 – 191.; 7. Коблов Я.Д. О магометанских муллах. (Религиозно-бытовой очерк). – Казань, 1907. – 17 с.; 8. Лашков Ф.Ф. Диван. Мусульманское судопроизводство // Попов А.Н. Вторая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии в Бахчисарай. Отчет. – Симферополь, 1888. – С. 38 – 41; Лашков Ф.Ф. Статистические сведения, сообщенные каймаканами в 1783 // Записки Одесского общества исследования древностей. – Одесса, 1886. – Т. 14. – С. 21 – 30.; 9. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – Спб., 1887. – 772 с.; 10. Воскресенский А. Татары и земельно-устроительные комиссии в Крыму // Вестник Таврического Земства. – 1904. – №6. – С. 24 – 29; Воскресенский А. К вопросу о поземельных отношениях и устройстве крымских татар // Вестник Таврического Земства. – 1904. – №10. – С. 51 – 69; Неручев М. В. Земельный вопрос. – Симферополь, 1906. – 40 с.; 11. Частно-вакуфное владение в Крыму. – Симферополь, 1892. – 150 с.; 12. Блюменфельд Г.Ф. Крымско-татарское землевладение: историко-юридический очерк. – Одесса, 1888. – 47 с.; Мухин В.Ф. Очерк магометанского права наследования. – СПб, 1898. – 296 с.; Торнау Н.Е. О праве собственности по мусульманскому законодательству. – Спб., 1910. – 81с.; 13. Рыбаков С.Г. Устройство и нужды управления духовными делами мусульман в России. – Пд., 1917. – 55 с.; 14. Марков Е.Л. Материалы по вопросу образования крымских татар, извлеченные из дел таврической дирекции училищ и других местных источников директором Таврических училищ Марковым // Сборник документов и статей по вопросу образования инородцев. – Спб. – 1869. – С. 98 – 121.; 15. Андриевский Ф.Н. К вопросу о начальной школе для крымских инородцев // ВТЗ.– 1904.– № 24.– С. 33–50; 1905.– № 19.– С. 26–34; Андриевский Ф.Н. Мусульманский мектеб и его роль среди татарского народа на Крымском полуострове (Исторический очерк). – Симферополь, 1908. – 60+15 с.; 16. Остроумов Н.П. К истории мусульман-

ского образовательного движения в России // Мир ислама. – 1913. – Т.2. – Вып.V.– С. 302–326; Остроумов Н.П. Коран и прогресс. По поводу умственного пробуждения современных российских мусульман. – Ташкент, 1901-1903.– 248 с.; 17. Миропиев М. А. О положении русских инородцев.– СПб., 1901.– 515 с.; 18. Самойлович А.Н. Песни крымских татар про вторую отечественную войну. – Петроград, 1915. – 12 с.; Самойлович А.Н. Мусульманская периодическая печать // Мир ислама. – 1912. – Т. 1, Вып. 1. – С. 257 – 287; С. 463 – 492.; 19. Самойлович А.Н. Бахчисарайський певец, поэт, летописец и метеоролог Хабибула Керем // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1913. – №50. – С. 206–219.; 20. Кримський А.Ю. Мусульманство і його будучність. – Львів, 1904. – 293 с.; Крымский А.Е. Школа, образованность и литература у русских мусульман // Этнографическое обозрение. – 1905. – LXIII. – С. 1–23.; 21. Богданович І.О. Роль газети «Терджиман» у пропаганді реформаторських процесів у мусульманській громаді Російської імперії (1883 – 1905 рр.). Дис. к.і.н. – Сімферополь, 2002. – 213 с.; 22. Кричинский А. Очерки русской политики на окраине. – Баку, 1919. – Ч. 1.– 295с.; 23. Валидов Джафар. Очерк истории образованности и литературы татар (до революции 1917 р.). – М., Пд., 1923. – 106 с.; 24. Аршаруни А. Габидуллин Г. Очерки панисламизма и пантюркизма в России. – М., 1931. – 204 с.; Климович Л.И. Ислам в царской России. – М., 1936. – 372 с.; 25. Бочагов А.К. Милли Фирке – национальная контрреволюция в Крыму. Очерк. – Симферополь, 1930. – 117 с; 26. Елагин В.Л. Национальные иллюзии крымских татар // Забвению не подлежит. – Казань, 1992. – С. 74–117; 27. Боятжиев Т. Крымскотатарская молодежь в революции. Краткий очерк из истории националистически-буржуазного и коммунистического движения среди татарской молодежи Крыма. – Симферополь, 1930. – 112 с.; 28. Керимов Г.М. Шариат и его социальная сущность. – М., 1978. – 223 с.; 29. Кириллина С.А. Эволюция египетских суфийских братств (XIX начало XX в.) // Ислам: проблемы идеологии, права, политики и экономики. Сборник статей. – М., 1985. – С. 172 – 190; 30. Алиев Р.Я., Шабанов Ф.Ш. Некоторые положення ханифатской юриспруденции // Ислам: проблемы идеологии, права, политики и экономики. Сборник статей. – М., 1985. – С. 160 – 171; 31. Полонская Л.Р. Современные мусульманские идейные течения // Ислам: проблемы идеологии, права, политики и экономики. – М., 1985. – С. 6 – 25; 32. Сюкияйнен Л.Р. Концепции халифата и современное государственно-правовое развитие зарубежного Востока // Ислам: проблемы идеологии, права, политики и экономики. Сборник статей. – М., 1985. – С. 139 – 159; 33. Бурмистров В.А. Место и роль правовой культуры в становлении правового государства. – Симферополь, 1996. – 189 с.; 34. Головченко В.В. Ідеологія правова // Юридична енциклопедія. Т.2. – Київ, 1999. – С.659; 35. История политических и правовых учений / Под ред. Нерсесянца В.С. – М., 1993. – 478 с.; 36. Римаренко Ю.І, Шкляр Л.Є., Римаренко С.Ю. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади – К., 2001. – 264 с.; Етнос. Нація. Держава: Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду / За заг. ред. Ю.І.Римаренка. – К., 2000. – 514 с.; 37. Скакун

О.Ф. Теория государства и права. – Х., 2000. – 703 с.; 38. Хропанюк В.Н. Теория государства и права – М.,1996. – 378 с.; 39. Воронов М.П. Автономія // Юридична енциклопедія. Т. 1. – К., 1998. – С.23 – 24.; 40. Корнієнко М.І. Автономія територіальна // Юридична енциклопедія. Т. 1. – К., 1998. – С. 24; 41. Кресіна І.О. Національно-культурна автономія // Юридична енциклопедія. Т. 4. – К., 2002. – С. 103 – 104.; Кресіна І.О. Національно-територіальна автономія // Юридична енциклопедія Т. 4. – К., 2002. – 104 – 105; 42. Усенко І.Б. Автономія України // Юридична енциклопедія. Т.1. – К., 1998. – С. 24 – 26; 43 Всеобщая история государства и права / Под ред. проф. К.И.Батыра. – М., 2001. – 491 с.; 44. Гончаренко В.Д. Курултай // Юридична енциклопедія. Т.3. – К., 2001. – С. 442; 45 Исаев И.А. История государства и права России. – М., 1994. – 448 с.; 46. Кресін О. В. Кримське ханство // Юридична енциклопедія. Т. 3. – К., 2001. – С. 413 – 416.; Кресін О.В. Османська імперія // Юридична енциклопедія. – Т. 4. – К., 2002. – С. 339 – 340; 47. Копиленко О.Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. – К., 2002. – 342 с.; Копиленко О.Л. З історії законодавства про громадянство України. – К., 2001. – 72 с.; Копиленко О.Л. Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації. – К., 2001. – 362 с.; 48. Кузьминець О.В., Калиновський В.С. Історія держави і права України. – К., 2002. – 448 с.; 49. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. – К., 2001. – 624 с.; 50. Мироненко О.О. Крим і кримське питання після лютневої (1917 р.) революції // Історико-політичні уроки української державності. – К.; Донецьк, 1998. – С. 181 – 185; Мироненко О.О. Національне владування у губерніях, містах і волостях Української Держави // Історико-політичні уроки української державності. – К.; Донецьк, 1998. – С. 218 – 224.; 51. Румянцев В.О. Українська державність у 1917 – 1922 рр. Національно-демократична і радянська альтернатива. Автореф... д.ю.н. – Х., 1999. – 38 с.; 52. Тимощук О. В. Німецька таємна дипломатія і українсько-кримська митна війна 1918 р. // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1999. – Вип. 7. – С. 133 – 144; Тимощук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – Х., 2000. – 462 с.; Тимощук О.В. Україна від найдавніших часів до наших днів: шлях до державного суверенітету / Вісник національного університету внутрішніх справ. – 2002. – Вип. 18. – С. 280 – 287; 53. Чехович В.А. Директорія Криму // Юридична енциклопедія. Т. 2. – К., 1999. – С. 190; 54. Аврех А.Я. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России. – М., 1991. – 285 с.; 55. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992. – 447 с.; 56. Измайлов А.Э., Аблаев Э.А. Исмаил Гаспринский – выдающийся просветитель народов Востока. – Ташкент, 1994. – 180 с.; 57. Измайлов А.Э., Аблаев Э.А. Исмаил Гаспринский – выдающийся просветитель народов Востока. – Ташкент, 1994. – 180 с.; 58. Ланда Р.Г. Ислам в истории России. – М., 1995. – 312 с.; 59. Мухаметдинов Р. Нация и революция (трансформация национальной идеи в татарском обществе первой трети XX века). – Казань, 2000. – 150 с.; 60. Сидельников С.М. Образование и деятельность первой Государственной думы. – М., 1962. – 382 с.; 61. Султанов Ф.М. Татарское национальное

движение: история и современность. Казань. – 1999. – 207 с.; 62. Усманова Д.М. Мусульманская фракция и проблемы «свободы совести» в Государственной Думе России (1906 – 1917). – Казань, 1999. – 164 с.; 63. Шелохаев В.В. Теоретические представления российских либералов о войне и революции (1914 – 1917 гг.) // Первая мировая война. Дискуссионные проблемы истории. – М., 1994. – С. 127 – 140; 64. Бабин В.Г. Проблемы национальной школы в Государственной думе I – IV созывов. Дисс. к.и.н. – Спб., 1992. – 206 с.; 65. Горошков М.П. Процесс становлення и развития пантюркизма (историко-политологический анализ). Автореф... к.полит.н. – Воронеж, 1997. – 27 с.; 66. Фахрутдинов Р.Р. Татарское либерально-демократическое движение в конце XIX – начале XX вв.: идеология и политическая программа. Дисс. к.и.н. – Казань, 1996. – 214 с.; 67. Юнусова А.Б. Ислам в Башкортастане. История, состояние и перспективы развития. Дисс. д.и.н. – М., 1997. – 342 с.; 68. Ганкевич В.Ю. Депутация крымских татар в С-Петербурге в 1905 г. // Материалы научно-практической конференции «Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы». – Симферополь, 1996. – С. 24 – 27; Ганкевич В.Ю. Крымскотатарские медресе. – Симферополь, 2001. – 75 с.; Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования. – Симферополь, 1998. – 163 с.; Ганкевич В.Ю. Таврійське мусульманське духівництво у правовому полі Російської імперії // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1999. – Вип. 7. – С. 19 – 22; 69. Дубко Ю.В. Советская Республика Тавриды: авантюра большевистского государственного строительства. – Симферополь, 1999. – 208 с.; 70. Смирнова Є.В. Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим в Україні: історія становлення (1991 – 2000 рр.). Автореф. к.ю.н. – Сімферополь, 2002. – 19 с.; 71. Редькіна О.М. Кримський крайовий уряд генерал-лейтенанта С.Сулькевича (червень – листопад 1918 р.): історико-правове дослідження. Дис. к.ю.н. – Сімферополь, 2003. – 204 с.; 72. Велигодський Д.В. Історико-правові традиції українського конституціоналізму та кримського державотворення і конституційна реформа в Україні // Правові аспекти підготовки та здійснення конституційної реформи в Україні. – Сімферополь, 2003. – С. 39 – 42; Хаваджі Д.Р. Корінні народи Криму: проблема ви значення в нормах міжнародного права і Конституції України // Держава і право. Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. 19. – С. 527 – 530; Редькіна О.М. Державна концепція Кримського крайового уряду С.Сулькевича //Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2002. – №5. – С. 273 – 278; Редькіна О.М. Судові органи Кримського крайового уряду С.Сулькевича // Держава і право. – 2003. – Вип. 19. – С. 162 – 165; 73. Королев В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. – Симферополь, 1993.– 42 с.; 74. Лаптев Ю. Краевое правительство и крымские немцы // Таврические ведомости. – 1993. – 2 июля; 75. Мальгин А.В. Комментарий к воспоминаниям А.В.Оболенского // Крымский архив. –

САМОЙЛОВИЧ Л. В. (м. Сімферополь)

МОВНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО МАЛОРОСІЇ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТСТ.

Мовні проблеми мають широкий вихід у соціальну, економічну, політичну сфери буття. Мова – це не тільки витвір історії суспільства, а й активний чинник цієї історії. У складних умовах формувалася й розвивалася українська мова: терпіла багато заборон із боку різних державних структур, державних правителів, зокрема російських і польських. Зауважимо, в історії російсько-українських мовних контактів є не лише чорні сторінки різноманітних утисків і заборон української мови, намагань асимілювати її, що становило основу державної політики Росії протягом кількох століть.

Московська церковна влада ще в XVII ст. стала забороняти українські книги, які викликали захоплення серед читачів. Перший крок щодо обмеження української мови зробив Собор російської православної Церкви, який у 1690 р. осудив «кіевскія новыя книги» С. Полоцького, П. Могили, К. Ставровецького, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського, наклавши на них анафему. Так, уже у XVIII ст. сформувалося презирливе ставлення до української книги: обмежувалося її поширення, українська церква змушена була підкорити українські видання цензурі московському патріархату. Понад два століття зазнавала українська мова негативного впливу з боку російських правителів. Першим імператором, який виразив своє незадоволення щодо друкування українських книжок у Москві був Петро I, який запровадив цензуру в 1709 р. Під його ж впливом 5 жовтня 1720 р. було також видано жорстоке урядове розпорядження: «Вь Кіево-Печерской и Черниговской типографіяхь вновь книгь никакихь, кроме церковніхь прежнихь изданий не печатать, да и оныя церковныя книги, ...дабы никакой розни и особливаго наречія во оных не было...» [8: 177]. Цього розпорядження уряд дотримувався дуже ретельно, спеціально призначений цензор займався виправленням українських текстів, і тільки після такої процедури книги дозволялося друкувати. У 1726 р. один із київських ігуменів просив дозволу надрукувати акафіст святій Варварі, написаний київським митрополитом. Згоду було дано з умовою, що акафіст буде перекладений на «великороссийское наречие». Те саме повторилося й пізніше, наприклад, із києво-печерським букварем 1769 р., у час, коли влада вже перейшла до рук Катерини II. У 1784 р. вона видала указ про заборону викладання українською мовою й переведення навчання на російську в Києво-Могилянській академії, яку в 1811 р. було закрито. Імператриця вплинула й на Київського митрополита С. Миславського, який у 1786 р. наказав, аби в усіх церквах дяки та священики читали молитви та правили службу Божу «голосомь, свойственнымь россійскому наречію».

Розпорядження Едукаційної комісії Польського сейму 1789 р. про зак-

риття українських церковних шкіл та усунення мови з усіх інших шкіл свідчить про те, що на західноукраїнських землях польський уряд також побоювався різкого піднесення української мови в Галичині. Пізніше цей вплив поширився й на вищі навчальні заклади, наприклад, закриття Львівського університету в 1808 р., на двох факультетах якого (філософському та богословському) низка предметів викладалася українською мовою. Узагальнила всі дії Польщі постанова про викладання в школах Західної України лише польською мовою. Те ж саме було заведено й у школах Лівобережної України, бо «справа росту української мови в окрему літературну стала сильно лякати російський уряд та російських націоналістів...» [7: 227]. Звичайно, їх увага не обминула й Шевченківського «Кобзаря», який В. Белінський звинуватив у «патріотизмі хохлацькому», та Кирило-Мефодіївське братство, що було знищене 1847 р. Через рік створено комітет із нагляду за «духом и направлением книгопечатания». Цей захід цілком відповідав загальному гальмівному процесу колонізаторської політики Росії. Пізніше Микола I запропонував генерал-губернаторам в Україні посилити таємний нагляд, охопивши всіх тих, хто виявляв особливий інтерес до українських старожитностей, історії літератури, а репресивні заходи здійснювати найобережніше, без явних переслідувань. Це було викликано тим, що в 1853 р. міністр народної освіти виніс сувору догану цензору, який дозволяв надрукувати в газеті «Черниговские ведомости» добірку українських історичних прислів'їв та приказок, бо це, могло розпалити ворожнечу між українцями та росіянами. Ганьбу на українську мову російський царизм намагався підкріпити авторитетом науки. Антиукраїнську кампанію очолив професор Московського університету М. Качановський. Об'єктом критики він обрав мову. У своїх друкованих працях він зазначав, що українська мова є тою самою російською, але зіпсованою польською. Водночас у Галичині польські вчені поширювали думку, нібито українська мова – «хлопський діалект» польської.

Отже, на українську літературу падає повна проскрипція. Міністр внутрішніх справ П. Валуєв, прокладає початок новому курсу урядової політики стосовно українського руху. Підозрюючи в українському русі вплив «политических замыслов Польши», а в поширенні грамотності та просвіти серед народу лише хорошу пропозицію для політичної пропаганди, він 20 червня 1863 р. пропонує цензурному відомству: «Чтобы к печати дозволялись только такие произведения на этом (малороссийском) языке, которые принадлежат к области изящной литературы, пропуском же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения народа приостанавливается» [9: 256].

Розпорядження П. Валуєва розповсюджувалось і на друкування літератури релігійного змісту, що, звісно, відбило в цей час своє veto на видання Священного писання українською мовою, а цензура перестала дозволяти до друку все писання українською мовою – навіть белетристику. Другим найжорстокішим указом вважається Емський указ 1876 р., підписаний указ Олександром II, про заборону ввозу до імперії будь-яких книжок і брошур

«малоросійським наріччям», заборону друкування оригінальних творів і перекладів, крім історичних документів та творів художньої літератури, у яких не допускалося жодних відхилень від загальновизнаного російського правопису. Заборонялися також сценічні вистави й читання та друкування текстів до нот. Емський указ, як і чимало інших, був таємним. На початку 1875 р. голова Київської Археологічної комісії Михайло Юзефович, що взяв на себе роль захисту державних інтересів в Україні, організував нараду, де були вироблені суворі утиски, затверджені 18 травня 1876 р. Це й був Емський указ, відомий як «закон Юзефовича», що був підписаний у м. Емсі (Німеччина), де відпочивав цар. Указ фіксував такі вимоги: «Государь Император 18 мая минувшего Всемилостивейше повелеть соизволили: 1. Не допускать ввоза в пределы Империи без особого разрешения Главного управления по делам печати каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых на малороссийском наречии. 2. Печатание и издание книг в Империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить, за исключением лишь: а) исторических документов и памятников; б) произведение изящной словесности; 3. Воспретить разные сценические представления и читать на малороссийском языке, а равно и печатание на таковом же языке текстов к музыкальным нотам» [9: 264].

Як бачимо, заборони мови здійснювались перш за все через вплив на школи, друкарні, театри, церкви. І саме в цей важкий історичний період особливо гостро відчувався царський лінгвоцид. Для порівняння можна навести такі цифри, що на той час Україна мала 24 друкарні, в тогочасній Російській імперії ж нараховувалось лише дві. У 1864 р. знову ж виходить статут про навчання але вже в початковій школі, яке теж мало проводитися лише російською мовою. М. Костомаров у статті «Малорусское слово», опублікованій у «Вестнику Европы» за 1881 р., висловив свої думки з приводу нової заборони викладання в народних школах та виголошення церковних проповідей українською мовою. Він писав, що у зв'язку з цим «скрізь між малоросами поширюється відчуженість до церкви ... якесь вороже ставлення до духовенства». Із шкільних бібліотек забирали книги українською мовою, учителів-українофілів замінювали на російських, було перейменовано географічні назви: Слобідсько-Українська губернія стала Харківською, Малоросійська поділилась на Чернігівську та Полтавську тощо. Із 1884 р. не дозволялися українські театральні вистави у всіх губерніях Малоросії. Такі жорстокі табу викликали серед народних мас велике незадоволення, тому генерал-губернатори київський (Чертков) та харківський (Дондуков-Корсуков) взяли курс на звільнення українського слова. Так, була створена нарада, на якій обговорювалися питання утиску рідної мови, її члени досягли деяких пільг: дозволялося друкувати українські словники, показувати українські п'єси, виконувати твори українською мовою. У відповідь на це з 1895 р. заборонялось перекладати твори з російської мови на українську і видавати українською мовою книжки для дитячого читання, навіть якщо за змістом вони були «добромисними». Що ж до заборони української мови, то вони навіть перевиконувалися. Цензурний режим «вільно міг переходити і на

практиці постійно переходив указані правилами рамки» [1: 26].

Упродовж кількох століть український народ позбавився права на рідну мову, «державні заходи Москви підтинали в корені самобутність українського культурного розвитку, вели до русифікації духовного життя України» [3: 101]. Проте національні ідеї не згасали, особливо це стосувалося Галичини, де найгостріше відчувались процеси національного будівництва. Окремі спроби поширення української мови на західноукраїнських землях робилися ще за часів правління австрійської імператриці Марії-Терезії. Але колонізаторська влада була настільки сильною, що придушувала будь-які прояви такої консолідації. Так 17 квітня 1848 р. відбулося зібрання львівських русинів, під проводом М. Куземського, які висували свої вимоги щодо становлення української мови: а) щоб в усіх іногородних школах навчання здійснювалося українською мовою; б) щоб в округах Галичини, заселених українцями, а також у вищих школах навчання українського населення здійснювалося українською мовою; в) щоб усі крайові права, цісарські накази і постанови всіх інших урядів українському народові оголошувалися українською мовою оскільки сьогоднішнє їх оголошення німецькою, а також польською мовами є неприйнятним так як незрозуміле українському народові; г) щоб урядники, приставлені до заселеної українцями частини Галичини, добре розумієш українську мову; д) щоб греко-католицьке духовенство навчалося таким чином, щоб мало своїм парафіянам науку віри і моралі подавати українською мовою [4: 17]. На продовження цього в першому номері газети «Зоря Галицька» від 15 травня 1848 р. було опубліковано заклик до українського народу розвивати й піднімати українську народність у всіх її частинах, вдосконалювати українську мову, запроваджувати у вищих і нижчих школах, розширювати видавництво книг українською мовою, намагатися запровадити і на належному рівні забезпечити вживання української мови в публічних установах тощо. Відозва до руського народу була підписана єпископом Г. Якимовичем, М. Куземським, письменником І. Борискевичем, проповідником М. Малиновським. Особливим чинником боротьби українців за ідеї українського державотворення було студентство Львівського університету, яке в березні 1862 р. добилося заснування двох українських кафедр на юридичному факультеті. [7: 30-33] Активними захисниками права викладання у Львівському університеті українською мовою виступали члени Галицького сейму – В. Ковальський, отець Петрушевич, отець Павликів та ректор університету Й. Делькевич. 15 вересня 1880 р. відбулося перше віче українських студентів, на якому порушувалося питання створення власне українського університету, а резолюція про необхідність запровадження викладання українською мовою на всіх факультетах Львівського університету була прийнята на студентському віче 7 серпня 1884 р. 19 жовтня 1889 р. у Львові відбулося загальне віче всіх студентів-українців, на якому знову висувалася вимога запровадження у Львівському університеті української мови та друкування книжок українською мовою. Подібні заходи з боку тих, чия доля стосувалась цього закладу, були актуальними до середини XX ст.

Після поразки революції самодержавна реакція розпочала новий підхід

проти всіх «инороднических товариществ». В Україні заборонили «Просвіти», видання літератури та читання публічних лекцій рідною мовою. Із виданих тут за 1913 р. 5283 книг лише 175 вийшло українською мовою. Із початком XX ст. дещо змінюється ситуація щодо статусу української мови. Хоча в 1908 р. блокується вся українська наука й культура, але за вимогою відомих учених (Фортунатова, Шахматова, Вернадського) з 1905 – 1914 рр. було дозволено випускати українські газети. Колонізаторський режим імперії продовжував в Україні свою чорну справу в галузі освіти. На всій території не було жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання. А під владою царської Росії – навіть жодної української школи на державному утриманні. Така політика царизму мала конкретну мету – душити розвиток української культури в самому зародку. Навіть після скасування під час революції 1905-1907 рр. заборонних указів щодо мовних книг, театральних вистав, царизм так і не дав дозволу на запровадження в школах навчання рідною мовою. Зігнорувала царська влада й вимоги студентів щодо вивчення в Київському, Одеському, Харківському університетах історії України, української літератури, мовознавства. Тому у 1908 р. Указом Сенату Російської імперії українськомовна культура й освітня діяльність оголошена шкідливою, бо «може викликати наслідки, що загрожують спокоєві і безпеці» [1: 26].

Напередодні Першої світової війни в 1914 р., Микола II видав указ про скасування української преси. В окупованій російською армією Галичині й на Буковині суворо заборонялося друкування книг, газет і журналів українською мовою, припинило своє існування товариство «Просвіта», здійснювались гоніння на Українську Церкву. Були заборонені журнали «Шершень», «Звон», тощо. На Галичині та Буковині заборонялося вживання української мови, друкувати книжки, журнали та газети. Цього ж року було зруйновано цінну бібліотеку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Уже в 1915 р. на всій території України, у тому числі й в окупованій царськими військами Галичині не лишилося жодної української газети чи журналу. Шлях поневолення української мови російськими царями зупинився після Жовтневої революції. До влади приходить інший уряд, проте заборона української культури не закінчується. Однак вона не стосувалась німецьких, польських, єврейських інституцій. Хоча ці установи неодноразово спричиняли свій вплив, як і російські. Так, у 1924 р. виходить ще один із законів Польської республіки про обмеження вживання української мови в адміністративних органах, суді, школі. Порівняємо, у 1922-1923 навчальному році в Галичині було 2532 українські школи, в 1929-1930 – їх залишилось 749. Утиск української мови продовжується й при Радянському Союзі. У 1938 році виходить постанова «Про обов'язкове вивчення російської мови в національних республіках СРСР». Дещо пом'якшило ситуацію нововведене положення про вивчення другої мови «за бажанням учнів і батьків». Оскільки постанову 1938 р. не було відмінено, то за цими двома документами російську мову в Україні треба було вивчати обов'язково, а українську – за бажанням.

Особливе обмеження прав української мови спостерігається у 60-80-х рр., коли соціалістична Польща зменшує кількість українських шкіл із 152 до

29, соціалістична Чехословаччина – із 300 до 20. У цей період за статистичними даними з 200 тис. етнічних українців стали вважати себе українцями (русинами) лише 40 тис. Причиною цього був і той факт, що українці боялися належати до своєї національності, щоб не бути депортованими в СРСР. Соціалістична Румунія теж закривала українські школи й ліцеї, при цьому вона ще заборонила Українську греко-католицьку Церкву, а не маючи румунського прізвища неможливо було влаштуватися на хорошу роботу. Із 840 тис. українців у 1979 р. визнали свою етнічну приналежність лише 159 тис. Крім національності «українець», румунський уряд запровадив ще інші «офіційні національності: «гуцул», «русин», «хохол». Загалом у СРСР кількість тих, хто вважає українську мову рідною, за ці три десятиліття зменшилася на 10 мільйонів осіб.

Отже, українська мова постійно зазнавала обмежень своїх прав з різних сторін, різних інстанцій ще з середини XVII ст. і до розпаду СРСР. Вона порізному функціонувала на різних територіях, тому не зазнала повної консолідації. Треба погодитись, із М. Мацкевичем, що «без спільної мови не може бути повного відчуття соборності національної ідентичності приналежності до невмирущого духовного організму нації, який забезпечує її єдність як суб'єкта державотворення» [6: 101]. Відомо, що в умовах тоталітарного більшовицького режиму порушувана російськими ученими проблема не могла знайти належного розв'язання. Як зауважує В. Калачник, і в «сучасній Росії, зокрема в офіційних виступах та діях багатьох думців і членів Ради Федерації стосовно України, вихідні позиції залишилися тими, що про них писали члени комісії як про явища в житті російського суспільства майже століття тому» [2: 24].

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1994. – 218 с. 2.Калачник В.С., Шудрик І.О. Питання про самобутність української мови й літератури в російській науковій думці початку XX ст. // На ниві української філології. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: Пороги, 2003. - 257 с. 3. Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне «я». – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 240 с. 4.Левицький К. Історія поетичної думки галицьких українців 1848-1914. У 2-х томах. – Т 1. – Львів 1926. 4. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе — К., 1994 – Т. 2. – С. 475. 5.Мацкевич М. Мова як фактор національного відродження // Право України. – 2000. – №5. 6. Мудрий В. Боротьба за огнище української культури на західних землях України – Львів, 1923. 7. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. — К.: Нац. культура і наука, 2001. 8. Хрестоматія з історії держави і права України. У 2-х т /*

КОЛОМІЄЦЬ Т. В. (м. Харків)

ІДЕЯ ВСЕСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Ідея всеслов'янської федерації набула особливого розголосу в слов-'янському світі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. перш за все у зв'язку з початком епохи загальнослов'янського національного відродження.

Проте для слов'янської суспільно-політичної думки вона не була новою. Вперше ще на початку нової історичної доби – в другій половині XVII ст. – ця ідея теоретично розроблялася в документі під назвою «Гадяцька унія» (від 6 вересня 1658 р.). Український гетьман І. Виговський, розуміючи до чого призвів договір з російським царем, продовжував державницьку політику, спрямовану на відновлення Великого князівства Руського [3]. Одним з ідейних натхненників цього договору був Ю. Немирич – найпомітніша постать серед дорадників І. Виговського, високоосвічена людина (навчався в Оксфорді та Кембриджі), талановитий учений (автор трактатів з історії теології та літературних творів), обдарований політик і дипломат, прихильник ідеї про вільну українську державу, про «Руське князівство». Ю. Немирич обґрунтував також і концепцію союзу трьох самостійних держав: Королівства Польського, Великого князівства Литовського та Війська Запорізького, а саме - започаткував, як вважають історики та правознавці, ідею всеслов'янської федерації. Справа в тому, що ще з часів раннього середньовіччя, з періоду Київської Русі, литовців, які проживали на кордоні з русинами, слов'яни вважали за своїх етнічних братів. Так, за часів Ярослава Мудрого одне з литовських племен – ятвяги - майже повністю асимілювалося з волинянами. В період же існування Литовсько-Руської держави, тобто в другій половині XIV ст., литовці навіть державною мовою вважали старослов'янську, а чимало вихідців з литовських боярських та князівських родів, потрапляючи в Україну, ослов'янювалися. До того ж, після підписання Люблінської унії у складі Великого князівства Литовського все ще залишалася смужка північних українських територій і більша частина білоруських земель, тобто слов'яни продовжували складати значний відсоток населення Литви.

Згідно змісту Гадяцької унії, Україна в межах воєводств Київського, Чернігівського та Брацлавського ставала вільною і незалежною державою – Великим князівством Руським. Тобто, всі три народи – поляки, литовці й українці – мали утворювати три вільні республіки, об'єднані лише спільним королем, якого спільно й обирали: «Вся Річпосполита (в перекладі з латини – «справа спільна», «республіка») народу Польського, великих князівств Литовського і Руського, і належних до них провінцій

відновляється цілком такою, як була перед війною, себто – ці три народи мають зіставатися непорушно, як були перед війною в границях своїх і при свободах своїх згідно з законами – в радах, судах і вільній елекції панів своїх – королів польських, литовських і руських». Три народи разом ведуть боротьбу за вихід до Чорного моря, утворюють військовий союз для ведення війни з Московською державою з метою повернення захоплених великоросами литовських і білоруських земель – «провінцій Річпосполитої» [2].

Відомо, що договір залишився лише на папері, проте коли б він повністю був утілений у життя без змін і обумовлень, особливо з польської сторони, то утворена федерація стала б альтернативою тим подіям, які очікували на Україну в другій половині XVII ст. й увійшли в її історію під сумною назвою «Руїна». За словами історика О. Левицького, Гадяцький трактат виходив за межі понять тодішньої козаччини, не був для неї зрозумілим. Та пізніше до умов цього договору поверталися в Україні ще не раз, і він став справжньою українською національною програмою (наприклад, Слободищенський (Чуднівський) трактат 1660 р. Ю. Хмельницького з Польщею).

Нового змісту ідея всеслов'янської федерації набула в першій половині XIX ст. Це відбулося з кількох причин. По-перше, як уже відмічалося, з кінця XVIII ст. починається активний процес всеслов'янського національного відродження, яке передбачало своїм найважливішим результатом утворення самостійних слов'янських держав. Слов'яни в цей час намагалися виступати в своїх домаганнях єдиним фронтом, збираючись на свої всеслов'янські конгреси у столиці Чехії м. Прага, яке проголосили столицею слов'янського відродження. Особливо активними в цьому ренесансному процесі були поляки зі своїм ідейним натхненником А. Міцкевичем, який в програмному документі - «Книзі народу польського» - висував ідею об'єднання всіх слов'ян з метою їх визволення від поневолювачів. Популярна в ті часи ідея національного або народного месіанізму теж знайшла відбиток у цій «Книзі...»: месіанську роль у загальному процесі слов'янського звільнення польський поет відводив своєму народові.

По-друге, у слов'янському світі актуалізується ідея панславізму – суспільно-політичної течії, ідеологічне обгрунтування якої полягало в теорії про особливу роль слов'янських народів у світовій історії і необхідність їх державного об'єднання. В Російській імперії цю ідею з 30-х р. XIX ст. царизм та придворні ідеологи розглядали як об'єднання всіх слов'ян під владою російського царизму (професор Погодін, галицькі москвофіли). Подібне трактування панславізму було притаманне і сербським правлячим колам. На противагу їм, українські діячі наполягали на тому, щоб панславізм розглядався обов'язково в поєднанні з терміном «демократизм». Демократичний панславізм передбачав об'єднання кожного зі слов'янських народів на рівноправних засадах.

Першими у XIX ст. завдання створення всеслов'янської федерації внесли до своїх програмних документів діячі «Товариства об'єднаних сло-

в'ян", започаткованого у 1823 р. у Новограді-Волинському росіянами братами Андрієм та Петром Борисовими, поляком Ю. Люблінським, українцем І. Горбачовським [4]. У «Правилах об'єднаних слов'ян», «Присязі об'єднаних слов'ян» вони найближчою своєю політичною метою вважали звільнення від кріпацтва, повалення самодержавного ладу та з'єднання всіх слов'янських держав у федерацію, до якої б увійшли Росія, Молдавія, Сербія, Валахія, Богемія, Моравія та ін., тобто «федерацію всіх слов'янських республік від Білого до Адріатичного та від Чорного до Балтійського морів». Як бачимо, Україні у якості самостійної республіки місця в цьому федеративному утворенні не знайшлося. Діячі «Товариства об'єднаних слов'ян», ймовірно, під впливом членів «Південного товариства» на чолі з П. Пестелем, з яким були у тісних стосунках, не визнавали права націй Російської імперії на самовизначення, а вважали, що Росія повинна залишатися унітарною державою.

На значно вищий теоретичний рівень ідею всеслов'янської федерації вивели діячі таємної організації, яка почала складатися при Київському університеті з початку 40-х років XIX ст., - Кирило-Мефодіївського братства. Саме тоді група студентів та молодих професорів створила нелегальний гурток, метою якого була боротьба з кріпацтвом, національне визволення України та інших слов'янських народів, і мріяла, щоб «усі слов'яни стали добрими братами». У січні 1846 р. гурток перетворився на товариство, що дістало назву Кирило-Мефодіївського братства за іменами відомих слов'янських просвітителів Кирила та Мефодія. Програма братства, як і його назва, підкреслювала пріоритетність слов'янського напрямку у діяльності товариства. Тому не випадково у таємній записці шефа жандармерії графа Орлова братство називалося «Українсько-слов'янське товариство імені св. Кирила та Мефодія» [6, т. 1, с. 62-70]. Так, у Прокламації «До братів українців» говорилося: «Ми приймаємо, що всі слов'янські народи повинні між собою поєднатися, але так, щоб кожен народ склав свою окрему республіку й управляв своїми справами незалежно від інших; щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу, свій власний устрій». Основний програмний документ братства - «Книга буття українського народу», складений видатним істориком, письменником, громадським діячем, фундатором товариства М. Костомаровим [7], за зразок мав «Книгу народу польського» А. Міцкевича, документи «Товариства об'єднаних слов'ян» та твір невідомого українського патріота кінця XVIII – початку XIX ст. «Історія русів».

Найважливішим політичним завданням члени товариства вважали поряд з ліквідацією кріпацтва та поваленням самодержавства, визволення слов'янських народів з метою встановлення на території кожного з них демократичного республіканського устрою, а потім об'єднання цих самостійних держав у слов'янську федерацію. Всі спільні справи у федерації мав вирішувати найвищий законодавчий орган - Слов'янський собор, який складався б з депутатів від кожного слов'янського народу. Київ проголошувався центром федерації, бо представники слов'янських на-

родів повинні відкрити засідання свого першого Собору там, де колись збиралося вільне київське віче [1]. В програмних документах кирило-мефодіївців, з одного боку – ідеалізується українська минувшина, особливо визвольна боротьба українського народу, козаччина, з іншого – ідеалізується слов'янство, яке протиставляється германо-латинському світові Західної Європи. Сама історія підготувала українців до месіанської ролі у слов'янському середовищі: ще в XVI – XVII ст. український народний рух став просто ідеальним, звільнившись від усього шкідливого: братства повернули релігійне життя українців до апостольського чистого християнства, козаччина – суспільне життя повернула до демократизму, свободи, рівності, братства. М. Костомаров писав: «Україна не любила ні царя, як Московщина, ні пана, як Польща, і зробила у себе козацтво, де кожен, вступаючи туди, ставав братом інших, хто б він не був до цього – паном чи холопом, аби був тільки християнин, і були козаки рівні між собою ...». «Тому, - стверджує далі історик, - Україна встане зі своєї могили і кликне знову до братів-слов'ян, і почують її поклик, встане Слов'янщина, і не зостанеться в ній ні царя, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні мужика, ні холопа, ні в Великій Росії, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні в сербів, ні у болгар. Та Україна буде незалежною республікою в слов'янському союзі».

Таким чином, теорію всеслов'янської федерації діячі братства будували на засадах ідей демократизму, християнства, панславізму і месіанізму українського народу [5]. На відміну від своїх попередників - Товариства об'єднаних слов'ян – кирило-мефодіївці за кожним слов'янським народом визнавали право на самовизначення, пропонуючи зайняти гідне місце у рівноправному федеративному союзі.

Як відомо, один з членів братства, студент Київського університету юридичного факультету Г. Андрузький розробив два варіанти конституції майбутньої української держави – «Начерки Конституції Республіки», в яких також висловлював ідею «Словацьких Сполучених Штатів», до яких включав Україну, Польщу, Литву, Молдавію, Валахію, Остзею, Сербію, Болгарію та Дон [6, т. 2, с. 569-576]. У цих проектах з переліку членів слов'янської федерації було вилучено Росію, хоча такий підхід був зовсім не характерним для тогочасної української суспільно-політичної думки. 20-річний юнак, пропонуючи утворення федерації з окремих слов'янських республік, розумів, що запровадити в Московщині республіканський устрій – завдання на той час нереальне.

У другій половині XIX ст. розвиток ідеї всеслов'янської федерації в українській суспільно-політичній думці фактично завмирає. Теорія федеративного устрою дебатується, але стосовно перетворення Росії на федерацію, в якій Україна одержала б автономію. Саме ідея автономізму і залишалася пануючою в програмних документах майже усіх громадських та політичних українських організацій і на початку XX ст.

Чому ж ідея всеслов'янської федерації виявилася неспроможною на практиці? По-перше, ця ідея існувала лише на рівні декларування, і жоден

з теоретиків не розробив її моделі до кінця. По-друге, всі слов'янські народи перебували під гнітом інших могутніх імперій, а тому думка про об'єднання для спільної боротьби вселяла в них надію і тільки. Для реального створення штатів у слов'ян у першій половині XIX ст. не було, крім культурно-національних, ані економічних, ані політичних, ані ідеологічних підстав. І по-третє, ця ідея випереджала час і була популярною тільки у досить вузькому колі тогочасної передової інтелігенції.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Возняк М. Кирило-Мефодіївське братство. – Львів, 1921. 2. Гадяцький трактат // Хрестоматія з історії України. – К., 1993. – С. 105-113. 3. Герасимчук В. Виговський і Гадяцький трактат // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Львів, 1909. 4. Записки и письма Горбачевского И. И.: Изд. 2-е: доп. и испр. – М., 1925. – С. 43-44; 57-60. 5. Єфремов С. Біля початків українства. Генезис ідей Кирило-Мефодіївського братства // Україна. – 1924. – Т. 1-2. 6. Кирило-Мефодіївське товариство: В 3-х т. – К., 1990. 7. Костомаров М. Книга битія українського народу // Наше минуле. – Кн. 1. Вип. 1. – К., 1918.*

ВОЙНО-ДАНЧИШИНА О. Л. (м. Харків)

УЧЕБНЫЕ ОКРУГА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В.

На рубеже XX - XXI ст. общество постепенно приходит к пониманию ведущей роли знаний и интеллекта. Это понимание ведёт к коренным переменам во всей системе ценностей и, в первую очередь, в системе образования. Именно поэтому её реформированию и модернизации уделяется огромное значение. Подсчитано, что за два столетия наша система образования выдержала не менее пятнадцати больших и малых реформ. Не все они дали желаемые результаты. Обращаясь к истории их подготовки и осуществления, необходимо взять то ценное, что применимо на современном этапе реформы образовательной системы. Проводить аналогии и сравнения довольно трудно, так как каждая эпоха решает свои задачи, обусловленные состоянием общества, но нужно стремиться к анализу и овладению опытом прошлого, сохранению достижений отечественной школы.

В первой половине XIX ст. в Российской империи произошли важные изменения в образовательной системе, которые определили структуру и систему управления образованием. Представляет интерес история создания учебных округов, объединивших четыре типа учебных заведений, распределение полномочий между руководителями всех уровней, отношения между округом и государственной властью. Во главе округов находился университет, который обладал широкими автономными правами.

На примере Харьковского и Киевского учебных округов проследим историю учреждения учебного округа в Харькове (в 1803 г.), его структуру, права и обязанности, данные учебным заведениям по Уставам 1804, 1833 и 1835 гг., а также постепенное ограничение автономии университетов и отстранение их от ведения учебными заведениями округа (в 1835 г.).

С 1802 г. в Российской империи была начата планомерная деятельность по разработке и воплощению целостной и последовательной системы образования.

Взлёты и падения в истории просвещения России чаще всего определялись не столько внутренними потребностями, сколько внешними примерами или политическими катаклизмами. Во многом дело просвещения зависело от личностных качеств монархов, изменений в их устремлениях, подбора членов правительства, в особенности министров просвещения. Всё это вело к нескончаемым реформам, контрреформам и больше всего сказывалось на состоянии системы образования.

Итак, в начале XIX ст. в России взяли верх либеральные, просветительские начала, которыми были проникнуты передовые деятели западноевропейского общества и окружение императора Александра I. Один за другим

открываются новые учебные заведения. В январе 1803 г. был издан указ «Об учреждении учебных округов, с назначением для каждого особых губерний» [7]. Учреждалось шесть округов, в том числе и Харьковский округ, Попечителем которого назначен тайный советник граф С.Потоцький. Округ объединял 11 губерний и 7 областей [7, с. 442].

Попечитель отвечал за «благоустройство всех училищ, вверенного ему округа, получал донесения от своего университета, представлял министру отчеты о текущих делах» [9, с. 439]. Он также должен был заботиться о «приведении университета и училищ в «цветущее состояние», то есть «о распространении и успехах народного просвещения в местах ему вверенных» [9, с.440].

Все учебные заведения округа, согласно упомянутым выше «Предварительным правилам народного просвещения», делились на: приходские училища; уездные училища; губернские училища или гимназии; университеты.

5 ноября 1804 г. приходские, уездные и губернские училища получили Устав, в котором были определены их цели, обозначен круг административных обязанностей начальства, дан обзор изучаемых предметов. [13]. Низшей ступенью общеобразовательной школы являлись приходские училища. Они открывались в городах и селениях округа при каждом приходе. За порядком здесь наблюдал смотритель училища того уезда, к которому принадлежала школа, и управлял ей посредством школьного начальства. На должность они назначались университетом по представлению смотрителя.

Следующим звеном системы образования были уездные училища. Они основывались в каждом губернском и уездном городе. Надзирал за ними смотритель, назначаемый университетом непосредственно или по представлению директора училищ, которому и подчинялся.

Последней ступенью общеобразовательной школы были губернские училища или гимназии. Директор гимназии избирался университетом и представлялся попечителем на утверждение Министра народного просвещения. В своём ведении директор имел гимназию, все училища и пансионы в губернском городе. Уездными, приходскими школами в губернии он управлял посредством смотрителей. Учителя гимназий утверждались также университетом по представлению директора гимназии.

Каждый разряд общеобразовательной школы имел две основные цели своего существования: 1) подготовка к поступлению в школу высшего разряда; 2) предоставление законченного образования тем, кто не желает продолжать его дальше.

Высшей ступенью образовательной системы являлся университет. Харьковский университет получил свой Устав 5 ноября 1804 г. Согласно этому документу, университет стоял во главе всего учебного дела в округе, должен был «надзирать за учением и воспитанием», прилагать усилия, «дабы порядок учения соблюдаем был везде неослабно» [11].

Все дела, касающиеся училищ Харьковского округа, рассматривались в Училищном комитете, под председательством ректора университета, в

составе шести ординарных профессоров. Училищный комитет получал донесения директоров гимназий и, в свою очередь, представлял подробный отчет о состоянии обучения в округе Совету университета. Последний же передавал его попечителю и далее – Министру народного просвещения. Таким образом, Училищный комитет ведал учебной и хозяйственной сторонами жизни училищ, разбросанных на огромных пространствах округа. Члены Училищного комитета или профессора университета ежегодно объезжали учебные заведения округа для осмотра.

В среднем за 9 лет открывалось по 13 школ, т. е. в 6 раз больше, чем в доуниверситетский период [10, с. 169].

Устав 1804 г. довершил новое устройство учебной администрации, придав ей необходимую сосредоточенность и независимость. Вверив управление делами в Харьковском округе коллегиальному органу - Училищному комитету - Устав не распространил дальше начала коллегиальности – средние и низшие учебные заведения находились под единоличной властью директоров и смотрителей.

Устав Харьковского университета, Предварительные правила народного просвещения, Устав учебных заведений, подведомственных университетам, развивали основную идею всей системы образования – иерархическую зависимость отдельных разрядов школ, взаимосвязь учебных программ всех ступеней этой системы – от приходского училища до университета. Это придавало системе цельность и устойчивость, давало возможность влиять на систему образования.

Харьковский университет получил по Уставу 1804 г. широкую автономию, которую не давал ни один из последующих университетских Уставов. «Он был исполнен доверия к университету и в основу его было положено коллегиальное начало» [4 ,стр. 12]. Первым условием автономии университета являлось пребывание попечителя вдали от него, в Санкт-Петербурге. Самоуправление в харьковском университете было организовано следующим образом: «высшей инстанцией по учебным и судебным делам» являлся совет университета, состоявший из профессоров и адъюнктов под председательством ректора. К текущей деятельности совета относилось: избрание преподавателей, почётных членов, «изыскание способов к усовершенствованию преподавания наук», решение дел, переносимых из училищного комитета и правления, рассмотрение финансовых вопросов, «удаление от должности» всех чиновников университета, в т. ч. и ректора. Совет определял порядок жизни как университета, так и всех училищ округа, контролировал деятельность хозяйственных учреждений, являлся высшей инстанцией университетского суда [11, с.593].

Исполнительная власть в Харьковском университете вверялась Правлению, куда входили деканы, под председательством ректора, а также заседатель, назначаемый попечителем из профессоров. Он наблюдал «за соблюдением порядка и сохранением законов» [11, с. 602]. В ведении Правления находился университетский суд, который состоял из трёх инстанций: 1) единоличный суд ректора или совместный с заседателем и синдиком; 2) кол-

легиальный суд Правления; 3) суд Совета, откуда можно было апеллировать только в Сенат.

Не всегда гладко шло дело с реальным осуществлением университетской автономии. Университеты не имели устоявшихся традиций, и сама жизнь должна была стать испытанием для университетского Устава. И всё же большой заслугой было то, что он давал простор развитию университетского самоуправления, науки и «мог вызвать к общественной деятельности все живые силы профессорской корпорации и создать постепенно добрую университетскую традицию» [4, с. 56].

Устав 1804 г. действовал вплоть до 1835 г. Но очень скоро он стал подвергаться изменениям, «которые расшатывали его устои и изменяли его дух и характер». Все эти изменения были вызваны теми переменами в отношении к университетам, которые происходили в высших эшелонах власти, отражались на взглядах и деятельности местных органов учебного управления. Уже с 1811 г. проявилось некоторое недоверие к университетской автономии. Позже политика «священного союза», реакция в Европе и России привели к клерикализации народного образования - в 1817 г. Министерство народного просвещения было реорганизовано в Министерство духовных дел и народного просвещения. Восстание декабристов также вызвало волну реакций, отразившихся на образовательной системе. Появляются сторонники передачи учебных заведений округа в ведение попечителей, а также закрытия университетов как «очагов вольномыслия».

Несмотря на периоды реакции и консерватизма самодержавия, система образования продолжала развиваться. В 1833 г. был открыт новый университет св. Владимира в Киеве, который получил свой Устав. Университет являлся коллегиальным учреждением для управления другими учебными заведениями округа. Это положение осталось в силе Устава Харьковского университета 1804 г. Основывался новый университет с целью стать «пионером русской цивилизации на Западе»[1, с. 26]. А эту миссию он мог выполнить лишь во взаимосвязи с другими заведениями учебного округа.

Внутреннее устройство Киевского университета было скопировано с Устава 1804 г. При этом из состава Совета были исключены адъюнкты и введён синдик (чиновник, избираемый из посторонних университету лиц). Сокращены были и права Совета: он не мог теперь увольнять преподавателей, судить их и ректора, как высшая инстанция по апелляциям на решения Правления, которое, в свою очередь, потеряло зависимость от Совета. В Правление заседатель назначался не из профессоров университета, а из гражданских чиновников.

Появилась новая инстанция – университетская полиция, находящаяся в ведении ректора и осуществляющая такие цели, как надзор за студентами и соблюдением «благочиния и порядка между живущими в университете» [11, с. 797]. Это свидетельствовало об усилении контроля над внутренней жизнью университета.

Прежние полномочия имел попечитель округа (первым попечителем Киевского учебного округа был Е. Фон-Брадке).

Несмотря на некоторые ограничения университетского самоуправления, по сравнению с Уставом 1804 г., новый Устав показал, что сложившаяся система образования смогла без значительных внутренних потерь «проплыть сквозь бури 20-х годов» [1, с. 74].

Но такое положение длилось недолго. Уже в мае 1835 г. в Харьковском университете, по примеру Киевского, была отделена административная часть от учебной: должности заседателя, синдика, секретаря Совета, возложенные на профессоров и адъюнктов, были предоставлены посторонним чиновникам [2, с. 46]. В июне этого же года появляется Высочайше утвержденное «Положение об учебных округах», которым был радикально изменён порядок, установленный «Предварительными правилами народного просвещения» и Уставом 1804 г. Сущность этой реформы состояла в передаче всех обязанностей и прав университетов по управлению учебными заведениями округов в руки Попечителей [6]. Порядок же иерархической зависимости низших училищ от средних остался неизменным.

За «Положением» последовал Общий устав российских университетов (26 июля 1935 г.). Он отразил в себе давно готовящуюся в правительственных кругах перемену во взглядах на значение университетов, как учебных и «ученых» учреждений, на пределы университетского самоуправления.

Автономия университетов подверглась значительным ограничениям: был отменён университетский суд, усилена власть попечителя, который теперь являлся «первенствующим членом университета, состоящего под его непосредственным началом» [8, с. 846]. Соответственно, власть и права Совета оказались сильно ограничены. Все его функции сводились к избранию Ректора, почётных членов, профессоров и преподавателей, общему руководству учебной частью и возведению в ученые степени [8, с. 844]. Хозяйственные вопросы и университетская полиция находились в ведении Правления, зависящего от попечителя [8, с. 845].

Если Устав 1804 г. был победой либеральных и просветительских начал, то Общий устав университетов 1835 г. отразил победу реакции. Если сопоставить университетские уставы, мы увидим как расширение прав в одном сменялось увеличением правительственной опеки в другом, осуществлявшейся с помощью власти Министерства и попечителей.

Расцвет и быстрое развитие университетов и всего народного просвещения в Российской империи в первой половине XIX в. были обусловлены либерализацией общественной и политической жизни. Волны реакции во многом разрушали достигнутое, но кое-что всегда сохранялось.

Извлекая полезные уроки из прошлого отечественного образования, необходимо подходить к проблеме с позиций сегодняшнего дня. Идея учебного округа во главе с университетом оказалась довольно перспективной. В порядке эксперимента Министерство образования России организует университетские округа (комплексы), которые охватывают все ступени образования от дошкольного до послевузовского. Система непрерывного образования получила распространение в Украине, в частности, в Харькове. Также здесь в последние годы заметно усиливается роль классического универси-

тета, который во многом стимулирует и направляет деятельность всего вузовского центра.

***ЛИТЕРАТУРА**: 1. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского университета Св. Владимира. - К.: Тип. Императ. ун-та Св. Владимира, 1884. -Т. 1. 2. Владимирский-Буданов М. Ф. Пятидесятилетие императорского университета Св. Владимира, 1834-1884. Речь. – К.: Тип. Императ. ун-та Св. Владимира, 1884. 3. Глухов А. Г. У истоков / Высшее образование сегодня, 2002. - № 9.- С. 5-13. 4. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования: 1805-1905. - Б. м., б. г. 5. Ляхович Е. С. Университеты в истории и культуре дореволюционной России / Ревушкин А. С., Ляхович Е. С. - Томск: Изд-во Томского ун-та, 1998. 6. Об учебных округах Министерства народного просвещения / Полное Собрание законов: Собрание второе.- Б. м.: Тип. II отд-ния Собственной его Императ. Величества Канцелярии, 1833. – Т. X. - С. 756-758. 7. Об учреждении учебных округов, с назначением для каждого особых губерний / Полное Собрание законов: Собрание первое.- Б. м.: Тип. II отд-ния Собственной его Императ. Величества Канцелярии, 1830. – Т. 28. - С. 442. 8. Общий устав Императорских российских университетов / Полное Собрание законов: Собрание второе .- Б. м.: Тип. II отд-ния Собственной его Императ. Величества Канцелярии, 1833. – Т. 10. – С. 841-855 9. Предварительные правила народного просвещения / Полное Собрание законов: Собрание первое.- Б. м.: Тип. II отд-ния Собственной его Императ. Величества Канцелярии, 1830. –Т. 27. - С. 438-442. 10. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802-1902. - СПб.: Изд-во Мин-ва народного просвещения, 1902. 11. Устав Императорского Харьковского Университета / Полное Собрание законов: Собрание первое.- Б. м.: Тип. II отд-ния Собственной его Императ. Величества Канцелярии, 1830. – Т. 28. - С. 589-607 12. Устав университета Св. Владимира / Полное Собрание законов: Собрание второе.- Б. м.: Тип. II отд-ния Собственной его Императ. Величества Канцелярии, 1833. –Т. 8.- С. 790-798. 13. Устав учебных заведений подведомых Университетам / Полное Собрание законов: Собрание первое.- Б. м.: Тип. II отд-ния Собственной его Императ. Величества Канцелярии, 1830. – Т. 28. - С. 626-644. 14. Филлипов В. М. Государство и образование / Высшее образование сегодня, 2002. - № 10. - С. 2-7.*

ЧЕРЕВАТИЙ В. В.(м. Київ)

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ В ІДЕЯХ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ УКРАЇНОФІЛІВ-ХЛОПОМАНІВ

Кінець 50-х - початок 60-х рр. XIX ст. увійшов до історії українського та інших народів, що перебували у складі Російської імперії, як період небувалого підйому суспільно-політичних рухів, які найбільшого поширення набули серед освіченої молоді – студентства.

Озброєні на той час новітніми вченнями французьких просвітників, німецьких позитивістів, англійських економістів, американських федералістів тощо, вони створюють студентські осередки у вищих навчальних закладах міст України і, зокрема, Києва.

Таким осередком суспільно-політичного руху серед молоді в м. Києві був Київський університет ім. св. Володимира. На означений час у ньому навчались студенти різних національностей: українці, поляки, росіяни, прибалти, німці, євреї та ін., які мали свої таємні гуртки, або ж таємні організації.

Наприкінці 50-х рр. XIX ст. домінували польські та українські осередки освіченої молоді. Зокрема, серед поляків найбільш поширеними були гміни, у дерптських студентів це були кнейпи, в українському осередку – громади. Особливе місце серед них належало народницькому руху «українолюбців» (українофіли, хлопомани, хохломани) [1], діяльність якого пов'язана як з польськими, так і з українськими організаціями.

Польські гміни (утворювались здебільшого за територіальною ознакою: київська, білоцерківська тощо) об'єднувались у таємну організацію «Тройницький союз» [2], яку іноді називали польською корпорацією. Найбільш помітними у її складі були «мошродзеї» (зневажливе скорочення польською мовою «милостивый государь») і «пуристи». Пуристами називали себе студенти, які сповідували серед свого оточення крайню стриманість в їжі, повну відмову від пияцтва, цнотливість, можливо допустиму скромність в одязі. У витоків цієї організації стояли В. Антонович і Я. Загурський. Пуристи, як і мошродзеї, мали свої періодичні видання «Суміш» і «Публіцист».

Саме з цього осередку виокремилась група студентів на чолі з В. Антоновичем, яких стали називати хлопоманами за їх народницькі ідеї (здійснення культурно-освітньої діяльності серед українського селянства), або ж «відщепенцями від польської національності». Пояснення цьому те, що вони обрали таку позицію, за якої шляхта повинна дотримуватися традицій тої народності, на землі якої вона живе. За цих умов, призиваючи ополячених українців повертатися до нації своїх батьків і прадідів, вони

стають на сторону української національності [3]. До складу цієї групи входило, окрім В. Антоновича, чотирнадцять осіб поляків за походженням – Т. Рильський (в літературних колах відомий під псевдонімом Максим Чорний [4]), Б. Познанський, В. Василевський, Я. Загурський та ін.

Напередодні польського повстання у 1858-1860 рр. Загострились стосунки у політичних питаннях між Польщею і Росією, що мало вплив на діяльність як «Тройницького союзу» загалом, так і хлопоманів зокрема. Постале питання боротьби Росії і Польщі з Україною спричинило серед хлопоманів дилему подальшої діяльності: іти спільно з «Тройницьким союзом» проти Росії чи прямували до своїх власних цілей. Частина осередку (Я. Загурський та ін.) залишились в гмінах польської корпорації, зазначивши при цьому, що і в них можна працювати на користь українському народові. Інша ж частина (В. Антонович, Т. Рильський та ін.) вийшла із складу «Тройницького союзу», оскільки польські гміни пропонували, в першу чергу, збройне повстання, поновлення історичних кордонів Польщі без розв'язання соціальних питань для населення цих земель, у тому числі й українського. Подальшу свою діяльність вони вирішили поєднати з українськими гуртками та організаціями, зокрема з Київською громадою.

Початок існування Київської громади припадає на 1858-1859 рр. Доказом цьому є ряд історичних фактів. По-перше, твердження самого В. Антоновича, що після розриву з польською корпорацією вони приєднались до української громади у 1858 р., яка тоді вже існувала [5]. По-друге, після подій у 1858 р. у м. Харкові на початку 1859 р. до Києва приїздять В. Синьогуб і П. Єфименко і вливаються до української громади, де працювали В. Антонович, Т. Рильський, Б. Познанський, К. Михальчик.

Після виходу з польської організації В Антонович і Т. Рильський друкували своє видання «Плебей» на противагу пуристським, але таких було лише три випуски. У той же час, прихід цих колишніх пуристів призвів до зміцнення громади, адже важливу роль в її керівництві відігравали саме В. Антонович і Т. Рильський. Поряд з тим, в громаді поширились антишляхетські настрої, оскільки та частина пуристів, яка приєдналась до українців були нащадками шляхетських родів (взяти хоча б до уваги учасників експедиції-мандрівники до місць Запорізької Січі 1859-1860 рр. – В. Антонович, Т. Рильський, О. Хойновський, В. Козловський, Л. Сирочинський, В. Василевський, Я. Загурський.

За словами М. Драгоманова, який у той час був студентом Київського університету, але не належав до гуртку хлопоманів, у 1859 р. українці склали осібний національний гурток, що клопотався про розвиток української мови і літератури та бажав самостійного положення української національності супроти польської і великоруської. Були у них мрії про Українську республіку, але найбільшої уваги вони приділяли національно-літературним інтересам. Особливої ворожнечі до великорусів не спостерігалось, але була ворожнеча до Польщі [6].

Під час перебування в громаді хлопомани на чолі з Б. Антоновичем разом з українцями М. Ковальським, Ф. Панченком, а згодом із П. Чу-

бинським (В. Антонович був одружений на його двоюрідній сестрі В Міхельсон, а, в свою чергу, її рідна сестра А. Міхельсон була дружиною О. Кістяківського) та А. Житецьким були первісниками народництва на початку 60-х років XIX ст. Українські народолюбці виступали, в першу чергу, за національне і культурне відродження українства, піднесення самосвідомості селянських мас, поступового соціального оновлення суспільства.

Київська громада не існувала відокремлено, а тому підтримувала зв'язок із регіональними громадами. Найбільш чисельнішими були осередки громадського руху в Полтаві (О. Кочинський, В. Лобода, Д. Пильчиков, О. Стронін, В. Шевич, А. Шиманов та ін.) та у Чернігові (О. Бєлозерський, С. Нос, О. Тищенський та ін.). Також об'єднуючим їх фактором було існування літературно-наукового журналу «Основи», що видався з січня 1861 р по жовтень 1862 р.

Окремо потребує уваги питання, пов'язане з означенням напрямків діяльності згаданого суспільно-політичного об'єднання. Враховуючи етнічний склад, різнобічність політичних поглядів та вплив різних світових ідей конституціалізму на становлення поняття українського світогляду, цьому об'єднанню українців у його розвитку був притаманний еклеризм – неоднорідність ідейних поглядів. Серед багатоманіття існуючих ідей окреслились дві тенденції світогляду українофілів-хлопоманів – ліберально-демократична і радикально-демократична, щоправда обидві знаходились у стадії формування. Ці тенденції і були причиною звинувачення українофілів у сепаратизмі та націоналізмі.

Розмежуванням ідейних поглядів слугував і той факт, що в розпал польського повстання М. Костомаров проголосив «анафему тому, хто задумав відділення України від Росії» [7] і цим імпонував саме позиції польських повстанців щодо «українського питання». Отже, антипольський випад одночасно був випадком проти самостійного державного буття України. Таким чином, це стало причиною розколу у таборі громадівців-українофілів і від них відійшла радикально налаштована молодь. Остаточного удару цій організації завдав Валуєвський циркуляр 1863 р., що проголошував громадських українофілів поза законом.

Окрім освітньої національно-культурної діяльності цього осередку окремої уваги потребує питання окреслення ними в своїх ідеях розвитку нації, суспільства та держави, проблем форм існування останньої, зокрема факторів та обставин, що впливають на форму державного устрою.

Звісно, за рахунок багатоманітності ідейних поглядів представників зазначеного осередку, єдиного погляду на окреслення проблем державного устрою не було. Найбільш відомі ідеї суспільно-політичного руху українофілів-хлопоманів до наших днів стали можливими для вивчення і розгляду за рахунок діяльності ряду видатних вчених-правознавців.

У той же час, суттєвим вихідним моментом оцінювання політичних поглядів діяльності українського осередку було те, що під впливом тогочасних новітніх ліберальних вчень про державу і право переважна кількість

митців за основу означених проблем брала програму державного устрою Кирило-Мефодійовського товариства, яка містилась у її програмних документах «Статуті Кирило-Мефодійовського товариства» і «Правилах для членів» та відозвах «До українців» та «До братів москалів та поляків». Ця програма передбачала залучити слов'ян (росіян, українців, білорусів, поляків, чехів, словаків, словенців, сербо-хорватів, болгар [8]) до однієї федерації (спілки), у якій кожен народ повинен мати самостійність (окрема республіка, своя мова, література і окремий громадсько-політичний лад тощо). Слов'янська федерація повинна була складатись з 18 штатів, але за економічних та інших потреб склад її міг бути зміненим. Україна утворювала два штати – Західний і Східний; Росія поділялась на десять – Північний, Північно-Східний, Південно-Східний, Верхньоволзький, Нижньоволзький, Середній, два Південних, два Сибірських; іншими були – Кавказ, Білорусія, Польща, Чехія з Моравією, Сербія, Болгарія [9]. При цьому, частина Галичини приєднується до Польщі, а частина – до Західної Малоросії. Столицею федерації (центральним містом зборів загального сейму) проголошувалось місто Київ, яке не входило ні до одного з усіх штатів.

Органами Федерації, які були виборчими, проголошувався Загальний слов'янський собор, або сейм із представників всіх племен. Сейм повинен складатися із двох палат–камер: до верхньої палати входили сенатори, до нижньої - депутати. Загальний сейм збирається один раз на 4 роки, але за необхідності й частіше. На місцях встановлювався власний сейм, який обирався щорічно.

Верховна і центральна рада належала главі держави – президенту, який обирається терміном на 4 роки, і двом міністрам – внутрішніх і закордонних справ. Допомагали їм у її здійсненні влади посли та урядники (чиновники). У кожному штаті були передбачені власний президент та сенат.

Федеральна армія повинна бути невеликою, але у кожному штаті організовувалась своя міліція і передбачалось проведення загального військового навчання.

Окреме місце в цій спілці, окрім загальнопредставницького органу та глави держави федерації, належало християнської релігії як основі законодавства у кожній республіці.

Ось саме тому, М. Грушевський у своїй праці «Движение политической и общественной украинской мысли в XIX в.» [10] зазначив, що в соціальній сфері українофіли-хлопомани виступали за еволюційний соціалізм з сильним народницьким відтінком. На його думку, такий відтінок був пом'якшуючою паралеллю до землевольних і народовольних течій громадсько-політичного руху в Росії.

Стосовно ж політичної сфери, то тут окреслювались тенденції конституціоналізму і федералізму. Цей федералізм був новим, виправленим виданням федералістичних ідей Кирило-Мефодійовського товариства, звільнених від релігійного містицизму, який був притаманний програмі товариства, і перенесених з грунту федерації слов'янських народів на ре-

альні підвалини тогочасних суспільно-політичних відносин. Мета окресленого федералізму – перебудова Росії другої половини XIX ст. на федеративних началах з національно-територіальною автономією на чолі.

Подібною з цього приводу була думка Б. Кістяківського, який також означив вплив політичного спадку кирило-мефодіївців на поглиблення в українському осередку федералістичних ідей [11]. Зокрема, він виділив дві головні засади, що були покладені в підвалини культурної, соціальної і політичної програми української громади в м. Києві під впливом спадщини товариства. Такими Кістяківський вважав право на самовизначення народів та їх братерство через спільний союз. Але за умови перешкод, які зазнав український народ за тогочасного політичного режиму, український осередок хлопоманів змушений був стати на позицію повного самовизначення кожного народу та їх федерації.

Окрім наведених поглядів, заслуговує уваги і ряд інших, але без зазначення позиції В. Антоновича як розробника саме політичної сторони українофільського руху серед своїх колег хлопоманів (як приклад, Т. Рильський більше уваги приділяв економічним відносинам [12]), які не можуть повною мірою окреслити проблеми державного устрою в ідеях згаданого осередку громадсько-політичного руху в 60-х роках XIX ст.

В. Антонович у своїх поглядах намагався здійснити мрії Кирило-Мефодіївського товариства у формі новітніх соціально-політичних вчень за рахунок принципів політичного радикалізму і демократизму [13]. Він створив особливу історико-філософську теорію, яка пояснювала, чому діячам українства слід дотримуватись найбільш демократичних, республіканських поглядів. В. Антонович опирався на думку московських слов'янофілів про те, що кожному народові притаманна яка-небудь своя форма державного устрою. З історії існування різних народів витікає, що кожен з них у своєму політичному устрої проявляє характерну для нього керівну ідею, яка залежить від ряду факторів. З одного боку, такими є антропологічні та расові причини, а з іншого – різні умови і впливи, що створюються зайнятою народом територією, його минулим життям і культурою. Найбільш широко і краще за все керівна ідея знаходить свій вираз під час самостійного політичного життя народу.

За приклад він обрав народи, що оточують Україну – Росію і Польщу. Зокрема, що стосується великоруського народу, то він завжди дотримувався принципу авторитету державної влади. Свідченням цьому слугував той факт, що державну владу великоруський народ поважав настільки, що завжди відрікався на її користь від всіх особистих свобод. Така ідея відповідала інституту одноосібного абсолютного управління, оскільки глава держави, нікого не запитуючи і не звертаючи ні на кого уваги, самодержавно керує усім суспільством. За окреслених умов, суть ідеї самодержавства полягає в організації сильної держави і підкоренні інших народів, навіть тих, які мали зовсім інші керівні ідеї.

У Польщі народ виділив із себе привілейований стан і дав йому можливість всі суспільні багатства прибрати для своїх потреб і обернути їх на

свою користь. Це є поясненням керівної ідеї на основі принципу аристократизму. При цьому, зазначав В. Антонович, Польща не перетворилась в олігархію за прикладом Венеціанської республіки, а стала зразком демократичної аристократії.

Дещо іншою склалась ситуація в Україні, яка знаходилась по середині між Росією і Польщею. В її керівній ідеї домінував вічовий принцип, який полягав у широкому демократизмі і визнанні за кожною людською особистістю рівних для всіх політичних прав. У той же час, українському народу не довелось ніколи цілком і повністю проявити свою керівну ідею, а тільки доводилось лише інстинктивно до неї прагнути (княжа доба: вічовий, суспільний, приходський з виборним духовенством лад; судовий лад в копних судах та козацтво Запорізької Січі).

За цих умов, В. Антонович виводить таку закономірність, що найлегше здійснити ідею самодержавства, важче – ідею аристократизму.

Найважче, на його думку, здійснити демократичну ідею. Адже, щоб принципи демократизму мали панівну силу і міць, щоб маса суспільства досягла високого ступеня культурного розвитку і щиро переконалась у правдивості ідеї, від людей всіх прошарків вимагаються великі особистості жертви на користь суспільства. Але, на жаль, за низького ступеня культури, коли особиста вигода окремих людей бере верх над суспільними інтересами, демократія не може розвиватись і отримати перемогу. Саме тому, він наполягав і заповідав своїм нащадкам те, що національна культура потребує розвитку для досягнення принципу широкого демократизму (за Хмельницького цього не було).

За цих переконань В. Антонович не підтримував ідею руського братерства народів через верховенство Москви. Його більше приваблювала і була більш демократичною та досяжною на той час, окрім ідеї федеративного розвитку держави на основі кирило-мефодіївських поглядів, ще і дещо близька до означеної «Ягелонська ідея» – ідея федерації, об'єднання на засадах рівності трьох політичних тіл: Польщі, Литви і Русі.

Підсумовуючи вище викладене, слід зазначити, що громадсько-політична діяльність українофілів-хлопоманів мала великий вплив на розвиток суспільно-політичних рухів серед студентства в 50-х – 60-х рр. XIX ст. Окрім цього, участь у роботі осередку хлопоманів зблизила таких видатних постатей XIX ст. як В. Антоновича, Т. Рильського, Б. Познанського, К. Михальчика, В. Синьогуба, П. Єфименка, А. Житецького, П. Чубинського, М. Драгоманова, М. Ковальського, Ф. Панченка та ін., які внесли вагомий вклад у розвиток української історії, права та ідей державності.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Світленко С.І. Народницький рух в Україні 1860-1880-х рр. Аналіз джерел архівних фондів Росії. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1992. 2. Іванова Л.Г., Іванченко Р.П. Суспільно-політичний рух 60-х років XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. - К., 2000. 3. Охрімович Ю. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIXст. –К., "Серп і Молот", 1918 - ч.1. 4. Лотоцький О.*

Сторінки минулого. – Варшава, 1932. 5. Іванова Л.Г., Іванченко Р.П. Там же. 6. Мицюк О. Українські хлопомани. – Чернівці, друк «Меркур», 1933. 7. Іванова Л.Г., Іванченко Р.П. Там же. 8. Охрімович Ю. Там же. 9. Куприц Н.Я. Из истории государственно-правовой мысли дореволюционной России. – М.: Изд. Московского университета, 1980. 10. Грушевский М. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX века. – С.-Пб., 1907. 11. Мицюк О. Там же. 12. Рильський Т. К изучению украинского народного мировоззрения. Экономические отношения (оттиск с журнала «Киевская старина») – К.: Типография Императорского университета св. Владимира, 1903. 13. Происхождение и сущность украинофильства. Доклад собранию членов Клуба русских националистов в Киеве, 17 ноября 1017 г.

ТЛУЩАК Ю. М. (м. Сімферополь)

ПОДАТКОВІ ОРГАНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В XIX - НА ПОЧАТКУ XX СТСТ.

В архівних документах відбиті найрізноманітніші відомості щодо податкової діяльності на українських землях у складі Австро-Угорської імперії. За цими джерелами стає відомо, що декретом від 11 вересня 1772 р. австрійська імператриця Марія-Терезія призначила першим повноваженим губернатором Галичини графа Пергена, а з 13 травня 1773 р. було створено крайове губернаторство – центральний орган політичної і адміністративної влади Австрійської імперії у західних землях України з центром у Львові. Губернатора і губернських радників призначав і звільняв імператор. Губернатор безпосередньо підпорядковувався центральним властям – об'єднаній надвірній канцелярії, яка часто змінювала свою структуру, назву і коло компетенції. Територія, на яку поширювалася влада губернаторства, постійно змінювалася в залежності від територіальних змін північно-східних кордонів Австрійської імперії. Губернаторство складалося з референтів (відділів), пізніше департаментів на чолі з губернськими радниками. З розширенням компетенцій і функцій губернатора збільшувався і персональний склад губернаторства. Губернські радники очолювали окремі відділи (референти), в тому числі й податкові, які згодом дістали назву департаментів.

Згідно з імператорським декретом від 16 квітня 1854 р., крайове губернаторство було реорганізовано і перейменовано у намісництво. Намісництво, як і губернаторство, було найвищим органом адміністративного політичного управління в Галичині. Наміснику підпорядковувалися окружні управління, усі установи та інституції. У справах адміністративних Галицьке намісництво підпорядковувалося Міністерству внутрішніх справ, в інших питаннях – відповідним міністерствам у Відні, здійснювало нагляд за виконанням законів і розпоряджень уряду. На основі закону 1868 р. до кола діяльності намісництва увійшли частково справи Міністерства фінансів та оподаткування. У намісництві було започатковано періодичне видання – «Вісник крайових законів і розпоряджень для королівства Галичини і Володимирії разом з Великим Князівством Краківським», що виходило в 1854-1918 рр. українською, польською і німецькою мовами (Landesgesetzblatt, Dzlennik ustav krajowych).

Кількість департаментів, серед яких розподілялася вся діяльність намісництва, так само як і в губернаторстві, часто мінялася. У 1854 р. було 9 департаментів, у 1861 – 12, від 1862 по 1865 рр. – 13, у 1865 р. – знов 9. З 1 січня 1871 р. було 10 департаментів, і такий поділ зберігся до 1909 р., коли кількість департаментів значно зросла. З 1 квітня 1908 р. була введена нова структура намісництва, що складалася з 26 департаментів, діяльність яких, за винятком

президіального департаменту, підпорядковувалася чотирьом відділам або секціям [1:1-8, 433-434]; [2. 97-101].

В 1914 р. у зв'язку з воєнними діями намісництво переміщене зі Львова до м. Бяла (Західна Галичина), а в кінці 1917 р. повернулося до Львова, де діяло до розпаду Австро-Угорської імперії (13 жовтня 1918 р.).

Для управління фінансовими справами у Львові була заснована Фінансова палата (Finanztelle, izba skarbova). Разом з нею для виконання грошових операцій, пов'язаних з внеском коштів до казни, були засновані Фінансове та Рахункове управління (Fiskal und zahlamt). Збором численних непрямих податків займалося засноване ще у 1830 р. Управління непрямих податків (Kammeralgefallenverwaltung, Zaklad Nalezytosci Skabowych). Крім того, в 1832 р. на місцях були засновані повітові фінансові управління (Kammeralbezirksverwaltung).

З часом замість Фінансового та Рахункового управління була заснована Державна бухгалтерія. Засновувалися нові фіскальні органи: Департамент розрахунків прямих податків (Rechnungs-Departament fui die Agenden der direkten steurn), Львівська адміністрація податків, Чернівецька дирекція податків, міністерська комісія у справах відкупу і урегулювання земельних податків (Ministerial Commission fur der grund – Entlastung).

На місцях було засновано широку «павутину» податкових управлінь: у Самбірському повіті – два податкових управління, у Жолковському – 10, Львівському – 5, Стрийському – 9, Бродівському – 10, Бережанському – 8, Станіславському – 10, Тернопільському – 18, Коломийському – 9 [3: 88].

У 1850-1855 рр. змінилася система фінансових та податкових органів. Було засновано Крайову фінансову дирекцію (Finanzlandesdirektion), а в повітах - фінансові дирекції (Steuerdirektion). На чолі фінансових та податкових дирекцій стояли віце-президенти, так як посади президентів займали голови державної влади. Збором прямих податків займалися з 1851 р. особливі податкові управління (Steueramt), які були у кожному повіті.

Фінансове управління в Галичині з 1870 р. працювало наступним чином. У Львові була зосереджена крайова фінансова дирекція. Їй підпорядковувалися податкові адміністрації, повітові староства, податкові управління, Головна крайова каса, які відали питаннями збирання прямих податків, та повітові фінансові дирекції, які займалися збиранням непрямих податків. Їх було – дванадцять. До складу Львівської повітової фінансової дирекції входила і фінансова сторожа (Straz skarbowa) (в Російській імперії – «корчемна сторожа»).

Крім фінансової сторожі у Львівській повітовій фінансовій дирекції була оперативна частина, Головне управління пошлин та Вище акцизне управління.

Повітові фінансові дирекції знаходилися:

– у Львові – для Бродівського, Золочівського, Перемишлянського, Кам'янсько-Струмилівського та Сокальського повітів;

– у Тернополі – для Збаражського, Тернопільського, Бережанського, Підгаєцького, Теребовського, Чортківського, Гусятинського та Скалатського

повітів;

– у Коломиї – для Коломийського, Городенського, Снятинського, Кроснянського, Надвірнянського, Залещикського і Бродівського повітів;

– у Станіславі – для Долинського, Калушського, Рогатинського, Станіславського, Бородчанського, Товмачевського і Бугацького повітів;

– у Самборі – для Стрийського, Дрогобичського, Рудківського, Самбірського, Старомістовського і Турківського повітів;

– у Сапоці – для Сапоцького, Березовського, Кроснецького, Ясловського, Бирчевського і Лиснівського повітів;

– у Новому-Сонці – для Лиманівського, Ново-Тарчського, Ново-Сончеського, Грибовського і Мисленицького повітів;

– у Кракові – для Величського, Кранівського, Хтарівського, Живецького, Вадовицького і Белзського повітів;

– у Тарнові – для Мелецького, Пильзновського, Домбровського, Тарнівського, Бжеського і Бохнянського повітів;

– у Ряшові – для Ланцутського, Ряшевського, Ропчицького, Кольбушовського, Ниського і Тарнобжечського повітів;

– у Перемишлі – для Равського, Яворівського, Цесавського, Ярославського, Мостихського, Перемишлянського повітів.

В 1914 р. їх було сімнадцять, та мали вони назву «дирекції фінансового округу» у такому-то повіті.

Для обліку земельних угідь та плати з них податків ще в кінці XVII та початку XVIII стст. в Галичині був проведений опис усіх земельних маєтків. Для цього було сформовано тимчасові органи (надвірна комісія, генеральна комісія, окружна комісія). Усі ці обліки та описи земельних угідь, які були складені вищезазначеними комісіями, були зібрані у два документи – під назвою «метрики».

«Метрики» – це поземельні кадастри Галичини, складені в перші роки панування Австрійської монархії з метою одержання статистичних даних про економічний стан шляхетського та селянського господарства, кількість населення та можливі потенціальні доходи, з метою максимального оподаткування населення та збагачення державної скарбниці.

Йосифінська метрика (від польської вимови імені австрійського імператора Йосифа) – перший поземельний кадастр Галичини, складений ще в кінці XVII ст. на підставі патенту австрійського імператора Йосифа II від 12 квітня 1785 р.

До нього входили: метрична книга з описом земельних угідь, їх перелік, прізвище та ім'я власника, розмір ділянки, класифікація угідь, прибуток від них, оцінка ґрунтів як основа оподаткування, структура посівів.

Францисканська метрика (від польської вимови імені австрійського імператора Франца) – другий поземельний кадастр Галичини, за патентом австрійського імператора Франца I від 1817 р. з урахування змін, які сталися за часів першого кадастру та в податкових цілях: прибуток, прохання платників податків щодо розміру податків у зв'язку з неврожаями та стихійними лихами [3:43-44].

Види податків (чиншів): гербовий збір з документів, які дають право їздити на велосипедах та мотоциклах; житловий податок; поземельний податок; комунальний податок від будинків); млиновий податок; чоповий податок (з алкогольних напоїв) [4: 28]; єврейський громадський податок; особистий податок з маєтків; подимний податок (від двору) – кінець XVII – початок XVIII ст. (духовні особи сплачували за маєтки, які належали церкві); гербовий збір з усіх видів документів (згідно імператорського рескрипту та закону від 1840 р. про «Гербовий збір», та розпорядження крайової філії дирекції про розмір гербових зборів); стеглива державна пошлина (згідно декрету австрійського імператора Йосифа-II (1784 р.) «Про встановлення стегливої державної пошлини в Галичині»); податок за проїзд через ріки; податок за користування фіакрами; податок за користування шосейною дорогою; за користування бойнями та пекарнями; за користування Самбірськими соляними копальнями в лікувальних цілях; за користування Моршинським та Трускавецьким курортами; податок за користування повітовою дорогою. Основою промислового оподаткування був збір за патенти на право торгівельно-промислової діяльності, що надавало легальну можливість відкривати магазини та лавки; податок за користування автомашинами; військовий податок; акциз від варіння меду, воску, пива, вироблення тютюну; податок від забою скота; податок від торгівлі спиртними напоями; податок від торгівлі продовольчими товарами, м'ясом; податок від власників корчм; за користування поромами на річках; за перевезення цукру залізничним транспортом; податок за чистку димарів; податок від театральних вистав; податок від рибної ловлі та торгівлі; податок за виробництво дьогтю та смоли.

Сільська громада стояла на сторожі в реалізації цісарських законів і розпоряджень органів крайової влади у виконанні фіскальних обов'язків сільських господарств перед державою, у використанні й охороні угідь і пасовищ, лісів і водоймищ, в забезпеченні громадського спокою на території сіл, попередженні крадіжок, пожеж, польових і лісових шкод, сприяла роботі школи та церкви, державних шляхових служб, охорони здоров'я та ветеринарії.

Вироби призначалися для продажу на ярмарках, а з прибутку сплачувався податок.

Місцеві громади завжди використовували звичаєве право у повсякденному житті. Зробив це й австрійській уряд, який у 1862 р. прийняв загальнодержавне положення про місцеве самоврядування, а 12 серпня 1866 р. - так званий громадський закон, який мав назву «Ustawa gminna dla Krolestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Ksiestwem Krakowskiem».

Громадський закон порівняно легко вписався у відносини галицького села. Хоч закон сильно узалежнював громадське самоврядування від органів влади, в питанні охорони порядку він відповідав інтересам громад, а через це знаходив підтримку серед селян. Статут 1866 р. визначав, що громади становили кожне місто, містечко, село, що має власний громадський уряд. Громадам, що належали до одного повіту (староства), надавалася можливість за дозволом повітової ради об'єднуватися, але за умови, якщо цьому не

заперечувала крайова влада (намісництво). Що стосується поділу громад, то це було дуже рідко і робилося тільки на підставі крайових законів. Так, в 1897 р. повітова адміністрація в Ліско виступила проти розмежування громад Лісковатого та Волі Маськової, оскільки після відокремлення Волі Маськової село Лісковате втрачало 60% громадських податків.

Невід'ємним правом громадян було право на отримання допомоги у випадку зубожіння чи втрати працездатності. Але це положення діяло лише в тому випадку, коли не було інших осіб, зобов'язаних утримувати непрацездатних (опікунів). Кошти на ці допомоги та виховання сиріт надавала громада з коштів від громадських податків. Членам громади видавався документ (грамота). Він мав бути на гербовому папері та скріплений печаткою. За це сплачувався гербовий збір в 50 австрійських крон.

Громаді надавалося право також виселяти за межі громади осіб, які сплачували податки громаді, але не були її членами за порушення певних публічних норм. Перед органами влади, іншими громадами, юридичними і приватними особами сільську громаду представляли громадська рада та громадська старшина. Громадська рада була найвищою владою у громаді. Вона складалася з членів, котрі обиралися та членів без вибору. Одні і другі іменувалися громадськими радними. Їх кількість залежала від числа виборців. Право вибору радних мали тільки ті особи, які були членами даної громади і щонайменше одного року сплачували безпосередній податок від особистого доходу, за умови, якщо вони були громадянами Австро-Угорської імперії. Право бути радним без вибору мав член громади, котрий сплачував щонайменше 1/6 частину від суми усіх безпосередніх податків громади, а також кожен власник прилучених до громади маєтків, що були записані як табулярні. Але були й зловживання. Так, було відмінено результати виборів громадської ради с. Буковське Сяноцького повіту у березні 1898 р., де один з обраних радних не платив у громаді жодного податку, адже і не мав права бути обраним.

Так само були відмінені староством повіту результати виборів радних за те, що виборчий список був складений у серпні 1910 р. з застарілого податкового обліку.

У грудні 1902 р. відбулось засідання громадської ради с. Вільшина Бжезького повіту. За порядком денним - прийняття кошторису на 1903 р., становлення такси за перевірку тварин, врегулювання питання про користування громадським пасовищем та ін. - рада вирішила встановити плату за огляд худоби перед продажем та видачу паспорту у розмірі: 8 гел за коня; 4 гел за вівці; 6 гел за корову. Передбачалося, що громада у 1903 р. отримує 10000 австрійських крон прибутку. Але оскільки на видатки планувалося 15000 австрійських крон, тобто різниця між прибутками та видатками 5000 крон, було прийняте рішення накласти у 1903 р. додатки до безпосередніх податків у розмірі 15%.

Посадові особи органів місцевого самоврядування приймали присягу на вірність Австро-Угорської імперії. «Присягаю п. Богу, св. Трійці і Найяснішому монархові і панові Францу Йосифу з Божої Ласки Цісарю Австрії,

Королю Угорщини ... на вірність і послух» [5: 13].

У війта (керівника) одним з обов'язків було розподілення податків між членами громади, перелік худоби, споруд тощо. У випадку, коли війт не справлявся зі своїми обов'язками, на кошти такої громади повітове староство призначало урядового комісара, що мав виправити становище. Так, у 1874 р. Сяноцьке староство взяло на себе обов'язки полагодження справ у громадах сел Вуйське та Залуж. У цих громадах не було ніяких рахунків та податкових документів, не складено річного кошторису [6:8].

Однією з відповідальних функцій громадської старшини було складення кошторису (бюджету) на рік. Згідно приписів закону 1866 р., війт за кілька місяців до кінця року мав розписати всі видатки та податки з доходів, що мали бути передбачені на наступний рік. А рада розглядала ці рахунки і вирішувала, чи достатньо цього на наступний рік, чи потрібно було ще додатково накласти на членів громади збільшення податків. Величина додатку до податків не повинна була перевищувати 20 % від загального податку. Якщо було установлено, що додатки до податків більші за 20 %, але не перевищували 50 %, тоді це питання могла вирішувати повітова рада. А коли ця сума перевищувала 50 %, то питання міг вирішити тільки крайовий сейм. З проханням про затвердження рішення громадських рад стягувати додаток до податку у сумі понад 50 % зверталося до сейму дуже багато громад. В Сяноцькому повіті дозвіл на стягнення у 1910 р. отримали близько 40 громад. Серед них громади сіл: Ясель, Должиця, Цільна, Надоляни та ін.

У 1911 р. було 33 таких громади. У 1912 р. – 21 громада отримала такі дозволи. Для громади с. Пулави санкціонувалось стягнення 53 %, с. Черемха – 100 %, с. Яслиська – 66 %, с. Шкляри – 75 %, с. Долини – 85 %.

У 1911 р. в повіті Новий Торг 30 громадам було дозволено зібрати додатки до податків розміром більш як 50 %.

У роки Першої світової війни видатки громад виросли, а практика стягування великих додатків до безпосередніх податків набрала ще більших масштабів. Так, громада Нового С. повіту Новий Сонч у 1918 р. звернулася до крайової влади за дозволом стягувати додаток до безпосереднього податку у розмірі 94 %, окрім того - ще 63 % на шкільні потреби. При цьому податкова заборгованість вищезазначеної громади за 1917 р. становила 1277 австрійських крон. Громада Нового С. одержала дозвіл на своє прохання в травні 1918 р.

Громада с. Понардова того ж повіту просила крайову владу дати дозвіл на стягнення додаткового податку у 1918 р. у розмірі аж 100 %, окрім того, ще 31 % на шкільні потреби. Дозвіл на це громада отримала також у травні 1918 р. Подібні прохання у 1918 р. подавали і громади Сяноцького повіту. Зокрема, громада с. Плонного звернулася з проханням про надання дозволу додатково до безпосередніх податків 62 %, та ще 46 % на шкільні потреби. Громада с. Зазлов того ж повіту 67 % додатків та на шкільні потреби аж 132 %. Громада с. Трепчі – 68 % додатків та 88 % на шкільні потреби.

Виробилася певна процедура складання і затвердження бюджету громад. Спочатку війт подавав складений ним бюджет до громадського уряду і

повідомляв про це громадян, котрі могли протягом 14 днів ознайомитися з ним. Потім цей проект бюджету виносився на затвердження до громадської ради. Нарешті, проект, запропонований громадською радою, надавався повітовому виділу, який міг внести певні зміни до видатків. За один місяць до кінця року громадська рада повинна була ухвалити бюджет наступного року з усіма поправками остаточно. Так само війт протягом 2-х місяців після закінчення року на основі касової книги та відповідних документів складав рахунки доходів та видатків, тобто фінансовий звіт за рік, і виносив його до громадської ради на обговорення та затвердження. І в цьому ж випадку давалося 14 днів на перегляд звіту громадянами. Але громадська рада могла і не затвердити цей фінансовий звіт війта та могла вимагати, якщо були підстави, повернення громадських коштів навіть судовим шляхом, а в деяких випадках і усунення від посади староством відповідного повіту війта. Про статті прибутків і видатків громади, які зазначалися у річному фінансовому звіті, дає загальну уяву громада с. Вільшини Бжеського повіту у 1902 р.

Від додатків до податків звільнювалися урядовці і службовці цісарського двору, держави, краю, громади, крайових установ, вчителі, військові вдови і сироти, священики, проте лише ті, котрі окрім державної платні не мали іншого заробітку. Громада могла зажадати видалення зі своїх меж волоцюг, жебраків і тих, що перебували у громаді без будь-якого заробітку (що приводило до несплати податків та становило небезпеку і порушувало спокій). З цією метою війт складав протокол та затримував вищезазначених осіб. Протокол за 24 години мав бути переданий до повітового староства для остаточного вирішення питання. Війт був зобов'язаний також допомагати слідчим та поліціянтам у пошуках злочинців та передачі винного у руки правосуддя. Корчми і шинки мали закриватися о 22 годині вечора. За дозвіл продавати після 22 години спиртні напої додатково сплачувався податок з розрахунку 52,5 австрійських крон за кожен раз.

Вибух Першої світової війни спричинив запровадження військового стану по всій Галичині та припинення діяльності органів громадського самоврядування на селі, що сприяло анархії та несплаті місцевих податків [7].

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. ЦДІАУЛ. Ф. 146, оп. 7, спр. 4795. 2. Чудійович В. В. Державно-правова політика Австрії в Галичині (кінець XIX - початок XX століття): Історико-правовий аналіз. / Держава і право, 2003 - вип 20. 3. Учреждения Западной Украини до воссоединения ее в едином украинском Советском Социалистическом государстве. Львовский государственнии университет, 1955. 4. Крип'якевич І. В. «Джерела з історії Галичини». – К., 1962. – С. 28. 5. Турчак О. В. Сільська громада у лемків (1866-1939). Дис. кін. Львів, 1996. 6. Lewickiw. Materyaly do reformy gminnej w Galicyi. – Lwow. 1898. s. 8. 7. Турчак О. В. Сільська громада у лемків (1866-1939). Дис. кін. - Львів, 1996.*

ФЕДУНОВ В. В. (м. Сімферополь)

СОХРАНЕНИЕ ЧЕРТ АВТОНОМИЗМА В УКРАИНЕ В ПРАВОВОМ СТАТУСЕ ЖЕНЩИНЫ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В.

Консерватизм и реакционность политической системы России первой половины XIX в. предопределили особенности развития российской правовой системы. Полагаем, что изменения в праве проводились для того, чтобы сохранить устои феодализма и абсолютистские порядки.

Если содержание права в дореформенный период изменилось несущественно, то этого нельзя сказать о его форме. В период царствования императора Николая I была проведена грандиозная работа по систематизации законодательства, результатом которой стало создание Полного собрания законов в 45 томах (1842 г.) и Свода законов Российской империи в 15 томах (1835 г.). Впервые сложились как самостоятельные основные отрасли права: государственное, гражданское, административное, уголовное, процессуальное [1, с.162]. Правовое положение женщины в обществе регламентировалось гражданским законодательством. Нарушение женщинами установленных государством правовых норм было предусмотрено отдельными статьями уголовного права империи.

В 1840-1842 гг. на территории Украины, входившей в состав Российской империи, установилась единая правовая система, то есть был введен в действие Свод законов, что привело к унификации систем источников права и исключило применение норм обычного права. В то же время в Украине, именовавшейся в официальных документах Малороссией, население глубоко чтило и уважало обычаи. Поэтому как источники права нормы обычного права не были искоренены в первой половине XIX в. Это касалось в первую очередь брачно-семейных отношений. В 1842 г. был утвержден к включению X том Свода, в который вошли ряд норм «Свода законов Западных губерний» для применения только в Черниговской и Полтавской губерниях [2, с.318].

Правовое положение женщины рассматриваемого периода определялось на основе сохранения элементов сословного неравенства, ограничения вещных и обязательственных прав.

Гражданское законодательство регулировало имущественные права женщины. Так, после выхода замуж за ней сохранялось право раздельности имущества. Женщина в равной степени могла владеть и вновь приобретать принадлежавшую исключительно ей собственность. Закон разграничивал приданое жены и приобретенное ею во время брака имущество, признавая его собственностью женщины, которая имела право распоря-

жаться им по собственному усмотрению [3, с.40].

В Украине, Черниговской и Полтавской губерниях, принцип раздельности имущества супругов регулировался несколько иначе и был закреплен в X томе Свода в разделе «Свод законов Западных губерний». Закон предусматривал обеспечение имущественных прав женщины на основании норм III Литовского Статута, согласно которым приданое жены хотя и считалось отдельной её собственностью, но состояло в общем пользовании и владении супругов. Жена, состоя в браке, не могла без согласия мужа совершать никаких распоряжений в нарушение ограничения прав мужа на общее с нею пользование её приданым. Равным образом недвижимое имущество мужа, которым было обеспечено приданое жены, не могло быть ни отчуждаемо, ни обременяемо долгами без её согласия [4, с.41].Полагаем, что в данном случае, ограничив распоряжение имуществом, законодатель обеспечил равные права супругов на имущество с целью укрепления семейных уз.

В области наследственных прав женщины законодатель традиционно существенно их ограничивал, отдавая предпочтение наследникам по мужской линии и не ущемляя прав вдовы. Жена после смерти мужа получала из недвижимого имущества мужа седьмую часть, а из движимого - четвертую. Кроме того, в эту часть не засчитывалось приданое и собственное имение жены, как принадлежавшее ей до брака, так и приобретенное во время брака [5, с.162].

Порядок наследования по закону был таким, что к наследству призывались все кровные родственники без различия степени. При отсутствии сестер братья поровну делили имущество родителей. Когда не было сыновей и внуков, дочери делили наследство поровну [6, с.165].

В рассматриваемый период были внесены некоторые изменения в брачно-семейное законодательство Российской империи. Так, изменились условия вступления в брак, в связи с чем брачный возраст для женщин был снова повышен до 16 лет. С учетом специфики населения огромной империи, сложившихся обычаев и традиций для женщин Закавказья брачный возраст был сохранен прежним – 13 лет. Препятствием к вступлению в брак являлось для женщин осуждение на безбрачие, прелюбодеяние, отсутствие согласия на брак со стороны родителей.

Законодательство, как и прежде, устанавливало незыблемое положение о том, что муж являлся главой семьи и имел право личной власти над женой. Согласно Свода Законов Российской империи «жена обязана повиноваться мужу своему как главе семейства, пребывать к нему в любви, почтении и в неограниченном послушании, оказывать ему всякое угождение и привязанность как хозяйка дома». Таким образом, в Своде сохраняло силу законодательство Екатерины II относительно подчиненного положения женщины в семье. Так, закон требовал, чтобы жена следовала за мужем при его переселении по служебной необходимости, а в случае отказа он мог реализовать свое право в принудительном порядке через полицию. Более того, паспорт жене выдавался полицией лишь с согласия

мужа. Жена могла совершать некоторые сделки также с согласия мужа, например, договор личного найма, выдача или передача векселей. В то же время законодательство запрещало мужу физически наказывать жену [7, с.203].

Законодательством была установлена власть отца над детьми независимо от их возраста. К матери власть над детьми переходила в случае смерти отца или лишения его судом прав и состояния [8, с.203].

Также были установлены особые правила по отношению к имуществу супругов в случае признания брака недействительным и на случай разлучения супругов по решению духовного суда. В случае признания виновными отдельно мужа или жены, то в первом случае имущество мужа, обеспечивавшее приданое жены, поступает к жене в пожизненное владение с возвращением приданого. Если установлена вина жены, то её приданое переходило в пользу мужа [9, с.455-456].

В Украине – в Полтавской и Черниговской губерниях - брачно-семейные отношения регулировались X томом (кн.1) Свода Законов Российской империи. Для указанных территорий применялось специфическое законодательство в том случае, когда родители, имевшие в опекунском управлении имение совершеннолетней дочери, препятствовали её вступлению в брак. Законом было предусмотрено, что в случае возникновения указанных препятствий девушка могла обратиться в суд и по его решению вступить в брак [10, с.51-86]. Таким образом, суду законом было дано право заменить согласие родителей при следующих условиях: совершеннолетие ходатайствующей об обеспечении права дочери, то есть достижение 20 летнего возраста, и нахождение у родственников в опеке её имения. При судебном рассмотрении дела о вступлении в брак суд мог усмотреть обстоятельства умышленного отказа родителей в предоставлении дочери согласия на вступление в брак. В некоторых губерниях Украины законодательство установило особенности по отношению к правам опекунов. Так, по общим правилам, обоим родителям предоставлялось право назначать опекунов к детям на основании завещания. В Черниговской и Полтавской губерниях закон наделил таким правом отца. Опекунские функции мать осуществляла лишь вместе с назначенными ей от опекунских организаций старшими родственниками малолетних, преимущественно по отцовской линии. При отсутствии последних опекунами назначались посторонние лица. Закон устанавливал особый порядок, на основании которого призывались родственники к опеке при отсутствии живых родителей. Так, замужние родственницы допускались к опеке только вместе с мужьями, чем устанавливалась солидарная ответственность опекунов. Также закон предусматривал, что малолетний брат по достижении совершеннолетия имеет право требовать допущения его к осуществлению опекунских функций над оставшимися несовершеннолетними братьями и сестрами [11, с.456].

Таким образом, в указанных украинских губерниях права матери по отношению к опеке над детьми были значительно ограничены. Разработ-

чик законодательных актов И. Данилович полагал, что лица женского пола не способны до некоторой степени управлять имуществом совершеннолетних девиц. С другой стороны, закон устанавливал, что в Черниговской и Полтавской губерниях дочери до замужества, а сыновья до отдачи в училище без уважительных причин не должны быть разлучены с матерью, даже если бы она и не участвовала в опеке над имуществом детей. Что касается власти опекунов над опекаемыми женского пола, закон, кроме общих правил, дополнительно установил некоторые ограничения. Так, для выхода замуж лиц женского пола, состоящих под опекой, требовалось согласие опекунов, которое могло быть получено в судебном порядке, если опекун не давал его из желания удержать управление имуществом совершеннолетней девушки [12,с.457].

В Украине брачно-семейное право имело свои специфические автономные черты, сложившиеся в период Гетманщины XVII-XVIII вв. Здесь широко применялись нормы обычного права, сложившиеся в предшествующие периоды. Вступление в брак осуществлялось путем заключения договора между двумя сторонами, устным или письменным способами. По обычаю в Украине брак считался законным, если соблюдались все обряды праздничного процесса, что не всегда совпадало с православным церковным обрядом. Так, в 1843 году Синод констатировал, что «в Малой России по отправлении церковного брачного таинства того же времени разлучившиеся по несколько лет до называемого по их обычаю брачного веселья живут в разных домах». По требованию руководства православной церкви России в лице Синода церкви при регистрации брака предписывалось у брачующихся брать расписки, в которых обязывали молодых вступать в семейную жизнь сразу после церковного обряда [13, с.319].

В Украине для Черниговской и Полтавской губерний законом были установлены особые правила признания брака недействительным и основания для развода супругов. Расторжение брака влекло имущественные последствия для супругов в зависимости от вины одного из них, установленной судом. В случае виновности мужа, его обязанностью было возвратить жене приданое, а жена, в свою очередь, удерживала в своем пожизненном владении имущество мужа, обеспечивавшее приданое. В случае виновности жены, установленной судом, она лишалась приданого в пользу мужа [14, с.9].

В Подольской, Киевской и Волынской губерниях, кроме законных церковных браков, предусматривающих обряд венчания, существовал брак «на веру». Фактически, это был гражданский брак, не санкционированный церковью, и, как полагают специалисты, женщина в этом браке была равноправна с мужчиной [15, с.319].

В первой половине XIX в. в Российской империи было кодифицировано уголовное право. Его основными источниками стали 15-й том Свода Законов (1832 г.) и введенное в действие с 1846 года «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» (1845 г.).

Уложение содержало обширную и сложную систему наказаний, подразделявшуюся на разряды, рода и степени. Все наказания за преступления и проступки делились на уголовные и исправительные. К уголовным относились: лишение всех прав состояния, соединенное со смертной казнью или ссылкой [16, с.362]. Применение этого вида наказания не распространялось на жену осужденного и детей, сохранявших все права на имущество, даже и в том случае, если с надлежащего разрешения жена и дети последуют за осужденным на место его ссылки. Закон оставлял право «за женой и детьми осужденного на каторжные работы или на поселение именоваться прежним титулом и по прежнему чину или званию мужа или отца» [17, с.226]. Таким образом, в праве Российской империи отменялся установленный в начале XVIII в. принцип, когда жена и дети несли солидарную ответственность за преступления мужа.

Уголовное право запрещало клеймение женщин, осужденных на каторжные работы [18, с.226].

Уложение давало равные права жене и мужу при осуждении в ссылку или на поселение расторгнуть брак при условии письменного обращения в духовное ведомство (Синод). Прекращение права собственности по указанным основаниям осуществлялось по правилам наследования по закону в случае смерти одного из супругов [19, с.227].

Уложение Российской империи первой половины XIX в. содержало в особенной части четвертого отделения нормы под общим названием «О замене одних наказаний другими». Их применение давало возможность заменять женщинам особо тяжелые наказания. Так, ст.75 указанного закона предусматривала женщинам замену каторжных работ в рудниках или содержание в тюрьмах работами на заводах, но с условием увеличения срока пребывания в заключении на полгода с каждого года основного приговора [20, с.338]. Уложение 1845 г. одним из оснований освобождения женщин от уголовной ответственности признавало необходимую оборону. Согласно ст.108 женщинам не вменялось в вину совершение преступления по основаниям необходимой обороны. Норма статьи была изложена в следующей редакции: «Оборона также признается необходимостью и со стороны женщины против посягающего насильственно на её целомудрие и честь» [21, с.345]. Уголовное законодательство первой половине XIX в. к преступлениям против семьи относило: вступление в брак с нарушением требуемых законом условий, насильственный брак, обманный брак, многобрачие, прелюбодеяние и др. За совершение этих преступлений закон предусматривал наказания в виде каторжных работ или отдачу в исправительные арестантские отделения на разные сроки [22, с.204.].

***ЛИТЕРАТУРА**: 1. Исаев И.Л. История государства и права России. Курс лекций. - М.,1993.-245с; 2 .Історія держави і права України.-Ч.1./ Під ред. А.Й .Рогожина. - Харків,1993.-429с; 3. Пахман С.В. История*

кодификации гражданского права в 2-х т. - Спб.,1876. Т.2.-485с.; 4. Пахман С.В. Указ.соч.-485с; 5. Исаев И.А. История государства и права России. Курс лекций.-М.,1993.-245с.; История государства и права СССР Ч.1./ Под ред. О.И. Чистякова и И.Д.Мартысевича.-МГУ,1985.С.202.-278с; 6. Исаев И.А. История государства и права России. Курс лекций. - М.,1993.-245с; 7. История государства и права СССР. /Под ред. О.И. Чистякова и И.Д. Мартысевича.- Ч.1.- МГУ, 1985.-278с; 8. История государства и права СССР. /Под ред.О.И. Чистякова и И.Д. Мартысевича.-278с; 9. Пахман С.В. История кодификации гражданского права в 2-х тт.-Т.2.-Спб.,1876.-485с.; 10. Квачевский А. Законы Черниговской и Полтавской губерний и новый суд.// Журнал гражданского и уголовного права.-1875.-№1; 11. Пахман С.В. История кодификации гражданского права в 2-х тт.-Т.2.-Спб.,1876; 12. Пахман С.В. Указ.Соч.; 13. Історія держави і права України.-Ч.1.-Харків,1993.-429с; 14. Свод Законов Российской империи.-Спб.,1887.-Т.10.-Кн.2.-296с. 15. Історія держави і права України.-Ч.1.-Харків,1993.-429с; 16. История отечественного государства и права / Под ред.О.И.Чистякова.-Ч.1.-МГУ,1992.-333с;17 .Хрестоматия по истории отечественного государства и права X век-1917 год. - М.,1998.-372с.; 18. Хрестоматия по истории отечественного государства и права; 19. Хрестоматия по истории отечественного государства и права...-372с; 20. Отечественное законодательство XI-XX вв. / Под ред. О .И. Чистякова -Ч.1.-М., 1999.-462 с.; 21. Отечественное законодательство XI-XX вв.; 22. История государства и права СССР /Под ред. О. И.

ГАНКЕВИЧ В. Ю. (м. Сімферополь)

ИСМАИЛ ГАСПРИНСКИЙ – ГОРОДСКОЙ ГОЛОВА БАХЧИСАРАЯ (ИЗ ОПЫТА УЧАСТИЯ КРЫМСКИХ ТАТАР В ОРГАНАХ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ)

Известно, что таврическая губернская администрация стремилась привлекать к гражданской службе в органах управления представителей крымскотатарского населения. Существовала известная проблема, связанная не только с уровнем образования, но, главное, со знанием государственного языка. По этим и иным причинам доля крымских татар во властных структурах была сравнительно незначительной. Однако крымскотатарские представители были достаточно активны в органах сословного, религиозного, земского и городского самоуправления. Среди таких деятелей выгодно отличались представители крымскотатарского дворянства, особенно выходцы из родовитых семей. Именно они были наиболее активными в общественной жизни и сделали существенный вклад в развитие губернии.

Одним из наиболее ярких представителей крымских татар в органах городского самоуправления был, безусловно, выдающийся общественный деятель и просветитель Исмаил Гаспринский (1851 – 1914 гг.). Нужно подчеркнуть, что данный сюжет связан и со знаменательной датой в истории Крыма. (Именно в этом году отмечался 500-летний юбилей Бахчисарая).

В общественно-политическую жизнь И. Гаспринский включился довольно рано. Образованный, энергичный и обуреваемый благородными замыслами молодой человек искал сферу приложения своих сил и средства реализации своих жизненных планов и идейных принципов.

Когда в 1876 г. Бахчисараю было пожаловано право избирать местное самоуправление, И. Гаспринский принял деятельное участие в работе городских избирательных участков, образованных согласно «Городового положення» 1870 г. Двадцатишестилетний И. Гаспринский выдвинул свою кандидатуру в гласные, но на этот раз не получил необходимого количества голосов.

Но год спустя, в марте 1878 г., он был введен в состав гласных вместо одного умершего гласного, так как на выборах набрал большее число голосов избирателей по сравнению с другими претендентами. Благополучно пройдя все формальности, связанные с утверждением в должности, И. Гаспринский подписал присяжный лист, в котором клялся избрать из числа гласных городского Голову и других ответственных лиц органов самоуправления, которые будут «попечительными о пользе общественной».

В это время место городского Головы было вакантным, и за него весной 1878 г. развернулась острая борьба. На эту должность претендовали мировой судья Евпаторийского уезда С. Генкель и И. Гаспринский. В итоге бурных

дебатов был избран С. Генкель, который неожиданно решил не оставлять прежнее служебное место, и губернские власти были вынуждены в сентябре 1878 г. назначить новые выборы. Из десяти претендентов, в числе которых был и И. Гаспринский, гласные Бахчисарайской Думы избрали Головой симферопольского купца второй гильдии С. Топузова. И. Гаспринский оказался на четвертом месте (по количеству отданных за него голосов). Однако вскоре, победив в тяжелой борьбе шестерых претендентов на пост заместителя городского Головы, И. Гаспринский в конце ноября 1878 г. занял эту должность. Тогда же было завершено формирование городского самоуправления. Но выяснилось, что из-за занятости коммерческими делами С. Топузов не мог уделять достаточного внимания городским проблемам. Все многочисленные заботы городской Управы легли на плечи И. Гаспринского, который развернул активную работу. К слову сказать, его ежемесячное жалование ровно в два раза было меньше, чем у городского Головы, и составляло 25 рублей.

В феврале 1879 г. по просьбе С. Топузова состоялись новые выборы, где большинством трех четвертей голосов городским Головой Бахчисарайская Дума избрала И. Гаспринского, который, по характеристике самого С. Топузова, показал обществу «свою способность и энергию» за время недолгой, но активной работы в городской Управе.

5 марта 1879 г. Таврический губернатор утвердил И. Гаспринского на посту городского Головы, а пять дней спустя новый Голова был приведен к присяге. Получив большую самостоятельность и полномочия, И. Гаспринский развернул бурную деятельность.

Уже на второй день после принятия присяги он, прежде всего, взялся за наведение порядка в самой городской Управе, где не было должной дисциплины среди служащих. И. Гаспринский довел до их сведения разработанный им четкий регламент работы городской Управы, установил штрафы и дисциплинарные взыскания за нарушения установленного распорядка работы учреждения. В то же время ему хотелось, чтобы порядок и дисциплина держались не на страхе, а на личной ответственности, добросовестности и высокой нравственности. В декабре 1879 г. он писал в своем обращении к чиновникам городской Управы: «Надеюсь, что служащие со мной избегут всяких недоразумений, следуя по примеру прошлого года товарищескому правилу «все за одного и один за всех». При таком характере работы я надеюсь, дело пойдет как должно, и все мы будем работать как братья».

Молодой Голова часто поощрял добросовестных работников, по случаю Рождества регулярно награждал отличившихся денежными премиями. И. Гаспринский понимал, что организовать эффективное управление и самоуправление в многонациональном городе с крайне запущенным городским хозяйством будет делом не легким. В докладе городской Думе 17 февраля 1879 г. он писал: «Чем более мы всматриваемся в постройки и сооружения нашего города, тем более убеждаемся, что отцы и деды наши жили в большой чистоте и при большом внешнем благоустройстве города. Некогда хорошие, теперь разрушаются мостовая, водопроводы, фонтаны, испорченная временем канализация и прочее свидетельствуют, что некогда Бахчисарай был опрят-

ным и чистым городом. Вследствие совокупности множества причин ныне городок наш нуждается во многих улучшениях, которые требуют усиленных средств и значительной перемены в наших обрядах и привычках.

Понятно, что как развитие городских средств, так и изменения некоторых наших дурных привычек невозможно совершить вдруг. На то и другое нужно время, и, что весьма важно, нужна постепенность подходов одного порядка вещей к другому без резкой сломки. Таким образом, общественное управление города, озабочиваясь благоустройством города, мне кажется, должно начать улучшение такими мерами, которые необходимы самым крайним образом и которые не требуют немедленно больших издержек с одной стороны и не причиняют резких тягостей в привычках и обыденной жизни обывателей. За сим прогрессия мероприятий и перемен может возрастать постепенно по мере надобности. И мы избегаем как денежных, так и других затруднений». Подобное пространное цитирование этого документа представляется необходимым в силу того, что он является своеобразной программой действия И. Гаспринского на посту городского Головы, отражает его видение сути муниципальных проблем, путей их решения, его способность убеждать своих земляков в насущной потребности реорганизовать бахчисарайское муниципальное хозяйство.

И. Гаспринский предпринял, прежде всего, усилия по укреплению крайне скудного городского бюджета. Решением Думы были увеличены налоги с крупных лавочников, стали поступать доходы от построенной городской бойни, базарного сбора и так далее. Благодаря принятым мерам городская казна выросла с 7,3 тыс. рублей в 1878 г. до 23,6 тыс. в 1884 г.

По инициативе И. Гаспринского Дума в марте 1880 г. приняла решение о ремонте и мощении городских улиц и базарной площади. Правда, его качество, как и многие другие начинания городского Головы было подвергнуто критике в газете «Таврида», которая отмечала, что «новая мостовая, поглотившая массу денег, всего через несколько месяцев сделалась местами хуже своей предшественницы». И. Гаспринский дал объективный и точный ответ злопыхателю, в заключении с достоинством заявив, «что на псевдонимные обличения и корреспонденции с моей стороны никогда более ответа или разъяснения не последует».

И. Гаспринский постоянно заботился о благополучном санитарном состоянии города. По его предложению Бахчисарай был разбит на 12 санитарных участков, в которых избирали двух почетных домовладельцев для наблюдения за чистотой. Кроме того, из числа гласных была создана особая санитарная комиссия. Изыскали средства для покупки дезинфицирующих средств, которые затем продавались жителям по доступным ценам. Для очистки городских улиц и речки Чурюк-Су от нечистот при городской Управе завелся специальный обоз. Многое делала Бахчисарайская Управа и для организации борьбы с эпидемией оспы, велась разъяснительная работа о необходимости прививок. Кроме должности городского врача была учреждена должность фельдшера, закуплены необходимые инструменты для муниципального врача-хирурга. С целью охраны общественного порядка в городе Управа во главе с И.

Гаспринским организовала ночные обходы служащими Крымского дивизиона, вернувшегося в Бахчисарай на зимние квартиры.

Среди многочисленных повседневных дел И. Гаспринского важнейшей заботой являлось народное образование. Прежде всего, он стремился оказывать материальную помощь учебным заведениям, насколько то позволял скудный бюджет города. Были выделены средства на открытие четырехклассного училища для детей всех национальностей, а также на приобретение учебной литературы и другие нужды народного образования. В 1881 г. из городской казны были выделены средства для одной из приходских школ Бахчисарая на закупку учебной литературы в размере 30 рублей.

И. Гаспринскому приходилось нелегко выполнять многотрудные обязанности городского Головы в многонациональном Бахчисарае и многоликой Думе. В составе, например, органов местного муниципального самоуправления в 1883 г. было 34 татарина, 27 греков, 3 армянина и по 2 русских и караимов. Принадлежали они к различным вероисповеданиям и разным социальным группам: 45 мещан, 6 купцов и 5 дворян. Среди гласных 5 человек были совершенно неграмотными, многие - малограмотными. Выражать интересы всех Голове было, конечно, трудно. Он стремился поддерживать дружелюбные отношения между людьми различных наций и вероисповеданий. Известную проблему составляло отношение к русскому населению города. Выступая в апреле 1881 г. на празднике Крымского дивизиона, И. Гаспринский говорил, что путешествия и наблюдения глубоко убедили его, «что русский народ веротерпим, способен уживаться с другими, что, по его мнению, в этом достоинстве скрыто великое будущее русских и живущих с ними».

Конечно, И. Гаспринского, как и многих других, возмущала великодержавная национальная политика российского самодержавия. Это, в частности, затрагивало и городскую Думу. По «Городовому положенню» 1870 г. состав гласных определялся на две трети из христиан и на одну треть из не христиан. Естественно, это вызывало протест, прежде всего, у преобладающего мусульманского населения города. Министр внутренних дел вынужден был реагировать на этот протест и в апреле 1883 г. разрешил Таврическому губернатору создать новую Думу на половину из христиан и не христиан.

Но более сложные и напряженные проблемы возникали у городского Головы в отношениях с местным купечеством, по выражению самого И. Гаспринского с «кабацко-купеческой партией». Торговцев не устраивало, прежде всего, довольно жесткое налоговое обложение. К тому же, надо полагать, что образованный, интеллигентный, прогрессивно мыслящий дворянин вряд ли мог вызвать восторг у ограниченного местного купечества.

Известная оппозиция Бахчисарайскому городскому голове особенно определенно обнаружилась во время очередных выборов летом 1883 г. В первом туре выборов И. Гаспринский был переизбран на этот пост устойчивым большинством голосов в конкурентной борьбе с другим претендентом С. Чубукчи. Сторонники последнего после выборов стали обвинять И. Гаспринского в том, что он, председательствуя на заседании Думы, якобы оказывал давление на гласных. Уязвленный этим несправедливым обвинением, И.

Гаспринский, как он объявил позже сам, «посчитал себя нравственно обязанным дать возможность Думе высказаться относительно моего избрания в моем отсутствии». Он отказался от итогов выборов, состоявшихся в юне, и предложил провести новые. Они состоялись 9 июля 1883 г. под председательством К. Константинова. И. Гаспринский был вновь избран городским Головой. Не случайно и в первом и во втором случае число голосовавших против составляло 17 человек (за - 40 человек). Итоги повторных выборов не могли удовлетворить оппозиционную группу во главе с С. Чубукчи.

Была срочно организована финансовая ревизия городской Управы, которая обнаружила недостачу более пяти тысяч рублей. С. Чубукчи и 24 гласных подписали по этому поводу представление И. Гаспринскому, которого обвинили в том, что он не дал хода расследованию этой недостачи. Обстановка осложнялась. 5 марта 1884 г. была созвана Дума для новых выборов городского Головы. И. Гаспринский отказался участвовать в баллотировке. Основная борьба развернулась между отставным поручиком К. Вяткиным и С. Чубукчи. Победил последний.

И. Гаспринский, конечно, был прекрасно осведомлен о закулисной борьбе группировки, названной им «кабацко-купеческой». Он не смог удержаться, чтобы не написать об этом и некоторых других нарушениях во время выборов Таврическому губернатору, который, однако, отклонил эту жалобу «как не заслуживающую уважения».

Обиженный И. Гаспринский в мае 1884 г. подал заявление в Думу о том, что он не может выполнять обязанности гласного «по домашним обстоятельствам».

Не смотря на такой удручающий финал, почти восьмилетняя деятельность И. Гаспринского в Бахчисарайской Думе оставила заметный след в общественно-политической и культурной жизни города. В то же время работа в Думе обогатила молодого И. Гаспринского разнообразными яркими жизненными впечатлениями, позволила глубже познать коренные и повседневные интересы народа, воочию увидеть негативные стороны бюрократического аппарата самодержавия, выявить и осмыслить глубинные противоречия жизни, развить свои организаторские способности. Наконец, нужно отметить, что И. Гаспринский показал для крымских татар пример эффективного участия в работе властных структур, прежде всего в органах местного самоуправления. Личный опыт общественной и политической работы позволил И. Гаспринскому позже призвать своих соплеменников и единоверцев активно участвовать в государственных и местных органах власти, сотрудничать с губернскими и государственными чиновниками в области развития регионов и улучшения уровня жизни. Именно подобные примеры позволили крымским татарам занять заметное место в политической жизни Крыма начала XX в.

ГЛАДУН В. О. (м. Сімферополь)

ВИСВІТЛЕННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ФРАНЦІЇ У РОМАНІ «ФРЕНКІСТАН МЕКТЮПЛЄРІ» ІСМАЇЛА ГАСПРИНСЬКОГО

Видатний кримськотатарський просвітитель І. Гаспринський (1851 – 1914) був відомим пропагандистом правових знань. Його діяльність не обмежувалася лише реформою системи освіти. І. Гаспринський намагався опрацювати ідеологічні засади, які могли б сприяти якнайширшим та глибинним змінам у побуті мусульманського суспільства – умми. Саме для цього він через свої художні твори не тільки описував правові системи Європи, а й показував їх позитивні і негативні фактори.

Безперечно, що І. Гаспринський мав можливість познайомитися із правовою системою Франції під час своєї подорожі у 1871 році. Саме власний досвід надав йому можливість показати своїм одновірцям прогресивні набутки європейської правової думки.

Стан просвіти та суспільного життя в усіх тогочасних мусульманських країнах не задовольняв прогресивно мислячих громадських діячів тюркських народів. Наочним був приклад багатої та впливової європейської цивілізації. Для об'єктивного порівняння редакція кримськотатарської газети «Терджиман» («Перекладач») надрукувала цікавий художній твір І. Гаспринського «Французькі листи». У ньому йшлося про шалені просвітянські, економічні та культурні успіхи європейців, і головний герой не тільки був вражений досягненнями науково-технічного прогресу, але й навіть відчував своєрідний комплекс неповноцінності.

За сюжетом, Моллі Аббасу Франсові за кілька тижнів довелося познайомитись і з французькою тюрмою. Виявилося, що там ув'язнені утримуються досить пристойно. Приміщення охайні, їжа добра, поводження ввічливе, хоча й суворе. Охоронець, на його погляд, був досить привітним і з задоволенням відповідав на запитання. У процесі бесіди виявилося, що французькі тюрми виконували ще й просвітянську функцію, що відповідало світогляду самого автора художнього твору. Наглядач переконував Моллу Аббаса Франсові, що переважна більшість злочинів є відповідною реакцією на невігластво та злидні. Тому «досвідчені та сумлінні люди» привели у дію справу, за якою злочинці під час відбування покарання мали навчатися, щоб до звільнення вони стати письменними й опанувати певне ремесло для заробітку чесного «шматка хліба». Мандрівник зазначив, що якби людина не переймалася честю та волею, то «французькі тюрми могли б вважатися найкращими караван-сараями, де годують, чистять та прислуговують цілком задарма!».

Такий стан речей примусив Моллу Аббаса Франсові задуматися про стан та причини злочинності на мусульманському Сході. Він згадав, що на

батьківщині займалися крадіжками та грабіжництвом «люди темні та злиденні». Зазвичай, рівень злочинності збільшувався під час неврожаїв. Отже, «злидні мали великий вплив на людські діяння»,– зробив висновок автор.

Молла Аббас Франсові знову звернув увагу мусульманських читачів на моральний стан європейського суспільства через призму ісламської ідеології. Він на наочних прикладах із повсякденного життя європейців показував, що звичайного злодія французи не страчують, не катують, а сито кормлять, навчають і випускають із тюрми людиною, яка виправилась і стала професійним майстром. Він патетично виголошував: «Велике милосердя та знання людської натури!». Якби «френги» сповідували іслам, то вони, на думку Молли Аббаса Франсові, були б найкращими мусульманами в світі.

Ташкентцю навіть довелося безпосередньо ознайомитися з судовою системою Франції. Незважаючи на скрутне становище, у якому він за сюжетом опинився, Молла Аббас Франсові докладно розказав про саму судову процедуру. За його словами, приміщення було настільки великим, що «ньому могли вміститися чотири чи п'ять туркестанських саклей із двориками», а «обстановка нагадувала приймальню великого хана». Читачі, мабуть, із здивуванням уявляли, що судові засідання в Європі були відкритими для всіх. У них брали участь захисник, прокурор, судді та, що головне, присяжні. З'ясувалося, що пересічні люди, керуючись тільки розумом та совістю, вирішували долю підсудного. Злочинцю не легко було викрутитися, а невинному досить швидко вдавалося вийти на волю, незважаючи на те що доля та збіг обставин були проти нього. Якщо присяжні скажуть «винний», то до справи підключаються державні судді, і злодію виголошують відповідне покарання. Але якщо вони вирішать «невинний», то звинувачений тут же звільняється з під варти. Отже, Молла Аббас Франсові визнав суд присяжних найкращою формою й найкращою «штукою френгів» – «судом сумління та серця».

Таким чином, треба зазначити, що роман І. Гаспринського «Френкістан мектюплєрі» наочно показав європейську правову систему на прикладі Франції. Безперечно, цим автор намагався не тільки пропагувати новітні досягнення правової думки, а й сприяв розповсюдженню ідеї докорінної зміни системи мусульманського правознавства та правосвідомості.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Богданович І. О. Роль газети «Терджиман» у пропаганді реформаторських процесів у мусульманській громаді Російської імперії (1883 – 1905 рр.): Дис... кандид. іст. наук: 07.00.02.– Сімферополь, 2002.– 213 с. 2.Ганкевич В. Ю. О социальной значимости «Французских писем» Исмаила Гаспринского// Гаспринский И. Французские письма.– Симферополь: Доля, 2003.– С. 205 – 222. 3. Гаспринский И. Французские письма.– Симферополь: Доля, 2003.– С. 8 – 191.*

КОРОГОД Г. І., ЛОГВИНЕНКО М. І. (м. Суми)

ПРОБЛЕМА АВТОНОМІЇ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ КІНЦЯ XIX - ПОЧАТКУ XX СТСТ.

Історична доля українців склалася так, що, втративши свою власну державність в XIII-XIV ст., вони протягом віків перебували під управлінням іноземців. Ситуація не змінилася і після того, як збудована в ході боротьби з Річчю Посполитою Гетьманщина майже на правах самостійної держави вступила до союзу з Московським царством. Під тиском самодержавного деспотизму вона поступово втрачала ознаки державності і в другій половині XVIII ст. перестала існувати. Та на початок XIX ст. українські землі опинились у складі двох імперій - Австрійської і Російської.

Формування національної самосвідомості українців, піднесення соціально-демократичного і національно-визвольного руху висували на порядок денний питання про політичне майбутнє української нації. Звичайно, всі лідери українського визвольного руху кінця XIX - початку XX ст. пов'язували це майбутнє з утвердженням самостійної незалежної держави, але, враховуючи конкретні історичні умови, переважна більшість з них бачила на шляху до такої держави перехідну форму - автономію у складі Австро-Угорщини і Росії.

Термін «автономія» складається з двох грецьких слів: autos - сам і nomos - закон і означає право населення певної територіальної одиниці (округа, край, область, республіка) мати своє самоврядування, тобто самостійно здійснювати державну владу.

Існують різні форми автономії, серед яких найважливішими є національно-територіальна і крайова. Перша форма передбачає правосамоуправління територій, населених представниками однієї національності. Вона створює передумови для заснування самостійної національної держави. Крайова автономія надає права самоуправління адміністративним одиницям, де проживають представники різних національностей. В умовах Австро-Угорської імперії такою автономією користувалася Галичина, населена українцями і поляками.

З українських політичних організацій західноєвропейського типу першою поставила питання про автономію Русько-українська радикальна партія, заснована на зборах прогресивної інтелігенції на початку жовтня 1890р. у Львові. Її максимальна і мінімальна політичні програми вимагали для українських земель, що входили до Австро-Угорської імперії, якнайширшої автономії громад, повітів, країв у справах, що тільки їх стосуються, усунення централізму і бюрократизму в управлінні і забезпечення громадянам якнайбільшого безпосереднього впливу на хід справ адм-

іністрації автономної і державної [5: 9,12].

Група членів РУРП, так звані «молодші» радикали (Ю. Бачинський, В. Будзиновський, М. Ганкевич, О. Колеса, Є. Левицький, В. Охримович та ін.) піддали ревізії програму партії і виклали свої позиції з національного питання. Вважаючи, що партія повинна йти «до самостійності політичної руської нації, до її державної організації» без «порушення цілості Австрії», до «переміни Австрії з держави одноцільно централістичної в державу федерацій не автономічних національних держав», вони запропонували конкретні заходи щодо автономії українських земель, а саме: поділ Австрії на національні адміністративні території і надання їм «якнайповнішої автономії політичної, тобто вилучення їх з-під юрисдикції парламенту австрійського і центрального міністерства». Оскільки поряд з українцями живуть поляки, пропонувалося створити Русько-польський сейм і дві національні ради - Червоно-руську раду для Східної Галичини і української частини Буковини з перебуванням у Львові і Польську раду для Західної Галичини у Кракові. Кожна рада розв'язує питання своєї нації. Закони, прийняті радою, затверджуються Русько-польським сеймом, а якщо сейм не затвердить, то після третього проходження в Раді вступають в дію без його санкції. З Австрією автономії пов'язуються лише найвищою владою [5: 14-15]. За національно-територіальну автономію проти крайової висловлювалася і Українська соціал-демократична партія Галичини [5:56], а також Українська парламентська репрезентація у Віденському парламенті у своїй Заяві від 20 червня 1907 р. [5:163-164], в Постанові та Відозві до українського народу Галицької землі від 8 листопада 1916р. [5:231-236].

Широку і конкретну програму розбудови національно-територіальної автономії українських земель у складі Австро-Угорщини розробило Національно-демократичне (народне) сторонництво засноване у Львові в грудні 1899р. І перейменоване згодом на Українську національно-демократичну партію (УНДП). До цієї партії увійшли переважно народовці на чолі з Ю. Романчуком і група колишніх радикалів (В. Будзиновський, Є. Левицький, В. Охримович та І. Франко).

Програма УНДП проголошувала, що кінцева мета її в тому, щоб добитись, аби «цілий українсько-руський народ здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцільний національний організм, в якім би загал народу на свою загальну користь орудував всіма своїми справами: культурними, економічними і політичними». На шляху до кінцевої мети першочерговим кроками мають бути такі: поділ Галичини на східну українську частину і західну - польську; поділ Буковини на частини українську і румунську; об'єднання українських частин Галичини і Буковини в одну українську провінцію в Австрійській державі; створення у Львові сейму, «який би ухвалював корисні для нашого народу права, введення посади крайового маршалка, своїх українських урядників по староствах, повітах, судах, податкових урядах, поштах, залізницях і т. д.». «Одним словом, - говорилося в

Програмі, - ціла управа нашого краю була б в руках наших людей, котрі розуміють наші інтереси і потреби та прихильно до них відносяться».

До здійснення вказаних заходів партія вимагала, щоб уже зараз в українській частині Галичини українська мова була введена як урядова замість теперішньої польської, і щоб австрійські власті зносилися з українцями виключно українською мовою. Як попередні заходи передбачалися також посилення впливу українського населення на законодавство і адміністрацію держави, демократизація роботи сейму, повітових, громадських і шкільних рад, впровадження загального, рівного, прямого і таємного голосування, ліквідація виборчих курій і введення пропорційного представництва національних меншин [5:57,191-192].

В кінці XIX ст. політичні партії стали з'являтися і в Наддніпрянській Україні. Національне питання було обов'язковою частиною їх програм.

Влітку 1891 р. група студентів (В. Боровик, Б. Грінченко, І. Липа, М. Міхновський та ін.) заснувала таємну організацію під назвою Братство Тарасівців. Основні програмові положення були викладені в Декларації віри молодих українців. Тарасівці заявляли, що виступають проти російського деспотизму і централізму, за «повну автономію у всіх народів, за дрібну децентралізацію як у інших народів, так і на Україні» [5:20].

В лютому 1900 р. в Харкові діячами студентських громад (Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, Б. Камінський, П. Андріївський та ін.) була створена Революційна українська партія (РУП). Спочатку програмою партії вважалася брошура М. Міхновського «Самостійна Україна», яка безпосереднє завдання в національному питанні сформулювала так: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі». Але значна частина членів партії вважала такий лозунг передчасним, і Київська вільна громада (комітет) РУП розробила нарис нової програми. В ній зазначалося, що на даному етапі самостійна Україна може залишитися лише в ідеалі, а практичним завданням має бути автономія України. Тому партія ставить найближчою метою знищення царизму в союзі з революційними партіями всіх народів Росії, заміну його демократичною республікою, поділ території держави на окремі землі відповідно їх історичним і національним особливостям з наданням їм автономії у внутрішніх справах на підставі демократичної конституції і надання їм права на повне державне відокремлення за бажанням населення [5:116-121].

Запропонований нарис був прийнятий як проект програми і в грудні 1905 р. на II з'їзді партії затверджений. Завдання в національному питанні звучало так: «Автономія України з окремим представницьким Зібранням (сеймом), котрому належить право законодавства в тих внутрішніх справах, що стосуються тільки населення, яке проживає на території України».

На той час РУП втратила значну частину своїх членів, які виділилися в окремі партії, а ті, що залишилися (М. Порш, В. Винниченко, С. Петлюра, В. Садовський та ін.) прийняли назву Українська соціал-демократична робітнича партія (УСПРП).

За автономію висловлювалися Українська демократична партія (Б. Грінченко, С. Єфремов, І. Стешенко та ін.), створена в 1903-1904 рр., Українська радикальна партія, що сформувалася з радикальної течії УДП (Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Ф. Матушевський та ін.) восени 1905 р., Українська демократично-радикальна партія (УДРП), створена в кінці 1905 р. в результаті об'єднання УДП і УРП, Товариство українських поступовців (ТУП), засноване групою колишніх членів УДРП у вересні 1908 р. [5:140, 142, 147].

Ідею автономії України підтримувала і пропагувала Українська трудова громада в II Державній Думі. У своїй Програмі вона заявила, що відділення від Росії якого-небудь з її безправних народів - так само і України - є неможливим і небажаним, оскільки воно порушило б загальну рівновагу в Європі і викликало б чужоземне втручання, яке закінчилось би новим поневоленням народів; якби яка народність і створила власну державу, вона потребувала б такого напруження економічних сил, якого не могла б витримати, а тому попала б у залежність від більш сильних сусідів; нарешті, народи, що складають сучасну Росію, за сотні літ спільного життя дуже багато внесли в загальнодержавний культурний і матеріальний капітал і не можуть відмовитись від нього. А тому наше завдання — це рішуча і конечна переробка державного управління на національну і територіальну автономію всіх країн Російської імперії, людність яких повинна одержати право самовиразу і самоврядування [5: 160-162].

В роки Першої світової війни українське питання несподівано набуло загальноєвропейського значення. Пояснювалося це тим, що у військовому конфлікті зіткнулися дві імперії, у складі яких перебували українські землі, їх подальша доля залежала від того, хто переможе, а це, в свою чергу, могло б вплинути на співвідношення сил в Європі. «В такий спосіб, - писав Д. Донцов, - українське питання зробилося міжнародним питанням, розв'язання якого залежить від сили Австро-Угорщини та її союзників з одного боку, Росії та її союзників - з другого... Від розв'язання цього питання залежить політична рівновага не лише Сходу, але й цілої Європи» [3:31,33].

Серед лідерів українського визвольного руху в умовах війни намітилися три підходи до української проблеми. Одні пов'язували майбутнє України з перемогою Росії, інші - з перемогою німців і австрійців, а треті покладалися на власні сили. В.Винниченко писав про перших: «Знаходилися такі з нас, які по якимось там своїм законам думання вірили, що перемога Росії на фронті дасть волю і життя народам всередині. Це були прихильники «Російської орієнтації». Вони орієнтувалися на добре, широке серце руської демократії, на грім перемоги, який пом'якшить круте серце царизму аж до степені народоправства, до парламентаризму і до волі націй...». Другі орієнтувалися на поразку Росії і захоплення українських земель німцями. Свою позицію вони пояснювали так: «Німецький імперіалізм - експлуататор культурний і розумний. Він не буде так безглуздо, ледаче, так неохайно і нераціонально грабувати, як то робив

царизм. Він, доячи сили з народу, буде дбати про те, щоб він не дуже брикався, він не буде видирати в нього останній клапоть сіна, він старатиметься, щоб дійна корова була сита і більше молока давала». Про третіх В. Винниченко говорив так: «Це була орієнтація на себе, на свої сили, на рятунок своїми власними зусиллями, зусиллями своїх працюючих мас... Вони не ждали визволення ні від зм'якшеного російсько-самодержавного чи конституційно кулака, ні від закутого в залізо мілітаристичного німецького» [1: 3 9-41].

Як бачимо, представники першої і другої орієнтації пов'язували майбутнє України у складі Росії або Австро-Угорщини, треті виступали за самостійну державу. При цьому самостійна українська держава вважалася можливою за умови, що Росія потерпить поразку у війні. Все це відбиток у програмних документах визвольного руху того часу.

В серпні 1914 р. у Львові група українських емігрантів-соціалістів (Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, М. Залізняк, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський) створили Союз визволення України (СВУ). Творці Союзу бажали поразки Росії і створення самостійної української держави як конституційної монархії з демократичним внутрішнім устроєм, однопалатним парламентом і громадянськими свободами. Якщо ж до Австрії будуть приєднані ще українські землі, відібрані в Росії, то Союз передбачав створення в рамках Австро-Угорщини окремого автономного краю [5:216-217]. Таку ж позицію займала і Загальна українська рада, заснована в квітні 1915 р. [5:222-223].

Очевидно, в кінці 1915 р. в Катеринославській губернії виникла організація, відома з поліцейських звітів як Ініціативний комітет українського Самостійного союзу. Кінцевою метою своєї діяльності Союз вважав створення незалежної суверенної української держави. В той же час в програмі Союзу говорилося, що коли вся Україна чи її частина залишаться після війни у складі Росії, то Союз буде боротися за здобуття національно-територіальної автономії в межах Росії та за всі етапи, які ведуть до неї: розвиток місцевого самоврядування, українізацію школи, адміністрації, суду, церкви та суспільного життя [5:228].

Новий етап у розвитку української державницької думки почався після перемоги Лютневої революції в Росії і створення Центральної ради в Україні. В той час теоретичні концепції безпосередньо пов'язувалися з практичною роботою зі створення державності. В основу теорії і практики було покладено ідею широкої національно-територіальної автономії. Велику роль у подальшій розробці цієї ідеї відіграв голова Центральної ради М. Грушевський.

Прибувши з Москви до Києва в середині березня 1917 р., М. Грушевський протягом короткого часу написав цілий ряд праць: «Вільна Україна. Статті і промови останніх днів», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде» та ін. Він заявив, що «широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв'язку - це

та програма даного моменту, від котрої не може бути відступу назад» [2:99]. Але при цьому Росія має бути вільною демократичною федерацією всіх народів, що її населяють.

Пояснюючи, як розуміють українці широку національно-територіальну автономію, М. Грушевський писав: «Треба, щоб з українських земель Російської держави була створена одна область, одна національна територія, до якої б увійшли Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Таврійська і Кубанська губернії. Неукраїнські території деяких губерній (північні повіти Чернігівської, східні Кубанської тощо) можуть бути відрізані, а приєднані натомість українські повіти сусідніх губерній, як Хотинський, і частини Акерманського Бессарабської, Східні частини Хомської, південні окраїни Городенської, Мінської, Курської, західні частини Вороніщини і Донещини, Чорноморської і Ставропольської губернії». «Так утвориться територія, - говорив М. Грушевський, - де українська людність становить більшість. Ця українська територія має бути організована на основах широкого демократичного громадського самопорядкування, від самого споду («дрібної земської одиниці»), аж до верху - до українського сейму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи - економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд». Лише в певних питаннях, які стосуються Російської держави в цілому, Україна має приймати постанови загальноросійського парламенту, в роботі якого братимуть участь і її представники [2:125-126].

За автономію України висловився Петроградський відділ ТУП. В своїй Декларації від 9 березня він заявив, що бачить головну мету у відновленні «національно-територіальної автономії України, в зв'язку з загальним перебудуванням Росії на підвалинах федеративного ладу». В такому ж дусі висловлювалися і новостворені українські політичні партії, зокрема Союз українських автономістів-федералістів, що виник на базі ТУП в кінці березня 1917 р., і Українська партія соціалістів-революціонерів, установчий з'їзд якої відбувся в квітні того ж року [5:261, 264. 266].

Вимога автономії звучала під час багатолюдних маніфестацій, що відбулися в Києві протягом березня 1917 р. Вона ж була головною і на Всеукраїнському національному з'їзді, що відбувся 6-8 (19-21) квітня в Києві, і в роботі якого взяли участь до тисячі делегатів від різних політичних партій, а також представники міст і земель, де мешкали українці (Москва, Петроград, Галичина, Буковина, Холмщина, Кубань). Уже в перший день роботи з'їзд ухвалив резолюцію, в якій говорилося: «Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу, з'їзд вважає, що тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, що проживають на українській землі» [5:283].

В травні 1917 р. відбулися Всеукраїнські військовий, селянський і робітничий з'їзди, які теж вимагали автономії.

Таким чином, ідея автономії України у складі демократичної Росії одержала широке визнання. Вона і була головним стрижнем в політичній діяльності Центральної ради протягом тривалого періоду в її існуванні. Навіть у ІП-му Універсалі, який проголосив Українську народну республіку в час, коли в Росії до влади прийшли більшовики і починалася громадянська війна, Центральна рада заявляла, що Україна не відділяється від Росії, а буде усіма силами допомагати, щоб «уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів» [6: 10].

Ленінський ультиматум Центральній раді та початок війни проти України показали, що автономія у складі Радянської Росії не можлива. Це змусило лідерів Центральної ради змінити свою позицію. 9 (22) січня 1918 р., коли радянські війська були вже під Києвом, з'явився IV Універсал, який проголосив Україну повністю незалежною. «Від нині, - говорилося в ньому, - Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого не залежною, вільною, суверенною Державою Українського народу» [6:14].

З того часу проблеми автономії розглядалися лише в тих документах, які стосувалися внутрішнього устрою української держави. Так, в Конституції Української Народної Республіки, прийнятої на засіданні Центральної ради 29 квітня 1918 р., говорилося: «Не порушуючи єдиної своєї влади, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючись принципу децентралізації». Кожна національна меншина одержувала право «в межах УНР на національно-персональну автономію, тобто право на самостійне влаштування свого національного життя». Керівним органом автономії мав стати Національний Союз, влада якого поширювалася на всіх її членів, незалежно від місця поселення в УНР. Національний Союз користувався правом законодавства і управління в межах компетенції, визначеної Конституцією [4:79,83, 84].

В основному державному законі, розробленому в часи Директорії як проект Конституції УНР передбачалося, що частини держави, які виявлять «окремі культурно-господарчі інтереси, одержать місцеву автономію з власною Крайовою Радою, що видаватиме закони місцевого значення». Вільний національний і культурний розвиток громадян національних меншин мав бути забезпеченим у всіх відношеннях, що не суперечать єдності держави. Крім того, правом автономії у вирішенні місцевих справ мали користуватися громади, волості, містечка, міста, повітові та вищі одиниці самоврядування [4:96,100, 115].

Після об'єднання в січні 1919 р. Української Народної Республіки з Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР) остання стала автономною одиницею під назвою Західна область (ЗО) УНР. На її території цивільну і військову владу здійснювали вищі державні органи колишньої ЗУНР - Українська Національна Рада під головуванням Є. Петрушевича (колишній Президент ЗУНР), який став членом Директорії, і Державний Секретаріат. Спільним з УНР було військове командування на фронтах, валюта і делегація на Мирну конференцію, яка підводила підсумки Дру-

гої світової війни. Після захоплення поляками Східної Галичини ЗО УНР перестала існувати.

Все вищесказане свідчить, що ідея автономії України у складі Австро-Угорщини чи демократичної Росії була близька більшості лідерів українського визвольного руху. «Висунута ще в другій половині XIX ст., - зазначав Д. Донцов, - вона в XX ст. стала програмою, популярною в широких колах українського суспільства» [3:30]. Але повністю реалізувати цю ідею не вдалося.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. В. Винниченко. Відродження нації. - Частина 1. - К., 1990. 2. М. Грушевський. Хто такі українці і чого вони хочуть. - К., 1991 3. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. - К., 1991 4. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія Української конституції. - К., 1993 5. Українська суспільно-політична думка в XX столітті. Документи і матеріали. – Сучасність - Том 1.,- 1983. 6. Чотири Універсали. - К., 1990.*

ПАРШИЧЕВА І. Є. (м. Сімферополь)

ФОРМИРОВАНИЕ ЭТНОПОЛИТИКИ В УКРАИНЕ В СЕРЕДИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В., ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА СТАНОВЛЕНИЕ УКРАИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Формирование этнополитики как отдельной отрасли знаний в Украине началось в середине прошлого века. Украинская общественно-политическая мысль XIX в. основывалась на двух аспектах прогнозирования этнополитического развития Украины. Это разработка разных идей, концепций украинской государственности и попытки моделирования государственной этополитики в Украине. Между двумя этими направлениями существовала тесная взаимосвязь в теоретической и практической плоскостях. Обусловлено это было тем, что только в независимом украинском государстве можно было реально проводить собственную государственную политику в отношении многочисленных этнических групп населения, проживавших на территории Украины.

В середине XIX в. значительную роль в развитии этнополитической мысли сыграло Кирилло-Мефодиевское братство (1846-1847 гг.). Исходя из идей панславизма, его членами была разработана модель общества, основывающаяся на принципах справедливости, равенства, свободы, братства. Новое общество (государство) должно было быть построено на основе христианства и объединения всех славянских народов в федерацию, в которой каждый из народов сохранил бы свою внутреннюю свободу. Ведущая роль в федерации отводилась Украине, а Киев должен был стать столицей федерации, где собирался бы представительный орган - сейм. Народами-братьями были названы: украинцы, русские, поляки, чехи, словаки, хорутаны, иллиро-сербы и болгары [1].

После разгрома братства идеи этнополитического развития развивал журнал «Основа», который издавал с 1861 г. П. Кулиш, М. Костомаров, В. Билозерский. В третьем номере журнала была опубликована статья М. Костомарова «Дві руські народності», где, исходя из самобытности украинской нации, обосновывалось преимущество федерального устройства будущего государственного образования.

Позже, в статье М. Драгоманова «Очерки новейшей литературы на малорусском наречии» (1874 г.) было обосновано преимущество федеративно-демократических идей развития многонациональных государств перед унитарно-центристскими принципами политики России и Германии. Не случайно М. Драгоманова называют патриархом украинского федерализма. В одной из своих работ он писал: «Мы не желаем господства одной народности над другой. Мы - сторонники широкой федерации и убеждены, что каждый народ может успешно развиваться только на ос-

нове независимости и полной свободы» [2]. Также М. Драгоманов разработал конституционный проект преобразования Российской империи в децентрализованное федеративное государство. Им впервые (в Российской империи) были не только перечислены основные права человека и гражданина, но и определены гарантии их реализации и защиты.

С точки зрения М. Драгоманова, обеспечение гражданских прав и самоуправления создаст предусловия для политического, экономического и культурного развития и освобождения украинского народа. Рассматривая права человека как единый взаимосвязанный и взаимообусловленный комплекс прав и свобод наряду с политическими, экономическими и рядом других прав, М. Драгоманов отдельно выделил национальные права. Под национальными правами он понимал этнические, культурные и социальные права и свободы, гарантия и защита которых является неотъемлемой составляющей наличия прав человека вообще.

Правопреемником этнополитических идей М. Драгоманова стал М. Грушевский, который выступал с четко определенных позиций федерализма. В целом, в конце XIX - начале XX вв. в России оформились три партийно-идеологические модели ее национально-государственного устройства и решения национального вопроса [3].

Первая модель. Ее представляли монархисты и крайние «правые» партии. Россия должна была остаться единой и неделимой монархией. Целостность России обеспечивалась приоритетом и ведущей ролью русской народности среди трех славянских народов: великороссов, малороссов и белорусов. Не возражая против необходимости наделения нерусского населения некоторыми правами местного самоуправления, использования родного языка в той или иной сфере общественной жизни, монархисты настаивали на подчинении нерусских национальностей (инородцев) русской, чтобы «первые считали за честь и благо быть в составе Российской империи и не тяготились своей зависимостью» [4].

Вторая модель. Эту модель разработали и преимущественно придерживались её либералы. Наиболее полно она обоснована в программных документах конституционно-демократической партии. Кадеты считали, что наиболее приемлемая форма национального устройства России - это унитарное государство, в котором, «кроме полного гражданского и политического равноправия всех граждан, должно гарантироваться право свободного культурного самоопределения» [5].

Третья модель. Была разработана социалистами. Их позиция основывалась на общепринятом всеми социалистами мира тезисе о праве наций на самоопределение. Это же положение входило и в программные документы большевиков. Вначале большевики ставили национальный вопрос на второе место как мешающий борьбе с самодержавием. Но с ростом политической активности населения национальных окраин большевики своё отношение к национальному вопросу пересмотрели.

В августе 1913 г. совещание ЦК РСДРП (б) приняло резолюцию о поддержке права нерусских народов на «самоопределение, то есть на

отделение и создание независимого государства» [7].

Собственную концепцию будущего конституционного устройства Российской империи изложил М. Грушевский в статье «Конституційне питання і українство в Росії», которая была опубликована в «Літературно-науковому віснику». М. Грушевский предлагал осуществить децентрализацию империи, провести прямые парламентские выборы, обеспечить региональную автономию с наделением широкими правами местных органов власти, гарантировать право национальным меньшинствам их пропорционального представительства в органах местного самоуправления [8].

Для украинской политической мысли конца XIX в. было характерным видеть Украину или автономной, или федеративной частью России. Впервые идею создания «одной единой, неделимой, независимой Украины от Карпат до Кавказа» выдвинул один из лидеров Революционной Украинской партии (РУП) М. Михновский в 1900 г. [9].

Таким образом, в начале XX в. четко обозначились два направления в украинской этнополитической мысли: народническо-федералистское, возглавляемое М. Грушевским, и консервативно-государственное, представляемое М. Михновским.

Сложность решения национального вопроса в Украине объясняется тем, что в силу геополитических причин Украина всегда отличалась многонациональным составом населения. Возможность решения национального вопроса в Украине появилась в ходе национально-демократической революции в Украине в 1917 г. Восстановление украинской государственности началось с создания Центральной рады 17 марта 1917 г. По инициативе Центральной рады 19 марта 1917 г. на Сарневской площади в Киеве было проведено Народное Вече. В пункте третьем принятой резолюции говорилось: «Потребовать от Временного правительства увязать вопрос об автономии Украины с интересами нового строя. Временное правительство должно издать Декларацию, которая признала бы автономию украинской земли с приданием украинского национального характера публичным учреждениям (в Украине) с учетом прав национальных меньшинств» [10].

Важным событием на первом этапе революции в Украине явился созыв Украинской Центральной радой Всеукраинского национального Конгресса, который состоялся в Киеве 17-21 апреля 1917 г. Конгресс признал право санкции нового государственного устройства за Всероссийским Учредительным собранием (конституанта), переизбрал руководство Центральной рады (М. Грушевский - председатель). В постановлении Конгресса говорилось: «Украинский Национальный Конгресс считает, что до созыва Учредительного собрания в России сторонники нового строя в Украине не могут оставаться пассивными и должны по согласию с меньшими народностями создавать основы ее автономной жизни» [11].

В июне 1917 г. был создан исполнительный орган Центральной рады - Генеральный Секретариат (своего рода революционное правительство).

Политика Генерального Секретариата по национальному вопросу строилась исходя из программных установок по национальному вопросу политических партий, вошедших в его состав. Так, например, программа Украинской партии социалистов-федералистов по национальному вопросу предусматривала право на язык и развитие национальной культуры неукраинского населения. Гарантировала следующее: а) пропорциональное представительство в Сейме; б) полное право на употребление своего языка в частных обществах и школах; в) право на образование культурных обществ и объединение в национально-культурные союзы; г) право неукраинского населения в тех районах, где оно составляет не менее 1/5 части всего населения, обращаться к должностным лицам и властям на своем родном языке и требовать ответа; д) создавать школы с родным языком обучения; е) создавать национально-культурные учреждения для неукраинского населения [12].

Сразу же после создания Генеральный Секретариат 25 июня 1917 г. принял Декларацию, в которой призывалось объединить работу всех национальностей России для борьбы за автономно-федеративное устройство Российской Республики и для взаимопонимания украинцев с другими национальностями. Предлагалось как можно быстрее созвать съезд представителей народов и областей России и найти взаимопонимание с национальными меньшинствами в Украине [13].

Съезд представителей народов и областей, созванный Центральной радой, состоялся 8 сентября в Киеве. На съезде, в частности, рассматривались вопросы о федеративном устройстве Российской Республики и национально-персональной автономии. По итогам обсуждения этих вопросов были приняты резолюции [14].

О федеративном устройстве Российской Республики. Так как в состав России входит множество народов с более или менее выраженным национальным самосознанием, с разнообразной национальной культурой, историческим прошлым, и в экономическом отношении они образуют своеобразные самодовлеющие экономические круги, то единственно приемлемой формой федерации является федерация, построенная на национальном принципе.

Большие области, заселенные одной национальностью, могут, по желанию, или образовывать несколько федеративных единиц, или, представляя одно федеративное целое, внутри его предоставить автономию нескольким отдельным областям.

Те национальности, которые, как, например, еврейские, расселены по всему государству, и нигде не имеют своей территории, пользуются правом иметь экстерриториально-персональную автономию.

О национально-персональной автономии. Исходя из того, что полное территориальное разграничение населяющих Россию национальностей невозможно, что среди них есть национальности, не составляющие ни в какой области большинства населения, и что национально-территориальная автономия не даст полного разрешения проблемы национальных

меньшинств и малых наций, съезд народов единогласно постановил:

I. Каждая из населяющих Россию национальностей имеет право на национально-персональную автономию, то есть на конструирование нации в публично-правовой союз, охватывающий ее членов на всем протяжении государства.

II. Сфера компетенции, а равно и конкретные формы внутренней организации национально-автономного института устанавливаются Национальным Учредительным собранием данного народа, созванным на основе всеобщего, равного, прямого, тайного, пропорционального и без различий избирательного права.

III. Государственный закон гарантирует национальным меньшинствам, достигающим в данном месте установленного законом минимума, право пользоваться своим языком как в местных государственных или областных учреждениях, так и в органах местного самоуправления.

В контексте формирования современного международного механизма защиты прав национальных меньшинств заслуживает особого внимания опыт Центральной рады в связи с принятием 9 января 1918 г. Закона о национально-персональной автономии. Принятие Закона явилось логическим продолжением политики Украинской Центральной рады по защите национальных меньшинств в Украине и реализацией программ политических партий, в нее входивших. Несколько позже, 2-4 марта 1918 г. Центральная рада утверждает Закон о гражданстве Украинской Народной Республики. В параграфе первом Закона говорилось: «Гражданином УНР считается каждый, кто родился на территории Украины и связанный с ней постоянным пребыванием» [15].

Закон о национально-персональной автономии состоял из десяти статей, которые вошли как отдельный раздел VII «Национальные Союзы» в Конституцию УНР (Статут о государственном устройстве, правах и вольностях УНР), принятую Центральной радой 29 апреля 1918 г. В законе указывался конкретный механизм получения автономии нациями в трех вариантах [16].

Значение этого закона трудно переоценить. Это первый в мировой практике закон о национально-персональной автономии, которая включалась в конституционные рамки. Несомненны результаты, достигнутые Центральной радой по реализации прав национальных меньшинств и по вовлечению их представителей в органы государственной власти и местного самоуправления. Естественно, в сложных политических условиях, в которых действовала Украинская Центральная рада, ей не удалось осуществить намеченную программу демократических преобразований в сфере межнациональных отношений. Этому препятствовало множество внутренних и внешних факторов, которые очень часто нейтрализовали эти усилия. Хотелось бы отметить, что в феврале 1918 г., после захвата войсками Советской России Киева, Закон о национально-персональной автономии был отменен, а генеральные национальные секретариаты ликвидированы. После возвращения Центральной рады и Генерального

секретариата в Киев правомерность закона была подтверждена, а деятельность Национального Союза восстановлена.

Вопрос о национальной политике режима гетмана П. Скоропадского, установленного после падения УНР, недостаточно изучен. Хотя традиционно считается, что правительство гетмана, кроме отмены Закона о национально-персональной автономии и ликвидации национальных министерств в июле 1918 г., в национальном вопросе себя никак не проявило. Но сама мотивировка отмены закона, как неуместного, исходя из политической ситуации в Украине, о чём заявил генеральный секретарь гетманского правительства в начале мая 1918 г., уже вызывает интерес и ждёт своих исследователей.

После падения режима гетмана П. Скоропадского начинается следующая фаза украинской государственности – период Директории УНР. Этот период являлся логическим продолжением первого периода, периода Украинской Центральной рады. Директория 26 декабря 1918 г. восстановила все законы, принятые Центральной радой. В частности, было принято постановление о национально-персональной автономии, в котором говорилось о восстановлении Закона Центральной рады от 9 января 1918 г. о национально-персональной автономии. Временно, до восстановления соответствующих министерств, при Директории образовывался отдел по делам национальных меньшинств [17].

Подводя итоги, необходимо отметить, что именно Центральная рада, а потом Директория придали соответствующую легально-государственную структуру Украинскому государству. Определили генеральное направление украинской истории XX в. – переход украинцев к государственной нации; обеспечили высокий уровень демократичности и гуманизма законодательных актов, относящихся к межэтнической сфере; предоставили право на национально-персональную автономию русским, полякам, евреям и право на свободное развитие другому иноэтничному населению Украины [18].

ЛИТЕРАТУРА: *1. Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан / Український історичний журнал. - № 3., 1999. - С. 44. 2. Драгоманов М. Собрание политических сочинений. - Париж, 1906. - Т. 1. - С. 200. 3. Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан / Український історичний журнал. - № 3., 1999. - С. 45. 4. Программные документы политических партий России дооктябрьского периода. - М., 1991. - С. 197-198, 200, 203.5. Там же, С. 169. 6. Там же, С. 117. 7. Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків) в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - Ч. II. - К., 1941. - С. 201-202. 8. Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії / Літературно-науковий вісник. - Львів, 1905. - Т. XXI. 9. Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. - К., 1993. - С. 30-31. 10. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920.: у 4 томах. - Відень., 1921. - Т.*

1. - С. 29-30. 11. Там же, С. 52. 12. Програма Української партії соціалістів-федералістів. - К., 1917. - С. 1-24. 13. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920.: у 4 томах. - Відень., 1921. - Т. 1. - С. 78-81. 14. Протокол Съезда представителей народов и областей, созванного Украинской Центральной Радой 8 сентября 1917 г. - Фастов., 1918. - С. 1-15. 15 Вісник Ради Народних Міністрів УНР. - 1918. - № 3. - 15 березня. 16. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. - К.: Т-в «Знання» України., 1993. - С. 83-85; - 192 с. 17. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920.: у 4 томах. - Відень., 1921. - Т. 1. - С. 135. 18 Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан / Український історичний журнал. - № 3., 1999. - С. 55.

МОТРЕНКО Т. В. (м. Київ)

ИДЕЯ АВТОНОМИИ ЛИЧНОСТИ В РУССКОМ ГЕГЕЛЬЯНСТВЕ (Б. ЧИЧЕРИН)

1. В главных моментах Б. Чичерин придерживается гегелевских воззрений на право и государство. Вслед за Гегелем, он рассматривает государство и право как формообразования абсолютного духа. Государство, пишет он, есть «объективный организм, который воплощает в себе Мировые идеи, развивающиеся в истории человечества» [1]. Государство есть «союз народа, связанного в одно юридическое целое, управляемое верховной властью для общего блага» [2]. В государстве идея человеческого общества достигает высшего своего развития. Противоположные элементы общежития, право и нравственность, которые в предшествующих союзах, в гражданском обществе и в церкви выражаются в односторонней форме, сводятся здесь к высшему единству, взаимно определяя друг друга: в юридических установлениях осуществляются общие цели, господствующие над частными, что и дает им нравственное значение. «В государстве находит свое выражение и физиологический элемент общежития, но не в виде преходящего семейства, а как постоянно пребывающая народность, которая физиологическую связь возводит к высшим духовным началам. Таким образом, все элементы человеческого общежития сочетаются здесь в союзе, господствующем над остальными»[3].

2. Гегельянство подвергается Б. Чичериным трансформации при решении проблемы перехода от гражданского общества к государству. Государство, по Б. Чичерину, не «снимает» другие союзы, а «воздвигается над ними как высшая область, господствующая над ними в сфере высших отношений, но оставляющая им должную самостоятельность в принадлежащем каждому круге деятельности». Эта формулировка очень характерна для философии права Б. Чичерина, отличительной особенностью которой является либеральная и индивидуалистическая направленность. Заметим, что А. Валицкий и В. Леонтович характеризуют философско-правовое учение русского мыслителя как «классический либерализм». Следует подчеркнуть, что именно в антилиберализме, антииндивидуализме гегелевской философии права Б. Чичерин видит основной ее недостаток и «временами решительно отвергает гегелевский метафизический антиперсонализм, обращаясь к метафизическому персонализму Канта» [4]. Свою задачу он видит в переработке гегелевской философии права в либерально-индивидуалистическом духе. В этом смысле нельзя не согласиться с выводом А. Валицкого о том, что «философия права Б. Чичерина основана на переинтерпретации гегельянства в духе классического либерализма» [4].

3. В концепции Б. Чичерина право выступает как начало индивидуалистическое и метафизическое, как та область, где только и возможна адекватная реализация автономии личности. Личность есть «корень и определяю-

щее начало всех общественных отношений» [3], индивидуализм — «краеугольный камень всякого истинно человеческого здания» [3]. «Носитель Абсолютного, человек, — учит Б. Чичерин, — сам себе начало, сам — абсолютный источник своих действий... и только в силу этого он должен быть признан свободным лицом, имеющим права; только поэтому с ним непозволительно обращаться как с простым орудием» [1]. Определение права Б. Чичерин выводит из необходимости ограничения свободных воль общим законом, регулирующим внешнюю свободу: «Право есть внешняя свобода человека, определяемая общим законом» [3].

Область права, по убеждению Б. Чичерина, не исчерпывается законодательством. Право есть нечто более существенное, глубинное. Резкой критике Б. Чичерин подвергает распространенную во второй половине XIX в. позитивистскую юриспруденцию, которая, изучая лишь правовые явления, отказывается от познания их сущности. Только философское умозрение может постичь «чистые начала» права. В этой связи мыслитель подчеркивает огромную значимость философии права: законодатель «не может довольствоваться указаниями жизненной практики, ибо последняя представляет значительное разнообразие элементов, интересов и требований, которые приходят в столкновение друг с другом и между которыми надобно разобраться. Чтобы определить их относительную силу и достоинство, надобно иметь общие весы и мерило, то есть руководящие начала, и их может дать только философия. Нельзя разумным образом установить права и обязанности лиц, не зная, что такое право, где его источник и какие из него вытекают требования. Это начало тесно связано с самою человеческой личностью, а потому необходимо исследовать природу человека, ее свойства и назначение. Все это вопросы философские... Отсюда та важная роль, которую играла философия права в развитии европейских законодательств» [3].

4. Идеалом, к которому следует стремиться, и который может обеспечить необходимую реализацию автономии личности, Б. Чичерин считает философское («естественное» в терминологии XIX в.) право. Разумным началом права является свобода, с ее развитием развивается и право. Установление разумного правопорядка является не началом, а плодом и целью развития человеческого общества. По убеждению Б. Чичерина, эта цель, а с ней и осуществление права как внешней свободы, достигается в капиталистическом обществе. Равенство перед законом, право частной собственности, неприкосновенность личности и т. д. — вот те права и свободы, которые составляют цель развития человечества, идеал правопорядка. «Далее этих норм в гражданской области идти невозможно, — пишет Б. Чичерин. — Установлением строя, основанного на свободе и равенстве, идеал достигнут» [2].

***ЛИТЕРАТУРА**: 1. Чичерин Б.Н. Собственность и государство. – М.,1882. 2. Чичерин Б.Н. Курс государственной науки. – М.,1986. 3. Чичерин Б.Н. Философия права. – М., 1900. 4. Walicki A. Legal philosophies of Russian Liberalism. – Un. Of Notre Dame Press, 1992.*

ВОЛОШКО О. О. (м. Запоріжжя)

ПРИНЦИП НАЦІОНАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ АВТОНОМІЇ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА (БЕРЕЗЕНЬ-ЛИСТОПАД 1917 Р.)

Перемога Лютневої революції 1917 р. в Росії створила сприятливі умови для розвитку національно-визвольного руху в Україні. Він легалізувався і дуже швидко набув грандіозних масштабів. Участь в ньому взяли національно свідомі представники всіх верств українського суспільства: інтелігенції, селянства, робітництва, студентства тощо. Особливе місце в ньому належало селянству, яке виступало носієм етнічних ознак українства і складало його переважну більшість. Від політичної позиції селянства в значній мірі залежала доля національного державотворення.

Національне питання в Україні було безпосередньо пов'язане з аграрним. Свого часу російські та польські феодали, спираючись на військово-політичну силу своїх держав, позбавили український народ економічної основи державного суверенітету, захопивши переважну більшість родючих земель України. Отже, великими землевласниками в Україні стали польські та російські поміщики. Українське поміщицтво було маломаєтним. Цілком зрозуміло, що польські та російські поміщики вороже ставилися до українського руху. Відтак, боротьба за відродження української державності об'єктивно означала боротьбу за землю, тобто за територію, як одвічну ознаку держави.

У спадщину від царизму Україні дісталася міжнаціональна система поділу суспільної праці, в якій панівне місце займали чужонаціональні буржуазія та латифундисти. Українська нація, гнана й експлуатована, була лише частиною суспільства України. Більше 92% українців були хліборобами, 4-5% – промисловими робітниками, решту складали ремісники, дрібні крамарі й службова інтелігенція. Українських поміщиків і буржуазії нараховувались одиниці. Це свідчило про те, що українська нація була неструктурованою.[9:17-18.]

З огляду на це, провід Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) відводив провідну роль у національно-державному будівництві українському трудовому селянству. Так, М.С.Грушевський відзначав: «...Революція наша пішла іншими дорогами, ніж на заході, з іншого боку підійшла до розв'язання соціальної проблеми і цією наміченою стежкою повинно йти далі наше соціальне й державне будівництво, маючи своєю

підставою інтереси трудового селянства» [3:163.].

Само селянство стихійно прагнуло «землі й волі», тобто позбавлення від диктаторської влади держави зразка Російської імперії, створення виборних демократичних органів влади і ліквідації безземелля та малоземелля за рахунок конфіскації поміщицьких землеволодінь. Реалізацію своїх соціальних домагань селянство підсвідомо пов'язувало зі створенням української національної держави. «Реалістичний, моністичний розум селянина ці дві категорії, – національне й соціальне, – зараз же зливав у одну, неподільну, органічно пов'язану між собою цілість. Хто за землю, той і за автономію,» – писав з цього приводу В. Винниченко [2:178.]. Справді, на Всеросійському селянському з'їзді в Петрограді (4-28 травня 1917 р.) попри підступні спроби російських есерів обминути питання про форму державного устрою Росії, українські селяни, створивши свою окрему фракцію кількістю до 170 осіб, настирливо відстоювали федеративний устрій Російської республіки та національно-територіальну автономію України, і не піддалися ідейно-політичному впливу російських есерів [2:177-178.]. Натомість, українські селяни довіряли українській Центральній раді, в якій селянська фракція разом із фракцією українських есерів становили більшість. Розв'язання земельного питання селянство неодмінно пов'язувало з наданням Україні національно-територіальної автономії і від цього принципу не відступало.

У квітні 1917 р. під впливом партії українських есерів почався процес оформлення громадсько-політичних організацій українського селянства. Слід відзначити, що імперіалістична війна, вир політичних подій і соціально-економічних страхіть породжених нею, обумовили швидке зростання політичної свідомості селянства. Особливо це стосувалося тих селян, які перебували на службі в армії та на флоті. Вояки-селяни усвідомлювали себе співучасниками військово-політичних подій відповідальними за долю України, своїх рідних та близьких, що потерпали від воєнного лихоліття.

6-7 квітня 1917 р. у Києві на з'їзді діячів українського села було створено Всеукраїнську селянську спілку для здійснення національно-територіальної автономії України та проведення аграрної реформи. Досить швидко селяни України, головним чином безземельні й малоземельні, які становили разом близько 80% українського селянства, були організовані в селянські спілки. Найбільш успішно цей процес відбувався на Полтавщині та Київщині.

Селянські спілки знаходились під впливом українських есерів, яким для цього довелося докласти немало зусиль в ідейній боротьбі за село зі своїми російськими «колегами», особливо на Харківщині та на Катеринославщині, де глибоко укоренилася русифікація [8:42-43.].

Організація Всеукраїнської селянської спілки мала надзвичайно важливе значення в боротьбі за національно-територіальну автономію України. Зокрема, це можна продемонструвати на прикладі Полтавської губернії. Як згадував один з лідерів партії українських есерів – М. Ковалевський, з утворенням мережі комітетів Всеукраїнської селянської спілки

на Полтавщині, національний склад органів місцевої влади тут радикально змінився. Так, в перші тижні революції вплив російських політичних організацій на місцях був непомірно великим. Ці організації складались переважно з кадрів російської інтелігенції та урядовців, які були зосереджені головними чином у містах. В загальній масі населення Полтавщини вони становили мінімальний відсоток. Однак, їх соціально-політична сила полягала, по-перше, в їх рухливості, як міського елементу; по-друге, в підтримці від Тимчасового уряду, що утвердився в Петрограді, і від російських військових частин, які ще не були зовсім здеморалізовані; по-третє, в традиційному комплексі «нижчості», який відчувало українське населення перед російськими державними й політичними центрами. Тому, в перші дні революції російський елемент захопив певні владні функції на місцях у свої руки.

Після організації Всеукраїнської селянської спілки українське населення оформило свою політичну волю і відповідно до цього змінився національний склад всіх ланок місцевої влади Полтавщини: від губернського комісара і до найнижчих адміністративних інстанцій в повітах. Таким чином, у Полтавській губернії влада перейшла до українців. Аналогічні процеси українізації місцевої влади відбувалися і в інших регіонах України. Там, де Всеукраїнська селянська спілка організувала українське селянство, російський елемент, як і польський на Правобережжі, не міг уже втриматись при владі [5:252-253.].

У квітні-травні 1917р. відбулися губернські та повітові селянські з'їзди на Київщині, Херсонщині, Харківщині, Полтавщині, Чернігівщині, Катеринославщині, Поділлі. Учасники з'їздів домагалися проведення земельної реформи через Український сейм (парламент), на засадах конфіскації земель поміщицьких господарств й розподілу земельного фонду між трудящими селянами в користування [8:47.].

Так, Київський губернський селянський з'їзд, що відбувся в кінці квітня 1917 р., ухвалив в земельній справі рішення, які демонстрували наміри делегатів домагатись аграрних перетворень у правовому режимі. Зокрема, делегати закликали селян не робити самочинних захоплень земель і чекати вирішення земельної справи через Український народний сейм. Земельна реформа мала проводитись на принципах скасування приватної власності на землю і передачі всіх земель у створений для цього Український земельний фонд, яким мав порядкувати народний сейм. До видання земельного закону, з метою регулювання аграрних відносин і підготовки матеріалів для розробки цього закону, передбачалося заснувати повітові, губернські й Крайовий український земельні комітети [8:46.].

Справа реформування аграрних відносин в контексті боротьби за автономію України викликала величезне зацікавлення в армії та на флоті, де більшість солдатів та матросів складали селяни. 5-8 травня у Києві відбувся Перший Всеукраїнський військовий з'їзд. Його резолюція з аграрного питання відповідала рішенням селянських з'їздів. В ній наголошувалося, що право власності на землю належить народу. Український

сейм мав виробити і визначити на підставах справедливості та рівності всіх людей, які живуть на території України, умови розподілу землі між працюючим на ній людом. [4:49-50.]

Та найбільше відображення принцип національно-територіальної автономії України віднайшов у рішеннях Першого Всеукраїнського селянського з'їзду, який проходив у Києві 28 травня-2 червня 1917р. Резолюція з'їзду «Про землю» ґрунтувалася на принципах скасування приватної власності на землю і передачі відчужених поміщицьких земель без викупу в Український земельний фонд, яким порядкуватиме сам народ через Український сейм, повітові та волосні земельні комітети, обрані на демократичних засадах. Однак, з'їзд визнав, що це мають затвердити Всеросійські установчі збори.

Друга резолюція з'їзду «Про невідкладні заходи в земельній справі» вимагала від Тимчасового уряду негайного видання закону про передачу справи регулювання аграрних відносин земельним комітетам і дозволу на створення Центрального Українського земельного комітету, який би координував діяльність земельних комітетів в Україні. Зважаючи на те, що земельним фондом в Україні повинен порядкувати Український народний сейм, з'їзд висловився проти монополізації Донецького басейну в межах України Російським Тимчасовим урядом і визнав, що використання цього басейну Тимчасовим урядом можливе тільки за згодою Центрального українського земельного комітету [7:23-25.].

Ці постанови Першого Всеукраїнського селянського з'їзду потім були підтверджені губернськими, повітовими й волосними селянськими з'їздами і стали «азбукою, яку кожний селянин знав просто напам'ять і від якої вже не відступав» [8:101.].

Як уже зазначалося, ідейний та організуючий вплив на діяльність громадських організацій українського селянства мала УПСР – речник інтересів трудового селянства. Вона була найчисленнішою українською політичною партією, котра влітку 1917 р. налічувала до трьохсот тисяч членів, переважну більшість яких складали селяни. Літом-восени 1917 р. партія виступала послідовним борцем за національно-територіальну автономію України.

Так, під час п'ятої сесії (20 червня-1 липня 1917 р.) Центральної ради виникла гостра дискусія з приводу визначення статусу Генерального секретаріату. Українські есери вимагали оголосити Секретаріат правомочним урядом України, який мав подбати про організацію державного життя і розв'язання соціально-економічних проблем. [8:С.77; 1:102.] Ця пропозиція не пройшла, оскільки представники інших партій сподівалися будувати українську автономію в порозумінні з Тимчасовим урядом. Тому, в першому програмному документі Генерального секретаріату – Декларації від 26 червня, Секретаріат скромно називався виконавчим органом Центральної Ради [8:79.].

Другий коаліційний Тимчасовий уряд, створений 24 липня 1917 р., однозначно негативно поставився до української автономії. Представле-

ний йому на затвердження «Статут Генерального секретаріату», ухвалений Малою Радою 16 липня, був відкинутий. Свої умови петроградський уряд продиктував українській стороні у сумнозвісній «Тимчасовій інструкції Генеральному секретаріатові» від 4 серпня 1917 р. В ній жодного разу не вживався термін «автономія» [1:304-306.]. «Інструкція» порушила відому угоду Центральної ради та Тимчасового уряду від 3 липня 1917 р. про правове врегулювання проблеми національно-територіальної автономії України. Провід Центральної ради мав всі правові підстави відмовитись від "Інструкції" і повернутись до революційних методів розбудови автономії на основі «Статуту Генерального секретаріату» від 16 липня 1917 р. Цього вимагали радикально настроєні представники українських есерів. Зокрема, на засіданні Малої ради 5 серпня лідер УПСР М. Ковалевський доводив, що «Інструкція» не є актом згоди, а тому Центральна рада не повинна приймати її. Натомість треба самостійно затвердити Генеральний секретаріат і надати йому відповідні повноваження для розбудови автономії [6:219.].

Його підтримував Ф. Крижанівський, юрист за фахом, один з ідейних натхненників національно-територіальної автономії України, котрий попереджав, що прийнявши «Інструкцію», Центральна рада та Генеральний секретаріат не зможуть розв'язати земельної і продовольчої справи, а тому втратять підтримку трудового селянства, яке складає переважну частину українського населення [6:549.].

Проте, не зважаючи на широку підтримку національно свідомими верствами українського суспільства, і насамперед селянством, Центральної ради в її конфлікті з Тимчасовим урядом і гнівний осуд дій останнього, угодовці на чолі з В. Винниченком, який безпідставно заявляв, що нас визнають як парламент і приймаючи цей акт, ми переходимо до організованого правового і політичного життя [1:184.], домоглися ухвалення «Інструкції» шостими загальними зборами (5-9 серпня 1917 р.) Центральної ради, чим загальмували розвиток Української революції і розбудову автономії. Були втрачені вкрай потрібний час і, значною мірою, моральна влада.

29 жовтня 1917 р. в умовах стрімкого поглиблення економічної та політичної кризи розпочала свою роботу сьома сесія Центральної ради. Виступаючи від фракції українських есерів, М. Ковалевський цілком справедливо дорікав представникам інших партій за те, що вони свого часу не підтримали есерівську пропозицію для Генерального секретаріату, «переступити» в разі потреби межі «Інструкції». В результаті Генеральний секретаріат опинився між «Інструкцією» та вимогами революції. «Через ту інструкцію не полагоджено земельного закону і закону про Крайовий земельний комітет», – підсумував він [6:372.].

Дійсно, погодившись діяти в межах правового режиму, створеного Тимчасовим урядом, Центральна рада та Генеральний секретаріат опинилися у стані владної ізоляції. Марними виявилися сподівання, висловлені В. Винниченком, на використання адміністративного апарату Тим-

часового уряду для розбудови автономії. Імперська політика петроградського уряду призвела до паралічу влади в Україні й прискорення руйнівних процесів у промисловості, сільському господарстві та на транспорті. Лише після падіння Тимчасового уряду провід Центральної ради наважився взяти владу в Україні до своїх рук і проголосив Українську Народну Республіку як автономну у складі неіснуючої федеративної Росії.

Завершуючи аналіз, відзначимо, що боротьба за національно-територіальну автономію України об'єктивно означала боротьбу за перехід етнічних українських земель до рук українського народу. Саме тому українське селянство, гнане й експлуатоване чужонаціональними соціальними верствами, які спиралися на російський політичний режим, виявило гарячу прихильність до української автономії. Протягом весни-літа 1917 р. оформились громадсько-політичні організації українського селянства, котрі сформулювали у своїх програмних документах принципи аграрних перетворень в контексті національно-територіальної автономії України і послідовно відстоювали її реалізацію.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1 .Верстюк В.Ф. Українська Центральна рада. – К.: заповіт, 1997. – 344 с.; 2. Винниченко В. відродження нації. Ч.І. – Київ – Відень, 1920. – 348 с.; 3 Грушевський М.С. На порозі нової України. Гадки і мрії ? Він же. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К..: Т-во Знання України; 1991. – С.133-192.;4. Клунний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. – Х.: Радянський селянин, 1926. – 180 с.; 5.Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – 720 с.; 6.Українська Центральна рада. Документи і матеріали: У 2-т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.1. – 587 с.; 7. Хміль І.В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня-2 червня 1917 р.). (Історичні зошити – 1992. – №4.). – К.: Академія Наук України, Інститут історії України,1992;8. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. – Т.1. – 152 с.; 9. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага: Вільна спілка, 1927. – 333 с.*

БАЛАГУРА О. В., НЄДЄЛЬКО О. А. (м. Сімферополь)

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ КРЫМ И ЕЕ ОРГАНОВ ВЛАСТИ

На рубеже XX – XXI вв. вопросы, касающиеся автономии, не только не потеряли своей актуальности, но и получили дальнейшее как концептуальное, так и практическое развитие. Следует отметить, что проблема автономии, прежде всего, является частью более широкой проблемы организации публичной власти.

Образование и правовой статус Автономной Республики Крым (АРК), основы взаимоотношений власти автономии с центральными органами государственной власти, взаимоотношения между органами власти автономии, их правовой статус, относятся к тем немногим вопросам науки конституционного права Украины, которые не теряют своей актуальности ни во временных, ни в пространственных измерениях. Актуальность исследования не вызывает сомнения, так как в Украине данная проблема практически не разрабатывалась. Отдельных аспектов этой темы касались как ученые, так и политики, среди которых следует отметить работы Л. Грача, А. Зарубина, В. Зарубина, А. Копыленко, Ю. Тодыки и др. [3, 4, 12-15, 25].

Правовое оформление статуса автономии Крыма формально завершилось в 1998 г. утверждением Верховной Радой Украины Конституции АРК. Настоящий акт снял остроту политического противостояния между автономией и центром, однако, по-прежнему сохранилась актуальность вопросов, связанных со статусом автономии и правовой природой ее органов власти.

В соответствии со ст. 133 Конституции Украины, АРК рассматривается в качестве административно-территориальной единицы. АРК имеет свои органы власти: Верховная Рада – представительный орган и Совет министров - исполнительный орган [11]. Конституция АРК Верховную Раду и Совет министров автономии определяет только как «органы власти», без конкретизации их юридической природы.

Жизненность и эффективность действия закона пропорциональны сложившимся социально-политическим условиям и его соответствию интересам большинства населения, поэтому выбор дальнейшего пути развития Крымского региона зависит от решения принципиально важного вопроса - соответствует ли закрепленный Конституцией Украины территориальный тип автономии и статус ее органов власти реально сложившимся условиям.

Как уже указывалось выше, статус автономии закреплен Конституциями Украины и АРК, и тем самым можно было бы предположить, что этот вопрос исчерпан. Но в то же время сохраняется его актуальность в силу того, что распространенной темой для политиков на протяжении последних лет остается проблема восстановления прав депортированных народов,

прежде всего крымских татар, и заявлений лидеров крымскотатарского движения, о преследуемой цели добиваться создания в Крыму национальной автономии [20].

Рассматривая этот вопрос, на наш взгляд, следует определить конкретно, во-первых, о восстановлении каких прав в регионе, уже имеющем статус автономии и широкие демократические права населения по Конституции, идет речь, и не окажется ли пресловутое «восстановление прав» в демократическом государстве, где признается равенство граждан, фактически ущемлением прав части населения по этническому и вероисповедному признаку. Во - вторых, имеются ли исторические предпосылки, позволяющие говорить о создании национальной автономии в Крыму?

Конечно, касаясь истории полуострова, нельзя не упомянуть хана Девлет-Гирея, заложившего в XV в. основы татарской государственности на базе Крымского улуса. Однако мы очертим границы нашего исследования моментом образования автономии в Крыму.

Национальная консолидация крымско-татарского народа и образование автономии в Крыму на своем начальном этапе проходили в сложных условиях.

26 ноября 1917 г. в Бахчисарае открывается Курултай (крымско-татарский парламент), заявивший о восстановлении национальной государственности и провозгласивший образование «демократической Крымской республики». Как заявил на открытии Курултая один из лидеров крымских татар Ч. Челебиев, возобновляется «уничтоженная российским абсолютизмом татарская национальная государственность» [21: 174].

13 (26) декабря 1917г. Курултаем была принята «Национальная Конституция (основной закон) крымско-татарского народа» [21: 22-26] - первая и единственная крымская Конституция, основанная на национальных положениях, но так и не вступившая в юридическую силу.

Этот документ фактически определял образование нового государства.

Статьей 1 Конституция закрепляла «право каждого народа на формирование своей национальной жизни и своего самоуправления». Для реализации этого права создавался «постоянный Парламент (Меджлис-и-Мебусан)», который избирался «всем населением на основании свободных, равных, прямых выборов при тайном голосовании». Депутаты Меджлиса пользовались правом неприкосновенности и освобождались от несения военной службы. Но эти привилегии можно было бы реализовать только тогда, когда Меджлис выступал бы в роли «общегосударственного» парламента, сформированного на положениях полноценного территориального представительства.

Статья 7 Конституции определяла «полную независимость законодательной, исполнительной, судебной власти».

Исполнительная власть по Конституции принадлежала «Татарскому национальному правительству» [21: ст.8]. Это правительство состояло из дирекций. Правительства, образующие органы исполнительной власти, избираются из числа депутатов – членов парламента Президентом националь-

ного правительства, назначенным по решению большинства парламента. Они подотчетны только парламенту и ответственны перед ним [21: ст.10].

Управление юстиции ставило своей задачей «разрешение спорных вопросов татарского народа, которые относятся к гражданскому праву, на основании шариата, национальных обычаев, традиций общественной жизни и морали татар» [21: п. г ст. 8].

Другими словами, Конституция, которая должна была отражать интересы всех проживающих в Крыму народов, на самом деле определяла права исключительно татарского населения. Возможно, поэтому, Курултай так и не смог реализовать свои планы, и Демократическая Крымская Республика так и осталась на бумаге.

Параллельно вопрос об автономии Крыма рассматривался и на II Съезде РСДРП(б) Таврической губернии 24 ноября 1917 г. В резолюции съезда говорится: «...констатируя, что население Крыма состоит из различных национальностей, из которых татары не являются численно преобладающим элементом (только 18 % всего населения), съезд считает в силу местных особенностей единственно правильным решением вопроса об автономии Крыма референдум (народное голосование) среди всего населения Крыма...»[1: 118-119; 16: 12]. Однако референдум не состоялся. Интервенция и разразившаяся гражданская война решили проблему иначе [4].

После окончательного установления советской власти, 18 октября 1921 г., с учетом предложений поступивших из Крыма, ВЦИК и СНК РСФСР приняли постановление об образовании Крымской АССР в составе РСФСР и утвердили декрет «Об Автономной Крымской Советской Социалистической Республике», который подписали М. Калинин и В. Ленин. Новая автономная республики образовывалась в границах крымского полуострова на основе «Джанкойского, Евпаторийского, Керченского, Севастопольского, Симферопольского, Феодосийского и Ялтинского округов» [2]. Автономия обладала ограниченными правами и, как было отмечено И. Франко, задачей декрета являлось определить «границы возможного», т.е. полномочия автономной республики, которые она не имела права нарушить. Именно по этому почти 2/3 статей декрета из 10 фактически составляют «исключения» из компетенции Автономной Крымской ССР [15: 46]. Отмечалось, что «аппарат государственной власти Автономной Крымской ССР» формируется на основе Конституции Российской Федерации и состоит из местных Советов, Центрального исполнительного комитета и Совнаркома Автономной Крымской ССР» (п. 2). Определялся также перечень крымских наркоматов. Причем, только семь крымских наркоматов (из 20) – внутренних дел, юстиции, образования, земледелия, охраны здоровья, социального обеспечения и коммунального хозяйства – полностью замыкались на Совнарком Автономной Крымской ССР (п.7). Остальные имели двойное подчинение и исполняли директивы центра (п. 5-6).

Практически через месяц после принятия декрета, 10 ноября 1921 г., I-м Всекрымским Учредительным Съездом Советов принимается первая Конституция советской автономии [24: Ст.1]. Конституция Советского Крыма

только схематично определяла его статус как части РСФСР.

Суть советской автономии на полуострове точно раскрывало положение, в соответствии с которым «власть трудящихся в Крыму есть организация диктатуры рабочего класса и беднейшего крестьянства, направленная к окончательному подавлению их вековых угнетателей: помещиков и капиталистов» (ч. 2 п. 1 Конституции).

Крымская Социалистическая Советская Республика признавалась «республикой трудового народа – рабочих и крестьян, власть которых на территории Крыма осуществляется советами рабочих, крестьянских, красноармейских и военно-морских депутатов и иными органами по выбору советов» (п. 4 ч. 1), а также отмечалось, что: «Крымская Советская Социалистическая Республика, утверждая равенство и право на свободное развитие всех национальностей Крыма, отменяет все существовавшие ранее национальные и национально-религиозные привилегии и ограничения» [17: 257]. Тем самым в основу функционирования Крымской автономии изначально закладывался принцип, в соответствии с которым Крым является территориальной автономией для совокупности людей, проживающих здесь, независимо от национальной принадлежности, а не для какой-то избранной нации, господствующего этноса, определялась политика сбалансированности учета интересов всех народов Крыма.

В общем, крымская Конституция 1921 г. разрешала фактически два вопроса: организация власти в автономии и регулирование межнациональных отношений на полуострове.

Власть в автономии осуществляли: Всекрымский Съезд Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов – как «Высшая Власть на территории Крымской ССР» (п. 7); Крымский Центральный Исполнительный комитет – «высший в Крыму законодательный и контролирующий орган в период между съездами советов» (п. 8); Совет Народных Комиссаров – «для управления делами Крымской ССР» (п. 14). На местах власть представляли соответствующие городские и сельские Советы рабочих, крестьянских, красноармейских и военно-морских депутатов, окружные и рабочий съезды советов и их исполнительные органы.

Необходимо отметить тот факт, что Конституция ликвидировала все предыдущие национальные и национально-религиозные привилегии и ограничения. Советская автономии имела исключительно территориальный характер, а наличие двух языков (русского и татарского), по мнению А. Копыленко, призвано было символизировать ликвидацию какого-либо национального гнета и преобладания одной нации над другой [15: 54]. В тексте Конституции в отношении крымских органов власти не употребляется термин «государственный». Встречаются такие определения: «органы Центральной власти Крымской ССР» (п. 4), «герб и флаг Крымской ССР» (п. 31-32). Единственный раз употребляется термин «государственный» в отношении определения статуса языков - «Государственными языками Крымской ССР принимается русский и татарский» (ч. 5 п. 2). Если проследить систему отношений, которые складывались между органами власти в Крыму, то здесь

явно прослеживается иерархический принцип ее построения – подчинение нижестоящего органа вышестоящему. Формирование осуществляется путем назначения.

5 мая 1929 г. VI Всекрымский съезд Советов утвердил новую редакцию Конституции, которая, сохраняя основные позиции предыдущего варианта, содержала существенные новшества [10: 10-30]. Как и в Конституции 1921 г., во вновь утвержденной не применяется термин «государство», «государственный». Несколько изменился статус с «государственного» на «общеупотребительный» русского и татарского языков (п.6). Включен в Конституцию ряд статей о правах и свободах граждан, проживающих на территории Крымской АССР. Основной новацией Конституции Крыма 1929 г., по мнению А. Копыленко, являлось введение своеобразной системы «сдержек и противовесов» в отношениях между центром и автономией [15: 56]. Более четко определялись границы компетенции и предмета ведения Крымской АССР и ее органов власти – автономия наделялась полномочием издавать законодательные акты, обязательные на всей ее территории.

Органы власти автономии определялись как «органы центральной власти Крымской Автономной Социалистической Советской Республики» (п. 34). Систему власти в автономии составляли: Всекрымский Съезд Советов высший орган власти на территории КАССР (п. 35); Центральный Исполнительный Комитет - высший законодательный, распорядительный и контролирующий орган КАССР (п. 42); Совет Народных Комиссаров - исполнительный и распорядительный орган КАССР (п. 53); Народные Комиссариаты и Управления Крымской Автономной Социалистической Советской Республики, созданные для непосредственного руководства отдельными отраслями государственного управления, входящие в круг ведения СНК(п. 57).

В соответствии с п. 71, власть на местах осуществляли органы местной власти: Районные Съезды Советов – органы высшей власти в пределах соответствующей территории (района) (п. 72); Районные Исполнительные Комитеты – высший орган советской власти на территории соответствующего района в период между Районными Съездами советов. Они ответственны перед съездом, их избравшим, и подчинены ЦИК, его Президиуму и СНК КАССР (п. 77); Городские и сельские Советы Депутатов, которые создаются для осуществления текущей работы (п. 85-88).

Порядок формирования органов власти не изменился, они по-прежнему функционировали в системе жесткого подчинения. Изменился только круг их полномочий в связи с расширением предмета ведения автономии.

Конституция 1929 г. существовала не долго. Принятие в 1936 г. новой Конституции СССР послужило фундаментом для утверждения новых Конституций союзных и автономных республик. В рамках этого процесса 4 июня 1937 г. IX чрезвычайный Съезд Советов Крымской Автономной Советской Социалистической Республики утвердил новую Конституцию автономии [6]. Именно в этой Конституции последовательно применяется термин «государственный». Уже в 1 статье Крымская АССР определялась как «социалистическое государство рабочих и крестьян». Вводится понятие крымского

гражданства, хотя и в неразрывном единстве с гражданством СССР. Глава II называлась «Государственное устройство», а глава III – «Высшие органы государственной власти Крымской АССР». Следует указать, что структура этих органов строилась в соответствии с общей схемой организации власти в СССР. Отменялись Съезды Советов и Центральный Исполнительный Комитет, вместо них «высшим органом государственной власти Крымской АССР» провозглашался Верховный Совет Крымской АССР, который определялся еще и «единственным законодательным органом Крымской АССР» (ст.21).

Органом государственного управления в автономии признавался Совет Народных Комиссаров – высший исполнительный и распорядительный орган государственной власти КАССР, который подотчетен Верховному Совету, а в перерывах между сессиями - Президиуму Верховного Совета (ст. 38-39). Он издает постановления и распоряжения, обязательные к исполнению на всей территории автономии, на основе и во исполнение законов СССР, РСФСР и Крымской АССР, постановлений и распоряжений Совета Народных Комиссаров СССР и РСФСР, и проверяет их исполнение (ст. 40-41). Имеет право отменять и приостанавливать решения и распоряжения исполнительных комитетов районных и городских Советов депутатов трудящихся (ст. 43).

Органами государственной власти в районах, городах, поселках, селах, деревнях являются Советы депутатов трудящихся, которые избираются соответственно трудящимися района, города, поселка, села, деревни сроком на два года (ст. 49-50). Они руководят культурно-политическим и хозяйственным строительством на своей территории, устанавливают местный бюджет, руководят деятельностью подчиненных им органов управления, обеспечивают охрану общественного порядка, обеспечивают соблюдение законов и охрану прав граждан (ст. 51). Советы принимают решения и дают распоряжения в пределах их компетенции (ст. 52). Исполнительными и распорядительными органами районных, городских, поселковых и сельских Советов являются избираемые ими председатель, его заместитель и секретарь (ст. 54). Исполнительный орган Советов подотчетен Совету, его избравшему, и исполнительному органу вышестоящего Совета депутатов трудящихся (ст. 60).

Таким образом, мы видим, что автономия наделялась государством всеми внешними признаками государственности. На ее территории функционировали органы власти, обладавшие государственным статусом. Система этих органов строилась в соответствии с принципами иерархии. Автономия носила территориальный характер, который опирался на принцип равенства всех национальностей, проживающих в Крыму. Русский и татарский языки обладали равным статусом. Что касается специфики наделения автономией Крыма, то есть основания рассматривать образование Крымской ССР в контексте общей национальной политики, проводившейся советской властью и коммунистической партией в первое послереволюционное десятилетие. В стране доминировала ленинская концепция решения

национального вопроса путем создания национально-государственных и национально - территориальных образований различных уровней. Крым не являлся исключением. Прежде всего, это касалось представительства крымских татар в органах власти, развития культуры и образования на крымскотатарском языке. Крымско-татарские национальные элементы были использованы в символике (флаге, гербе) автономной республики.

Вместе с тем, нельзя не обратить внимание на тот факт, что в отличие от других автономий название Крымской ССР не связано с «титульной» нацией (крымскими татарами), носители которой, по переписи 1939 г., составляли всего 19,4 % от общего числа населения полуострова [17: 27-30]. Необходимо также учесть, что в числе 16 районов Крыма, существовавших в 30-е годы, были выделены как национальные: один немецкий, один еврейский, один украинский, пять татарских. Остальные восемь районов – смешанные [18: 22].

Приведенные данные подчеркивают, что Крымскую АССР нельзя представлять как крымскотатарское национально-государственное образование.

Крымская автономия просуществовала вплоть до 1944 г. Очевиден тот факт, что первопричиной современных крымских противоречий, претензий и обид стала насильственная депортация крымских татар и других народов 18 мая 1944 г., мотивированная их предательскими действиями в годы оккупации Крыма немецко-фашистскими войсками. Как известно, согласно Постановлению Государственного Комитета Обороны СССР № 5859 сс от 11 мая и № 5984 от 02 июня 1944 г., с территории Крыма было выселено 183 тысячи татар, главным образом в Узбекскую ССР и в некоторые другие районы страны. Со спецпоселения они освобождены в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 28 апреля 1956 г. № 135/42 без возвращения конфискованного при выселении имущества и без права возвращения в места, откуда были выселены. Наряду с этим, Постановлением Совета Министров УССР от 15 декабря 1956 г. № 1501-050 «О расселении татар, немцев, греков, болгар, армян и др. лиц, ранее проживавших в Крымской области, которые возвращаются из мест спецпоселения», им запрещалось проживать в Запорожской, Одесской, Херсонской, Николаевской, Крымской и Закарпатской областях. Ограничения в проживании на территории Крымской области из бывших спецпоселений, из числа татар, отменены Указом Президиума Верховного Совета СССР от 5 сентября 1967 г. № 1861-УП «О гражданах татарской национальности, проживавших в Крыму» и Постановлением Президиума Верховного Совета СССР «О порядке применения ст.2 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 28 апреля 1956 г.» [26].

В конце 1967 и весной 1968 гг. в, отмечался массовый приезд в область татар, основной целью которых было выяснить возможность организованного переселения, прописки и трудоустройства. По состоянию на 1 декабря 1969 г., в области прописаны 2365 лиц татарской национальности, в том числе 1241 взрослых и 1124 ребёнка. Из них 1713 человек (789 взрослых и 915 детей) прибыли в область в порядке планового переселения и 625 человек (443

взрослых и 209 детей) - в индивидуальном порядке [26].

В последующем массовое возвращение татар в Крым началось после 1987 г., и сегодня, по результатам переписи населения 2002 г., в Крыму проживает 2337 тыс. человек, представляющих 125 национальностей и народностей, в том числе 58,5% (1180,4 тыс.) русских, 24,4 % (492,2 тыс.) украинцев и 12,1% (243,4 тыс.) крымских татар [5].

Очевиден тот факт, что вопрос о воссоздании автономии на территории Крыма возник именно в период массового возвращения сюда депортированных. 20 января 1991 г. состоялся обще крымский референдум по вопросу о восстановлении автономной республики в Крыму, и, учитывая его результаты, 12 февраля 1991 г. был принят Закон УССР «О восстановлении Крымской Автономной Советской Социалистической Республики», вновь созданному Верховному Совету Крымской АССР было поручено подготовить Конституцию автономной республики.

На тот момент за воссоздание Крымской АССР высказалось 93,26 % жителей Крыма. В голосовании приняло участие 81,37 % населения из числа граждан, внесенных в списки (1,441 млн.) [19]. Референдум бойкотировался большинством крымских татар, которые изначально были не согласны с территориальным принципом воссоздания автономии. Данная акция имела скорее демонстративно-политический характер, так как численное соотношение этносов не могло повлиять на результаты референдума.

При опросе 320-и симферопольцев, проведенном службой социологии «КБ-САМ» в 2001 г., также не учитывался национальный фактор. На вопрос о том, как бы граждане теперь проголосовали на референдуме, 40% респондентов ответили, что снова бы высказались за автономию полуострова, 23% - против, 19% ответили, что не пошли бы голосовать и 18 % - затруднились с ответом [20]. Таким образом, сегодня, за автономию Крыма высказалось едва около 40%. Следует подчеркнуть, что результаты опроса группы граждан столичного города, без учета социального положения и национальности, не могут в полной мере отражать истинной картины.

Как известно, после восстановления автономии Крыма возникла проблема разделения полномочий между Крымом и Украиной. 29 апреля 1992 г. был принят Закон Украины «О статусе Автономной Республики Крым», который фактически и определил пределы разграничения полномочий между Украиной и АРК. 5 мая 1992 г. Верховный Совет Крымской АССР провозгласил «Акт государственной самостоятельности Республики Крым», а на следующий день была утверждена Конституция Республики Крым [7: Ст. 259], которая стала первым документом определившим не только отношения между центром и автономной республикой, но и между органами власти внутри автономии.

Характерной особенностью этой Конституции было основание в автономии института Президента и Конституционного Суда, определение статуса органов власти автономии как органов государственной власти и построение отношений между Крымом и Украиной на основе двух суверенных государств. Согласно ст. 5 Конституции Автономной Республики Крым,

организация и деятельность государственных органов Республики Крым основаны на разделении властей на законодательную, исполнительную и судебную; на разграничении полномочий между органами государственной власти, территориального и местного самоуправления. Законодательная, исполнительная и судебная власть связаны Конституцией и Законами Республики, в пределах своих полномочий действуют самостоятельно, взаимодействуя между собой и уравновешивая друг друга.

Ст. 103 Конституции Республики Крым к Высшим органам государственной власти в республике относила Верховный Совет Крыма (Парламент), Президента Республики Крым, Правительство, Конституционный Суд Крыма, Верховный Суд Крыма. Правосудие в Республике Крым осуществлялось только судами в порядке и формах конституционного, гражданского, административного, арбитражного и уголовного судопроизводства (ст. 133). Судебная система республики состояла из Конституционного Суда, Верховного Суда, районных (городских) судов, Арбитражного Суда (ст. 135).

Такая Конституция не устраивала Украину, потому что шла в разрез с внутринациональным законодательством, и после согласования вопросов статуса и полномочий Республики Крым 30 июня 1992 года был принят Закон Украины «О внесении изменений и дополнений в Закон Украины «О статусе Автономной Республики Крым», в соответствии с которым последний переименован в Закон Украины «О разграничении полномочий между органами государственной власти Украины и Республики Крым», в него внесены существенные изменения. 25 сентября 1992 г. положения закона включены в Конституцию Республики Крым [22: Ст.10]. Этим законом Республика Крым наделялась широкими полномочиями. В соответствии с Законом, Республика Крым имела высшие законодательный и исполнительный органы, полномочия по созданию и формированию органов судебной власти республики, определению порядка организации и деятельности органов власти в целом, а также органов местного самоуправления и объединения граждан. Законом предусматривалось право собственности Республики Крым на землю и природные ресурсы.

Весной 1994 г. были избраны Президент Крыма и Верховный Совет Крыма нового созыва, которые фактически прекратили диалог с органами государственной власти Украины. 20 мая 1994 г. Верховным Советом Крыма восстановлено действие Конституции Крыма в редакции от 6 мая 1992 г., т.е. без положений Закона Украины «О разграничении полномочий между органами государственной власти Украины и Республики Крым», в результате чего, утрачены полномочия, предоставленные этим Законом. Начался длительный период конфронтации между Президентом Крыма и Верховным Советом Крыма, между органами власти Республики Крым и Украины. Указом Президента Крыма от 9 сентября 1994 г. «Об организации государственного управления в Республике Крым в период подготовки и проведения референдума по проекту Конституции Республики Крым», была приостановлена деятельность Верховного Совета Крыма и органов местного самоуправления.

17 марта 1995 г. Верховной Радой Украины отменены Конституция Крыма и большинство нормативно-правовых актов Республики Крым, признан утратившим силу Закон Украины «О разграничении полномочий между органами государственной власти Украины и Республики Крым». Верховному Совету Автономной Республики Крым вновь поручено разработать и принять Конституцию Автономной Республики Крым и представить ее на утверждение Верховной Радой Украины.

1 ноября 1995 г. была принята новая Конституция Автономной Республики Крым, в соответствии с которой организация и деятельность республиканских органов власти основывались на принципе разделения на законодательную, исполнительную и судебную; на разграничении полномочий между органами республиканской власти и местного самоуправления [23: Ст.977].

Власть в автономии осуществляется: органами государственной власти автономии в лице Верховного Совета Крыма как законодательного органа, на который возлагается принятие законодательных актов и осуществление парламентского контроля за исполнением Конституции и законов Республики Крым и Правительства Крыма, которое является высшим органом исполнительной власти в Республике, возглавляется Премьер-министром и ответственно перед Верховным Советом Крыма. Судебная власть в Республике осуществляется в порядке, определяемом Конституцией и законами Украины. Конституция и законы Республики Крым применимы к вопросам, отнесенным к ведению Республики Крым. Правосудие в Республике Крым осуществляется только судами в порядке и формах гражданского, административного, арбитражного и уголовного судопроизводства [23: Ст. 977].

Этот этап взаимоотношений органов власти в Крыму просуществовал не долго, так как 28 июня 1996 г. была принята Конституция Украины, раздел X которой определил перечень полномочий АРК [11]. Постановлением Верховной Рады Украины от 10 декабря 1997 г. Верховной Раде АРК было предложено представить на утверждение Верховной Рады Украины Конституцию АРК как единый целостный документ, соответствующий Конституции Украины 1996 г. Со стороны центральных органов государственной власти Украины отрицались полномочия Автономной Республики Крым, предоставленные ей до вступления в силу новой Конституции Украины. По существу встал вопрос о разработке и принятии новой Конституции Автономной Республики Крым.

21 октября 1998 г. Верховной Радой Автономной Республики Крым принята Конституция автономии, которая утверждена Верховной Радой Украины 23 декабря 1998 г. [9]. 31 декабря 1998 г. Президент Украины подписал Закон Украины «Об утверждении Конституции Автономной Республики Крым», после чего она была опубликована в официальных изданиях Украины и вступила в силу. В ее основу положен определенный Конституцией Украины статус Автономной Республики Крым и ее органов власти. Правовое положение автономии концептуально изменено с позиции суверенного государства на автономную республику, обладающую самостоя-

тельностью в решении вопросов, отнесенных к ее ведению Конституцией и законами Украины. Статус органов государственной власти АРК заменен на органы власти автономии без определения их правовой природы. В соответствии с Конституцией Украины, данные институты получили и новые названия: Верховная Рада и Совет Министров Автономной Республики Крым. В то же время, сохранено право самостоятельности в решении ряда вопросов, входящих в ее компетенцию.

Решение на конституционном уровне вопроса о статусе Автономной Республики Крым прекратило «войну суверенитетов» и поставило на первый план вопрос о соблюдении органами государственной власти гарантий статуса и полномочий Автономной Республики Крым. При положительном решении этого вопроса, опыт Украины и Крыма может быть использован в других государствах.

Действующая Конституция сняла противоречия в части противостояния институтов власти и юридически отрегулировала проблемы ее взаимодействия, но национальная проблема, а также проблема соответствия определенного статуса автономии полностью осталась.

На основе вышеизложенного, можно сделать следующие выводы: 1) на протяжении тысячелетий Крым обладал широкой автономией в составе политических образований и государств, которая под влиянием внешних факторов периодически утрачивалась, но в дальнейшем вновь восстанавливалась в силу объективных внутренних и внешних причин; 2) статус автономии всегда определялся в соответствии с территориальным признаком, в связи с чем современные требования о восстановлении в Крыму национальной автономии являются необоснованными; 3) статус органов власти автономии изменялся в соответствии с существовавшими Конституциями и особенностями времени: в 1921 г. он менялся дважды с органов государственной власти на органы Центральной власти Автономной Крымской ССР; в 1929 г. после принятия новой Конституции статус органов власти автономии не изменился, и они по-прежнему определялись как органы Центральной власти Автономной КССР; в 1937 г. органы власти автономии определялись как органы государственной власти, да и сама автономия обладала широкими полномочиями; после восстановления автономии в 1991 г. статус ее органов власти не определялся однозначно, в своем развитии они прошли от органов государственной власти (по Конституции 1992 и 1995 гг.) до органов власти автономии без определения их правовой природы (по Конституции 1998 г.).

ЛИТЕРАТУРА: *1 Борьба за советскую власть в Крыму. Сборник документов. - Симферополь, 1957.-т.1 2. Государственный архив АРК.-Ф.Р.-1188, оп.3, д. 200, л.152. 3.Грач Л. Автономная Республика Крым в политической системе современной Украины/Віче, 1999.-№4. 4.Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - Симферополь: Таврия,- 1997.- 352 с. 5.Комсомольская правда в Украине. 10 января 2003 г. 6.Конституция (Основной Закон) Крымской Автономной Советской Социалистической Республики.- Симферополь, 1938.*

7.Конституция Автономной Республики Крым / Ведомости Верховного Совета Автономной Республики Крым,1992.-№7.-Ст.259. 8.Конституция Автономной Республики Крым от 01.11.95 / Сборник законодательства Республики Крым,1995.-№ 12.-Ст.977. 9.Конституция Автономной Республики Крым от 21 октября 1998 г: утв. Законом Украины от 23 декабря 1998 года. / Ведомости Верховной Рады Украины, 1999.- № 5-6-.- С.43. 10.Конституция Крымской АССР и положения, постановления и инструкции о строении органов власти Крымской АССР, объеме их прав и круге деятельности. Выпуск 1.- Симферополь: ЦИК Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и краснофлотских депутатов Крымской АССР, 1930. 11.Конституция Украины: принята на пятой сессии Верховной Рады Украины 28 июня 1996.- К.: Юринком, 1996.-80 с 12.Копиленко О. До проблеми правового статусу Автономної Республіки Крим /Вісник Академії правових наук України, 1998.-№1. 13.Копиленко О. Проблеми правового статусу Автономної Республіки Крим у рішеннях Конституційного Суду України / Вісник Академії правових наук України, 1999.-№2. 14.Копиленко О., Копиленко М. Межі компетенції: (Проблеми правового статусу Криму, пошук варіантів) / Політика і час,1996.-№11 15.Копиленко О.Л. Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації.-К.: Таксон, 2001.-362с; 16.Кравцова Л.И. Поднимался ли вопрос об автономии Крыма до 1921 г?/ Крымская АССР (1921-1945).-сост..Горбунов Ю.И.- Симферополь: Таврия, 1990 17.Крым многонациональный/ сост. Степанова Н.Г..- Симферополь: Таврия, 1988. 18.Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Горбунов Ю.И.. - Симферополь: Таврия, 1990. 19.Крымская правда. - 1991.- 22 января. 20.Крымская правда. 2001.18 января. 21.Крымскотатарское национальное движение. Т.II – М., 1992 г. 22.О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Крым: Закон Республики Крым / Ведомости Верховного Совета Крыма, 1993.- № 1.- ст.10. 23.Сборник законодательства Республики Крым, 1995.- № 12.- С.977 ; 24.Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства Крымской Социалистической Советской Республик, 1922.-№ 1 (1 февраля).- С.1. 25.Тодыка Ю.Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики: монография.- Х.: Факти, 2000. - С.21-26, 590-593. 26.Центральний державний архів громадських об'єднань України, фонд № 1, оп.25, справа 218.

МАЗУР А. П. (г. Симферополь)

ВКЛАД И. ПЕТРУНКЕВИЧА В РАЗРАБОТКУ КОНЦЕПЦИИ ФОРМЫ ГОСУДАРСТВА

Проведение политико-правовой реформы в Украине на современном этапе вызвало необходимость исследования проблем, связанных с формой государства, изучения политико-правового наследия. Большой интерес в этом плане представляют идеи либеральных демократов конца XIX – начала XX ст., в частности И. Петрункевича, внесшего большой вклад в разработку концепции правового демократического государства. И. Петрункевич стоял у истоков либерального движения в Украине. Он боролся за преобразование России (в то время абсолютной монархии) в конституционную монархию, а впоследствии - постепенного эволюционирования ее в демократическую республику с президентским правлением, выступал за создание в России правительства, ответственного перед парламентом.

Трудность исследования наследия И. Петрункевича заключается в том, что он оставил после себя всего несколько работ: «О русской интеллигенции» [10], «Из записок общественного деятеля» [17], «Ближайшие задачи земства» [15], «Война и наши задачи» [16], да и те давно стали библиографической редкостью. Отдельные сведения о взглядах И. Петрункевича имеются в трудах современных ученых: О.Скакун [20], О. Мироненко [7], Найдиса С.М. [8], Ю. Колкера [4], о нем упоминается в воспоминаниях его современников: П. Милюкова [5,6], С. Витте [1], М. Вишняка [2], Д. Шуба [23]и др. Но комплексное исследование его деятельности вообще не проводилось.

Основными источниками для раскрытия данной темы служат политико-правовые документы, которые были разработаны либо самим И. Петрункевичем, либо при его непосредственном участии: проект «Основного закона Российской империи» [12], Адрес Черниговского земства, законопроекты о свободе печати, избирательного закона, законопроект по аграрному вопросу, Адрес I Государственной Думы на речь Государя [13], Выборгское воззвание, а также программа «Союза Освобождения» [18] и «Конституционно-демократической партии» [19].

И. Петрункевич был родом из дворянской семьи, после окончания в 1866 г. юридического факультета перед ним были открыты все дороги, однако И. Петрункевич выбирает работу земского гласного. С первых дней, увидев несостоятельность государственного устройства России, он призывает к демократизации общества: «В настоящее время земство должно написать на своем знамени три положения: свободу слова и печати, гарантия личности и созыв Учредительного собрания» [14]. В 1879 г. он пишет (без подписи) «Ближайшие задачи земства». В них он излагает программу преобразования российской абсолютной монархии в конституционную. Последняя представлялась ему нейтральной силой, независимой от частных вопросов, и поэтому лучшей из политических форм. Будучи сторонником

эволюционного развития России, земцы-конституционалисты рассматривали реформы в политической сфере как неизбежную историческую необходимость. Выступая против Н. Михайловского, который в либерально-народническом духе утверждал, «что народу нужна не конституция, а земля», И. Петрункевич подчеркивал: «Без политических реформ никакие социальные преобразования невозможны» [20: 108]. В его концепции первостепенное значение придавалось вопросу о политическом представительстве. В качестве руководящих начал во всех сферах социальной и политической активности, в том числе и деятельности органов верховной власти, выдвигался принцип участия народа в решении своей судьбы: «общий совет представителей народа только тогда станет истинным выразителем интересов народа, когда он будет организован самим народом» [15: 434], - записано в ближайших задачах земства. Это положение выражало стремление земских либералов получить долю участия в государственном управлении через представителей, избранных от народа. В «Ближайших задачах земства» впервые присутствует не идея расплывчатого конституционализма, которую прямо или косвенно выдвигала либеральная буржуазия России и Украины, а конкретное, вполне определенное указание на необходимость созыва Учредительного собрания как представительного органа народа. В «Ближайших задачах земства» прозвучал не только призыв созвать учредительное собрание, но и смелое требование отказаться от конституции, данной «сверху» царем, принять ее из рук представительного органа. «...Мы не должны быть фигурантами в конституционной комедии, а, отвергнув всякую конституцию, данную сверху, будем настаивать на созыве Учредительного собрания» [15: 434]. Довольно принципиально он высказывался по вопросу соотношения власти монарха и представительного органа. Он признавал законодательный характер будущего представительного органа, что должно было превратить Россию в конституционную монархию.

В 1903 г. по инициативе И. Петрункевича была создана нелегальная организация «Союз освобождения», ближайшей целью которого была ликвидация самодержавия, установление правового государства и проведение политических реформ. На земском съезде, проходившем 6-9 ноября 1904 г., «Союз освобождения» требует демократических свобод (слова, печати, собраний, союзов, вероисповедания), гражданского равноправия, гарантий неприкосновенности личности, жилища созыва народного представительства с законодательными функциями. В отличии от «Ближайших задач земства», где указывалось на желательность принятия конституции представительным органом (Учредительным собранием), в программе «Союза освобождения» «коренное преобразование государственного строя» усматривалось в альтернативе: либо путем дарования конституции сверху, то есть октроирования, либо через представительный орган. При этом речь шла о совместной борьбе земцев и либеральной интеллигенции «мирными средствами законной борьбы за право» [11: 129]. Русско-японская война (1904-1905 гг.) еще более обнажила недостатки самодержавия. Председатель Совета «Союза освобождения» И. Петрункевич и член Совета П. Долгоруков в

прокламации «Народ и война», появившейся осенью 1904 г. в разных городах России, осуждали войну и призывно требовали принятия конституции: «Долой самодержавие! Да здравствует конституция!» [22: 226]. Во время русско-японской войны левые земцы не только не сняли лозунг установления «правового порядка», но усилили его требованием избавить Россию от позора военных поражений прогнившего самодержавия. Земцы рассуждали следующим образом: от царизма за поражение в войне уместно потребовать плату – конституцию. Именно в таком ключе была написана И Петрункевичем статья «Война и наши задачи» в легальной газете «Право», где он заявил, что война предельно четко поставила вопрос о неизбежности введения в стране правового строя с конституцией и законодательным выборным органом, т.е. идти по тому же пути, которым шли и идут страны Запада: «...вне правового порядка и обеспечивающих его гарантий невозможно правильное развитие. Только в законности и свободе мы найдем условия могущества и величия нашей Родины» [16: 1955]. Программа «Союза Освобождения» легла в основу программы Кадетской партии. Окончательно Кадетская партия сформировалась на II Съезде (Петербург, 5-11 января 1906 г.), уточнившем программу. На II Съезде в программу было внесено, что Россия должна быть конституционной и парламентской монархией, государственное устройство России определяется Основным Законом» [14: 203]. Генеральной линией партии было стремление противопоставить революции мирное конституционное развитие государства, овладеть революционной стихией, ввести ее в русло закономерной социальной реформы. Изучение деятельности конституционно-демократической партии показывает, что наиболее реальные шансы трансформации России по парламентскому пути обозначились в 1905-1906 гг. в период подготовки и деятельности I Государственной Думы. В ее работе принимало участие более десятка партий и групп, однако, возможность политического успеха в сочетании с идей конституционализма и традиционной монархической власти связывалась, прежде всего, с конституционно-демократической партией. Первым серьезным политическим действием Думы можно считать составление известного «Адреса» на речь Государя перед депутатами, в разработке которого И. Петрункевич принимал самое активное участие. Помимо требований демократических преобразований в России, прозвучало требование о создании правительства, ответственного перед Думой или пользующегося его доверием. В проекте «Адреса», который был оглашен от имени специальной комиссии В. Набоковым 2 мая 1906 г., говорилось «Только министерство, пользующееся доверием большинства Думы, может укрепить доверие к правительству, и лишь при таком доверии возможна спокойная и правильная работа Государственной Думы» [13: 7]. Таким образом, еще сто лет назад из уст либералов во главе с И. Петрункевичем (председателем кадетской фракции в Думе) прозвучало требование о создании парламентского правительства, назначаемого парламентом и ответственного перед ним. Это требование нисколько не утратило своей актуальности и сегодня. Оно созвучно с важнейшим положением конституционной реформы, которую предлагает

провести Президент Украины Л. Кучма.

И. Петрункевич до завершения своей политической деятельности (в 1917 г. он был выведен из состава ЦК Кадетской партии по возрасту) настаивал на эволюционном развитии государственного строя России. Он был принципиальным противником государственного переворота. И уже после революции 1917 г. в п.13 Программы Конституционно-демократической партии вносятся изменения: «Россия должна быть демократической республикой. Законодательная власть должна принадлежать народному представительству. Во главе исполнительной власти должен стоять президент республики, избираемый на определенный срок народным представительством и управляющий через посредство ответственного перед народным представительством министерства» [14].

Итак, взгляды И. Петрункевича на государственное устройство России эволюционировали от конституционной монархии до демократической парламентарной республики. И Петрункевич всю свою жизнь пытался отстаивать демократические свободы. Будучи в 1879 г. председателем мирового съезда, он требует свободу слова, печати; в «Ближайших задачах земства» он рассматривает обеспечение политических свобод в тесной связи с конституционным правлением, основанным на такой конституции, которая закрепила бы разделение власти между исполнительным и законодательным органами, установила бы ответственность исполнительной власти перед законодательной. Будучи председателем «Союза освобождения», он разрабатывает программу, в которой требует демократических свобод (слова, печати, собраний, союзов, вероисповедания), гражданского равноправия, гарантий неприкосновенности личности и жилища. При участии И. Петрункевича разрабатывается Программа Конституционно-демократической партии, в которой говорится о равенстве всех граждан без различия пола, вероисповедания и национальности, провозглашается свобода слова, печати, информации. Кстати, программные установки Конституционно-демократической партии были развиты в соответствующем тексте законопроекта о печати, внесенного партийной фракцией на рассмотрение в I Государственную Думу. Первый раздел законопроекта «О свободе печати» декларировал: «Печать свободна. Цензура отменяется безусловно и навсегда. Свобода печати подлежит только тем ограничениям, которые установлены настоящим законом... Всякое произведение печати, за исключением запрещенных приговором суда, должно подлежать свободному обращению в стране» [3]. И. Петрункевич также отстаивал право на союзы и собрания: «Всем российским гражданам предоставляется право устраивать публичные собрания как в закрытых помещениях, так и под открытым небом для обсуждения всякого рода вопросов... Все российские граждане имеют право составлять союзы и общества, не спрашивая на то разрешения» [14: 203].

И. Петрункевич в течение всей своей жизни отстаивал идеи конституционализма. Единственно верной формой правления ему виделась сначала конституционная монархия, затем парламентская демократическая республика. И. Петрункевич никогда не был сторонником насильственных преоб-

разований государственного строя. Все свои силы он отдал борьбе за справедливое устройство общества, за торжество закона.

ЛИТЕРАТУРА: *1. Витте С.Ю. Воспоминания в 3-х т. - Москва, 1960; 2. Вишняк М. Годы эмиграции 1919-1969. Hoover Institution Press Stanford University. - Stanford, California, 1970; 3. ГАРФ. Ф.579, оп. 1 Д. 893, л.1; 4. Колкер Ю. Иван Петрункевич (1844-1928): Из записок общественного деятеля / Вестник -1998. - №№24(205), 26(207), 1999. - №№ 1(208),3(210), http://www.vestnik.com. 5. Милюков П.Н. Воспоминания в 2-х т. - Нью-Йорк, 1955; 6. Милюков П.Н. Три попытки. К истории русского лжеконституционализма. - Париж, 1921; 7. Мироненко О. Іван Петрункевич як фундатор ідеї новітньої Європейської моделі судової конституційної юстиції /Вісник Академії правових наук України, 2001. - №1. С. 72-85.; 8. Найдис С.М. И.И. Петрункевич в России и эмиграции / Новый исторический вестник, 2002. - №4 (9); 9. Неопартизаны против Плеханова / Народная воля http:// narovol.narod.ru; 10. О русской интеллигенции в кн.: Пасманик Д.С. Революционные годы в Крыму. – Париж, 1926; 11. Организация и платформа демократической партии / Освобождение. - Штутгарт; Париж, 1904. - № 58. - С.129-130; 12. Основной закон Российской империи. Проект русской конституции, выработанной одним политическим деятелем с мотивами. Вып. II. - Париж, 1905; 13. Ответный Адрес Государственной Думы. - Спб., 1906; 14. Памяти Виктора Александровича Гольцева. Сатьи, воспоминания, письма. - М., 1910. - 302 с.; 15. И. Петрункевич Ближайшие задачи земства (1879) / Юбилейный земский сборник 1864-1914. - Спб., 1914. - С.429-436; 16. И. Петрункевич Война и наши задачи / Право, 1904. - №41. - С.1951-1955; 17. И. Петрункевич Из записок общественного деятеля. Воспоминания. - Прага, 1934. - 466 с.; 18. Программа «Союза освобождения» / Первый штурм. Манифест политических сил. – М., 1990. - С. 461-465. 19. Программа конституционно-демократической партии. Антология мировой политической мысли в 5-ти т. Vт. Политические документы. М.: «Мысль», 1997. – С.202-206; 20. Скакун О.Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861 –1917 гг.) / Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. - Харьков, 1987.- 406 с.; 21. Хуторской В.Я. История России. От Рюрика до Ельцина. – Москва: «Новый век», 1998; 22. Шацилло К.Ф. Русский либерализм накануне революции 1905-1907 гг. - М.: Наука, 1985. - 347 с.; 23. Шуб Д. Политические деятели*

МАКАРЧУК В. С. (м. Львів)

ПИТАННЯ АВТОНОМІЇ ГАЛИЧИНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.

У XX ст. ідея автономії Галичини висувалася різними політичними силами. Причому на увазі малася автономія як у складі Австро-Угорщини, так згодом і Другої Речі Посполитої, а у роки Другої світової війни – навіть у складі СРСР. Звичайно, той зміст, що його тогочасні політики вкладали у саме поняття «автономії» на різних етапах розвитку цієї політичної ідеї, був досить різним.

Підавстрійська Галичина входила до складу так званого Королівства Галичини і Лодомерії з центром у Львові. Її західну частину становили етнічні польські землі – Малопольща, окремі райони якої лише епізодично входили до складу середньовічного Галицько-Волинського князівства. В цій австрійській Галичині українці і поляки становили трохи більше, ніж по 40 % населення, ще 10 % припадало на євреїв. Проте у Східній Галичині (до її складу входили 50-52 повіти від загального числа 74 повітів Королівства Галичини і Лодомерії) українці становили уже 63-65 %, поляки – близько 23 % і євреї – понад 10 %. Під час революційних подій 1848 р. Головна руська рада висунула ідею поділу Галичини на дві частини й утворення з українських земель Австрії (в т. ч. Буковини й Закарпаття) окремої провінції. Зрозуміло, що український етнічний характер населення такої евентуальної провінції повинен був призвести до надання українцям певних автономних прав у складі Австрії.

У 1867 р. унаслідок австро-угорського компромісу, викликаного кризою монархії Габсбургів після поразки у австро-пруській війні 1866 р., Австрія перетворилася у дуалістичну Австро-Угорську монархію. Польських політиків досягнуті угоди не задовольнили, і вони висунули ідею перетворення Австро-Угорщини у федерацію п'яти країв : Австрії, Угорщини, Чехії, Галичини і Хорватії. Боротьба навколо питання про автономний статус Галичини у складі Габсбурзької монархії завершилась у 1873 р., коли австрійський уряд запровадив прямі вибори до віденського парламенту – Державної ради – й визначив компетенції галицького сейму (останній був створений ще у 1860 р., але згодом призупинив свою діяльність). Він отримав право приймати рішення, що стосувалися культури, освіти і суспільної опіки (поняття культури трактувалися максимально широко, аж до включення до нього культури ведення сільського господарства). Паралельно до автономних політичних інституцій продовжувала діяти австрійська виконавча влада на чолі з намісником. Останній призначався лише у результаті консультацій віденського уряду з польськими послами до Державної ради [1].

У лютому 1914 р. завдяки активним діям греко-католицького митрополита А. Шептицького було укладено польсько-український компроміс, згідно з яким українці повинні були дістати третину місць у галицькому сеймі і пропорційне представництво у різних сеймових комісіях. Вказаний компроміс став певною мірою ударом по планах створення окремої української автономної

одиниці у складі Австро-Угорської імперії, що їх виношувала частина радикальних українських політиків Галичини.

Розвал Австро-Угорської імперії і проголошення 13 листопада 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки, здавалось би, поховали ідею автономії – на руїнах імперії поставали цілком незалежні суверенні держави.

10 вересня 1919 р. переможена Австрія була вимушена підписати Сен-Жерменський договір, згідно з яким зреклася права суверенності над Східною Галичиною. Сувереном її де-юре стали держави Антанти, а Польща – тимчасовим окупантом краю. Згоду на цю окупацію Верховна рада Антанти дала ще 25 червня 1919 р. «з метою захисту прав населення Східної Галичини та його майна від небезпеки, яка загрожує йому від більшовицьких банд» [2].

Наступною ухвалою від 11 липня 1919 р. та ж Верховна рада оговорювала умови мандату на окупацію Східної Галичини Польщею лише як «тимчасового заходу міжнародного характеру» з наступним укладенням угоди, за якою польський уряд мав «забезпечити в міру можливості автономію цій території, як рівно ж і політичну, релігійну та особисту свободу мешканцям». Згідно з означеною ухвалою, державно-політичний статус Східної Галичини мало згодом встановити саме населення на основі «вільного самовизначення», а термін проведення такого плебісциту повинні були визначити «союзні і дружні держави». Саме цю інформацію представники Антанти довели до відома державних установ ЗУНР [3].

Севрський договір 10 серпня 1920 р. передав Польщі Західну Галичину, залишивши Східну Галичину у розпорядженні держав Антанти [4].

Польсько-радянський Ризький мирний договір 1921 р. установив лінію кордону між Польщею та Українською СРР. Стаття 4 цього договору зобов'язувала обидві сторони забезпечити вільний розвиток культури та мови для білорусів і українців у межах Польщі та поляків у межах БСРР та УСРР. Власті Другої Речі Посполитої зухвало проігнорували цю умову, оскільки вже у червні 1922 р. сейм країни відхилив проект територіальної автономії Східної Галичини, висунутий ППС, і після цього до питання про автономію так ніколи й не повертався. Згодом розгорнувся масштабний наступ на українське шкільництво, просвіту, церкву, своєрідними піками котрого стали т. зв. пацифікація у вересні 1930 р. та міні-пацифікація 1938 р.

Тим часом Польща намагалася перетворити свою, санкціоновану Версальською конференцією, тимчасову окупацію Східної Галичини на міжнародно-правове визнання входження краю до складу Другої Речі Посполитої де-юре.

14 березня 1923 р. Рада послів Антанти на пропозицію Мусоліні схвалила рішення, яким визнавала за Польщею «суверенне право» на володіння Східною Галичиною. Одночасно Польща прийняла на себе зобов'язання надати місцевому населенню автономію. Як відомо, це зобов'язання так ніколи і не було виконане. Більше того – сейм навіть не звертався (після 1922 р.) до цього питання. В українській суспільній думці 20-30-х рр. пункт про автономію сприймався як обов'язковий. Тому до 1939 р. тут домінувала думка, що Польща не виконує прийняті на себе зобов'язання [5]. Поза сумнівом, ця обставина

серйозно стимулювала український національно-визвольний рух – як у його легальних проявах (УНДО та ін. західноукраїнські політичні партії, а також греко-католицька церква), так і у діяльності підпільних структур УВО-ОУН. В черговий раз питання автономії Галичини постало у роки Другої світової війни. Спочатку цю ідею у червні-липні 1941 р. висунув емігрантський польський уряд В. Сікорського.

Напад фашистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. кардинально вплинув на розстановку військово-політичних сил у Європі й світі. Вже у день гітлерівського нападу про свою підтримку Союзу РСР оголосила Великобританія, добою пізніше це ж зробив уряд США. Емігрантський уряд Польщі, який з червня 1940 р. перебував у Лондоні фактично на утриманні британських властей, відразу ж визначив свою зацікавленість у антифашистському співробітництві з Москвою. Найважливішою проблемою двосторонніх відносин залишалося питання про державно-правовий статус тих земель міжвоєнної Другої Речі Посполитої, які після 17 вересня 1939 р. увійшли до складу СРСР: Західної Білорусії, Західної України та Віленщини. Радянсько-польські переговори розпочалися у Лондоні 5 липня 1941 р., але ще до цієї дати сторони зробили все можливе, аби з'ясувати, наскільки далеко їхні майбутні партнери по переговорах готові йти у питанні про евентуальні післявоєнні кордони.

27 червня 1941 р. представник агенції ТАРС у Лондоні М. Ротштейн заявив радникові польського посольства у Англії М. Літауерові, що демократична Польща, яку хоче відновити ген. Сікорський, і з якою СРСР хоче бути у найтісніших відносинах, мусить забути про попередню політику великої держави і прийняти принцип національної автономії на етнографічних теренах Польщі [6]. Як відомо, за радянських часів агенція ТАРС була, так би мовити, неофіційним виразником офіційної позиції Кремля. Більшість заяв цієї агенції власноручно складалися Й. Сталіним, як це було, наприклад, із сумно відомою заявою ТАРС від 14 червня 1941 р. У польських урядових колах згадану приватну репліку М. Ротштейна, схоже, зрозуміли однозначно. Ним було сказано, що Польщі, за умови її щирого співробітництва з СРСР у боротьбі проти гітлерівської Німеччини, повернуть її східні землі. Після чого – на підтвердження змін у своїй зовнішній і внутрішній політиці – Польща запровадить широку автономію для місцевих національних груп: литовців, білорусів, українців. На цьому питання буде вичерпано.

Важко сказати, наскільки «офіційним» у даному випадку був представник агенції ТАРС. Можливо, М. Ротштейн навіть висловив свою приватну думку. Відомо, наприклад, що вже 3 липня 1941 р. радянський посол у Лондоні І. Майський отримав наступні інструкції: «... ми стоїмо за створення незалежної Польської держави, у границях національної Польщі, включаючи деякі міста і області, що нещодавно відійшли до СРСР, причому питання про характер державного режиму Польщі Радянський уряд вважає внутрішньою справою самих поляків» [7]. У пізнішій радянській літературі містилася вказівка на те, що І. Майський вже у липні 1941 р. був орієнтований радянським урядом у переговорах з поляками взяти за основу післявоєнного кордону між обома державами т. зв. лінію Керзона, яка приблизно відповідала етнічним реаліям

[8]. Як бачимо, офіційні радянські джерела ідею врегулювання польсько-радянських стосунків шляхом «повернення» Польщі її міжвоєнних східних територій за умови надання автономії місцевому населенню навіть не згадують.

Для нас важливо інше – те, як сприйняли заяву М. Ротштейна діячі польської еміграції, і, що ще важливіше, як це вплинуло на подальші польсько-радянські стосунки. Схоже, оточення В. Сікорського влітку 1941 р. щиро вважало, що радянська непоступливість на переговорах, у випадку, якщо польська сторона виявить твердість, може бути пом'якшена, і Кремль повернеться до ідеї післявоєнної автономії віленських литовців, західних українців і західних білорусів у складі Польської держави. Звичайно, ці розрахунки з висоти сьогодення бачаться дуже і дуже наївними, проте вони до певної міри пояснюють еволюцію ставлення уряду В. Сікорського до ідеї співробітництва з СРСР. Спершу – «кон'юнктурна», за висловом екзильного польського президента В. Рачкевича, польсько-радянська Угода про допомогу у війні проти гітлерівської Німеччини від 30 липня 1941 р. Далі – створення польських збройних сил на території Союзу РСР, призначених для боротьби з гітлерівською Німеччиною на радянсько-німецькому фронті, гучно обставлений візит В. Сікорського до Москви у грудні 1941 р. і підписання низки нових угод. А ще далі – вивід армії Андерса з СРСР, охолодження дипломатичних стосунків і їх розрив унаслідок ініціювання польською стороною міжнародного розслідування обставин катинської трагедії. Усе це свідчить про те, що первісно надії кабінету В. Сікорського на врегулювання польсько-радянських відносин шляхом відновлення довоєнного кордону між обома країнами були доволі сильними і лише з плином часу розвіялися остаточно. Кажуть, що найлегше обманюється той, хто хоче бути обманутим.

Удруге у роки війни ідея автономії Галичини була запропонована В. Молотовим, але мова йшла вже про автономію західноукраїнських земель у складі Союзу РСР.

Радянсько-британські стосунки навесні 1942 р. відзначалися певною взаємною недовірою сторін. У Кремлі вважали, що Великобританія невиправдано затягує з відкриттям другого фронту у Європі (США висловлювали готовність відкрити його уже у 1942 р.). В свою чергу, Лондон всерйоз побоювався перспективи укладення сепаратного радянсько-німецького миру [9]. Свого часу Великобританія і Франція вже ув'язалися у Першу світову війну на боці Росії, а остання через три роки вийшла з цієї війни, уклавши сепаратний мир з центральними державами. Тоді, узимку 1917-1918 рр., на чолі союзної Росії стояв В. Ленін, якого новий радянський керівник Й. Сталін оголосив своїм «учителем», а себе – його «вірним учнем». Відомо також, що до ідеї сепаратного миру на східному фронті у 1942-43 рр. постійно звертався і найближчий союзник А. Гітлера Б. Мусоліні, чинячи постійний тиск на Німеччину.

Навесні 1942 р. Москва і Лондон готувалися до укладення союзного договору між обома державами антигітлерівської коаліції. Суспільна думка в Англії покладала на цей договір великі надії. Існувала навіть небезпека падіння кабінету У. Черчілля у разі невдачі переговорів про союзний договір і заміни його

кабінетом лівого лейбориста С. Кріппса, настроєного відверто прорадянськи [10]. Москва наполягала на тому, що в евентуальний союзний договір має бути включений пункт про взаємне визнання кордонів станом на червень 1941 р. Під тиском уряду польських емігрантів та власної американської полонії категорично заперечував проти цього президент США Ф. Рузвельт.

Офіційний британський історіограф англійської зовнішньої політики періоду Другої світової війни Л. Вудвард стверджував (у радянських публікаціях документів та працях інших західних авторів ці відомості підтвердження поки що не знаходять), що під час переговорів у Лондоні в травні 1942 р. радянський нарком зовнішніх справ В. Молотов з метою добитися згоди британської сторони на бажаний Радянському Союзові післявоєнний західний кордон висунув ініціативу, аби «Західна Україна і Західна Білорусія були включені до Радянського Союзу як автономні республіки» [11]. Є певні підстави довіряти цьому повідомленню добре проінформованого західного автора. Передусім відомо, що власне в умовах сталінського Союзу РСР означала ця сама «автономія». Москві довелося б максимум потратитися на створення бутафорських «урядів» автономних республік без найменших політичних наслідків для місцевого населення. З іншого боку, аргумент «автономії» міг не стільки вплинути на Вашингтон і Лондон (керівники цих країн для себе віддавали звіт, що таке автономія по-радянськи), скільки дозволити Ф. Рузвельту та У. Черчіллю - звісно, за умови зустрічного бажання – заспокоювати суспільну думку власних демократичних країн тим, що Й. Сталін нібито пішов на серйозні поступки.

Більшою мірою пропозиція про надання «автономії» Західній Україні і Західній Білорусії була спрямована до Ф. Рузвельта. По-перше, уже навесні 1942 р. кабінет У. Черчілля був готовий підписати союзний договір з Союзом РСР, у якому б містилося визнання радянських кордонів станом на 22 червня 1941 р., і лише заперечення з боку США стримували ці наміри. Так, під час переговорів з В. Молотовим 22 травня 1942 р. ніхто інший як міністр закордонних справ Англії А. Іден запропонував зберегти усю ту частину проекту, де мова йшла про радянські кордони [12].

Окрім моральних дивідендів Вашингтон обґрунтовано розраховував, що здійснення цього права колоніальними націями дозволить американському капіталу та американській дипломатії різко посилити свої позиції у раніше напівзакритих колоніях європейських держав. До речі, у Лондоні, Парижі, Амстердамі ці американські, як на перший погляд, демократичні ініціативи викликали доволі зрозумілу стурбованість про долю власних колоній.

В. Молотов у травні 1942 р. своєю пропозицією про надання «автономії» Західній Україні та Західній Білорусії демонстративно підігравав американській політиці підтримки «права націй на самовизначення». Проте Вашингтон відмовився проковтнути наживку. 22 травня 1942 р. учасники лондонських переговорів отримали телеграму державного секретаря США К. Хелла, схвалену Ф. Рузвельтом. У ній недвозначно вказувалося, що у випадку підписання радянсько-англійського договору з територіальними статтями, американський уряд опублікує заяву, у котрій не підтримає ані принципів, ані статей такого договору, незважаючи навіть на те, що така заява буде означати «гострий розкол

усередині Об'єднаних Націй» [13]. Тим самим під тиском Ф. Рузвельта союзний радянсько-британський договір, підписаний у травні 1942 р., не містив пунктів про взаємне визнання державних кордонів.

Ідея автономії Західної України у цілому і Галичини зокрема була остаточно похована. У світі не виявилося жодної політичної сили, враховуючи самих українців, у тому числі й західних, зацікавлених у такому розвитку подій. В умовах Союзу РСР дана «автономія» не давала нічого, крім хіба що перспективи збільшення партійно-радянського бюрократичного апарату за рахунок чергової автономної республіки. В умовах незалежної України «автономія» Галичини вела б до ослаблення консолідації української нації. Не випадково головним закликом демократичних діячів Руху стало «стирання лінії Збруча». У соборній Українській державі не повинно бути штучного поділу на «східняків» і «западенців», ми повинні зосередитися на тому, що нас об'єднує, а не робить різними.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Баран В. К. Історія України. / Баран В. К., Грицак Я. Й., Ісаєвич Я. Д. та ін. – Львів : Світ, 1996. – С. 202. 2. Див.: Лозинський Михайло. Галичина в рр. 1918-1920. – Відень, 1922. – С. 110. 3. Васюта І. К. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918-1939 рр.). – Український історичний журнал, 2001, № 5. – С. 31. 4. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської буржуазії (1920-1939). – К. : Наукова думка, 1985. – С. 20. 5. Див.: Україна-Польща : важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках». - Варшава, 22-24 травня 1997 р. – Warszawa : Tyrsa, 1998. – С. 210. 6. Див.: Корчак-Городиський О. Замість вигадок. Українська проблематика в західних політико-дипломатичних джерелах / Документи, рецензії, спогади. – Івано-Франківськ, 1994. – С. 120-121. 7. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1973. Т. 7. – С. 198. 8. Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / Документы и материалы. Т. 1, 1941-1943 гг. – М., 1983. – С. 190; Европа XX века: проблемы мира и безопасности. – М. : Международные отношения, 1985. – С. 92. 9. Див.: Косик В. Україна під час Другої світової війни 1938-1945. – Київ-Париж- Н(ь)ю Йорк-Торонто, 1992. – С. 224 та ін. 10. Трухановский В. Г. Внешняя политика Англии в период Второй мировой войны (1939-1945). – М. : Наука, 1965. – С. 317-318. 11. Woodward L. British Foreign Policy in the Second World War. Vol. II. – London : Her Majesty's Stationery Office, 1971. – p. 622; 12. Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны 1941-1945. Т. 1. 1941-1943. – М. : Политиздат, 1983. – С. 222-223. 13. Hull C. The Memoirs of Cordell Hull. In two volumes. – New*

ТУРЧЕНКО Г. Ф. (м. Запоріжжя)

РАДЯНСЬКІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У 1918 Р.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Більшовики, які прийшли у результаті жовтневого перевороту 1917 р. у Росії до влади, в національному питанні виступали з гаслом права націй на самовизначення аж до відокремлення, за допомогою якого прагнули заручитися в своїх діях підтримкою населення національних регіонів, у тому числі й України. Але це гасло мало суто популістський характер і було розраховане на недосвідчену в політиці, наївну аудиторію. Для «внутріпартійного користування» залишалася актуальною ідея недоцільності відокремлення окремих народів від Росії і переваги великої унітарної багатонаціональної соціалістичної республіки – бази майбутньої світової комуністичної революції. Вважалося, що для створення такого державного організму «визріли» необхідні економічні і соціально-політичні передумови. Створенню унітарної соціалістичної республіки і була підпорядкована діяльність більшовиків, у тому числі в Україні.

В історичній літературі політика петроградського більшовицького уряду Радянської Росії щодо Української народної республіки (УНР) досліджена достатньо вичерпно. На основі беззаперечних фактів автори дійшли висновку, що у наміри більшовиків не входило визнавати волю переважної більшості українського народу, який підтримав Центральну раду і очолювану нею УНР.

Курс більшовиків в Україні був спрямований на її дезінтеграцію та розчленування на окремі адміністративні одиниці, підпорядковані російському більшовицькому центру. З приходом їх до влади юрисдикція радянської УНР фактично поширювалася на ті ж губернії, на яких у свій час Інструкцією Тимчасового уряду була дозволена обмежена автономія УНР на чолі з Центральною радою. Що ж стосується українського Півдня, то після його захоплення більшовиками тут з'явилося декілька радянських утворень, мало пов'язаних між собою і підпорядкованих безпосередньо російському центру. Головними з них була Донецько-Криворізька республіка на чолі з більшовицьким Раднаркомом з центром у Харкові, Одеська область (республіка Рад), очолювана власним Раднаркомом і Радянська республіка Таврида з центром у Сімферополі. Ці явища суспільно-політичної історії регіону поки що недостатньо досліджені вітчизняною історіографією. Незважаючи на те, що написані наукові праці, присвячені історії Донецько-Криворізької республіки [1] і Радянської республіки Тавриди [2], на сьогодні не існує повної ясності щодо причин і мети їх утворення. На питання, наскільки історично невідворотним, політично виправданим і економічно доцільним було створення цих республік, що територіально охопили весь Південь, відірвавши його від решти України, мають відповісти дослідники.

Із усіх цих «республік», що існували на українських землях лише перша –

радянська УНР зберегла деякі риси «українськості», хоча і на її території перший прихід радянської влади супроводжувався кривавим терором проти всього, що несло на собі хоч найменший відбиток національного життя [3]. Усі інші «республіки» не вважали себе українськими навіть формально, хоча на шістдесят і більше відсотків були населені українцями.

Відповіді істориків на питання, що ставилося за мету при утворенні названих вище радянських республік, не співпадають. Як зазначалося вище, у радянській історіографії домінувала точка зору, що причинами цього розірвання цілісності України були відсутність на її території єдиного більшовицького центру і помилки деяких місцевих комуністів, яких вміло «поправляли» Ленін і ЦК партії.

Так, наприклад, радянська історіографія розцінювала утворення Донецько-Криворізької республіки як помилку місцевих більшовиків, пов'язану з відсутністю у них достатнього досвіду, зокрема, в національному питанні. Щоправда багато писалося також, що це була спроба уникнути окупації розвинутих регіонів України німцями. Історичні джерела свідчать, що частина парткерівників регіону справді вважала, що оголошення Донецько-Криворізької республіки як складової частини Російської Федерації створить формальні перешкоди для врятування басейну від окупації. Юзівська парторганізація і Юзівський Совєт, писав Ф. Зайцев, у 1917 р. секретар Юзівської ради робітничих депутатів, «цілком поділяли ідею такої республіки. Основні мотиви, звичайно, були наївні. Ми гадали, що, виділяючись в окрему республіку, цим зупинимо німців, яких нібито задовольнить окупація меж новоствореної України» [4].

Зарубіжні історики схиляються до думки, що дії українських більшовиків були продумані і якщо в деталях не координувалися з центром, то не суперечили його політиці. М. Стахів пише, наприклад, що «Україна мала по попередньому плану Москви поділитися між «республіками», щоб таким чином заперечити сам факт існування соборної української нації» [5]. О. Юрченко, розглядаючи обставини виникнення Донецько-Криворізької республіки, пов'язує їх з діяльністю «тих елементів більшовицького проводу на українських теренах, які особливо непримиренно ставилися до ідеї не тільки державного відокремлення України від Росії, а й взагалі проти навіть автономної в межах російської держави організації її, будучи послідовними й безкомпромісними виразниками ідеї «єдиної й централізованої соціалістичної республіки» [6].

З організаційно-правового боку, південноукраїнські радянські республіки були типовими територіально-адміністративними витворами, які після більшовицької революції виникли в різних регіонах колишньої імперії (Ставропольська, Кубанська (з 1 травня – Кубансько-Чорноморська) республіка, Північна Комуна, Карельська трудова Комуна, трудова Комуна німців Поволжя тощо). Розглядаючи їх правовий статус, О. Юрченко дійшов висновку, що всі ці формації не «знайшли за весь час свого існування чіткого державоправного оформлення і перебували десь між станом несамостійного державного тіла й звичайної адміністративно-територіальної одиниці у складі унітарного державного цілого» [7]. Повноцінної автономії більшовики не визнавали, але охоче декларували своє прагнення до федеративної перебудови Росії.

В обставинах кінця 1918 – початку 1919 рр., коли становище радянської влади в Росії було непевним, коли не було твердого переконання, що в Україні закріпиться більшовизм, утворення Донецько-Криворізької та інших «республік» могло розглядатися як один із способів спробувати, якщо не пощастить забезпечити панування над цілою Україною, втримати при Росії винятково важливий для її промисловості Донецький кам'яновугільний і металургійний регіон, а також стратегічно важливі порти на березі Чорного моря. Логіку цих більшовиків описав у 1918 р. В. Затонський, один з противників дезінтеграції України: «Ну, хай вже буде самостійна Україна (якщо вже не можна без цього) де-небудь в Австралії або, на гірший кінець, навіть на напівдикій Волині і Поділлі, але навіщо обов'язково в Катеринославщині або там на Херсонщині, не кажучи вже про Харків... Оттуду і єсть пішли всі ці вже дійсно нарошне (тільки не Грушевським) видумані республіки дипломатів, ... аби врятувати свої палестини від страшної назви «Україна»» [8].

Сучасні історики це питання спеціально не розглядали. Але окремі їх висловлювання свідчать, що вони солідаризуються з оцінками зарубіжних дослідників. Зокрема, І. Курас в інтерв'ю тижневику «Дзеркало тижня» створення Донецько-Криворізької, Одеської, Херсонської, Республіки Таврида та інших подібних утворень пов'язував з прагненням більшовиків «роздрібнити, розм'якшити національну консолідуючу ідею. Ніхто ж не називав ці республіки хоча й радянськими, але українськими. Національного ферменту там не було. І така сегментація дуже влаштовувала більшовиків: на їх думку (і вони не помилилися), ці маленькі вогнища совєтизації тут і там з часом повинні були перерости в загальну пожежу революції» [9].

Спроби дезінтеграції України, яку намагалися здійснити великодержавні кола Росії у 1917 – на початку 1918 рр., опираючись на місцевих прибічників, провалилися. Регіональні радянські утворення виявилися нежиттєздатними. Ігнорування українського характеру регіону, непродумані соціально-політичні експерименти, безсистемна націоналізація, реквізиції і контрибуції, конфіскація хліба і вивезення його в Росію розладнали усі сфери життя. Класова ненависть, на якій спекулювали керівники цих республік, виявилася ефективним знаряддям руйнування старого ладу, але не могла стати надійною підставою для конструювання нового. Росло внутрішнє невдоволення. Лідери цих республік не могли нічого протиставити наступу військ УНР, Німеччини та її союзників.

Врешті-решт, життя примусило більшовиків погодитися на II Всеукраїнському з'їзді Рад на об'єднання конгломерату регіональних адміністративних новоутворень у складі Української Радянської Республіки, яка в результаті цього стала охоплювати територію, вказану як українська в III і IV Універсалах Центральної ради, тобто всі дев'ять губерній (без Криму). Щоправда, йдучи на це об'єднання, навіть керівники Радянської України, як молитву, продовжували твердити про свою вірність територіально-економічному, а не національно-територіальному принципу побудови радянської держави. 7 березня 1918 р. ЦВК Рад України на своєму засіданні, де обговорювалося питання про об'єднання всіх радянських республік, що утворилися на території України

(Радянської України, Донецької, Донської, Кримської і Одеської), прийняв Декларацію, яка, серед іншого, проголошувала:

1) Ми ніколи не розглядали Українську Радянську Республіку як національну республіку, а виключно як Радянську республіку на території України;

2) Ми ніколи не стояли на точці зору повної незалежності УНР, розглядаючи її як більше чи менш самостійне ціле, зв'язане з загальноросійською робітничо-селянською республікою федеративними узами;

3) Разом з тим, ми не заперечували проти утворення різних радянських об'єднань, залишаючи за вирішення питання про взаємини їх як з крайовою, так і центральною загальнофедеративною Радянською владою до більш підходящого часу» [10].

Ці пункти Декларації були адресовані керівникам південноукраїнських республік і повинні були засвідчити лояльне ставлення до них радянської УНР. Однак ця Декларація передбачала об'єднання радянських республік у союз, причому вказувалося, що жодна з цих республік «не може без відома і згоди урядів решти республік вийти з об'єднання і укласти таємні угоди» [11].

Врешті-решт, спроба зупинити наступ українських і австро-німецьких військ закінчилася провалом. Союз п'яти республік створити не вдалося. Радянські війська були розгромлені, а Південна Україна знову стала частиною УНР, яку очолювала Центральна рада. Після гетьманського перевороту контроль над цим регіоном здійснювала Українська Держава П. Скоропадського, яку, у свою чергу, замінила УНР на чолі з Директорією. Після відновлення навесні 1919 р. радянського контролю над Півднем України більшовики вже не наважилися повторювати тут експерименти 1917 – початку 1918 р. Рівень національної свідомості і самоорганізації українців південноукраїнського регіону виявився достатньо високим, щоб протистояти їх намірам. Це змусило більшовицький центр внести істотні корективи щодо своєї політики в Україні, визнавши український характер Півдня. У 1919 р. Південна Україна (крім Криму) була включена до складу Української Соціалістичної Радянської Республіки.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Ревегук В. Я. До питання про створення Донецько-Криворізької республіки. // Питання історії СРСР. Республіканський міжвідомча тематична наукова збірка.. – Вип.. 17. – Харків, 1974. 2. Гарчав П. І., Кононенко Л. П., Максименко М. М. Республіка Таврида. – К., 1990. 3. Винниченко В. Відродження нації. – Ч. II. – К., 1990. – С.271. 4.Зайцев Ф. Жовтень на Сталінщині. - (Б. м.), 1933. – С. 54. 5.Стахів М. Україна проти більшовиків. Нариси з історії агресії Совєтської Росії. (вид. друге). – Кн. 1. – Тернопіль, 1992. – С. 28.6. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. – Мюнхен, 1971. – С. 148-149. 7. Там само. – С. 149. 8. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. – Б.М., 1921 (Фототипічний передрук для студій: Нью-Йорк, 1969). – Ч. II. – С. 155. 9. Курас І. «Держава має бути унітарною» // «Дзеркало тижня». – 1999. № 4. 10 Бош Е. Год борьбы (2-е изд.).- К., 1990. – С. 345. 11. Там само. – С. 346.*

КАНДИМОВ Ю. У. (м. Сімферополь)

РОЛЬ Н. ЧЕЛЕБИДЖИХАНА В СОЗДАНИИ КРЫМСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1917-1918 ГГ.)

Вопрос государственного строительства в Крыму был и остается одним из актуальнейших вопросов современности. Пока в политическом подсознании титульной нации полуострова - крымских татар - зиждется вопрос строительства национально-территориального государственного образования, он не будет снят с повестки дня. После массового возвращения ранее депортированных крымских татар и национальных групп в Крым данный вопрос вызвал бурные дискуссии. В ходе «оживленной полемики историков вырабатываются новые подходы, расширяется источниковая база работ, происходит углубленное переосмысление исторического материала» [7].

Известно, что на территории Крыма, начиная с раннего средневековья и по сей день, существовали государственные образования с различным политическим, социально-экономическим укладом, которые располагали собственной идеологией. Это Боспорское царство, Крымское ханство, позже Крымская Демократическая Республика, Советская Социалистическая Республика Таврида в составе РСФСР, Крымская Автономная Советская Социалистическая Республика в составе РСФСР, Автономная Республика Крым в составе Украины. История каждого из этих государственных образований, кроме Крымской Демократической Республики (1917-1918гг.) в той или иной мере изучена зарубежными, русскими, советскими, украинскими историками. Поэтому мы попытаемся сделать некоторые акценты относительно Крымской Демократической Республики и роли в ее создании одного из крупнейших крымскотатарских общественно-политических, религиозных деятелей Номана Челебиджихана (Ч. Челебиева).

События, развернувшиеся в конце XIX - начале XX вв., всколыхнули не только Российскую империю. Их стремительный ход заставлял нации и народности, населяющие империю, искать свой путь развития, путь самоорганизации. В конце 1906 г. было создано Общество крымскотатарских учителей, которое объединяло все демократические элементы, став фактически первой деятельной национальной организацией [3].

Именно на этот период приходится формирование революционных идеалов у Н. Челебиджихана. Революция 1905 г. оказала кардинальное влияние на его взгляды относительно спасения крымских татар от общенационального гнета. Он все больше и больше убеждался в том, что без подкрепления идей радикальными действиями не достичь поставленной цели. Внимательно следя за публикациями газет, издаваемых И.

Гаспринским («Терджиман» - «Переводчик») и А. Медиевым («Ветан хадими» - «Слуга родины»), он читает разного рода литературу, подпольно распространяемую в Крыму революционерами. Процесс становления национально-освободительного демократического движения проходил болезненно, шел поиск и выработка национальной идеи. Пользующиеся на стыке XIX - XX вв. у крымских татар популярностью газеты «Терджиман» и «Ветан хадими» не были политическими организациями с четко обоснованной революционной программой. Кроме того, тех знаний, которые Н. Челебиджихан получил сначала в сельской школе, а затем в медресе Акчора вблизи Джанкоя и в знаменитом бахчисарайском Зынджырлы медресе, было явно недостаточно. Номан с несколькими рублями в кармане приезжает в Евпаторию [1]. Благодаря материальной и моральной поддержке своих дядьёв А. Челеби и Э. Челеби, в 1906 г. он уезжает в Стамбул, поступает учиться в лицей Мерджан, после окончания которого свое образование продолжает на факультете права Стамбульского университета, одновременно посещая занятия по теологии и богословию [13].

В Стамбуле у Н. Челебиджихана и его ближайших соратников формируется мысль воссоздания крымскотатарской государственности, выработка тактики, стратегии и ее идеологического обеспечения. Известно, что с начала XX ст. вдохновленные идеями И. Гаспринского крымские татары в первую очередь старались дать образование своим детям. Многие крымские татары с помощью «Джемиети Хайрие» (благотворительного общества) отправляли своих детей учиться за границу, в первую очередь в Турцию. В 1906-1908 гг. в Стамбуле обучалось около трехсот крымскотатарских студентов, которые в последующем организовали «Къырымтатар Талебе Джемиети» («Общество крымскотатарского студенчества»). Разразившаяся в Турции в 1908 г. младотурецкая революция расставила все точки над «i» в сознании Н. Челебиджихана и его ближайшего окружения. Самоорганизовавшиеся крымскотатарские студенты пристально следили за деятельностью младотурков, читали издаваемые ими во Франции, в Египте газеты и другие издания, проводили собственный анализ происходящих событий [7]. Когда революционные войска начали приближаться к окраинам Стамбула, некоторые студенты из числа крымских татар изъявили желание добровольно записаться в армию младотурков. Тогда Н. Челебиджихан остановил их: «Здесь революционеры опираются на армию, они победят, это неизбежно. Но мы будем бороться против русских, настоящих врагов всех тюрков. И надо к этому готовиться». Ему тогда было всего лишь 23 года от роду [14.]. Поэтому Н. Челебиджихан, говоря словами одного из соратников, делал все возможное, чтобы «как можно быстрее подготовить народ, в первую очередь, молодежь» к новой революции [9], которая могла рано или поздно вспыхнуть в России.

Положение об «Обществе крымскотатарского студенчества» было разработано Н. Челебиджиханом и Д. Сейдаметом, который в 1917 г. за-

нял одну из важнейших должностей – председателя Вакуфной комиссии во Временном мусульманском исполнительном комитете, а после Курултая - пост начальника Директории по военным вопросам. После официальной регистрации данной организации в Министерстве иностранных дел Турции 30 декабря 1908 г. крымскотатарское студенчество активизировало свои действия. Каждую неделю на собраниях обсуждался ход происходящих событий, читались газеты, особенно обращалось внимание на политическую ситуацию в Турции и Европе. Но многие члены общества были далеки от тех идеалов, которые преследовали Н. Челебиджихан и его ближайшее окружение. Особенно в этом проявляли себя учащиеся медресе. Они даже готовили своего рода переворот с целью взятия руководства обществом в свои руки. И они её достигли. Однако спустя несколько дней руководство обществом вновь переходит в руки Н. Челебиджихана [9].

Н. Челебиджихан делает из этого серьезные выводы. Продолжая руководить обществом, он пристально изучает, глубоко анализирует происходящие события не только в самой Турции, но и революционные события в Италии, читает все, что писала о них пресса. Он приходит к той мысли, что без создания более сильной политизированной организации дальнейшие действия бесполезны. И он предлагает своим соратникам в Стамбуле создать подпольную организацию «Ватан» («Родина»). Эта организация была создана в 1909 г.

Россия переживала сложные времена. В воздухе витал дух новой революции. Члены организации «Ватан» еще в 1911-12 гг. начали понимать, что новой революции не миновать. «Ватан» принимает решение, как и «Общество крымскотатарского студенчества», «готовить народ к новым организованным решительным действиям» [9].

К этому моменту в Крыму начал появляться целый ряд политических организаций. К 1917 г. в большинстве сел, деревень и городов Крыма были созданы нелегальные национальные ячейки «Ватан» [5].

В 1912 г., после окончания Стамбульского университета, Н. Челебиджихан с более сформировавшимся национальным идеалом возвращается в Крым. Затем он уезжает в Петербург для более глубокого изучения России. Там он поступает учиться на юридическое отделение Психоневрологического института [15]. Бедная студенческая жизнь заставила Н. Челебиджихана совмещать учебу в институте с работой дорожного рабочего. В годы учебы в институте Н. Челебиджихан ближе знакомится с прогрессивно настроенной молодежью, профессурой, стремится понять их революционную философию [7]. Знания и опыт ведения политической борьбы, полученные Н. Челебиджиханом в Стамбуле и Петербурге, впоследствии сыграли неоценимую роль в его деятельности по руководству национально-освободительным движением крымских татар и построении на территории Крыма демократического государства.

В начале 1917 г. Россия и ее окраины оказались в пучине социально-политического хаоса. Ситуация начинает выходить из-под контроля Рос-

сийского правительства. Февральская революция 1917 г. предопределила судьбу Российской империи. Власть в стране перешла в руки Временного правительства А. Керенского. Подготовка к социалистической революции приобретает совершенно новый характер.

Перед Временным мусульманским исполнительным комитетом, председателем которого был избран Н. Челебиджихан, встал круг вопросов, касающихся дальнейших взаимоотношений Российского государства и крымскотатарского народа. Предлагается три варианта разрешения этой проблемы:

1) культурная автономия крымских татар в рамках Российского государства;

2) суверенная автономия как субъект федерации в федеративном Российском государстве;

3) суверенная Крымская Демократическая (в некоторых источниках «Народная») Республика [17].

Крымские татары за короткий период с 25.03.1917 г. по 27.01.1918 г. (по новому стилю) прошли все эти три этапа. Первый этап начался 25.03.1917 г. и продолжался до середины мая. В период так называемой «культурной автономии» были легализованы все подпольные национальные политические организации.

Второй этап охватывает период между серединой мая и серединой ноября 1917 г. Он характеризуется борьбой за независимость, структуризацией всего крымскотатарского общества, выработкой тактики и стратегии дальнейших действий. Именно в этот период, точнее 22 июля 1917 г., была принята «Программа крымскотатарского народа», в которой были заложены стратегические задачи всего крымскотатарского народа. Разработка данного документа, по всей вероятности, принадлежит Н. Челебиджихану. Если провести аналогию между мыслью, заложенной в пункте 3 данного документа, и выступлением Н. Челебиджихана на торжествах в Бахчисарае, которые проходили 3 ноября 1917 г., в этом еще раз можно убедиться. Пункт 3 Программы гласит: «Татарский народ в единении с другими народностями, населяющими Крым, не требует для себя политической автономии, но и не позволит установления в Крыму политической гегемонии какого-либо народа, не имеющего ни культурных, ни исторических, ни этнографических прав на таковую». А на торжествах 3 ноября в Бахчисарае Н. Челебиджихан подчеркнул свою приверженность идеям, заложенным в вышеназванной Программе. В частности, он сказал: «В Крыму есть много цветов, у них разные цвета, разные ароматы. Эти цветы – нации, которые живут в Крыму: крымские татары, русские, евреи, греки, немцы и другие. Цель Курултая – собрать их вместе, сделать из них прекрасный букет и превратить Крым в настоящую, культурную Швейцарию. Национальный Курултай будет заботиться не только о мусульманах, но и о других национальностях и призывает их к сотрудничеству. Наш народ здесь выступает лишь в роли инициатора. А тем, кто нас не признает, мы покажем нашу историю, которая представляла равные права каж-

дой нации. Курултай превратит в реальность идеалы всех народов Крыма» [5; 19; 7; 96-101].

В первых числах октября в Симферополе состоялся II Делегатский съезд крымских татар, на котором было принято решение о созыве Курултая [10; 174]. Разворачивающиеся события в Крыму, Украине, и в особенности в России заставляли Н. Челебиджихана переходить к решительным действиям, проявлять политическую гибкость, вносить корректировки в тактику и стратегию, которые могли бы развязать руки. После объявления Украиной своей независимости Октябрьский переворот в Петрограде ускорил ход событий в Крыму. Нужно было в кратчайшие сроки провести Курултай, объявить о независимости Крыма, принять соответствующие основополагающие документы, которые бы со всей строгостью обеспечивали жизнедеятельность нового государственного образования на территории полуострова, защищали честь и достоинство всех его граждан независимо от их национальной, религиозной, расовой принадлежности. Призыв Н. Челебиджихана «Крым для крымцев», т. е. для всего населения Крыма, и предложенный им на рассмотрение II Делегатского съезда вопрос о созыве Курултая крымскотатарского народа был встречен неоднозначно. Однако Н. Челебиджихан и большинство делегатов настояли на своем.

Н. Челебиджихан в своем выступлении подчеркнул, что «задачи Курултая определены, вопрос об автономии для Крыма обговорен» [20]. В унисон обращению съезда, в котором красной нитью подчеркивалась мысль о «недопущении подчинения Крыма какому-либо другому государству» [20], звучали слова Н. Челебиджихана: «По всей вероятности, в этой борьбе мы можем остаться одни, тогда нам ничего не остается, как при первой возможности судьбы Крыма взять непосредственно в свои руки» [9; 207]. Хотя он и его ближайшее окружение питали некоторую надежду на то, что Турция может защитить Крым при ином раскладе сил. Но позиции Турции в крымском вопросе им были неизвестны [9; 207].

Однако происходящие события не оставляли места иллюзиям. Созыв Курултая был неизбежен. По предложению одного из соратников Н. Челебиджихана А. Озенбашлы Курултай должен быть созван до Учредительного собрания, то есть до 24 ноября 1917, и определить свое отношение к вопросу о форме правления в стране. Но октябрьские события в Петрограде внесли свои коррективы в сроки проведения Курултая. Было решено провести Курултай 24 ноября 1917 г., а не 26 ноября, как утверждает В. Возгрин [2]. Хотя Курултай открылся 26 ноября. Причиной этому было то, что в некоторых регионах выборы из-за создавшейся политической ситуации были перенесены на более поздние сроки, и не все делегаты могли прибыть к намеченному сроку [9]. Для подготовки и проведения его был избран организационный комитет, который возглавил Н. Челебиджихан. Членами комиссии были избраны такие: А. Боданинский, С. Хаттат. А. Озенбашлы и Д. Сейдамет [9]. Также была создана комиссия по подготовке Конституции (Основного Закона). Председателем комиссии

был избран Н. Челебиджихан [10].

26 ноября 1917 г. в Бахчисарае в Ханском дворце открылся Курултай. Делегаты приняли первую в истории Крыма Конституцию [8]. Новое государственное образование было названо Крымской Народной (Демократической) Республикой. Был избран Крымскотатарский парламент, который сформировал национальное правительство – Директорию. Председателем Директории был избран Н. Челебиджихан. Созыв Курултая, объявление национального краевого правительства, закрепление его Конституцией, конечно, не могли не привести к эскалации этнополитического противоборства в Крыму. Н. Челебиджихан предвидел это еще в начале ноября, выступая на открытии музея в ханском дворце: «В то время, когда Петроград и Москва были охвачены пламенем пушечных выстрелов, правительство в центре было свергнуто, и анархия властвовала в каждой области России, мы не дали возможности анархии развиться в Крыму, защитили Крым и крымцев. Для того, чтобы выйти победителями в этой борьбе с анархией, мы зовем в свои ряды все крымские народы. Крым принадлежит тем, кто его защищает. Пусть погибнет централизация!» [21]. Разумеется, что Н. Челебиджихан имел в виду защищаться от большевизма.

В ноябре-декабре 1917 г. в Крыму начинает усиливаться борьба политических партий за власть. Большевики после обсуждения организационно-тактических вопросов в конце декабря 1917 г. - начале января 1918 г. перешли к насильственным методам борьбы. Национальное правительство крымских татар не могло стоять в стороне. 2 января Н. Челебиджихан издает приказ о захвате Народного дома в Симферополе, в котором размещались несколько профсоюзных и общественных организаций и некоторые партии [9]. 3 января было отдано распоряжение о размещении на железнодорожном вокзале большого отряда эскадронцев и об усиленном патрулировании в городе. Руководствуясь принципом «сейчас или никогда», этот приказ объявляет, по сути дела, открытую борьбу по захвату власти в Крыму, категорически заявляя при этом: «Край будет поставлен на путь прогресса, если татары будут обладать всей полнотой власти» На что крымскотатарский парламент не дал согласия. 4 января Н. Челебиджихан отзывает свой приказ и на проходившем в тот же день заседании парламента подает в отставку [9].

Военно-политическая ситуация в Крыму в начале января воочию показывала, что гражданская война на полуострове неминуема. И ее эскалация началась в Севастополе. Большевики перешли в наступление. Вопрос о краевой власти, который отстаивал Н. Челебиджихан, разбил крымскотатарский парламент и Курултай на два крыла.

11 января, когда началось вооруженное столкновение между матросами и воинскими подразделениями Крымского штаба под Севастополем, экстренное заседание крымскотатарского парламента вело политические дебаты по вопросу: «Что представляет собой Совет директоров – национальное ли татарское правительство или высшую краевую власть?»,

на что директор по военным вопросам Д. Сейдамет ответил: «наши (т. е. крымских татар) притязания на высшую краевую власть незаконны. У нас есть краевая власть – Совет народных представителей. В эту грозную минуту нам следует думать не о захвате власти, а о том, как потушить пожар гражданской войны» [6]. Оставшиеся в меньшинстве «левые» считали, что власть должна находиться у «имеющих в руках материальную и моральную силу» трех элементов: крымскотатарского парламента, Совета народных представителей и партии большевиков [7]. В этом вопросе Н. Челебиджихан, несмотря на свой радикализм, вынужден был выдвинуть принципиальное условие: «Если же эта идея не может быть осуществлена, то власть в крае по праву принадлежит татарам, тем болем, что, кроме единственной, реальной силы, которую в данную минуту представляют татары, никакой другой в крае нет». Впоследствии он настаивал на этом, призывал не идти ни на какие компромиссы ни с большевиками, ни с другими партиями [7. 90]. Такое заявление Н. Челебиджихана накануне большевистского захвата краевой власти не могло остаться незамеченным. Началась перегруппировка политических сил. Но крымскотатарский парламент и Курултай отвергли идею Н. Челебиджихана и продолжали оставаться на умеренно-социалистических позициях. Такая позиция привела к поражению крымских татар, крымскотатарской национальной идеи. Войска Крымского штаба терпели поражение за поражением. Курултай под натиском большевистского губкома был вынужден принять решение о прекращении военных действий против большевиков 14 января. Но это не успокоило большевиков. Начались повальные аресты «контрреволюционных элементов». Развернулся террор против крымских татар: оказавших сопротивление казнили на месте, добровольно сдавшихся отправляли в тюрьму [6].

Был задержан и отправлен в распоряжение Севастопольского ревкома Н. Челебиджихан, которого в севастопольской тюрьме в ночь с 22 на 23 февраля одурманенные большевистской идеологией матросы вместе с сорока пятью политзаключенными расстреляли [22], тело его расчленили, вывезли и бросили в море [23; 24].

Так закончилась жизнь одного из великих сынов крымскотатарского народа, который верил, что в Крыму родятся еще много челебиджиханов, и что Крым, как и прежде, будет принадлежать крымцам [11]. Так закончилась одна из трагических, но славных страниц борьбы крымских татар за восстановление своей государственности.

***ЛИТЕРАТУРА**: 1. В. Елагин. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. – Симферополь, 1927. 2. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. – Москва, 1992. 3. Ю. Зінченко. Кримськи татари: історичний нарис. - Київ, 1998. 4. А. Зарубин. Крымскотатарское национальное движение в 1917 - начале 1918 г. / История и археология юго-западного Крыма: Сб. науч. трудов. / В. Зарубин, А. Зарубин. - Симферополь, 1993 – С. 207. 5. Ю. Кандымов. Курултай: как*

это было. - Авдет, 1991. - № 7-8. 6. Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 г. - Симферополь, 1993. 7. Ю. Къандым. Куреш мейданыны от басмаз (Не зарастет травою поле боя...). – Симферополь, 2002. - [на крымскотатарском языке]. 8. Hatif O. Gцk bayrak altэnda milli faaliyet [Національна діяльність під блакитним прапором. – турецькою мовою.] Анкара, 1998. 9. Кэгэmer C.S. Bazэ hatэralar. [Некоторые воспоминания. – турецькою мовою.] - Istanbul. - 1993. 10. Ыlkьsal M. Кэгэт tьrk-tatarlarэ (dьnь - bьgьnь - yarэnэ). [Тюрко-татары Крыма (вчера - сегодня - завтра) – турецькою мовою.] Istanbul. - 1980. 11. Кэгэmal E. Кэгэт tьrklerinin milli mьcadelesi.[Національна боротьба тюрків Крима.]. Emel. [Стремление. – турецькою мовою.] - Istanbul, 1985. - № 149. – S. 40. 12. Кэгэmal E. Кэгэт tьrklerinin milli mьcadelesi. [Національна боротьба тюрків Крима.]. Emel. [Стремление. – турецькою мовою.] - Istanbul, 1982. - № 130. – S. 20-21. 13. Bektцre Ю. Antlэ qurban [Жертва, давшая клятву – турецькою мовою] / Кэгэт. - Ankara, 1961. - № 9-10. 14. Otar Ibr. Celebicihan. – Emel, 1968. - № 44. 15. Редакционная статья. Челебиджихан эфенди. – Терджиман, 1914. – 9 марта [на крымскотатарском языке]. 16. Челебиджихан Н. «Терджиман» идаресине мектюп [Письмо в редакцию «Терджиман» – на крымскотатарском языке]. – Терджиман, 1916. – 19 апреля. 17. Кэгэmal E. Кэгэт tьrklerinin milli mьcadelesi.[Національна боротьба тюрків Крима.] / Emel. [Стремление. – турецькою мовою.] - Istanbul, 1981. - № 127. – S. 25. 18. Программа крымскотатарского народа. / Голос татар, 1917. – 9 сентября. 19. Ю. Къандым. Шанлы, шерефли, чытырманлы тарихымызнынъ саифелери (Славные, драматические страницы нашей истории) / Янъы дюнья (Новый мир), 1997. – ноябрь 14. [на крымскотатарском языке]. 20. Газета «Голос татар», 1917. – 14 октября. 21. КОПА. Д. 41., л. 51. 22. Газета «Таврическая правда», 1918. – 3 марта. 23. Otar Ibr . Зelebicihan цlьtьnцn 50-ci уэldцnьtьyle [50-летию со дня гибели Челебиджихана – на турецком языке]. – Emel, 1968. – № 44. – S. 4. 24. Gaspralэ Ю. Зelebicihanэn юeadeti [Гибель Челебиджихана – на турецком языке]. – Emel, 1961.– № 3. – S. 8-10; Гаспралы Ш. Челебиджиханнынъ шеадети [Гибель Челебиджихана – на крымскотатарскомком языке]. – Салгъыр, 1991. – № 1. – С. 12-14.

ВЕЛІГОДСЬКИЙ Д. В. (м. Сімферополь)

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ І ТРАДИЦІЇ КРИМСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (1917-1918 РР.)

Проблема державного устрою є визначальною для політичної системи сучасної української держави. Останнім часом в Україні сформувався новий напрям науки – етнодержавознавство, в межах якого плідно розробляються концептуальні питання національно-державного будівництва.

Поняття унітаризму чи федералізму, різних типів автономії, територіальної організації влади та місцевого самоврядування, етнорегіональної, етнонаціональної політики, національно-державного будівництва сформульовані науковцями в енциклопедичних та довідкових виданнях. Хоча підходи, методологічні засади та тлумачення відповідних понять та обсяг охоплення в них політико-правових реалій досить різні.

Поглибленому дослідженню проблематики державного устрою сприяє вивчення тих хронологічних періодів, де вперше розпочинається активний процес українського державотворення. Особливо це стосується висвітлення державницьких аспектів історії України, які відносяться до окремих регіонів, зокрема, історико-правової проблематики Кримської автономії, розробкою якої на сьогодні займається досить обмежене коло науковців.

Отже, зважаючи на наукову новизну цієї проблеми, доцільно звернути увагу на досвід державотворення, що був накопичений в Криму в першій чверті XX ст.

Активні державотворчі процеси в Криму розпочалися після Лютневої революції 1917 р.. Протягом 1917 р. на півострові формуються п"ять політичних центрів, кожен з яких вів боротьбу за владу.

Першою політичною силою став Таврійський губернський з"їзд представників громадських комітетів та інституцій ліберально-демократичного спрямування.

Другою силою виступили більшовицькі організації, які утворили 2 жовтня 1917 р. Таврійський губернський комітет РСДРП (б).

Третім політичним центром в боротьбі за владу в Криму виступив комісар Тимчасового уряду.

Значну роль у подіях на півострові відіграв Центральний комітет Чорноморського флоту [1, с. 5].

П'ятою політичною силою, що діяла найбільш ефективно і згуртовано, стали кримські татари. Тобто політична ситуація на півострові багато в чому нагадувала українську, але була більш складною і динамічною.

В політичному русі в Криму після Лютневої революції приймали участь всі прошарки населення. Практично у всіх містах і повітах були створені політичні партії, спілки, різноманітні товариства. В одному тільки м. Сімфе-

рополі влітку 1917 р. діяло понад 20 політичних партій і організацій.

Жовтнева революція 1917 р. принципово змінила політичну ситуацію в Криму. В центрі до влади прийшли більшовики, які не мали змогу впливати на внутрішні справи півострова.

20 листопада 1917 р. в Сімферополі відкрилась сесія Ради народних представників Таврійської губернії, яку утворив губернський з"їзд делегатів від рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, земських і міських самоуправлінь. Передбачалося, що Рада народних представників, здійснюватиме вищу владу в Таврійській губернії до скликання кримських установчих зборів.

Відверто негативною на ці події була реакція II з"їзду РСДРП (б) Таврійської губернії, який ухвалив резолюцію про те, що «єдиним джерелом верховної влади» в Криму має бути Центральний виконавчий комітет Всеросійського з'їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. У зв'язку з цим з'їзд рішуче засудив утворення «буржуазними» і «правими» соціалістичними партіями органу влади Таврійської губернії, названого Радою народних представників» [2, с. 118].

У цій же резолюції відобразилася й гостра полеміка з татарською політичною лінією, зокрема, з ідеєю територіальної автономії, висунутою II Кримськотатарським делегатським з'їздом: «Констатуючи, що населення складається з різних національностей, з котрих татари не є чисельно переважаючим елементом (тільки 18 % усього населення), з`їзд вважає в силу місцевих особливостей єдино правильним винести питання про автономію Криму на референдум (народне голосування) серед усього населення Криму» [3, с. 118].

Тобто вперше документально започаткована не тільки ідея створення автономії в Криму, а і внесена пропозиція вирішити цю проблему через референдум.

В свою чергу, кримські татари активізували діяльність зі створення національної автономії в Криму. 26 листопада 1917 р. Курултай проголосив Кримську Демократичну Республіку. Як заявив при відкритті Курултаю один із лідерів кримських татар Ч. Челебієв, відновлюється «знищена російським абсолютизмом татарська національна державність» [4, с. 207].

Професор О. Копиленко вважає, що основний матеріал для подібних висновків дає, насамперед, ухвалена 13 (26) грудня 1917 р. Курултаєм «Національна Конституція (Основний Закон) кримськотатарського народу» - перша в черзі кримських конституцій і, додамо, єдина, що ґрунтувалася на національних засадах» [5, с. 5].

Аналізуючи цей документ, зазначимо певну суперечливість Конституції кримськотатарського народу. З одного боку, стаття 12 встановлювала, що форма правління Кримом може бути визначена Кримськими установчими зборами. З іншого боку, вона фактично проголосила створення на півострові нової держави.

Але основною вадою цієї Конституції була спроба регулювати життя всього багатонаціонального населення Криму, в той час коли цей норматив-

но-правовий документ за своїм призначенням мав регулювати самоврядування лише татарського народу.

Таким чином, з проголошенням Конституції Кримської Демократичної Республіки на півострові було встановлено двовладдя: губернської Ради народних представників і кримськотатарської Ради національного самоврядування. Однак на відміну від центру в Криму не виникло збройних сутичок між двома проголошеними урядами.

Громадянську війну в Криму розв'язали більшовики. 13 січня 1918 р. більшовицький політичний режим оголосив про розпуск партії «Міллі-Фірка».

У відповідності до Брестського миру Кримський півострів визнавався невід"ємною частиною території Російської РФСР. Але ситуацію ускладнив мирний договір Німеччини і УНР, який підписали делегації обох країн 17 січня 1918 р. Цей договір дозволив австро-німецьким військам окупувати територію України і безпосередньо загрожувати Криму. В зв'язку з цим 19 березня 1918 р. в Криму була створена Республіка Таврида, яка за своїм завданням була першим буферним утворенням більшовиків [6, с. 227-228].

А 22 березня Центральний виконавчий комітет Республіки Тавриди ухвалює декрет про оголошення Кримського півострова Радянською Соціалістичною Республікою Тавридою у складі Сімферопольського, Феодосійського, Ялтинського, Євпаторійського і Перекопського повітів [7, с. 228-229].

Вже перший декрет, яким проголошувалася Республіка Таврида, визначив межі компетенції цього державного утворення. Він не визначав систему організації влади та суспільний устрій, а лише інформував про затвердження Рад наркому (РНК), до складу якого ввійшли наркоми у воєнних справах, іноземних справах і шляхів сполучень.

Програмні цілі нової республіки викладено у зверненні РНК «усім радам Тавриди про функції ЦВК і РНК Республіки Тавриди» від 29 березня 1918 р.

Було проголошено про націоналізацію землі, фабрик, заводів, банків, проголошено рівність всіх національностей. Тобто Республіка Таврида була створена за територіальним принципом [8, с. 236, 247].

Наступними кроками керівників Радянської Тавриди було створення Комісаріату у воєнно-морських справах та прийняття декретів із зовнішньополітичних проблем. [9, с. 228-229].

Серед важливих заходів уряду Республіки Тавриди, було вирішення проблеми громадянства. 12 квітня 1918 р. Раднарком РСР Тавриди ухвалює декрет про оголошення надр землі і моря народним надбанням [10, с. 254].

Але намірам керівників Радянської Тавриди не судилося справдитись. 18-19 квітня 1918 р. розгортається наступ німецьких військ на Крим. Одночасно активізуються наступи кримських татар, які 21 квітня 1918 р. в районі м. Алушти розстріляли частину керівників Республіки Тавриди.

Після окупації Криму німецькими військами 5-6 червня 1918 р. було сформовано крайовий уряд на чолі з колишнім царським генералом С. Сулькевичем.

Програмні документи уряду С. Сулькевича становлять певний симбіоз

авторитарних і демократичних принципів. Особливо це яскраво підтверджує Декларація Кримського крайового уряду від 12 червня 1918 р. Декларація вперше засвідчила прагнення уряду С. Сулькевича досягти в Криму створення відокремленого державного утворення. «Кримський крайовий уряд, - вказувалося в Декларації, - ставить за мету збереження самостійності півострова до з'ясування міжнародного його становлення і відновлення законності і порядку».

Кримський уряд С. Сулькевича не встиг реалізувати своїх намірів, оскільки припинив існування в середині листопада 1918 р. і був замінений Крайовим урядом С. Крима. Радянські історики займали негативні позиції щодо цього уряду і особисто С. Крима. Наприклад, автори «Очерков истории Крымской областной партийной организации» безапеляційно стверджують, що «цей уряд спирався на багнети Антанти і виконував її волю» [11, с. 69].

Аналіз основних напрямків нормативно-правової діяльності Крайового уряду С. Крима певною мірою дозволяє уточнити статус державного утворення, та спростувати цю збочену інформацію і відновити ім'я С. Крима як одного із визначних політичних діячів півострова.

Уряд С. Крима продовжив досить активну законотворчу діяльність своїх попередників, але, додержуючись їх помилок, не підготував цілісного конституційного акта. Його роль відіграла Декларація, що містила як програмні цілі нового уряду, так і деякі важливі правові доповнення.

Професор О.Л. Копиленко вважає, що Декларацію можна вважати тимчасовою конституцією уряду С. Крима [12, с. 50].

Декларація від 14 листопада 1918 р. проголосила основною метою уряду сприяння «відродженню єдиної Росії» як демократичної держави, в якій усім народностям буде надано право культурного самовизначення.

В політичній сфері наголошувалося на необхідності відродити нормальне життя на засадах «права і свободи». У галузі економіки йшлося про «забезпечення населення харчами та сприяння економічному піднесенню країни».

Центральне місце в Декларації посідала проблема скликання крайового сейму. Зазначалося, що уряд збирається надати з"їзду земських і міських гласних, що мав відкритися 7 грудня 1918 р., статус крайового сейму та ухвалити закон про вибори до нього [13, с. 166]. Що стосується законодавства уряду С. Сулькевича, то воно було частково скасовано. Разом з тим, новий уряд вів активну законотворчу діяльність.

Був прийнятий закон про страхування робітників, про біржі праці, що дозволило значно поліпшити організацію виробництва і дещо стабілізувати положення з безробітними.

Здійснена низка фінансових заходів, спрямована на вирівнювання розподілу податного тягаря на незаможні верстви населення. Серед них відзначимо закон про одноразовий податок, який значно збільшив податки на спекулянтів та велику буржуазію [14, арк. 32].

Серед найбільш важливих соціальних заходів відзначимо заходи уряду з попередження масового голоду серед населення півострова. Для цього уряд

забезпечив створення необхідних запасів продовольчого зерна до нового врожаю, створив резервний фонд хліба, організував обмін товарами із сусідніми країнами на взаємовигідних умовах. Із Криму вивозили тютюн та вино.

Були здійснені деякі заходи з розвитку промисловості і торгівлі. Вони обмежилися розглядом та затвердженням статутів найбільших торгово-промислових підприємств, банків. Ці заходи дещо сприяли активізації економічного життя півострова.

Одним із важливих напрямків діяльності крайового уряду С. Крима стала робота зі створення системи правоохоронних органів, які б забезпечували громадський порядок і регулювали суспільні відносини на півострові. За роки громадянської війни на території Криму була знищена система судочинства, в тому числі цивільного, карного, адміністративного. За короткий період часу Крайовий уряд створив досить ефективну систему судів, включаючи Вищий Суд та Суд присяжних. Була організована внутрішня варта, а в м. Сімферополі та м. Севастополі була створена міліція [15, арк. 11].

Таким чином, усі уряди й республіки на території Криму, маючи принципові розходження їх соціально-економічних засад, проявляли певну наступність у своїх діях щодо створення державності на півострові. Тому практично всі законодавчі акти мали орієнтири державного режиму будівництва. Але жодному політичному режиму в Криму не вдалося в цей період реалізувати свої наміри.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Копиленко О.Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. Монографія. – К.: Таксон, 2002.; 2. Борьба за советскую власть в Крыму.-Т.1.; 3.Там же.; 4. Зарубин А., Зарубин В. Крымско-татарское национальное движение в 1917 – начале 1918 г./ История и археология юго-западного Крыма. – Симферополь, 1993.;5. Копиленко О.Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. Монографія. – К.: Таксон, 2002.; 6. Борьба за советскую власть в Крыму. - Т.і – с. 227-228, Борьба за советскую власть в Крыму. - Т.1.; 7. Там же.; 8. Там же.; 9. Там же.;10. Там же.; 11. Очерки истории Крымской областной партийной организации. – Симферополь: Таврия, 1981.; 12. Копиленко О.Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. Монографія. – К.: Таксон, 2002.; 13. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь,*

РЕДЬКІНА О. М. (м. Сімферополь)

КРИМСЬКА АВТОНОМІЯ У СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЧИ КОНФЕДЕРАЦІЯ КРИМУ З УКРАЇНОЮ: ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКО-КРИМСЬКИХ ПЕРЕГОВОРІВ 1918 Р.

Політика гетьмана П. Скоропадського влітку 1918 р. була спрямована на включення Кримського півострову в межі Української держави. На відміну від Центральної ради, яка проводила двозначну політику, гетьман не приховував своїх політичних намірів.

Німецьке командування все більше схилялося до варіанту, який би не давав Криму залежності від України. У зв'язку з цим на території Криму серед населення розповсюджувалися чутки: «1. Про анексію Криму Німеччиною (німецька колонія). 2. Про анексію тільки прибережної частини Південного берега, і повернення іншої частини Україні. 3. Про створення татарської держави з німецьким управлінням і економічним інтересом».

При цьому відзначалося, що «німці, звільнюючи Севастополь від присутності українського елемента, потрохи виселяють його, відправляючи на Україну». Гетьман Скоропадський постійно намагався через німців впливати на ситуацію у Криму, тим більше, що губернський з'їзд землевласників і хліборобів 12 липня 1918 р., ознайомившись з позицією України, підтримав приєднання Криму до України. Голова з'їзду Закеров послав до Києва телеграму: «Партія вітає цей крок уряду» [1].

Як показали подальші події, створення саме такого уряду, очолюваного генералом Сулькевичем, ніяк не зменшило проблему, а навіть загострило її, вивівши на політичну арену нову зацікавлену особу. Крім того, наполягаючи на крайовому, а не на державному характері уряду, німецьке командування зробило ставку на ті кола кримського суспільства, політичною метою яких було досягнення незалежності півострова. У цілому ж зовнішньополітична активність була помітною рисою діяльності уряду, який відіграв суттєву роль у міжнародних відносинах у відповідному регіоні.

Спеціальним документом 20 жовтня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила: «Через необхідність вжити всіх заходів до найкращого використання в інтересах Криму чинною політикою кон'юнктури, враховуючи винятковий стан питання про управління в Криму іноземними справами... доручити... М. Чарикову управляти справами зовнішніх відносин Криму й представити йому утворити комісію із зовнішніх справ..., для діловодства... сенатору Чарикову треба користуватися існуючою організацією Кримського МЗС...» [2].

Проте найбільші проблеми в уряду Сулькевича були не у Берліні й Константинополі, а набагато ближче – у Києві. Проблема ця була досить

серйозною і для долі Крайового уряду мала далеко не останнє значення. Першими наслідками політичного напруження між Кримом та Києвом стали економічна блокада й митна війна. Втілюючи у життя свої погрози щодо відповіді на незговірливість Крайового уряду та його небажання йти на поступки у розв'язанні кримсько-українських кризових відносин, наприкінці червня Українська держава почала блокаду півострова: були встановлені митні кордони, які зупинили ввіз-вивіз товарів і продовольства, припинилися телеграфний і поштовий зв'язки. Україна підпорядкувала собі деякі північні кримські території: зокрема із червня Перекоп (у серпні за вимогою німців українські загони його залишили) і північну частину Арабатської стрілки [3].

Для приєднання Криму до Української держави був створений спеціальний орган – Комітет Степової України. Це була відповідь України на створення уряду, розціненого як «розрив дипломатичних відносин» [4].

Проте кримський уряд усе-таки виявив свою готовність іти на всілякі поступки й навіть розробив текст телеграми, що повинна була бути послана з Києва як сигнал про початок переговорів, але яка так і не була відправлена.

У Берліні Татищев зустрівся з Лизогубом, який уже перебував там. За підсумками цієї зустрічі Татищев повідомив Сулькевичу 29 серпня 1918 р.: «Сьогодні я пояснював йому (Лизогубу), що буду вести переговори тільки за умови, що Крим буде визнаний автономним і зажадав негайного припинення господарської боротьби. Лизогуб погодився повідомити мою пропозицію своєму уряду й про результат відразу ж повідомити Сімферополь» [5].

За словами Татищева, ці умови він висував, спираючись на запевнення статс-секретаря німецького Міністерства зовнішніх справ Гінтуса, який нібито «рекомендував українському уряду піти на поступки стосовно господарських заходів щодо Криму» і висловив упевненість, що з'явиться «можливість знайти підстави для встановлення місцевих господарських відносин між двома країнами» [6].

Гетьманський уряд не бачив у кримській державності жодних ознак легітимності й лишив призначену ним адміністрацію на місцях. Останній, проте, прийшлося задовольнятися функціями лише спостерігачів. Водночас залишити Крим у спокої гетьманська Україна не збиралася.

Втіливши у життя свої попередження і не бажаючи миритися з існуючим становищем, уряд гетьмана Скоропадського почав економічну війну проти Крайового уряду. Сприяло цьому й нерозв'язане питання про кордон, що формально проходив материковими повітами Таврійської губернії там, де вони межували з Кримськими повітами.

Перекопський конфлікт спонукав Сулькевича почати розробку пакету спеціальних документів щодо врегулювання прикордонних суперечок і встановлення кордону. Такий пакет був підготовлений до 9 липня 1918 р. Він призначався для використання на майбутніх переговорах з Україною [7].

Економіка Криму зазнала дошкульного удару через митну війну. Спро-

вокувавши її, кабінет Сулькевича не підозрював, наскільки важкими виявляться її наслідки.

Природно, що в умовах 1918 р. дефіцит загострився у стократ. І тільки тоді у Криму по-справжньому відчули залежність від України, зокрема те, що без відновлення економічних зв'язків з нею, які складалися протягом багатьох століть, населення півострова чекає катастрофа.

Урядове регулювання товарообміну, заборонні заходи шкодили й транзитній торгівлі, що також негативно відбивалося на внутрішньому ринку Криму. Це та вищезгаданий перекопський конфлікт змусив Сулькевича почати розробку пакета спеціальних документів щодо врегулювання прикордонних і митних суперечок, а також встановлення кордону. Такий пакет був підготовлений до 9 липня 1918 р. Цей пакет призначалося використовувати у переговорах з Україною [8].

Цьому обміну не судилося збутися, причому не тільки через те, що переговори між Кримом й Україною не відбулися, але й тому, що наприкінці липня північна частина Арабатської стрілки була анексована.

До осені 1918 р. українсько-кримські відносини залишалися дуже напруженими, причому невизнання Німеччиною Крайового уряду виключало усяку надію на їхнє поліпшення. Із огляду на ситуацію, кримський уряд вирішив піти на поступки українській стороні і звернутися до німецького командування із проханням про посередництво у переговорах із Україною.

Завданню домогтися згоди німецької влади на здійснення посередництва було присвячене засідання Ради міністрів Криму 15 вересня 1918 р. Хід цього засідання відображений в протоколі, відповідно до якого німецьке командування було проінформовано про наслідки продовження блокади Криму з боку України. Прем'єр-міністр, зокрема, говорив про те, що «якщо не стане можливим найближчим часом вивезти плоди у великій кількості, то господарства великої кількості садовласників будуть розорені. Так як багато українських торговців орендували у Криму сади, то забороною вивозу плодів Україна шкодить своїм інтересам» [9].

У результаті здійснених зусиль представники німецького командування – таємний радник Відфельд і майор фон Девіц – дали згоду на здійснення посередництва. 16 вересня німецьке командування повідомило умови, на яких воно було готове його запропонувати. Кримському уряду належало дати письмову згоду на сформульовані пункти.

Щодо головних принципів урегулювання означених вище проблем у другому із трьох пунктів вказано: «Уряд повинен погодитися на політичне з'єднання Криму з Україною на засадах автономного внутрішнього управління. Норма з'єднання повинна бути вироблена разом із головами Українського уряду» [10].

Цей крок у цілому не суперечив німецькій позиції в цьому питанні, яке, здавалося, могло бути вирішене через волевиявлення урядів двох держав без прямої участі Німеччини. Наступного дня кримський уряд дав відповідь [11]. Таким чином, визначився предмет майбутніх українсько-

кримських переговорів, які повинні були стати переговорами щодо з'єднання України й Криму в єдину державу.

Рада Міністрів Української держави винесла із цього приводу таке рішення: «Рада Міністрів... поінформувавши про рішення представників Криму вступити з Українським урядом у переговори щодо умови об'єднання Криму з Україною та йдучи назустріч важкому становищу населення Криму... ухвалила: тимчасово припинити митну війну за умови негайного надісланя до Києва представниками Криму уповноваженого або особи для відкриття вищезгаданих переговорів. Просити Міністерство фінансів зняти митний догляд вантажів, які прямують у Крим і з Криму» [12].

Принциповим моментом для кримського уряду було те, що Україна, погоджуючись почати переговори з ним, тим самим визнавала його як рівноправного суб'єкта діалогу. У відповідь на це, 26 вересня 1918 р. генерал Сулькевич надіслав телеграму гетьману Скоропадському, у якій повідомляв, що уповноважує свою делегацію «вести з уповноваженими Вашої світлості переговори про урегулювання економічних і фінансових питань, які стосуються Криму й України, щодо умов політичного об'єднання Криму з Україною й про інші питання, що порушуються цим об'єднанням, і зазначених у інструкції, якою я забезпечив зазначену делегацію.

Сенатору Ахматовичу дане право разом з членами делегації підписувати від імені Кримського крайового уряду всі угоди, договори й інші акти, які будуть вироблені Кримським й Українським Уповноваженими» [13].

Від німецького командування на переговорах був присутній принц Рейс. Такий склад делегацій свідчив про гранично серйозне ставлення усіх сторін до переговорів, які весь час йшли з великим напруженням. Якщо, наприклад, Сімферополь пропонував почати роботу з обговорення економічних питань, то Київ наполягав на пріоритеті політичних проблем, маючи на увазі приєднання Криму до України.

Переговори проходили в складній і напруженій обстановці, поступки давалися важко, а обидві сторони постійно апелювали до німецького командування.

22 вересня 1918 р. Кримським крайовим урядом було отримане повідомлення німецького командування про бажаність негайного виїзду делегації до Києва. У складі делегації були: голова – міністр юстиції А. Ахматович, міністр народної освіти М. Чариков, міністр шляхів сполучення Л. Фріман, міністр фінансів В. Домброво, сенатор Д. Никифоров. Перед від'їздом делегації була вручена інструкція й «довірча записка». У останній формулювалися основні принципи, яких повинна була дотримуватися делегація: «1. Ніякого утиску, ніякої погрози. 2. Необхідність одержання повноважень від народу на зміну політичного становища Криму. 3. Політичні з'єднання у формі федеративного союзу» [14].

Делегація прибула до Києва 28 вересня. Українською стороною для переговорів були визначені Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб, міністри Д. Дорошенко, І. Кистяківський, А. Ржепецький, С. Гутник і урядовець А. Рогов. Переговори почалися 5 жовтня 1918 р.

Хід українсько-кримських переговорів достатньо відображений у документах і являє собою дуже важливу сторінку історії Кримського крайового уряду, у якому відбиті наслідки дипломатичної діяльності держави, уряд якої не мав всіх ознак легітимності. Це являло собою найбільш слабку сторону позиції Криму на переговорах і було причиною заздалегідь передбаченого її провалу, незважаючи на певні амбіції місіонерів із півострова, які не спиралися на узвичаєні у міжнародних відносинах правові норми.

5 жовтня кримська делегація розпочала переговори, вручивши голові української делегації свій вірчий лист. При цьому «старанно турбувалася про одержання від української делегації відповідних повноважень, щоб поставити поза сумнівом вихідне становище обох сторін, що домовлялися. А саме: відносно України Крим був цілком незалежний і будь-які зміни або обмеження цих його якостей і такого ставлення до України можуть виплисти тільки з рішення мирного конгресу або із взаємної угоди з цього приводу Криму з Україною. Ця мета була цілком досягнута ».

На цьому ж засіданні Україною був оголошений свій проект Умов об'єднання Криму з Україною (додаток № 4). Ці умови за основними позиціями були такими: «Крим об'єднується з Україною на правах автономного краю під єдиною Верховною владою гетьмана; всі піддані Української держави і Кримського краю в межах України користуються однаковими правами; всі міжнародні права й права міжнародних договорів та угод, усе управління армією та флотом належить гетьману й Українському уряду, причому армія Криму формується на територіальному принципі й у мирний час має перебувати у межах Криму; Кримський край має свій Крайовий уряд, а також право місцевого законодавства у межах компетенції Крайового уряду; всі місцеві закони одержують силу через утвердження їх гетьманом, ним же затверджуються призначення посадових осіб Крайового уряду; окружні і мирові судові установи та слідча влада перебувають у віданні Крайового уряду; митні кордони та єдина митна система є загальними для усієї України; Крайовий уряд має право визначення державної мови, у його повному віданні знаходяться все міське та земське самоврядування; Українська Держава несе за собою всі витрати з утримання армії та флоту, військових і комерційних портів, залізниць, пошт і телеграфу...»[15].

Основні питання, що стосувалися формальностей обговорюваних питань, були обговорені делегаціями 9 жовтня 1918 р. Ініціативу щодо ведення переговорів узяли представники Української держави і, як показав подальший хід подій, вони її вже не випускали до кінця переговорів, ставлячи представників Кримського крайового уряду неодноразово у ситуації, при яких вони або змушені були приймати пропозиції української сторони, або переговори заходили у безвихідь.

На самому початку переговорів українська сторона вживала всі заходи, щоб дипломатичним шляхом обмежити дорадчі можливості представників кримськотатарського населення. Із огляду на найбільший опір із їхньої сторони питанням, що обговорювалися на нараді, вона обмежила їх вплив тільки на питання економічного характеру.

Ф. Лизогуб, який представляв Українську державу на переговорах, зайняв наступальну позицію, здійснював на кримську делегацію певний тиск, постійно даючи зрозуміти, що у делегації Кримського крайового уряду немає повних дипломатичних повноважень, і вона не представляє інтереси всієї спільноти народонаселення. Більш того, Ф. Лизогуб постійно наполягав на тому, що кримська делегація нелегітимна щодо санкціонування «можливого договору між Кримом і Україною. Таким чином, у представників Українського уряду виникає запитання надзвичайної важливості про неповноту повноважень представників Криму» [16].

У ході наради українська сторона неодноразово наполягала на тому, що без скликання всенародного Кримського парламенту, Кримський крайовий уряд не являє собою справді офіційний державний орган, а є лише представником інтересів групи осіб, тимчасово уповноважених німецьким командуванням урегулювати спірні питання, у тому числі й питання про приналежність півострова. Таким чином, «договір, що позбавляв би Крим державності й настільки докорінно змінював становище країни, як пропонує український проект, не може бути ухвалений без попереднього виявлення волі народу...» [18] – зазначено у стислому звіті про роботу кримської делегації.

Діяльність делегації Кримського крайового уряду була обмежена інструкцією, отриманою нею від генерала Сулькевича, який спирався на позицію німецького командування. Тому коло питань, що належали обговоренню, відповідно до інструкції С. Сулькевича, обмежувалось 4 групами: фінансові питання і ті, які стосувались точного визначення сухопутного кордону Криму; а також питання про шляхи сполучення, дороги, порти і поштово-телеграфні відносини; питання судові; питання постачання [18].

Укладання політичної угоди з Україною було поставлене лише як друге завдання. При цьому генерал С. Сулькевич знову апелював до німецького командування, будучи, звичайно, ознайомленим із позицією останнього. Він нагадував, що «підстава для політичної угоди містилася у повідомленні за №408 командуючого Імператорськими німецькими військами у Криму кримській Раді Міністрів. Делегація також повинна мати на увазі відповідні пункти, що прикладаються до декларації Кримського уряду від 12/25 минулого червня, яка була складена після переговорів із німецьким командуванням і з його згоди. У силу вищевикладеного Делегація має виробити у Києві текст угоди, яка встановлює між Кримом і Україною політичне об'єднання у формі федеративного союзу...» [19].

Нестійкість фундаменту делегації Кримського крайового уряду і невизначеність позицій, а також зміна керівників делегації не дозволили перебороти суперечливості на переговорах, які були викликані різним розумінням і підходом щодо умов приєднання Криму до Української держави. Усе це призвело до того, що, за висловом кримської сторони, «при такому положенні справ делегація Кримського уряду, уповноважена підписати угоду тільки про об'єднання, опинилася в стані неможливості підписати договір, який базувався на припущенні Українського уряду, що не відпові-

дало ідеалам жодної з груп кримського народу, а тому делегація змушена запропонувати відстрочку пленарних засідань на термін близько трьох тижнів, для отримання думки Кримського Народного Представництва, що буде скликане у вигляді... парламенту. Делегація Кримського уряду у виконання Ради Міністрів Кримського уряду повинна діяти на переговорах на точній підставі даних їй: інструкції і наказу. Найголовнішими засадами цих обов'язкових справ делегації, постанов є: а) необхідність отримання повноважень від народу на зміну політичного становища Криму; б) одержання ухваленої з Україною угоди щодо рішення міжнародного мирного процесу».

Цими ствердженнями делегація Крайового уряду визнавала свою неповну правомочність щодо укладення договору з Україною, з одного боку, і нелегітимність власного уряду, який не відображає думки більшості народонаселення Криму – з іншого.

Кримська делегація, щоб виправдати свою неспроможність, висунула контрпропозицію позиції делегації Українського уряду. У цій контрпропозиції позиція Крайового уряду визначалась як входження Криму в союз з Україною, а не приєднання до неї; а питання про долю державності Криму мало бути відкладене до рішення на «майбутньому мирному Конгресі, який має вирішити міжнародне становище й остаточну долю не одного Криму...».

Пропозиції української сторони відрізнялися прагматизмом і продуманістю, спрямованістю на встановлення на півострові дійсно законної влади, діяльність якої спиралася б на принципи кримської крайової Конституції, що і було доведено до делегації Крайового уряду на засіданні 9 жовтня 1918 р. Передбачалось, що глава держави, армія, фінансова система, залізничний транспорт, державний сенат і зовнішньополітична діяльність повинні здійснюватися централізовано. Глава кримської делегації А. Ахматович, не сприйнявши цього, заявив главі української делегації: «Проект об'єднання, поданий вами, – проект позбавлення волі» [20]. На це Ф. Лизогуб відповів, що: «існуючий уряд Криму не має повноважень укладати договори. Цим підриваються не тільки ваші повноваження, але й повноваження вашого уряду, і заявляємо, що Український уряд завжди радий бачити в себе повноважних представників від повноважного уряду» [21].

У результаті 12 жовтня 1918 р. Кримська делегація, як говорилося вище, погодилася розглядати пропозиції гетьманського уряду України, але попросила часу на розгляд проекту Меджлісом. «Ми пішли на це, тому що були впевнені в позитивному розв'язанні питання. Тим часом німці погодилися передати нам Чорноморський флот із Севастополем, і на декількох торпедних і канонерських суднах уперше здійнявся український прапор. Тим самим до нас переходила фактично влада над Кримом», – згадував згодом Д. Дорошенко [22].

Проте, як тільки ситуація змінилася, змінилася кардинально й позиція земців. В. Оболенський пояснив на нараді земських діячів у жовтні: «Дея-

кий час тому назад, коли велися переговори з Україною, була скликана нарада земських управ і міських голів крайового земства, що виробила доповідну записку українському уряду. На нашу думку, об'єднання Росії повинно було йти через Україну, тому ми тоді зважилися на приєднання Криму до України, при умові зберігання за Кримом автономії. Але тепер політична ситуація змінилася. Тепер, коли наближається загальний мир, нам нічого з'єднуватися сепаратно з окремою частиною колишньої Росії, особливо з такою, що стоїть проти об'єднання Росії» [23].

Незважаючи на те, що Київ пропонував Криму широку автономію, – самостійність у сфері місцевого самоврядування, торгівлі, промисловості, національній політиці, охороні здоров'я, шляхів сполучення, крім залізниць, визначенні державної мови, і навіть припускалася наявність власних силових структур, вибір статс-секретаря при гетьмані з числа трьох кандидатів, запропонованих кримським урядом – через позицію кримської делегації переговори були зірвані. Кримська делегація виходила з положень, що «стосовно України Крим цілком незалежний і самостійний» [24].

Делегація у своєму звіті підкреслила, що прийняття Українського проекту (особливо пунктів про визнання верховної влади гетьмана та передачі частини Кримської власності Україні), спричинило б «за собою такі зміни в політичному становищі Криму і такий збиток його матеріальним інтересам, що здійснити подібну зміну без ясно вираженої волі кримського народу делегація не вважала себе повноважною» [25].

Контрпропозиції кримської делегації були проігноровані Києвом і 10 жовтня переговори були перервані. Остання зустріч представників без участі Лизогуба відбулася 12 жовтня, після чого було укладено низку приватних угод. Зустріч міністрів закордонних справ 16 жовтня вже не могла мати ніяких наслідків.

Кримський крайовий уряд створювався як тимчасове державне утворення, без урахування теорії й практики федералізму. По суті, це було нелегітимне державне утворення, оскільки воно було створено не волею основної частини народонаселення, а рішенням іноземного командування. Усе звелося до формування уряду з представників трьох основних національно-політичних груп, не враховуючи думки інших – як політичних і національних об'єднань, так і народних мас. Відповідно, і зовнішня політика цього уряду вирішувала інтереси не народу Криму, а інтереси певних політичних сил, чи партійних лідерів.

Таким чином, переговори не призвели до компромісу і єдиним їхнім позитивним аспектом був сам факт переговорів. Кримська делегація зафіксувала, що вона «вважає за необхідне звернути увагу на те, що при її переговорах із Делегацією Українського Уряду з повною відповідальністю з'ясувалося, що Україна аж ніяк не розглядає Крим як свою власність, у силу чого Крим є окремим, незалежним від України, самостійним краєм» [26].

Разом з тим, проводячи зв'язок між підсумками переговорів і питанням легітимності Крайового уряду можна сказати, що саме слабка законна

основа діяльності уряду С. Сулькевича стала однією з причин зриву переговорів. Неможливість вести переговори, постійно оглядаючись то на відношення німецького командування (розглядаючи його як третейського суддю і підкреслюючи цим свою залежність), то на позиції національних лідерів, які не мали єдності, призвела в результаті до того, що переговори прийшлося перервати.

Ще одним позитивним наслідком спроби врегулювання відносин між Кримом і Україною був той, що на час переговорів українські митні кордони у вересні–жовтні 1918 р. були зняті, не дивлячись на те, що це приносило збитки Українській державі. Відповідний хід був зроблений у цей період і з кримської сторони.

Аналізуючи українсько-кримські відносини в 1918 р., необхідно винести певні уроки для сучасного державного будівництва. Документальні матеріали свідчать, що історія вже має зразок економічного відокремлення Криму від України, який не приніс позитивних наслідків ні для українського народу, ні для населення півострова [27].

ЛІТЕРАТУРА: *1. Там само. – спр. 186, арк. 38. 2. Собрание узаконений и распоряжений Крымского краевого правительства. – 1918. – №9. – С. 215 - 216. 3. ДА АРК. - Ф.Р. 1699, оп. 1, спр. 96, арк. 64. 4. Прибой. - 1918. – 28 июня. 5. Там само. – спр. 2, арк. 86. 6. Там само. – арк. 85. 7. ДА АРК. – Ф.Р. 999, оп. 2, спр. 404, арк. 4 - 5. 8. ДА АРК. – Ф.Р. 999, оп. 2, спр. 329, арк. 1-5. 9. Крымско-украинские переговоры. – С. 62-65. 10. ДА АРК. – Ф.Р. 1000, оп. 2, спр.1, арк. 67. 11. Крымско-украинские переговоры. – С. 68. 12. Документы внешней политики СССР. – С. 460. 13. ЦДАВО Украины. – Ф. 3696, оп. 2 к, спр. 6, арк. 1. 14. Крымско-украинские переговоры. – С. 35-38. 15. Краткий отчет о деятельности делегации крымского правительства в Киеве (с 26 сентября по 16 октября 1918 г.). / Крымско-украинские переговоры. Собрание документов. – Симферополь, 1918. – С. 46, 57-58. 16. Там само. – С. 60. 17. Краткий отчет. – С. 42. 20. Там само. – С. 44. 21.Краткий отчет. – С. 32. 22. ЦДАВО Украины. – Ф.Р. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 50 зв. 23. Там само. – арк. 50 зв. – 51. 24. Сергійчук В. Кримська політика гетьмана П.Скоропадського.– С. 16. 25. Крымский вестник. – 1918. – 22 октября. 26. Краткий отчет. – С. 44. 27. Крымско-украинские переговоры. – С. 20-22. 28. Там само. – спр. 180, арк. 8. 29.Тимощук О.В. Німецька таємна дипломатія. – С. 143.*

КАЩЕНКО С. Г. (м. Сімферополь)

ПРОЕКТ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ О. ЕЙХЕЛЬМАНА

У 1920 р. в Українській Народній Республіці, незважаючи на її скрутне зовнішньополітичне та внутрішнє становище, розпочалась підготовка Конституції держави. Була утворена спеціальна урядова комісія з вироблення проекту Конституції. На її засіданнях були розглянуті два конституційні проекти.

Один з них підготувала Всеукраїнська національна рада.

Другим був «Проект конституції (основних державних законів) Української Народної Республіки» професора О. Ейхельмана. Над ним автор почав працювати ще на початку 1918 р., коли його хвилювали питання про майбутній державний устрій України. При цьому він використовував основополагаючі принципи конституційного права демократичних держав. Це позначилось на характері, структурі та особливостях його конституційного проекту.

Одним з головних принципів, яким користувався О. Ейхельман, було положення про те, що український та інші народи світу гідні своїх славних предків, мають неухильне і непорушне право на самостійність, є носіями державного суверенітету.

Окрім того, він має палке бажання утворити в Україні на засадах народоправства та соціальної справедливості такий державний устрій, який «цілком відповідатиме потребам всіх народних мас і вищій духовній та економічній культурі в країні» [2:149].

О. Ейхельман був впевнений в тому, що треба конституційним шляхом забезпечити право народу України на широке застосування референдуму як інституту прямої демократії. В сучасному конституційному праві безпосереднє волевиявлення народу на референдумі передбачається лише для вирішення найбільш важливих питань державного життя, насамперед для внесення змін до конституції.

Укладачу конституційного проекту УНР цього було замало. У нього не було сумніву в тому, що в Українській державі безпосереднє народне голосування на референдумі повинно вживатися і «для вирішення питань звичайного законодавства, а також деяких питань в обсязы державного управління».

Визнаючи зверхність народного суверенітету, О. Ейхельман керувався положенням про розподіл обов'язків державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу й судову.

Професор вважав, що державна влада в Україні повинна поділятись на п'ять гілок: установчу, законодавчу, виконавчу (управління), судову й фінансову (фінансовий контроль) [2:149].

Керувався він і положенням про те, що виконавча влада повинна

будуватись на демократичних засадах, які поєднували в собі досягнення сучасного на той час, західного європейського і конституційного права США.

Серед них були формування органів управління тільки на правовій основі, правочинність їх діяльності, забезпечення для них самостійності та незалежності «од прямих партійних та начальства, наявність судової відповідальності за свою діяльність державних органів управління, в тому числі вищих органів виконавчої влади, але в формах, що забезпечують охорону державного розуму, політичного такту та усунення од справи всякої безпідставної причепливості та партійної пристрасті».

Професор стояв на позиції, що судова влада в Україні повинна виконувати не тільки звичайні, притаманні для неї функції, а й охороняти конституційність в державі, тобто він хотів втілити в судову систему УНР принцип, який вживається в країнах загального права. Згідно з ним суди загальної юрисдикції мають право визначати відповідальність конституції законів та інших нормативних актів.

О. Ейхельман не тільки передбачив утворення четвертої державної влади, але й не мав сумніву в тому, що вона повинна користуватись повною незалежністю від інших гілок влади [2:150].

Запропонований ним проект державного устрою давав народу реальну можливість брати участь у державній роботі, відкривав простір для його політичної та громадської самодіяльності.

«Проект конституції (основних державних законів) Української Народної Республіки» переклав на українську мову та видав М. Литвицький [1]. Редагування перекладу з боку юридичної термінології здійснили Г. Шиянов і В. Садовський. Треба визначити, що і переклад, і редагування не були досконалими.

О. Ейхельман вважав, що Конституція України не може бути короткою за змістом, такою, наприклад, як конституції США чи Франції, що вона повинна бути значно докладнішою і поширенішою.

Він дотримувався точки зору, що об'єктом конституційного регулювання повинні бути рівні сфери державного і суспільного життя, діяльності різних гілок влади.

Тому конституційний проект О. Ейхельмана досить великий за обсягом. У ньому є вступ із 345 статей, він має чітку й виважену структуру. Вона за об'єктами конституційного регулювання об'єднань містить XV різних статей за розміром розділів:

I. Загальні основи (ст. ст. 1-12); II. Федерально-державний парламент (ст. ст. 25-87); III. Федерально-державний голова (ст. ст. 8-142); IV. Федерально-державне міністерство і федерально-державні міністри (ст. ст. 142-188); V. Федерально-державний суд (ст. ст. 189-200); VI. Місцеві органи федерально-державної організації УНР (ст. ст. 201-209); VII. Федерально-державний контроль (ст. ст. 210-222); VIII. Грошові засоби федерально-державної організації УНР (ст. ст. 223-233); IX. Федерально-державне становище окремих земель УНР (ст. ст. 234-257); X. Військо і міліція (ст. ст.

258-261); XI. Про закони (ст. ст. 262-274); XII. Закономірність в управлінні (ст. ст. 275-277); XIII. Загальні постанови і переходові статті (ст. ст. 278-282); XVI. Громадяни УНР (ст. ст. 283-292); XVI (ст. ст. 293-345).

Державницькі погляди упорядника конституційного проекту УНР не втратили свого значення до нашого часу. Деякі з них в тій чи іншій мірі використані в процесі державного будівництва в сучасній Україні. Хоча з цього питання можна мати й іншу думку.

Ну хто тепер буде заперечувати доцільність висловлювання О. Ейхельмана про те, що не можна розглядати державну владу «як упривілейоване володіння однієї або декількох осіб в державі», що держава існує і функціонує для людей, а не навпаки, що держава має над ними владу «з метою всебічного задоволення інтересів населення», що державне управління повинно бути справедливим, розумним і моральним [2:152].

У вступі до свого проекту О. Ейхельман проголосив таке незаперечливе в наш час положення як право народів на самовизначення та створення своєї національної держави. Це він зробив для того, щоб обґрунтувати право українського народу на створення своєї держави, проти чого різко заперечували керівники як білої, так і красної Росії.

Професор вказував на те, що усяка нація, в якої є непохитне бажання і здібність створити самостійну і незалежну державу, має на це незаперечливе право, а інші країни не тільки не мають права ставити цьому припони, а й повинні надавати таким націям потрібну допомогу [2:151].

О. Ейхельман відкинув поширений на початку XX ст. тезис про потребу і законність примусового знаходження цілої нації «в чужій для неї до національності держави», тому що вона зазнає в ній різних утисків і не має змоги одержувати повне задоволення «своїх потреб та ідеалів».

Особливе обурення у професора викликало твердження про те, що пригноблена нація повинна проявляти обов'язкові «лояльність і патріотизм відносно гнобителів, пануючих в державі правом дужого».

У вступі до свого проекту він висловив підтримку президенту США В. Вільсону і урядам «всіх цивілізованих націй», які стали на позицію, згідно з якою ті національні групи, у котрих є достатні та відповідальні територіально-політичні й культурні умови, мають повне право творити свою власну національну самосійну державу.

Висновок О. Ейхельмана у зв'язку з цим був таким: український народ має такі умови: на півмільйоні квадратних кілометрів суцільної території мешкає до 40 000 000 чоловік населення, з якого до 80% складають українці [2:152].

«Тому український народ, - писав професор, - має всі права на утворення своєї власної держави, але ними треба користуватися з розумом, по правді й помірковано, «послідовно пристосовуючи індивідуальні, громадські і політичні свободи в будівництві національної держави».

Першочерговим при цьому повинно було стати встановлення відповідних етнографічних кордонів самостійної національної держави.

Другим першочерговим завданням було визначення способу орган-

ізації державної влади, який визначить порядок участі народу у владуванні, взаємовідносини держави як цілого з її складовими частинами.

Державний устрій УНР повинен бути таким, щоб забезпечити участь населення в державному житті. О. Ейхельман був упевнений в тому, що воно повинно шляхом «певного і послідовного проведення демократично-республіканського принципу» брати участь у вирішенні та виконанні громадських і політичних справ у державі.

Для цього він пропонував утворити в УНР зростаючу державну конструкцію, яку б складали «різноманітні ступені»: від місцевої громади – «найменшої територіальної клітини» - й до «політично-федерального оберенення загальної цілості» [2:153].

Державне будівництво в Україні професор пропонував розпочати «від самого фундаменту. Держава для народу. Народ – початок фундаменту: держава – завершення для нього».

Для О. Ейхельмана таким фундаментом насамперед була сільська громада – вільний союз переважно сусідніх громадян. Громаду він вважав початковим ступенем залучення громадян до владування, первісною одиницею для порядкування.

Але за нею, на думку професора, потрібен контроль з боку вищих одиниць владування – від відповідної земської одиниці до об'єднуючої загальнодержавної влади.

Цей контроль не повинен бути безмежним: він мав обмежуватися лише тими справами, що відповідали потребам більших територіальних одиниць, а також тими справами вирішити, які самі громади не могли.

«В такому самому розумінні і напрямку, - писав професор, - повинна проводитись і подальша будова в організації інших земських одиниць» [2:153].

Характер відносин між центром і одиницями, як вважав О. Ейхельман, можна побудувати або за федеральною, або за адміністративною ознакою. При федеральному устрої вищому ступеню – землі - надається державна влада з усіма її функціями, за вилученням тих, які залишались у загальнодержавної влади [2:154].

При використанні адміністративного принципу вищій одиниці (раніш губернії) могла надаватись лише певна визначена вищою державною владою компетенція виконавчого характеру.

У першому випадку утворюються в федеральному законодавчому органі дві палати: федерально-державна рада і земсько-державна палата. У другому випадку двопалатна система могла бути доцільною лише виходячи з конкретних умов.

Можна погодитись з професором у тому, що свідомість того, що громадську справу люди певного терену творять хоч і під контролем, але самостійно, дає громадянському осередку почуття задоволення та прив'язаність до цієї громадської справи, чим коли вона вирішується без нього і без його участі. Тому він пропонував розділити державну владу в Україні при загальній її цілостності між громадою, повітами, землею і дер-

жавою.

З точки зору О. Ейхельмана Українська держава могла будуватись або як політична, або як адміністративна федерація. Він був прибічником першої, при якій немає великого бюрократичного апарату, що придушує розвиток державного життя в суб'єктах [2:155].

Упорядник конституційного проекту УНР розумів, що його пропозиції щодо створення федеральної Української держави викличуть захоплення далеко не в усіх.

Тому він пропонував при виборі принципу об'єднання частин України в державну цілісність проявляти максимальну обережність.

«Я, - підкреслював він, - особисто схиляюсь до того, щоб конституції політичної організації Української Народної Республіки надати федерально-державну форму, а саме: поділити край на «землі» в нових раціональних територіальних межах, відкинувши сучасні губернські межі. Нові території, котрі назвемо «землями», повинні бути розмежовані з великою увагою для властивостей населення, до економічних умов і топографічної конфігурації» [2:156]. При розмежуванні повноважень між федеральною владою і владою суб'єктів федерації О. Ейхельман пропонував творчо використовувати досвід вже існуючих федеративних країн, не забуваючи при цьому особливості України.

УНР розглядалась ним як федеративно-державна організація, яка об'єднує її частини – землі з самоврядуванням на державних засадах [2:156].

Прикладом федерально-державного устрою, який він пропонував увести в Україні, була державна система США. Його приваблювало в ній те, що США являли собою федеративну державу, суб'єктами якої є штати. Це були державні утворення, що мали свою окреслену й незмінну територію. Утворені вони були не за етнічним, а за територіальним принципом. Усі вони були рівноправними суб'єктами федерації, не мали державного суверенітету і права виходу з держави.

Але мали свої конституції, які не могли суперечити федеральній конституції, право видавати свої закони. Конституцією США 1787 р. визначена компетенція федеральної законодавчої, виконавчої та судової влади, а також правовий статус суб'єктів федерації та їх владних структур [2:15-29].

В І розділі «проект конституції (основних державних законів) Української Народної Республіки» викладені загальні побудови УНР. Вона розглядалась автором як «союз народів», як «ліга націй», яка складається з окремих суб'єктів федерації – земель.

При цьому О. Ейхельман намагався поєднати речі, які взагалі не поєднуються. Утворення УНР як «союзу націй» було можливим тільки за умови, що землі відрізняються своїм національним складом.

Але цього не було. В самому проекті О. Ейхельмана немає мови про те, що землі як суб'єкти федерації повинні утворюватися за національною ознакою. Він сам підкреслював, що Україна відрізняється значною етнічною єдністю – 4/5 її населення складають українці [2:15].

У статті І проекту підкреслювалось, що в УНР будуть «об'єднані лише землі з українською людністю» [2:15]. Мабуть, цим можна пояснити те, що він сам не визначив територію цих земель. В примітці до ст. II лише сказано: «Землі, що творять УНР такі ...", а далі перелік їх відсутній [2:159].

Таким чином, передбачалось утворення земель не за національною, а територіальною ознакою. Тому УНР, всупереч висловлюванням упорядника конституційного проекту, ніяк не могла стати ні «союзом народів», ні «лігою націй».

Згідно з проектом державні справи в УНР розподілялись на дві категорії: справи, що вирішуються федерально-державними органами, і справи, які знаходяться в компетенції земсько-державної організації окремих земель.

До федерально-державної концепції були віднесені внутрішня безпека УНР, а також виконання державних функцій, що вимагають співробітництва і зусиль всіх земель.

До структури загальнодержавних органів повинні були увійти: 1) федерально-державна установча влада; 2) надзвичайно національне зібрання УНР; 3) федерально-державний парламент; 4) федерально-державний голова; 5) федерально-державне міністерство; 6) федерально-державний суд; 7) місцеві органи федерально-державного управління; 8) федерально-державний контроль для перевірки прибутків і видатків федерально-державних організацій [2:159].

У статті 10 проекту визначено досить широку компетенцію федеральних органів влади, переліковано ті державні справи, які належать до неї. Це:

1. Представництво УНР в її стосунках з іншими країнами, обмін дипломатичними місіями і консульствами; укладання міжнародних угод у справах політичних, мирного міжнародного співжиття і міжнародного третейського суду. Передбачилось і право земель в деяких випадках на безпосередні відносини з іншими країнами, але в межах, визначених федеральною конституцією і спеціальними федеральними законами.

2. Організація і утримання військових сил УНР для охорони держави від зовнішньої і внутрішньої загрози. Призначення командного складу для них, оголошення війни, укладення миру.

3. Забезпечення основних прав громадян УНР, в першу чергу, права на їх вільне пересування, друк, створення спілок та проведення зборів.

4. Вирішення питань, пов'язаних з громадянством УНР і перебуванням в ній іноземців.

5. Регулювання взаємовідносин держави з релігійними конфесіями.

6. Вирішення питань ваги й міри, грошового обороту, емісії грошей, правового статусу банків.

7. Відання поштою, телеграфом і телефоном.

8. Здійснення законодавства для діяльності залізниць.

9. Відання сухопутними та військовими шляхами, що проходили через декілька земель, мореплавством, маяками та іншими засобами засте-

режності.

10. Організація митної та карантинної справи.

11. Охорона та насадження лісів.

12. Піклування про торгівлю і промисловість.

13. Охорона праці та робітниче забезпечення (страхування).

14. Вексельне, торгівельне, морське й конкурсне право.

15. Законодавство про патенти на право винаходу, про фабричні та торгові марки і авторське право.

16. Законодавство про право і діяльність осіб, про опіку над малолітніми та психічно хворими, обов'язкове шлюбне право, визначення актів цивільного стану.

17. Поширення дії на всю територію УНР актів і документів, виданих в окремих землях.

18. Здійснення рішень з цивільних справ судів одних земель на території інших.

19. Організація видачі карних злочинців між окремими землями.

20. Організація санітарної та гігієнічної служби.

21. Порядкування федеральним майном.

22. Встановлення податків і оплат на покриття федеральних витрат.

23. Складання щорічного федерального бюджету.

24. Здійснення контролю за федеральним фінансовим господарством [2:158].

25. Утворення федеральних адміністративних, фінансових, контрольних, військових та судових установ [2:159].

У цьому переліку повноважень федерально-державних органів УНР є немало спільного з повноваженням федеральних органів, які визначені конституцією США 1787 р. [3:19-21].

«Окремі землі, що складають УНР, - йшлося в ст. III конституційного проекту О. Ейхельмана, - в усьому іншому порядкують державними справами на своїй території самостійно».

Передбачалось, що без згоди землі федеральні органи не можуть змінювати її кордони. Кожна з них повинна була ухвалити свою конституцію, яка визначить її правовий статус «як неподільного члена об'єднаної держави УНР», а також буде відповідати її основному державному закону [2:157].

Можна погоджуватись чи не погоджуватись з наданням в проект О. Ейхельмана широкої автономії землям як суб'єктам федерації. Але децентралізацію державної влади він, схоже, довів у своєму проекті до абсурду. «Забезпечується, - говорилося в ст. IX, - державна автономія повітів окремих земель і муніципальна автономія громад».

Здійснення принципів демократично-республіканського устрою в федерально-державній і земсько-державній організації, як зазначалось в «Проекті конституції (основних державних законів) Української Республіки», неможливе без таких голосних конституційних положень:

1. Положення про народний суверенітет, що забезпечує постійне ут-

ворення «активної зверхньої влади, установчої влади», яка у новому обсязі належить самим громадянам УНР.

2. Положення про «безпосередній верховний догляд з боку держави» за законодавчою діяльністю парламентської конструкції через референдум.

3. Положення про «посередню участь цієї влади в певних справах порядкування і садівництва».

4. Положення про те, що законодавство, прийняття бюджету і на федерально-державному, і на земсько-державному рівні здійснюється лише парламентськими установами, які формуються шляхом загальних виборів без маєткового цензу для виборців [2:157].

Одним з двох конституційних проектів, які розглядалися урядовою комісією з вироблення проекту конституції УНР, був проект О. Ейхельмана. На його структуру й особливості мали вплив конституційне право США та інших західних країн, а також власні державницькі погляди самого професора.

Його здійснення перетворило б Україну на федеративну демократичну державу, громадяни якої користувалися б основними правами й свободами, брали активну участь у вирішенні державних справ.

Але передбачений проектом федеральний устрій Української Народної Республіки викликав заперечення у більшості членів урядової комісії з вироблення проекту конституції УНР, тому його було відхилено.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Ейхельман О. Проект конституції основних державних законів Української Народної Республіки. – Київ – Тернів: видавництво С. У. Д., 1921. 2. Конституційні акти України. – 1917 – 1920: Невідомі конституції України. – Київ: Філософська і соціологічна дум-*

РАКОВ В. В. (м. Курськ)

ПРОБЛЕМЫ АВТОНОМИИ И ФЕДЕРАЛИЗМА ВО ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ А. ДЕНИКИНА И КАЗАЧЬИХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОБРАЗОВАНИЙ ЛЕТОМ-ОСЕНЬЮ 1919 Г.

Распад Российского государства после революционных потрясений 1917 г. привёл к образованию независимых Кубани и Дона, а также к формированию на юге России Добровольческой армии. Последняя претендовала на роль военно-политического ядра восстанавливаемого государства – великой, единой и неделимой России. Государственные новообразования, прежде всего в лице Кубани, выступали за свою полную самостоятельность или, в крайнем случае, конфедерацию с другими государствами и народами: Украиной, Грузией, горцами Кавказа.

Уже к концу 1918 г. после взятия добровольцами Екатеринодара и освобождения территории Кубани от большевиков сформировались два подхода к принципам устройства будущей власти и методам её формирования.

Во время сессии краевой рады Кубани в октябре 1918 г., на торжественное открытие которой был приглашен А. Деникин, он заявил: «Всё для борьбы. Большевизм должен быть раздавлен. Россия должна быть освобождена. Не должно быть армии Донской, Добровольческой, Кубанской, Сибирской. Должна быть единая Русская армия, с единым командованием» [5: 80]. Деникин считал, что статус казачьих земель должен быть оставлен в дореволюционном состоянии, т.е. в рамках определённой автономии: выборность краевых правительственных органов и войскового атамана.

На совещаниях при Ставке Верховного Главнокомандующего Вооруженными силами на юге России были высказаны пожелания о необходимости образования единого Южно-Русского правительства, подобного правительству П. Вологодского при адмирале А. Колчаке. Для реализации этой идеи по приказу Главнокомандующего Вооруженными силами на юге России задолго до встречи с представителями казачьих областей Особое Совещание приступило к разработке проектов учреждений, которые, по мнению Деникина, могли бы способствовать единению всех антибольшевистских сил на юге и установлению высшего управления на всех подконтрольных территориях. Предполагалось привлечь к участию в общем законодательстве представителей казачества, оставив за последними определенные права в области местного законодательства и управления.

Особое Совещание вынесло на обсуждение три проекта: «Учрежде-

ние Высшего Совета», «Положение о Совете начальников управлений при Главнокомандующем Вооруженными силами на юге России» и «Положение о пределах автономных прав казачьих войск». Характерно, что они были в основных чертах разработаны ещё до подчинения генерала Деникина Верховному правителю адмиралу Колчаку. О характере учреждаемой власти свидетельствует начальник управления юстиции В. Челищев: «Власть Главнокомандующего на территории, освобождаемой от большевиков, была, несомненно, властью диктаторской, и, если по глубокому убеждению самого носителя власти и всех его сотрудников, власть эта основывалась на народном стремлении к свержению большевистского ига, всё же главным основанием её была сила, ибо никаких правовых оснований под неё подвести было невозможно, да и сама она трактовала себя как возникшую при исключительных обстоятельствах борьбы и для этой борьбы, чтобы с окончанием таковой передать носимое ею бремя тому аппарату власти, который построится на правовом основании» [1: л. 7].

После признания Деникиным власти Верховного правителя России Колчака и Российского правительства он юридически переходил из состояния «самостоятельного держателя власти» в представителя власти общегосударственной, ограниченного в своих действиях её указаниями и предписаниями. Эти обстоятельства заставили внести некоторые поправки в тексты проектов, выработанных Особым Совещанием. Для обсуждения с казачьими делегациями был предложен следующий вариант основных положений проектов учреждения Высшего Совета и положения о Совете начальников управлений:

1. Русское государство как единое целое с момента признания в нём единой верховной власти в лице Верховного правителя адмирала Колчака, восстановлено. Впредь до Учредительного собрания, которое должно определить основы постоянного устройства России, никакое устройство ни целого, ни частей Русского государства, при настоящих условиях, не может принять силу иначе, как по воле Верховного правителя или его полномочных заместителей.

2. Главнокомандующий Вооруженными силами на юге России в делах законодательных и управления действует от имени Верховного правителя и создания при нём каких бы то ни было органов, согласно ныне существующему правовому порядку в России, может быть лишь актом власти Верховного правителя, осуществляемой через главнокомандующего Вооруженными силами на юге России; вследствие сего никакой учредительный съезд не может быть призван правомерным основанием к созданию означенных органов.

3. Переговоры и соглашения с представителями отдельных областей могут иметь значение лишь обмена мнений предварительного и подготовительного характера и юридическим основанием к созданию государственных учреждений не являются.

4. Число представителей отдельных областей при указанном предва-

рительном обмене мнений может быть равно числу представителей от Главнокомандующего как органа власти всероссийской, но решающего юридического значения никакое число голосов и никакое соглашение при этом обмене мнений иметь не может; юридическое значение могут в данном случае иметь лишь акты верховной власти.

5. Высшие органы управления, которые будут созданы этими актами при Главнокомандующем Вооруженными силами на юге России, могут именоваться правительством, и так как конечной целью стремлений Южных армий является Север с Москвой во главе, то это правительство было бы неправильно именовать правительством Юга России: область его действий может захватить и Юго–Запад, и Север, и Поволжье и Восток. Это должно быть правительство областей, занятых армиями Главнокомандующего на юге России.

6. При наличии диктаторской власти, каковой является власть Верховного правителя и высшая общегосударственная власть в отдельных областях России, действующая от имени Верховного правителя в условиях переживаемого времени, должна иметь всю полноту и независимость полномочий в целях управления и законодательства. Посему требование зависимости Главнокомандующего в деле образования правительства от представительного органа является при данных условиях неосуществимым, тем более что орган этот представляется лишь законосовещательным.

7. В Совет начальников управлений могут быть допущены представители от казачьих областей с портфелями по своим делам.

8. Законосовещательный орган должен быть образован по принципу территориальному. Представителям казачьих областей в нём должно быть уделено особо почетное место ввиду исключительных заслуг казачества перед Россией. Однако, принимая во внимание, что компетенция этого органа должна распространяться на большую часть Европейской России, никоим образом не может быть сохранено равенство между представителями казаков и всех прочих частей России, в совокупности, как Поволжье, Московский район и другие области. Кроме того, в законосовещательный орган не могут быть не введены представители общегосударственного интереса, не связанные с какой-либо территорией и отмеченные лишь своими заслугами на поприще церковного, государственного и общественного служения. Таковые лица не должны привлекаться в высшие органы по выбору политических партий или групп: они должны быть назначены в него Главнокомандующим. Наконец, для установления более тесной связи законосовещательного органа с исполнительной властью, в него должны войти члены Совета начальников управлений.

9. Законосовещательному органу может быть предоставлено право вопросов, обращенных к правительству, но не должно быть предоставлено право выражать недоверие.

10. Все территории, посылающие своих представителей в Высший Совет, должны признать верховную власть Верховного правителя России

адмирала Колчака и видеть в Главнокомандующем Вооруженными силами на юге России главу правительства, действующего от имени Верховного правителя на всей территории, которая занята армиями, подчинёнными Главнокомандующему.

11.Отдельные области русского государства могут заключать между собой соглашения для целей культурного и экономического характера, но образование ими союзов государственно-правового значения стояло бы в противоречии с идеей государственного единства России.

12.Порядок местного законодательства и управления, на основании которого действуют органы власти в автономных казачьих областях, утверждается Главнокомандующим от имени Верховного правителя» [3: 153-156].

Как пишет К. Соколов, к этой последней попытке объединения «стороны» готовились давно. «У нас,- говорит он,- также были под рукой проекты, в которых нашло себе выражение наше представление о желательном устройстве объединённого управления в южных областях России. Проекты эти покоились на незыблемом для нас принципе уже существующей единоличной диктатуры... Эти проекты могли быть проведены в жизнь и независимо от соглашения с казаками для областей, подчинённых Главнокомандующему. На случай, если бы казачьи области пожелали потом признать единую власть Главнокомандующего и войти через своих представителей в систему общих учреждений, это могло быть сделано на основании особых правил, которые предусматривали включение в состав Высшего Совета по пяти представителей от каждого казачьего войска и в составе Совета начальников управлений – трёх членов Совета по делам Дона, Кубани и Терека, а также распределение предметов государственной и местной компетенции. В случае же предварительного сговора с казаками эти правила предполагалось включить в самый текст законов, которые издал бы своей властью Главнокомандующий. Затем, конечно, последнее слово от имени каждого казачьего войска было бы сказано его законодательным собранием» [4: 200-201].

Совершенно по-иному воспринимали предложение Главнокомандующего представители кубанских казаков. «Проект главного командования,- отмечал Г. Покровский,- не только говорил о диктатуре Главнокомандующего на юге России, но в параграфе 11 он рассеивает всякие сомнения относительно истинных причин слишком долго затянувшихся работ конференции по созданию Южно-Русского Союза, подмены идеи союза идеей создания власти, и, наконец, устранения Н. Рябовола, сильного защитника образования этого союза» [3: 157].

Представители казачьих областей, также стремившихся к объединению сил перед лицом большевистской угрозы, созвали Южно-Русскую конференцию. С другой стороны, они хотели выработать общие подходы и на переговорах с Деникиным для того, чтобы отстоять уже завоёванные права на собственную государственность. Инициаторами созыва конференции выступили донцы. Весной 1919 г. Круги и Рада почти одновре-

менно выразили желание воссоздать союз, пригласив на неё к 5 мая и закавказские «новообразования», и горские округа, подчинённые главному командованию Вооружённых сил на юге России. Конференция работала с июня месяца и составила «очень обстоятельный проект организации общих учреждений и распределения предметов ведения между центральною и местною властью» [4: 200].

Как отмечает Г. Покровский, будущее объединение представлялось не как союз казачьих войск, а союз государственных образований. Приведём основные положения заключенного ими договора, где раскрывались основные цели и задачи будущего Юго–Восточного Союза:

1. Государственные образования Дона, Кубани и Терека составляют политический и экономический союз.

2. Конституция вырабатывается особо.

3. Дон, Кубань и Терек действуют солидарно в области общеполитических и экономических интересов.

4. Цели союза: согласованность и защита культурных, национальных, политических и экономических интересов, содействие воссозданию и развитию Российского государства на основе широкого народоправства и создания условий для созыва нового Всероссийского Учредительного собрания» [3: 149].

21 июня делегация конференции в составе Харламова, Каклюгина и Баскакова встретилась с Главнокомандующим Вооруженными силами на юге России во время его краткосрочного пребывания в Ростове. Они познакомили Деникина с ходом работы конференции и принятыми документами. «Это неожиданное для многих,- пишет Деникин,- и в том числе для кубанцев превращение конференции о казачьем союзе в конференцию об организации Южно-Русской власти представлялось тогда огромным шагом вперёд в области устроения Юга и консолидации сил его в борьбе с большевиками» [2: 205].

Особую активность в этом направлении предпринимало Донское правительство. Комиссия под руководством управляющего отделом внутренних дел Донского правительства К. Каклюгина разработала проект положения о конструкции власти на юге России, обсуждение которого было завершено 27 июня 1919 г.

Для анализа предложений, выработанных комиссией под председательством К. Каклюгина, при Особом Совещании была создана рабочая группа. Она пришла к заключению, что функциональные обязанности и характер органов власти, вводимых по проекту донцов, в целом совпадает с разработками Особого Совещания (положения о Высшем Совете и Совете начальников управлений), но принципиально разнится в подходах к порядку их формирования.

Суть расхождений заключалось в том, что по проекту каклюгинской комиссии источником создаваемой законодательной и исполнительной власти на юге России является учредительный съезд из представителей казачьих образований и главного командования. Кроме того, особо ого-

варивалось, что учредительный съезд организует власть на основе обязательного соглашения с Главнокомандующим, хотя представители последнего входят в состав учредительного съезда. По принципу соглашения с учредительным съездом должно было происходить назначение Председателя Совета Министров и самих министров.

Комиссия при Особом Совещании сделало следующие выводы:

1) вновь создаваемые учреждения имеют характер общегосударственной и общерусской власти, связанной не с какой-либо определённой частью России, а со всей территорией Русского государства, которая занимается и будет занята армиями, подчинёнными Главнокомандующему Вооруженными силами на юге России.

2) эти учреждения могут исходить лишь от Всероссийской Верховной Власти, ныне признанной в лице адмирала Колчака и на юге России осуществляемой от его имени генералом Деникиным; не из какого другого источника получить своей законной силы они не могут.

3) эти учреждения не создают какой-либо новой власти: единственная правомерная власть для всей России и её частей существует в лице Верховного правителя адмирала Колчака и в соответствующих частях России осуществляется его полномочными заместителями. Новые учреждения относятся лишь к способу проявления власти уже существующей» [1: л.л. 12-13].

В июле 1919 г. в Екатеринодаре начала работу Южно – Русская конференция. Казачьи делегации возглавляли: от Войска Донского – В. Харламов; от Кубани – Султан-Шахим-Гирей; от Терека – генерал-лейтенант В.Баскаков. За основу при обсуждении соглашения были взяты предложения донцов, но в значительно изменённом виде. Примечательно, что текста этих новых положений в распоряжении комиссии Особого Совещания не было, поэтому делегация от Главнокомандующего неизбежно должна была столкнуться с рядом новых проблем. После ряда совещаний он получил название «Положение о внешних органах государственной власти на юге России». В общей части этого положения говорилось:

а)общегосударственная власть устанавливается Всероссийским Учредительным собранием;

б) до созыва Всероссийского Учредительного собрания может быть образована временная общероссийская государственная власть.

Высшими органами государственной власти на юге России являются:

а) Правитель Юга России;

б) Палата областных представителей;

в) Совет министров;

г) Сенат» [3: 157-158].

Конференция не сочла возможным именовать «Правителя Юга России» «Главою Юга России» или присваивать ему «именование высшей верховной власти». Вместе с тем было признано, что правителю Юга России принадлежит высшее начальствование, управление и командование

всеми Вооруженными силами на юге России. Ему же представлялось право помилования и смягчения наказаний, снятия должностных взысканий. Право же амнистии закреплялось за органом законодательной власти. Кроме того, члены конференции признали необходимым сохранить право помилования за главами автономных государственных образований Юга России и право амнистии за законодательными учреждениями тех же государственных образований.

Предполагалось, что источником государственной власти на юге России станет учредительный съезд, состоящий из членов конференции, войсковых атаманов, председателей законодательных учреждений и правительств Дона, Кубани и Терека, а также Главнокомандующего Вооруженными силами на юге России и его представителей.

Законодательная власть на юге России принадлежала по проекту правителю Юга России совместно с палатами областных представителей. Отдельно подчеркивалось, что палата областных представителей должна иметь характер законодательной, а не законосовещательной власти. Правда, в области военного законодательства правителю Юга России принадлежали особые права в соответствии со статьёй 96 Основных Законов 1906 г.

Законодательная инициатива, по мнению участников конференции, должна исходить от правительства и Палаты областных представителей. Санкция законов принадлежала правителю Юга России, а официальное опубликование законов входило в обязанности Сената. Законы представлялись правителю на утверждение за подписью председателя Палаты областных представителей. Для утверждения или отклонения законов правителю Юга России устанавливался месячный срок. В отношении актов, издаваемых в порядке управления, было достаточно подписи соответствующего министра.

Однако по ряду вопросов мнения участников конференции разошлись. Так, например, случилось при обсуждении вопроса о праве «вето». Донская и терская делегации высказывались за право Правителя на абсолютное «вето» на законы, принимаемые Палатой областных представителей, и право его роспуска, а кубанская – за относительное, т.е. право законодательной палаты преодолевать вето Правителя двумя третями голосов.

Разделились также голоса и по вопросу об ответственности министров. Представители Кубани и Терека высказывались за парламентскую ответственность всех министров, включая военного и морского, в то время, как донцы полагали, что в настоящее время и при настоящих обстоятельствах парламентская ответственность не обеспечивает устойчивость власти [См.: 1: л.л. 84-89]. Неконструктивная позиция кубанцев вызывала раздражение даже у их партнёров по конференции – делегаций Дона и Терека.

Для понимания ситуации следует обратиться к более ранним событиям. В связи с признанием генералом Деникиным власти адмирала Кол-

чака, у Главнокомандующего состоялось заседание, в котором приняли участие атаманы и председатели правительств казачьих войск. Последние не возражали против признания адмирала Колчака Верховным Главнокомандующим, но не соглашались с его статусом Верховного Правителя России, считая, что этот вопрос находится в исключительной компетенции законодательных учреждений областей.

Через некоторое время Главнокомандующий получил от имени конференции предложение направить делегацию, которое было принято А. Деникиным. В состав делегации вошли: начальник отдела пропаганды К. Соколов, члены Особого Совещания М. Фёдоров, Н. Савич. После отъезда Соколова в Париж с миссией генерала А. Драгомирова, в состав делегации были включены помощник Соколова по отделу законов А. Щетинин, исполняющий обязанности председателя Особого Совещания генерал А. Лукомский и начальник Управления внутренних дел В. Носович. Руководителем делегации был назначен начальник управления юстиции В. Челищев.

Любопытную характеристику, данную кубанской оппозиционной печатью членам делегации, приводит в своих мемуарах участник описываемых событий К. Соколов: «Среди нас В. Челищев был, вероятно, более всего склонен признавать грехи старой централистической системы и чаще других шёл на уступки притязаниям «автономистов»...Похвальный отзыв от имени казачества, кроме В. Челищева, был присуждён ещё Н. Савичу. Я не думаю, чтобы Н. Савич был убеждённым энтузиастом казачьих «вольностей», и мне кажется, что он заслуживал эту удовлетворительную отметку своим «реалистическим» отношением к тому, что мы делали. Считая всё это временным, он не настаивал на деталях и допускал компромиссы. Зато досталось М. Фёдорову, В. Носовичу и, конечно, мне. М. Фёдоров стал, кажется, просто жертвою своего темперамента. Горячий сторонник «общественности», он, конечно, не мог не сочувствовать идее «сговора» с казачеством. Сколько я понимаю, казачьих делегатов раздражала только внешняя форма выражения им своих мыслей, очень энергичная и подчёркиваемая ещё экспансивной жестикуляцией. То же самое случилось и с В. Носовичем. Этот элегантный causer блистал удачными сравнениями и меткими словечками, которые били верно и ударяли больно...Меня считали каким-то фанатиком «централизма» и яростным противником казачьей «самобытности» [4: 202-203].

Первая встреча участников конференции с делегацией Верховного Главнокомандующего состоялась 17 июля 1919 г. в здании Мариинского института, переименованного к тому времени в Войсковую женскую гимназию. Но даже само размещение делегаций за столом переговоров предвещало противостояние: председательствовал В. Баскаков, около него по обеим сторонам сидели В. Харламов и Султан-Шахим-Гирей, а напротив президиума заняли места представители Главнокомандующего. Остальные члены казачьих делегаций размещались у ближних столов.

Дабы избежать дальнейших недоразумений и неправильного толко-

вания задач, стоящих перед своей делегацией, на первом же заседании президиуму было передано письменное заявление следующего содержания: «Получив приглашение прибыть сегодня на заседание конференции, мы считаем долгом донести до её сведения, что Главнокомандующий не уполномочивал нас принять участие в конференции, а поручил лишь обменяться мнениями с членами конференции о порядке и подробностях учреждения органов по управлению и законодательству при Главнокомандующем Вооруженными силами на юге России, действующем от имени Верховного правителя. Поэтому мы заявляем, что прибыли сюда не для участия в конференции, а лишь для обмена мнениями с её членами» [1: л. 14].

18 июля 1919 г. по инициативе президиума конференции было устроено частное совещание, которое состоялось в помещении отдела юстиции Особого Совещания. Видимо, на этой встрече впервые выявились противоречия о функциях Высшего Совета при Главнокомандующем, которые, впоследствии, окажутся непримиримыми.

В докладной записке Главнокомандующему так будет описано их существо: «Конференция мыслит высший орган при Главнокомандующем как орган законодательный, а отнюдь не законосовещательный, и лишь военные дела полагает возможным изъять из компетенции сего законодательного органа и передать весь объём военного законодательства непосредственно Главнокомандующему и в этом отношении готова идти и на расширение статьи 96 Основных законов изд. 1906 г.» [1: л. 18].

Эта точка зрения Конференции логически вытекала из позиции Донской комиссии законодательных предположений, Терского Круга и Кубанской законодательной рады. Аргументация этого положения состояла в том, что «раз их местные органы являются органами законодательными и с законодательным характером этих органов свыклось казачество, то Высший Совет, как общегосударственный орган, должен быть наделён теми же правами законодательного, а не законосовещательного органа».

Совершенно иную сторону занимали представители Верховного Главнокомандующего Вооруженными силами на юге России. Они считали, что логическим выводом из факта признания правления адмирала Колчака является сохранение за местными казачьими органами законодательных функций и наделение Высшего Совета лишь функциями законосовещательными. Существенно изменялась и юрисдикция казачьих законодательных учреждений. Это означало признание неограниченной военной диктатуры. «Оставление же за местными казачьими органами законодательных функций не противоречит существу признания диктатуры, так как ведению этих органов поручается ограниченный круг дел местного значения, что способно только облегчить общегосударственной власти разрешение вопросов первостепенной важности».После этого в работе конференции был установлен десятидневный перерыв с объявлением о пожелании возобновить работу в Ростове или Новочеркасске.

Итоги екатеринодарской сессии конференции были резюмированы секретариатом в форме «Сводки постановлений». В ней были отражены не только консолидированная позиция казачьих делегаций, но и имевшие место разногласия, в частности, по вопросу о парламентской ответственности правительства. Вместе с тем, единственная уступка делегации Главнокомандующего со стороны казачества, выразившаяся в возможном признании Верховной власти Колчака при определенных условиях, не вошла в «Сводку постановлений».

Время шло, но Главное командование не получало никаких сведений о возобновлении работы конференции. Вместе с тем, подготовительная работа продолжалась. Заседания, прерываемые продолжительными поездками делегатов для доклада своим представительным учреждениям, проходили в Екатеринодаре, Ессентуках, Новороссийске. Кубанцы попрежнему упорствовали в отстаивании своих суверенных прав, затягивая принятие окончательного решения. А. Деникин приводит пример такого, по его мнению, анекдотического факта: «...И.Макаренко с упорством раскольничьего начетчика по целым часам доказывал, что в редакции «Положения» - «правителем Юга России является главнокомандующий...» - слово «является» необходимо заменить словом «почитается», ибо первое «противоречит конституции Кубани...» [2: 206].

После того, как на конференции проявилось настроение на соглашение с Главным командованием, Кубанская законодательная рада в заседаниях 1 -5 августа рассмотрела вопрос об отзыве своей делегации. Но это грозило полной политической и экономической изоляцией Кубани. Поэтому умеренная часть собрания санкционировала участие кубанцев в конференции, подчеркнув при этом, что итоги её работы подлежат обязательной ратификации законодательной рады. Изменён был и персональный состав делегации: И. Макаренко назначили председателем, а вместо Шахим-Гирея ввели другого черкеса – Гатогоу (по едкому замечанию Деникина «демагога ещё большего и такого же врага соглашения») [2: 206].

15 августа 1919 г. состоялось личная встреча членов конференции с Главнокомандующим, на котором присутствовал только начальник штаба генерал И. Романовский. На ней В. Харламов передал генералу Деникину содержание проекта автономных прав, выработанного конференцией. Видимо, под впечатлением от встречи, Деникин направил 18 августа начальнику управления юстиции Особого Совещания В. Челищеву (по совместительству главе делегации главнокомандующего на переговорах с казаками) секретный приказ, переданный им лично по телефону через генерала Вязьмитинова:

«Генерал-лейтенанту Лукомскому.

В предстоящих беседах Юго-Восточной Конференции предлагаю членам комиссии твёрдо держаться выработанных положений, отнюдь не допуская изменений существа и уступая только в мелких деталях и формах. Дано очень много и больше дано не будет.

Деникин. 18-8-19. 3.45 дня» [1: л. 23].

В тот же вечер Главнокомандующий по телефону вновь через генерала Вязьмитинова дополнительно передал Челищеву второе приказание: «Комиссия, которой поручено ведение переговоров с Конференцией об организации власти, должна разработать, кроме прочих положений ещё три вопроса:

1. О предании суду разных членов Совещания (выборных от Рад, Кругов и проч.). Кому принадлежит право предания суду. Главнокомандующий считает, что это право верховной власти.

2. Право временного отстранения высших чинов от должностей – также, по мысли Главнокомандующего, должно принадлежать верховной власти.

3. Право роспуска законодательного учреждения – также должно принадлежать верховной власти.

Изложенное по приказанию Главнокомандующего докладываю на распоряжение».

Мотивы издания этого приказа становятся понятны после знакомства с пометками А. Деникина на тексте доклада В. Харламова, помещенного, в газете «Приазовский край» 25 августа 1919 г. и переданного Челищеву генералом Лукомским по распоряжению Главнокомандующего [2: л. 23].

Челищев полагает, что эти два приказания были отданы Главнокомандующим в связи с его отъездом в Таганрог, где размещалась Ставка, в то время как большинство органов гражданской власти было сосредоточено в Ростове. Кроме того, генерал Деникин, видимо, ожидал особых указаний Верховного правителя адмирала Колчака.

В Париж была направлена специальная делегация под председательством генерала А. Драгомирова, в составе А. Нератова, К. Соколова и Н. Астрова. К ним в последствии должен был присоединиться М. Бернацкий. 19 августа поступила телеграмма из Омска из Министерства иностранных дел Российского правительства на имя генерала А. Драгомирова: «В ответ на телеграмму Сазонова № 2011/135, передающую просьбу делегации безотлагательно определить пределы власти Главнокомандующего Юга России, сообщаю нижеследующие общие указания, которые в ближайшее же время будут дополнены.

В области управления Главнокомандующий Вооруженными силами Юга России осуществляет всю полноту власти. Ему представляется самостоятельное руководство иностранной политикой в пределах вопросов, касающихся вверенной Главнокомандующему территорией и не имеющих общегосударственного значения. Общее же руководство в области внешней политики, а равно в вопросах денежного обращения, валютной и земельной политики, принадлежат Российскому правительству.

В отношении законодательства Главнокомандующему предоставляется право издания постановлений, имеющих силу закона. Постановления эти не могут касаться основных начал государственного устройства.

В области судебной на территории Юга России действуют судебные учреждения по указу Российского правительства. В качестве высшей инстанции учреждаются временные местные присутствия Сената. Главнокомандующему принадлежит право помилования.

В деле управления и законодательства Главнокомандующему оказывает содействие Особое Совещание из начальников ведомств. Начальники ведомств пользуются во вверенных им частях управления всеми правами Министров. Для обсуждения вопросов общего значения для всех местностей, освобожденных Вооруженными силами Юга России, может быть образован межобластной совет из представителей отдельных самоуправляющихся областей, а также прочих губерний, управляемых на общегосударственном основании.

В дополнение к вышеизложенному и руководствуясь духом настоящих указаний, надлежало бы разработать точное положение, проект которого прошу представить, полагая, что наиболее целесообразным явилось бы его составление на месте сообразно с создавшейся обстановкой.

Адмирал Колчак» [1: л. 24-25].

Содержащиеся в телеграмме положения позволяли сделать вывод, что Верховный правитель определял государственные образования Дона, Кубани и Терека не как суверенные государства, а как самоуправляющиеся области, поэтому их участие в решении общих вопросов допускалось наравне с представителями других местностей, освобождённых Вооруженными силами на юге России.

К началу сентября 1919 г. делопроизводство конференции выработало сводку работы Южно-Русской конференции о пределах прав общегосударственной и краевой власти и назначило заседание на 5 сентября 1919 г. в г. Новочеркасске с приглашением на него представителей Главнокомандующего.

Стороны вновь занимали противоположные позиции по вопросу об организации власти на юге России. Деникин считал, что единая общерусская государственная власть уже воссоздана в лице Верховного правителя адмирала Колчака, заместителем которого на юге России он являлся. Конференция же, не признавая власть Верховного правителя, считала необходимым создать высшую власть на юге России посредством учредительного съезда представителей казачьих войск и областей, освобождённых Вооруженными силами на юге России. В свою очередь, А. Деникин допускал только возможность организации общей власти, подконтрольной Главнокомандующему с представлением лишь автономии казачьим войскам. Из этого положения неизбежно вытекал вывод о законосовещательном органе при Главнокомандующем и определении им самим пределов автономных прав казачьих областей.

Участники конференции, хотя и не были единодушными в этих вопросах, придерживались принципиального мнения Кубанской делегации, которая настаивала на реализации резолюции Кубанской Чрезвычайной краевой рады от 5 декабря 1918 г., гласившей: «Мысля себя неразрывно

связанным с Россией, единой и свободной, население Кубани твёрдо стоит на прежней своей позиции: Россия должна быть федеративной республикой свободных народов и земель, а Кубань отдельной составной её частью» [1: л. 34].

Таким образом, конференция планировала создать на юге России сложное федеративное государство с законодательным учреждением и местными законодательными органами, переходя по некоторым направлениям границы федерации в стороны союза государств (конфедерации). Но обе стороны, несмотря на такие принципиальные разногласия, не делали попыток прекратить затянувшуюся работу, придавая ей особое и первостепенное значение.

По прибытии на конференцию представители Главнокомандующего вновь обозначили форму и характер своего участия в предстоящей работе заявив, что они «...уполномочены Главнокомандующим выяснить взаимным обменом мнений с господами членами конференции формы осуществления государственной власти, а также пределы автономных прав казачьих войск, поскольку осуществление таковых, не противореча единству Государства Российского, могло бы служить к пользе и благу казачьих войск и вместе с тем укрепляло бы самое единство России. Положения, вытекающие из обмена мнений, должны быть доложены Главнокомандующему, которому, как носителю высшей власти по уполномочию Верховного Правителя, принадлежит неотъемлемое право издать по сему предмету соответствующее законодательное постановление» [1: л. 35].

Первые же заседания конференции ввиду ранее возникших разногласий положительного результата не принесли, т.к. принципиальный вопрос об автономии или суверенности Дона, Кубани и Терека в составе Российского государства остался открытым. Его решение было отложено, а стороны, согласно установленному на конференции порядку, приступили к рассмотрению предполагаемого разграничения компетенции общегосударственной и краевой власти.

Соколов так описывает процедуру согласования: «Последовательно рассматриваются все связанные с организацией Южно-Русской власти вопросы. Если получается единодушие, соответствующая формула заносится в журнал; если получается разногласие, вопрос пересматривается в одном из следующих заседаний. В конце будет сделана общая сводка всего материала и представлена Главнокомандующему, и он издаст учредительный акт Южно-Русской власти. «По соглашению с казачьими кругами и Радой» - подразумевали казаки. «Самостоятельно» в силу присущей ему «полноты власти» с последующим присоединением казачьих областей – подразумевали мы» [4: 204]. Но нерешенность главной проблемы продолжала довлеть над участниками дискуссий при обсуждении частных вопросов. Через месяц стало ясно, что необходимо вновь вернуться к обсуждению общих положений. Между тем положение на фронте становилось критическим, что, возможно, заставляло стороны искать решение и идти на компромиссы перед лицом надвигающейся больше-

вистской угрозы. 16 октября 1919 г. после долгих дебатов на совещании делегаций в Новочеркасске казаки и представители генерала Деникина пришли к соглашению по двум первым пунктам «Общих Положений»:

1. Государственные образования Дона, Кубани и Терека входят в состав единого государства Российского, образуя нераздельное с ней целое, и пользуются впредь правом свободного устроения своей внутренней политической и народно-хозяйственной жизни.

2. Войдя в состав единого государства Российского, Дон, Кубань и Терек управляются в своей внутренней политической и народно-хозяйственной жизни на основании издаваемых ими законодательными учреждениями законов. Дела общегосударственные составляют в порядке законодательства и управления предмет ведения органов общегосударственной власти и определяются «Особым Положением». Споры вызвал третий пункт «Общих Положений», по которому представители Главнокомандующего предложили следующую редакцию: «Вхождение государственных образований Дона, Кубани и Терека в состав единого государства Российского совершается через акты признания их законодательными учреждениями единой всероссийской верховной власти и принятия законодательными учреждениями Дона, Кубани и Терека «Особого Положения», издаваемого заместителем Верховного Главнокомандующего».

Редакция этого пункта членами конференции была совершенно иной: «Вхождение государственных образований Дона, Кубани и Терека в состав единого государства Российского совершается через акты признания их законодательными учреждениями единой всероссийской верховной власти и принятия заместителем Верховного Главнокомандующего и законодательными учреждениями Дона, Кубани и Терека «Особого Положения», торжественно изложенного» [1: л. 44-45].

После прений в Особом Совещании в третий пункт «Общих Положений» была добавлена фраза: «Дальнейшее изменение «Особого Положения» осуществляется в порядке общегосударственного законодательства» [1: л. 46]. Этим абзацем подчеркивался экстренный и ненормальный характер условий, которыми определялась автономия казачьих войск и их взаимоотношение с верховной властью.

Конференция признала формулировку третьего пункта «Общих Положений» неприемлемой. И без того непростые отношения между Деникиным и казаками были серьёзно осложнены приказом Главнокомандующего от 25 октября 1919 г. № 016729 об аресте и придании военно-полевому суду некоторых членов Кубанской Рады, обвинённых в сепаратных соглашениях с горцами.

Нервозность в работе участников конференции усиливалась по мере приближения фронта. Южно-Русскую конференцию начали покидать делегаты. Одни – в знак протеста против действий командования, другие – по причине раскола внутри самих делегаций. Между тем фронт очень быстро опускался к югу, хотя некоторым продолжало казаться, что и те-

перь ещё многое зависит от исхода работы конференции. Терской атаман генерал Вдовенко телеграфировал главе делегации генералу Баскакову: «Прошу Вас оставить детали, срочно прийти к соглашению и закончить работы по созданию Южно-Русской власти непременно к тому Кругу. Положение на местах крайне усложняется из-за неокончания работ. Примите все меры, от Вас зависящие. Учтите момент и торопитесь. Очень прошу во имя Родины и войска...»[1: л. 52]. Но по мере ухудшения ситуации на фронте и необходимости вновь прибегнуть к использованию казачьих областей в качестве прибежища белой армии, «нами слышались в речах казачьих делегатов более уверенные и притязательные ноты. В свою очередь, и мы среди наших несчастий и разочарований «щетинились» и ещё резче подчеркивали наши «принципы» [4: 207].

Ростов-на-Дону уже готовился к отражению наступления Красной Армии, когда в город прибыли лидеры Донской и Терской делегаций на Южно-Русской конференции и совместно с представителями Главнокомандующего наконец-то выработали совместную редакцию трёх пунктов положения об организации власти на юге России.

Через некоторое время Особое Совещание было распущено, правительство Главнокомандующего возглавил Атаман Войска Донского генерал А. Богаевский, а Верховный Круг Дона, Кубани и Терека, собравшийся в Екатеринодаре, по соглашению с главнокомандующим образовал Южно-Русское правительство. Но это важное политическое событие уже не смогло повлиять на боеспособность белых войск, потерявших всякую надежду на успех.

Подводя итоги борьбы Белой армии с большевиками, непосредственный участник переговоров с казачеством В. Челищев заметит: «Одинаково преждевременно и одинаково ошибочно для обеих сторон было ломать копья в непрерывных спорах о том, будет ли Донское войско автономной областью или штатом федеративного Российского государства, когда этого государства вовсе не было...»[1: л. 54].

***ЛИТЕРАТУРА**: 1. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ), ф. Р – 4369, оп. 2, д. 1.; 2. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы Юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919- март 1920.- Мн., 2002; 3. Покровский Г. Деникинщина. Год политики и экономики на Кубани.- Харьков, 1926.; 4. Соколов К.Н. Правление генерала Деникина: (Из воспоминаний).- София, 1921.; 5. Стенографический отчет Краевой Кубанской чрезвычайной Рады. Октябрьская сессия Ч. 3.- Екатеринодар, 1918.*

ОМЕЛЬЯНЧУК І. В. (м. Харьків)

ПРОБЛЕМА «ИНОРОДЧЕСКОГО СЕПАРАТИЗМА» И НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННОЕ УСТРОЙСТВО РОССИИ В ИДЕОЛОГИИ МОНАРХИЧЕСКИХ ПАРТИЙ НАЧАЛА XX В.

Конец XIX – начало XX вв. во всем мире характеризовались лавинообразным нарастанием процессов национальной самоидентификации и вступлением многих этнических общностей в высшую стадию своего развития, сопровождавшуюся появлением национального самосознания. Российская империя в этом плане не была исключением. Усилившиеся на окраинах империи национальные движения, требовавшие культурной, а иногда и политической автономии, от которой один шаг до создания независимого государства, стали представлять серьезную угрозу для российского самодержавия.

Возникшие как ответная реакция на усиление национально-освободительного движения монархические (черносотенные) партии (к ним автор относит Всероссийский национальный союз и партии «правее» его) однозначно оценили требования введения автономий для «инородческих» областей как «потрясение основ» русской государственности. Кроме того, из парадигмы черносотенной идеологии, жестко связывавшей самодержавие с особенностями русского национального духа, следовало, что все «инородческие» движения, объективно направленные против господства русской нации, одновременно подрывают и устои самодержавия.

Ведущий идеолог «правых» Л. Тихомиров, считая истинный монархизм имманентно свойственным только русскому народу и отстаивая имперский принцип функционирования государства, при котором политическими правами обладает лишь одна титульная нация, доказывал, что сохранение самодержавия возможно путем сохранения исключительного положения русских в государственном механизме России. Он даже сравнивал русских с римлянами. По мнению Л. Тихомирова, «чтобы в... разноплеменном государстве возможна была монархия, необходимо преобладание какой-либо одной нации, способной давать тон общей государственной жизни и дух которой мог бы выражаться в Верховной власти» [9].

Наибольший отпор идеи «инородческого» автономизма получили со стороны представителей «умеренно-правого» Всероссийского национального союза (ВНС), для которых национальный вопрос был краеугольным камнем политической доктрины. Н. Куплеваский утверждал, что за требованием автономии стоит стремление инородцев «низвести русское население и русское государство на степень полудиких и немощных государств, служащих предметом эксплуатации со стороны более сильных народов» [3].

Другой активист ВНС Н. Ладомирский, подчеркивал: «Совершенно не стремясь к насильственной русификации, мы все же не можем допустить государственной обособленности наших окраин, чтобы наши окраины превратились в союзные того или другого типа государства» [3]. А. Сидоров, предупреждая об опасности федерализма для России, писал: «Осуществление этой идеи у нас, вследствие сепаратистских стремлений наших инородцев, быстро привело бы к ослаблению связи между отдельными областями, а затем и к распадению государства». При этом «русские в федеративной России оказались бы в положении илотов» [3].

Союз русского народа, ставший лидером монархического лагеря, ограничился декларацией своей цели - сохранение «России единой и неделимой» [12]. В дальнейшем фактически все монархические партии внесли в свои уставы подобное требование. Программные документы Союза предполагали, что «все учреждения Государства Российского объединяются в прочном стремлении к неуклонному поддержанию... преимущественных прав русской народности, но на строгих началах законности, дабы множество инородцев... считали за честь и благо принадлежать к составу Российской империи» [12].

Мысль о том, что Российская империя оказывает цивилизаторское влияние на другие народы и, стало быть, высшим благом для «инородцев» является не автономия, а вхождение в состав русского народа, стала традиционной для российских монархистов. Ведущий теоретик «правых» Л. Тихомиров утверждал, что «...русская национальность есть мировая национальность, никогда не замыкавшаяся в круге племенных интересов, но всегда несшая идеалы общечеловеческой жизни, всегда умевшая дать место в своем деле и в своей жизни множеству самых разнообразных племен. Именно эта черта и делает русский народ великим мировым народом и, в частности, дает право русскому патриоту требовать гегемонии для своего племени». Отсюда следует, по мнению Л. Тихомирова, что «наше господство - дело не просто национального эгоизма, а мировой долг» [10].

Представитель харьковского отдела «Русского Собрания», А. Вязигин с трибуны Государственной Думы утверждал: «...у нас вырабатывается понятие «великой семьи русского народа». В ней может найти место одинаково и инородец, если только он не стремится причинить вред этой самой великой семье» [2].

В программе Казанского Царско-народного русского общества (ЦНРО) говорилось: «...Мы достигнем того, что окраинные народы забудут горе утраты своей политической самостоятельности или былой связи с другим государством, видя возрождение своей национальности при содействии сильных братьев, в единении с которыми будут сильны и они. Благодаря этому окраинные инородцы не только не будут тяготиться принадлежностью своею к составу Русского государства, но, наоборот, у них возникнет сознание, что их национальная самостоятельность только тогда и оказывается вне опасности, когда она покоится под охраною сильного и ни в чем не стесняющегося брата – Русского народа. Тогда естественным порядком ут-

вердится и свободная связь окраин с центром на взаимности экономических и политических интересов, на выгодности и почетности быть членами русского государственного организма» [7].

Но политическая реальность России начала XX в. не всегда втискивалась в прокрустово ложе теоретических схем монархистов, и «сепаратистские» устремления окраинных народов только усиливались. Наибольшую опасность для территориальной целостности империи представляли автономистские тенденции развития этнических общностей, обладавших высокой политической культурой и имевших исторический опыт государственности. В первую очередь, это относится к украинскому, польскому и финляндскому народам, обладавшим четко оформленным национальным самосознанием и имевшим свою национальную интеллигенцию.

Председатель Союза им. Михаила Архангела (СМА) В. Пуришкевич одним из внешних проявлений «тяжелого недуга, мучающего Россию», назвал подготовку «мятежа Финляндией, Польшей и Украиной» [2]. Депутат Государственной Думы (фракция «правых») В. Шульгин характеризовал украинское национальное движение как «представляющее, несомненно, государственную измену, мечтающее о том, чтобы продать русские земли австрийской короне за цену «автономии»...» [1]. Именно поэтому «инородческий сепаратизм» был объявлен «правыми» самым опасным врагом империи, и на борьбу с ним монархисты обращали самое серьезное внимание, в особенности на Украине.

Тон здесь задавали местные монархические организации, которым «инородческий сепаратизм» угрожал непосредственно. В Украине лидерство в борьбе за «единую и неделимую» взял на себя Киевский клуб русских националистов, представители которого считали, что «мазепинское движение является самым грозным и опасным из всех движений, направленных против единства и целостности Российской империи»[8]. Устав клуба, принятый в 1912 г., провозглашал политическую программу этой организации:

1) Русскому народу своими трудами, страданиями и кровью создавшему великое Российское государство, принадлежат в России державные права по отношению к другим народам;

2) Никому не должно быть даруемо никаких автономий, ибо это был бы первый шаг к расчленению России...» [8].

С началом нового XX ст. вновь существенно усилилось и польское национальное движение, требовавшее автономии для Царства Польского в составе России. Оно представляло серьезную опасность для целостности империи, так как Польша почти тысячу лет имела собственную государственность, поэтому национальное самосознание было свойственно не только образованным высшим слоям, но и проникло в массы польского народа, что делало лозунг автономии Польши весьма популярным среди населения. Наличие значительных материальных средств, которыми располагали польские магнаты, делало национальное движение еще более опасным для самодержавия.

Понимая, что ограничиться автономией и удержать Польшу в составе

империи вряд ли удастся, наиболее дальновидные представители монархистов даже рассматривали вопрос об обмене с Австрией Польши на Галицию [3]. Видный «правый» публицист С. Шарапов, чтобы нейтрализовать «разлагающее» влияние Польши на другие окраинные народы, предлагал весьма радикальное решение польского вопроса: «Польша должна быть изолирована от России» [13].

Финляндия была, пожалуй, единственным примером действующей автономии в составе Российской империи в начале XX в. Ее опыт, по мнению черносотенцев, наглядно доказывал опасность подобных административно-территориальных образований для территориальной целостности, а главное – для государственного порядка Российской империи. Финляндия, имеющая собственную, отличную от российской, юстицию, становилась надежным прибежищем политической оппозиции. «Выборгское воззвание», составленное депутатами распущенной I Государственной Думы являлось лишь одним звеном из длинной цепи подобных прецедентов. Поэтому черносотенцы настаивали на унификации государственного устройства Финляндии с остальными русскими территориями. Меморандум, составленный представителями ВНС, гласил: «В Финляндии должен быть введен государственный русский язык в школы, суды и все государственные учреждения, - в Финляндии должна быть введена общегосударственная воинская служба, - в Финляндии должна быть русская государственная монета... в Финляндии должны быть одни с Россией суды, - в Финляндии должны быть одни и те же налоги, что и в России» [3].

Представители ультраправого Дубровинского Союза русского народа (лидер А. Дубровин), отделившегося от так называемого Обновленческого СРН (лидер - Н. Марков) настаивали на том, что в настоящий момент автономистские требования инородцев уже привели к ущемлению прав «истинно русских». Поэтому постановления Всероссийского съезда этой организации гласили: «Русские люди не против свободы инородцев. Но русские люди просят свободы и себе, хотя бы только равной» [6].

Некоторым диссонансом звучал голос С. Шарапова, предупреждавшего: «Всякие усилия русификации там [в Финляндии] крайне опасны, несправедливо открывая Россию для эксплуатации более сильным культурно финнам» [12]. Вероятно, С. Шарапову оптимальным представлялся некий современный вариант Золотой Орды, в которой, как известно, эксплуатировались как раз более культурные народы: Финляндия живет самостоятельно, достаточно изолированно от России, но подвергается со стороны последней экономической эксплуатации, дабы хоть как-то оправдать потери, понесенные Россией в ходе завоевания этой территории.

Несмотря на свое неприятие автономизма и федерализма, многие идеологи консерватизма важную роль в упрочении самодержавного государства отводили именно местному самоуправлению (не всегда различая его и вышеупомянутые формы государственного устройства), видя в нем одновременно и способ борьбы с чиновной бюрократией, и органическое развитие традиций допетровской «земской» России. Немалую роль в этом сыг-

рала позиция официальных властей, рассматривавших расширение самоуправления в качестве «выпускного клапана», способного «сбросить пар из перегретого котла» российского освободительного движения. Так, в ноябре 1904 г. товарищ министра внутренних дел С. Крыжановский по поручению своего шефа - князя П. Святополк-Мирского - составил доклад о назревших государственных преобразованиях, в котором признавалось, что «правовой строй, необходимый для развития и общества, и государства, вполне совместим с самодержавием» и предполагалось «развитие деятельности местных самоуправлений...» [4].

По мнению Л. Тихомирова, «при чрезмерном развитии централизации действительное правление монарха по контролю и направлению бесчисленных учреждений становится... невозможным» и поэтому «особое значение для Верховной власти имеет, так называемое самоуправление... которое... освобождает силы Верховной власти для прямого контроля и управления» [9].

Идеи Л. Тихомирова нашли свое отражение в программе «Русского Собрания», которое осторожно признавало, что «управление окраинами» должно быть «чуждым стеснению местной жизни», правда, подчеркивая при этом, что «государство, открывая простор для местного самоуправления, должно блюсти, чтобы это самоуправление нигде не клонилось бы к ущербу русских народных интересов» [5].

Но если местное самоуправление национальных окраин, хотя и с большими оговорками, все же допускалось, то влияние инородцев на государственную политику и принятие политических решений правые изначально стремились свести к минимуму. Согласно постановлениям третьего Всероссийского съезда русских людей (октябрь 1906 г.) в центральных государственных органах власти число инородцев не должно превышать 5 % [11].

Особняком стоит проект государственных преобразований С. Шарапова «Опыт русской политической программы», который предлагал фактически федеративное устройство России. Мысли, высказанные верноподданным автором данного проекта, показались властям настолько крамольными, что первый раз ему пришлось издавать свою книгу за рубежом, в Берлине. По мнению С. Шарапова, во главе Российской империи должен был стоять самодержавный царь, непосредственно под ним - ряд крупных территориальных земских единиц, «самоуправляющихся в пределах и на основании данного монархом закона. В каждой из этих единиц власть разделяется между представителем монарха, задача коего есть охранение закона от всякого покушения, и представителями самоуправления, коим принадлежит совершенно самостоятельное ведение всех дел области в пределах данного закона. До государя должны доходить лишь спорные дела между центром и самоуправлением, между областями, или требующие сверхзаконного вмешательства царя».

Для создания земских областей предлагалось объединить однородные (по населению, занятиям) губернии. В России предполагалось иметь 18 таких областей, 6 из них инородческих. Во главе области должны находиться

представитель царя (генерал-губернатор), Областная дума и Земское областное собрание. Административно область должна была делиться на уезды, а те, в свою очередь, - на приходы. В компетенции царя должны были остаться лишь такие «отделы» государственного аппарата: 1) Законодательный; 2) Административный; 3) Судебный (кассационный суд); 4) Народнохозяйственный [12].

Казанское Царско-народное русское общество также весьма смело в своей программе предлагало «создать для самоуправления... области, с одновременным учреждением высшего административного областного управления». «В состав области в отношении самоуправления должны войти самоуправляющиеся же уезды, а уезды разделяются на приходы, как всесословные земские единицы» [7]. Но подобные идеи оставались скорее исключением, чем правилом в государственно-правовой доктрине черносотенцев.

Монархисты понимали, что вслед за национальной самоидентификацией «инородцев» неминуемо последует процесс национального самоопределения, чреватый расчленением Российской империи и созданием новых независимых государств. Превратить Россию в государство-нацию было невозможно без уничтожения империи, чего «правые» вовсе не хотели. Поэтому, сохраняя имперский характер русского государства, черносотенцы стремились сохранить и имперский характер национальных отношений в нем, то есть господство титульной нации и «благодарное» подчинение ей других народов, которым принадлежность к империи должна давать «неисчислимые блага», а именно: безопасность, экономическое процветание, доступ к культурным ценностям. При этом, естественно, для представителей нетитульных наций должна сохраняться возможность свободного перехода в состав господствующей нации. В России этот переход существенно облегчался тем, что в ней функции титульной нации (русские) выполняла титульная конфессия (православные), так как изменить вероисповедание гораздо проще, чем национальность. Последний фактор во многом объяснял ту относительную стабильность в межнациональных отношениях в России в предыдущий период.

Еще одной причиной, обуславливавшей неприятие идей автономизма ортодоксальными монархистами, стала российская консервативная политическая традиция, ведущая свое начало от эпистолярных посланий старца Филофея Московским государям. Теория «Москва – третий Рим», являющаяся парадигмой историософских взглядов всех российских монархистов, начиная с XV в., предопределяла великодержавные имперские амбиции консервативных идеологов и поддерживала в них мессианские настроения по отношению к присоединенным народам. По их мнению, «Святая Русь» - наследница Византии - должна собирать под свой скипетр иные земли и народы, неся им истину православной веры, а не отдавать территорию «инородцам» и инославным.

Исходя из этого, любые попытки введения элементов автономизма или федерализма в политическую систему страны, расценивались «правыми»

как препятствие для выполнения Российской империей ее мессианской роли в мировой истории.

Средства, используемые «правыми» для сохранения существующего государственно-правового строя Российской империи, были достаточно противоречивыми. С одной стороны, всемерное способствование культурному и экономическому развитию малых народов (чтобы заслужить их благодарность), а с другой - стремление затормозить их политическое развитие путем сохранения господства «русской народности (правильнее – нации) на всем пространстве империи», тем самым блокировав процесс национального самоопределения иных этнических общностей с целью сохранения «единой и неделимой» России.

Все проекты преобразований государственного устройства России, предлагаемые монархистами, главной своей целью имели сохранение самодержавия, для чего, по мнению большинства идеологов «правых», Россия должна была оставаться унитарным государством. Но под влиянием либеральных и социалистических идей, господствовавших в общественном сознании в России начала XX в., возникли и проекты, допускающие в той или иной степени, отдельные элементы федерализма. Правда, попыток их реализации ни через Государственную Думу, ни с помощью других политических рычагов, находившихся в руках «правых», не предпринималось.

ЛИТЕРАТУРА: *1. Киевлянин. 1912. 4 января. № 4. 2. Кирьянов Ю. И. Правые партии в России 19011-1917 гг. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. - 464 с., ил. 3. Коцюбинский Д. А. Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. - 525 с., ил. 4. Крыжановский С. Заметки русского консерватора. Вопросы истории, 1997. - № 2. - С. 115 – 130. 5. Полный сборник платформ всех русских политических партий, с приложением манифеста 17 октября и доклада Витте. С-Пб.: Изд. ННШ, 1906. – 137 с. 6. Постановления Всероссийского съезда СРН и примыкающих к нему организаций. / 21 ноября – 1 декабря 1911 г. в г. Москве. СПб.: Отечественная типография, Шпалерная 26, 1912. - 31 с. 7. Правые партии и организации в Поволжье: идеологические концепции и организационное устройство (1905 – 1917). М.: МИРОС, 2002. – 203 с. 8. Сборник клуба русских националистов. Вып. 4 - 5. – К:, 1913. - 420 с. 9. Тихомиров Л. А. Монархическая государственность. - М.: ГУП «Облиздат», ТОО «Алир», 1998.- 672 с. 10. Третий всероссийский съезд Русских Людей в Киеве. - Протоколы.- К., 1906. - 231 с. 11. ЦГИАУ Ф.442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. Оп. 636. Д.647, ч. 2. 12.*

КРЕЙБЕРТ Р. В. (м. Харків)

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА УРЯДУ П.СКОРОПАДСЬКОГО ЩОДО МАЙБУТНЬОЇ ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ

Якщо в науці теорії держави і права досконало вирішене питання на рівні теоретичних шкіл і думок про форми державного устрою (конфедерація, федерація, унітарна держава та автономні утворення), то в історії держави і права існують декілька проблем при остаточному ствердженні тієї чи іншої форми державного устрою для окремого державного утворення в різні періоди еволюції держави, хоч і вивчаються фактично здійснені факти в минулому, тому що в реальному житті окремих держав і «державних» осіб існували суперечливі об'єктивні і суб'єктивні причини. Такими причинами можуть бути: незавершеність утворення держави; перехідний еволюційно-історичний розвиток держави, в якій є змішані ознаки для встановлення форм державного правління, устрою і режиму; не чітко сформована структура органів державної і місцевої влади і управління та їх компетенція; остаточно не закріплені державно-політичні думки та погляди державного люду чи панівної групи, від котрих залежить напрямок становлення, розвитку та функціонування окремого державного утворення та інше. Тому іноді в історико-правовій науці при вивченні закономірностей розвитку і функціонування окремої держави буває важко встановити точно в класичному варіанті, яка форма державного правління, форма державного устрою і форма державного режиму характерна для цього державного утворення. Але все ж таки таку спробу необхідно зробити.

Мета дослідження – вивчити політико-правову думку уряду П. Скоропадського щодо майбутньої форми державного устрою України.

Завдання – визначити діючу фактичну форму державного устрою української держави, визначити політико-правову думку уряду П. Скоропадського щодо майбутньої форми державного устрою України і визначити варіанти її фактичного запровадження.

Спочатку необхідно розглянути основні теоретичні питання, щоб точніше визначити форми державного правління, устрою і режиму в українській державі 1918 р., а також вивчити політико-правові думки уряду Гетьмана П. Скоропадського щодо форми державного устрою України.

Тому необхідно розглянути поняття і ознаки конфедерації. Конфедерація — тимчасовий союз суверенних держав, що об'єдналися для досягнення визначених цілей і спільно здійснюючий ряд напрямків державної діяльності (оборона країни, зовнішня торгівля, митна справа, грошово-кредитна система і т.д.) при збереженні в інших питаннях повної самостійності.

Основні ознаки конфедерації: 1) відсутність загальної для всієї конфеде-

рації єдиної території і державного кордону; 2) відсутність загальних законодавчих органів і системи керування; 3) відсутність загальної для всієї конфедерації конституції, системи законодавства, громадянства, судової і фінансової систем; 4) відсутність суверенітету конфедерації, збереження суверенітету і міжнародно-правового статусу учасників конфедерації; 5) наявність загального конфедеративного органа, що складається з делегатів суверенних держав; 6) рішення загальних конфедеративних органів, прийняте за принципом консенсусу; у випадку незгоди з ним членів конфедерації не є обов'язковим і не спричиняє ніяких санкцій (право нуліфікації, тобто відхилення); 7) наявність права виходу зі складу конфедерації в кожного з її суб'єктів [4, с.84].

Конфедерації мають нестійкий, перехідний характер: вони або розпадаються, або еволюціонують у федерацію.

Федерація – це союзна держава, для якої характерна наявність вищих органів влади і управління загальних для держав – членів федерації, при збереганні ними в себе аналогічних органів, свого законодавства, громадянства, податкової системи.

Основні ознаки федерації: 1) наявність єдиної території, що у політико-адміністративному відношенні не являє собою єдиного цілого, а складається з територій — суб'єктів федерації, що мають власний адміністративно-територіальний розподіл; 2) наявність загальної конституції федерації і конституцій її суб'єктів, тобто наділення суб'єктів федерації установчою владою; 3) наявність системи законодавства усієї федерації і системи законодавства її суб'єктів, тобто наділення суб'єктів федерації в межах установленої для них компетенції правом видання законодавчих актів, що діють тільки на території суб'єкта федерації і повинні відповідати союзному законодавству; 4) наявність федерального двопалатного парламенту і парламентів суб'єктів федерації, федерального уряду і самостійних органів керування суб'єктів федерації; 5) наявність громадянства як усієї федерації, так і її суб'єктів; у ряді федерацій допускається подвійне громадянство (ФРН, Австрія); 6) можливість суб'єктів федерації мати власну правову і судову системи (США); 7) наявність загальнофедеральної податкової і грошової системи; 8) суб'єкти федерації не мають суверенітет і не є суб'єктами міжнародного права, однак у договірних міжнародних відносинах може виступати як федерація в цілому, так і кожний з її суб'єктів [4, с.85].

У типовій федерації оборонна і зовнішня політика належить федеральному уряду, утворення – регіонам, а право оподатковування розділене між обома. Тому і федерація, і її суб'єкти можуть мати право видавати закони з аналогічних питань.

Федерації різноманітні. Класифікувати їх можна за різними ознаками:

1) за способом створення: договірні (виникають на основі угоди, договору, установчого пакту – створюються, як правило, «знизу»); конституційні (засновуються шляхом прийняття конституції - створюються головним чином «зверху», приклад - Індія); договірно-конституційні (їхня більшість - США, ФРН, Швейцарія, Російська Федерація та ін.);

) за способом взаємин федерації і її суб'єктів: на основі союзу (США, Танзанія, СРСР — у минулому); на основі автономії (Бельгія, Австрія, Індія,

Венесуела, Пакистан);

3) за способом розподілу і здійснення владних повноважень: централізовані (Індія, Пакистан, Венесуела, Мексика, Аргентина, Бразилія); відносно централізовані (США, Австралія, ФРН);

4) за принципом переваги або сполучення національного і територіального підходів: територіальний підхід (США, Індія, Мексика); національний підхід (у колишньому СРСР, нині його в чистому вигляді немає); сполучення національно-територіального і територіального підходів (Росія) [4, с. 85].

Для унітарної держави характерний розподіл на адміністративно–територіальні одиниці та наявність єдиних, загальних для всієї держави вищих органів влади і управління.

Основні ознаки унітарної держави: 1) єдина конституція (конституції прийняті в більшості країн світу); 2) єдина система вищих органів державної влади — глава держави, уряд, парламент, юрисдикція яких поширюється на територію всієї країни; 3) єдине громадянство і єдина державна символіка; 4) єдина система законодавства і єдина судова система; 5) адміністративно-територіальні одиниці не можуть володіти якою-небудь політичною самостійністю; 6) у міжнародних відносинах виступає в однині [4, с. 88].

Деякі унітарні держави (Великобританія, Грузія, Данія, Ізраїль, Іспанія, Італія, Португалія, Україна, Фінляндія, Шрі-Ланка) включають автономні утворення (адміністративні автономії). Такі держави називають децентралізованими унітарними чи унітарними державами з елементами федералізму. Вони відрізняються від централізованих унітарних держав, у яких на чолі місцевих органів влади коштують призначені з центра посадові особи, що підкоряють собі місцеві органи самоврядування. У децентралізованих унітарних державах місцеві органи влади обираються населенням і мають право самостійно вирішувати більшість питань місцевого життя. У них автономії мають внутрішнє самоврядування, як правило, у сфері адміністративної діяльності. Вони можуть мати у своєму розпорядженні визначену самостійність і в сфері законодавства. У такому випадку закони приймаються парламентом автономії в межах своєї компетенції (головним чином у порядку делегування йому законодавчих повноважень центральним законодавчим органом у випадках, передбачених конституцією).

На першому етапі дослідження є необхідність встановити реально діючу форму державного устрою в українській державі в 1918 р., щоб потім мати більш повну уяву про намір уряду П. Скоропадського щодо майбутньої форми державного устрою України.

Безпосереднім елементом дослідження є вивчення органів влади і управління в українській державі. Основна ланка ланцюга відводиться посаді Гетьмана всієї України, який вирішив взяти на себе тимчасово всю повноту влади [6, с. 61]. Але тимчасовість супроводжувала Гетьмана П.Скоропадського на протязі всього періоду його правління в українській державі, в якій він безроздільно очолював три гілки влади, про що стверджує прийнятий у квітні 1918 р. Закон про тимчасовий державний устрій України. Виключно Гетьманові належала в межах української держави влада управління, він формував апарат

управління – призначав Отамана Ради Міністрів, який, в свою чергу, складав Кабінет і представляв його в повному складі на затвердження голові держави. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет в повному його складі, приймає і звільняє інших урядових осіб в разі не обумовленого законом іншого порядку призначення і звільнення. Накази і розпорядження Гетьмана закріплюються Міністром або відповідним йому міністерством [6, с. 63].

Крім того, Гетьман уособлював в собі і законодавчу владу, про що є підтвердження в раніше вказаному законі. Гетьман стверджує закони і без його санкцій ніякий закон не може мати сили [6, с. 63], що звужує кут осіб за законодавчою діяльністю до особи голови держави. Законодавчий орган влади в класичному вигляді, такий як Парламент, був зовсім не запрограмований Гетьманом в державному житті української держави. В Україні існувала єдина система законодавства, яка за умов відсутності вищих представницьких органів влади була за законодавчою процедурою досить простою [5, с. 195].

Згідно з квітневим законом українська держава керується твердими основами законів, виданих в установленій черзі. Сила закону без виключення обов'язкова для всіх українських підданих і чужинців, в українській державі перебуваючих [6, с. 64], що стверджує про дію закону на окремій території. Також передбачалося, що закони, видані для якої-небудь території або частини населення, наступним загальним законом не скасовуються, якщо це спеціально не зазначено у новому нормативному акті. Новий нормативний акт набував чинності з часу, у ньому зазначеному, а доводитися до відома виконавців він міг і телеграфом, і через спеціальних посланців. Скасування того чи іншого закону відбувалося тільки новим аналогічним актом. Ніхто не може відмовлятись незнанням закону, коли його було обнародувано існуючим порядком [6, с.65].

Також у вказаному джерелі є стадії законотворчого процесу. Закони розробляються в кожному міністерстві за належністю і передаються на загальне обміркування Ради Міністрів. Після ухвали Радою Міністрів внесених законопроектів вони подаються на затвердження Гетьманові [6, с. 65].

Чіткого розмежування між власне законами і підзаконними нормативними актами за доби української держави не існувало. Досить часто сила законів надавалась постановам, розпорядженням і навіть поясненням окремих міністрів [5, с.196].

Відсутність чіткого розмежування між законами та іншими нормативними актами призводила до того, що у багатьох випадках законами вважалися найдрібніші ухвали. Ще однією особливістю законів української держави було надання майже всім їм зворотної сили. Відбувалося це переважно шляхом надання їм чинності минулим, а у ряді випадків – і далеко минулим числом [5, с. 199]. І все ж таки в українській державі Гетьмана П. Скоропадського існувала єдина система законодавства.

Спеціальний розділ законів про тимчасовий державний устрій України присвячується Генеральному Суду, хоча й носить він загальний характер без конкретизації за структурою та компетенцією судів: Генеральний Суд української держави уявляє собою вищого охоронителя і захисника закону та Ви-

щий Суд України в справах судових та адміністративних; Генеральний Суд оголошує до загальної відомості всі закони і накази Уряду, слідкуючи за закономірністю їх видання; Порядкуючий Генеральний Суддя та всі Генеральні Судді призначаються Гетьманом [6, с. 66].

Пізніше урядом української держави вносяться зміни і доповнення до відомого закону Центральної ради про Генеральний Суд від 2 грудня 1917 р., де «Генеральний Суд складається з трьох департаментів: цивільного, карного і адміністративного і виконує на цілій території України всі функції, а також касаційні функції Головного воєнного суду, якщо їх не змінено іншими законами Української Держави» [5, с. 428].

Загальне керування системою правосуддя в українській державі покладалося на Міністерство судових справ, яке 15 липня 1918 р. було спеціальним законом перейменовано на Міністерство юстиції.

20 травня 1918 р. Рада Міністрів утворила при Міністерстві судових справ комісію для реформування Генерального і Апеляційного судів, комісію для вироблення української правничої термінології і комісію для перегляду штатів установ міністерства та Головного тюремного управління. Уряд української держави законом від 6 серпня 1918 р. доповнив повноваження міністра юстиції і надав йому право призначення голів з'їздів мирових суддів у тих округах, де вибори суддів не відбувались або де голова не одержав необхідності голосів [5, с. 429].

У перші тижні панування Гетьмана П. Скоропадського в українській державі діяла «змішана» судова система та суди, створені і засновані Тимчасовим урядом і Центральною радою, і судові інституції часів Російської імперії. Тому необхідно було відновити судову систему, провівши ряд судових реформ. Початком цих змін було скасування 13 травня 1918 р. законів УНР доби Центральної ради про проведення суду від імені УНР, і суд став творити від імені української держави. Генеральний Суд виконував на території української держави всі функції колишнього «Правительствующего сенату» у судових справах, у справах нагляду за судовими установами, особами судового відомства, а також усі касаційні функції Головного військового суду. При Генеральному Суді діяла прокуратура, очолювана старшим прокурором, який призначався Міністерством судових справ. Зберігались мирові і окружні суди. Всього в українській державі за станом на 16 серпня 1918 р. діяли 3 судові палати, 19 окружних судів і 112 міських і повітових з'їздів мирових суддів [5, с. 432].

8 липня 1918 р. скасовується Генеральний Суд і утворюється на його місці Державний сенат, в якому Президент сенату і сенатори призначалися наказами Гетьмана за поданням Ради Міністрів. Тому видно, що в українській державі існує єдина судова система.

В українській державі влада на місцях здійснювалась згідно з адміністративно-територіальним поділом, який за період гетьманства розширився. За урядовими документами Гетьманату у складі української держави згадувалися Волинська з центром у Житомирі, Катеринославська (Катеринослав), Київська (Київ), Подільська (Кам'янець-Подільський), Полтавська (Полтава), Херсонська (Херсон), Харківська (Харків) та Чернігівська (Чернігів) губернії

[5, с. 27]. Губернії поділялися на повіти. Гетьман П.Скоропадський планував приєднати до України доби Центральної ради ще 31 повіт із суміжних територій. Передбачалося долучити до сусідніх з ними адміністративних одиниць частини Костянтинівського, Радзінського і Красниставського повітів Люблінської губернії, Пружанського - Гродненської, Слуцького і Бобруйського Мінської, Рогачівського - Могильовської, Сєвського і Трубчевського - Орловської, Дмитрієвського, Льговського, Старооскольського, Курського і Тимського - Курської, Коротоякського - Воронезької, тобто більші чи менші частини ще 16 повітів колишньої Російської імперії [5, с. 28].

Щодо до окремих населених пунктів, то уряд Гетьмана поділяв їх на першорядні (Київ, Одеса, Харків і Катеринослав), другорядні (всі інші міста та деякі великолюдні містечка й посади) і третьорядні (всі інші місцевості) [5, с. 29].

В органах місцевої влади призначені Центральною радою комісари були усунуті зі своїх посад і їх замінили так звані «старости», які й очолили місцеву адміністрацію. Офіційний наказ про їх призначення 14 травня підписав міністр внутрішніх справ Ф. Лизогуб. За своїм статусом губернські старости майже повністю відповідали російським губернаторам [2, с. 94].

Один з важливих моментів розвитку української держави був пов'язаний з громадянством і прийняттям урядом П. Скоропадського 2 липня 1918 р. Закону про громадянство України. Згідно з новим законом, у поняття громадянства української держави вкладалася державно-правова належність людини до неї, що надає особі права та обов'язки громадянина України. Йому заборонялося одночасно бути громадянином чи підданим іншої держави. Вся повнота політичних прав, у тому числі активне і пасивне виборче право, право державної і публічно-громадянської служби, надавалася виключно громадянам української держави, за винятком окремих випадків, про які могло бути застереження в тому чи іншому законі. Українське громадянство надавалося всім підданим Росії, тобто всім мешканцям українських губерній, які перебували в Україні на 2 липня 1918 р. Але протягом місяця від цієї дати ті, хто не бажав прийняти українське громадянство, могли подати відповідну заяву до губернського чи повітового старости. В такому разі їм до пред'явлення офіційного документа про своє громадянство видавалось посвідчення на право перебування в Україні не більше, як на 6 місяців. Український громадянин втрачав своє громадянство, якщо приймав підданство іншої держави [5, с. 110-111].

Якщо об'єднати всі раніше розглянуті ознаки (органи держаної влади та управління, єдина система законодавства, єдина судова система, адміністративно-територіальний поділ, єдине громадянство в Україні), то видно, що в українській державі склалася форма державного устрою – унітарна держава. Хоча в куті уряду Гетьмана П. Скоропадського з'являються політично правові думки щодо майбутньої форми державного устрою України, не схожої з фактично існуючою. Основним генератором політично правової думки щодо форми державного устрою майбутньої України є Гетьман П. Скоропадський, про що він пише в своїх спогадах: «Лично я понимал, что Украина на существование имеет полное основание, но лишь как составная часть будущей

Российской Федерации, что необходимо поддержать все здоровое в украинстве, отбрасывая его темные и несимпатичные стороны» [3, с. 54].

Думка про федеративні відносини України і Росії з'являється протягом всього змісту спогадів, наприклад: «Россия может возродиться только на федеративных началах, а Украина, может существовать, только будучи равноправным членом федеративного государства» [3, с. 307].

У даному випадку П. Скоропадський хоче в думках створити модель майбутніх федеративних стосунків на новому рівні міждержавних відносин України і Росії, але основним тягарем невиконання задумів є більшовики в РРФСР, котрі аж ніяк не підпадають під державно-правові плани Гетьмана. Однак еволюція історичного розвитку державності в Україні в період революційних змагань 1917-1921 рр. диктує свої умови, яких треба дотримуватися і виконувати. Ось чому, незважаючи на те, що українська держава трималася на багнетах Німеччини і Австро-Угорщини, найважливіше значення мали відносини гетьманського режиму з РРФСР. Вже 23 травня відбулось офіційне відкриття українсько-російських переговорів, які тривали протягом майже всього існування гетьманського уряду: з травня по жовтень 1918 р. У центрі уваги учасників переговорів стояли питання: 1) кордонів; 2) відшкодування збитків, заподіяних Україні більшовиками у грудні 1917 – лютому 1918 рр.; 3) поділу майна, активу і боргів; 4) розвитку торгівлі і комунікацій. Українська держава наполягала розмежуватися з Росією за національним принципом, тобто включити до свого складу всі історичні території, де переважало українське населення [5, с. 516-517].

Але в питаннях про переговори урядів української держави і Росії не було питання про федералізацію стосунків, тому що час вимагав інших стосунків з геополітичним сусідом - Росією, пов'язаних з вирішенням проблем між суб'єктами міжнародних відносин. Ось чому 12 червня уповноважені представники української держави та керівники делегації РРФСР Х. Раковський і Д. Мануїльський підписали договір, за яким Москва вже де-юре визнавала суверенітет і незалежність Української держави. Чим і було остаточно визначено напрямок взаємовідносин між українською державою і більшовицькою Росією.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Історія держави і права України. Академічний курс: У 2-х т.- Т. 2 – К., 2000. 2. Копиленко О. Л. Держава і право України. 1917-1920 / Навч. посібник // Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. – К.: Либідь, 1997. – С. 94. 3. Павло Скоропадський. Спогади. (кінець 1917 – грудень 1918) – Київ, Філадельфія, 1995. – С. 54. 4. Скакун О. Ф. Теория государства и права. – Харьков, 2000. 5. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. Мироненка О. М. – К.: Либідь, 1997. – С. 195. 6. Хрестоматія з історії держави і права України. – Т. 2. Лютий 1917 р.,*

МІХНЕВИЧ Л.В.(м. Київ)

ПИТАННЯ АВТОНОМІЗМУ ТА ФЕДЕРАЛІЗМУ В ПРАЦЯХ ВИКЛАДАЧІВ ЮРИДИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

В 1920 р. в Київському інституті народного господарства (КІНГ) розпочав свою роботу юридичний факультет. Зважаючи на скасування університетів, він став флагманом юридичної освіти і науки не лише в Києві, а й в усій Радянській Україні. Під його егідою відомі київські правознавці, здебільшого колишні викладачі університету, впродовж десятиліття мали можливість продовжувати і розвивати свою творчу та педагогічну діяльність.

У числі багатьох актуальних проблем тогочасної юридичної науки правознавці юридичного факультету КІНГ приділяли значну увагу питанням автономізму та федералізму у державному будівництві. Із професорів КІНГ до відповідної проблематики тією чи іншою мірою зверталися О. Ейхельман, Л. Карум, Р. Бабун, і В. Яновський.

О. Ейхельман – професор державного і міжнародного права, колишній декан юридичного факультету університету ім. св. Володимира, у 1920 р. читав курс державного права на юридичному факультеті КІНГ [1]. Його наукові переконання сформувалися під впливом німецької та російської школи державного права, а саме: концепції «психологічних впливів» В.Вундта [2] та ідей прихильника цього ж напряму професора Дерптського університету І. Енгельмана [3], котрий був науковим керівником О. Ейхельмана.

До подій 1917–1920 рр. політика мало цікавила вченого, основну увагу він приділяв вивченню теоретичних проблем державного та міжнародного права. Але вже за доби Центральної ради, Гетьманату та Директорії він активно залучається до державних справ. У 1920 р. уряд Директорії запросив О. Ейхельмана до розробки проекту Конституції Української народної республіки (УНР). Після встановлення радянської влади в Україні він після відносно короткого періоду праці у КІНГ емігрував, і свою ідею державного будівництва України у формі федерації земель довершував вже перебуваючи за кордоном [4]. Проте першооснови її закладалися на українській землі.

Врахувавши досвід державотворення США і Швейцарії, О. Ейхельман підготував «Проект Конституції – основних державних законів УНР» [5]. Автор бачив Україну незалежною суверенною, демократичною, федеративною республікою, що базується на принципі народного суверенітету. Відповідно до проекту народний суверенітет мав реалізовуватися

через референдум, на який виносилися б питання не лише внесення змін до Конституції, а й регулювання поточного законодавства та питань діяльності виконавчої влади. Що ж до організації державних установ, то федеративна державна влада УНР мала б поділятися на п'ять гілок влади. Зверхня (установча) мала належати народу та здійснювалась через референдум. Законодавчу здійснював двопалатний Федерально–державний парламент. Земсько–державна палата формувалась строком на два роки з трьох–п'яти представників від кожної землі, а Федерально–державна рада обиралася на чотири роки всенародним голосуванням на пропорційній основі представництва. Очолювати виконавчу владу мав Федерально–державний голова, що обирався на шість років на спільному зібранні двох палат парламенту та членів Федерально–державного суду. Центральним органом виконавчої влади був Федерально–державний уряд. Правосуддя здійснювали Федерально–державний суд, Вищий касаційний суд та спеціальні суди для розгляду військово–дисциплінарних і військово–кримінальних справ. І нарешті, контрольна влада покладалась на Федерально–державний контроль.

Державний устрій федеративної української держави, за О. Ейхельманом, передбачав утворення окремих земель–держав, які, у свою чергу, формували власний парламент та уряд. Землі мали свою Конституцію, яка не підлягала затвердженню органами федеральної влади, але могла бути змінена всенародним референдумом за ініціативою об'єднаних зборів двох палат федеративного парламенту чи федеративного голови УНР. Діяльність владних структур окремих земель не повинна була суперечити федеральній Конституції і федеральним нормативним актам. В межах окремих земель надавалося право самостійно вирішувати питання організації військових справ, зовнішніх відносин з державами та іншими землями, питання фінансування діяльності, внутрішнього управління та юстиції, але федеральний голова мав право накласти вето на рішення з цих питань. Кількість земель автор проекту не визначав, а пропонував встановлювати територіальні межі з урахуванням «властивостей населення» та економічних умов регіону.

Підсумовуючи вище викладене, слід зазначити, що автор проекту торкався ще ряду актуальних питань. Розглянув проблему охорони конституції: Федерально–державний суд, за О. Ейхельманом, є не що інше, як орган конституційного судочинства. Правознавець передбачав найвищий політичний нагляд за законодавчою владою – ці функції надавалися установчій владі (народові) через референдум. Запропонував він і конституційно врегулювати питання тлумачення законів, хоча проект до кінця не вирішував цю проблему. У проекті порушувалося питання конституційності рішень конституційних судів, встановлювалися певні обмеження повноважень голови держави, а також було ряд інших цікавих і актуальних навіть для сьогодення положень. Конституційний проект О. Ейхельмана сьогодні обґрунтовано вважається важливою пам'яткою національної правової думки України.

Цікаво висвітлив питання федералізму Л. Карум – викладач державного права та військовий керівник КІНГ. Особистість неординарна та доволі цікава, він одним із перших серед київських викладачів-правознавців перейшов на марксистські позиції і почав досліджувати нове радянське право. До питання федералізму вчений спеціально звертається наприкінці 20–х рр. у праці «Марксові та Енгельсові погляди на федерацію» [6].

У цій роботі автор намагався, по–перше, з'ясувати еволюцію поглядів Маркса та Енгельса на проблему федерації за час, більший ніж півстоліття. По–друге, висвітлити історичні обставини та події, що зумовили таку еволюцію від категоричного відхилення ідеї федералізму до визнання цієї форми державності. По–третє, враховуючи ситуацію кінця 20–х рр., з'ясувати потребу «поправок» до міркувань і висновків Маркса та Енгельса.

Цінність роботи Л. Карума полягає в тому, що він логічно розкрив теоретичну основу та визначив хронологію виникнення термінів «федерація», «союз держав», «союзна держава». Автор аналізує питання в різних історичних епохах та країнах, а саме в Греції та Римі, Німецькій (Священній Римській) імперії, Швейцарському союзі, Нідерландах, США, Франції, Англії, Німеччині.

Карум розглянув ідеї Маркса і Енгельса, послідовно проаналізувавши їх погляди в трьох часових періодах. Перший був пов'язаний з революцією 1848 р. та Франкфуртським парламентом, другий – з загостренням ірландського питання та за часів Паризької комуни; третій – після утворення Німецької імперії (доба імперіалізму).

Автор стверджує, що на першому етапі для поглядів Енгельса на федерацію характерне неприйняття ним суверенності, самостійності та незалежності дрібних державних одиниць, що не становлять нації, коли це затримує «культурний розвиток людності» й перешкоджає розвитку «сусіда», тобто розвитку капіталістичного господарства [7]. Інакше кажучи, Енгельс проти конфедерації, що формувалася в Швейцарії. У свою чергу, Маркс протиставляє Швейцарській республіці єдину неподільну державу, закликає централізувати націю. Для Німеччини, на його думку, властива і необхідна саме єдина і неподільна, унітарна держава.

На другому етапі, аналізуючи ситуацію, що виникла між Англією та Ірландією, в поглядах Маркса зникає негативне ставлення до федерації. Навпаки, він визначає переваги федерації над унітаризмом, хоч вбачає можливість її існування в стосунках між Англією та Ірландією: два народи з різною територією, культурою, історією, побутом та економічним становищем. Що ж до Німеччини, то ідея федерації відкидається.

Третій період характеризує погляди Енгельса у добу імперіалізму, де він визнає, що утворення федерації швейцарського типу для Німеччини буде величезним кроком назад. Для неї можлива унітарна, «єдинонаціональна німецька держава», яка буде «поштовхом» для розвитку капіталізму і виробничих сил країни. Загалом ж ідея існування федерації сприймається Енгельсом.

На думку Л. Карума, аналіз концепції Маркса та Енгельса дає можливість зробити деякі суттєві висновки. Насамперед те, що форма федерації та зміст терміну «федерація» видозмінюється відповідно до часу. Питання про доцільність федерації треба розв'язувати, зважаючи на національно-соціальне становище певних країн за певної доби [8]. Окрім того, федеральний лад послаблює державу та перешкоджає їй проводити зовнішню політику. Федерація властива та необхідна для багатонаціональної держави, до того ж приєднуватися до федерації можуть нації, які не будуть підсилювати реакцію. Автор визнає, що крім класичних форм федерації, існують і «перехідні» до унітаризму, але і федерація, і унітарна держава можуть бути демократичними республіками, що надають рівність та широку особисту волю. Тож основна ідея полягає в тому, що унітарна держава із автономними провінціями притаманна для однонаціональної держави, а федерація – для багатонаціональної або просторової (з великою територією) держави.

І нарешті, підсумовуючи систему поглядів Маркса та Енгельса та врахувавши досвід пролетарської революції, Карум визначив, дати державі назву федерації можна за наявності двох умов: децентралізація (автономія) та існування органу представництва від земель, хоча б і не на рівних правах з парламентом та не з рівним представництвом від земель. Отже, з часом межа між членом федерації та автономною провінцією стирається, тож між унітарною державою та федеративною існує невелика правова різниця. Кожна історична епоха вносить свої корективи в поняття федерації, і на думку Карума, пролетарська практика, внесла ще одну необхідну умову федерації – це наявність серед громадян держави представників двох або більше національностей. І насамкінець, оцінюючи систему поглядів Маркса та Енгельса, автор стверджує, що історія внесла поправки не до їх концепції, а до фактичного державного ладу, надавши старій назві нового змісту.

Варто згадати ще одну роботу Л. Карума «До проекту засад (поділу першого) нової конституції УРСР» написану ним в тому ж 1928 році [9]. У ній він висловлює своє ставлення до державного становища та державних прав УРСР. Автор визнає вхід УРСР до складу СРСР як незалежної договірної республіки з «обмеженим суверенітетом», але разом з тим, визначає необхідність закріпити у власній конституції державні права республіки як члена федерації та необхідність встановити самостійне суверенне право УРСР на свою територію.

Цими роботами не обмежуються висвітлення проблем державотворення викладачами КІНГ. До теми федералізму звертався і В. Яновський – професор державного та міжнародного права, син відомого київського лікаря-терапевта Т. Яновського. Зокрема, на підставі вивчення конституції Німеччини він зробив 1922 р. доповідь у засіданні юридичного товариства ВУАН під назвою «Унитаризм и федерализм в Германской конституции 1919 г.» [10]. Певною мірою, питання визначення місця України в «союзі держав» цікавило і Р. Бабуна – викладача КІНГ, який у 1925 р.

підготував працю «Государственность Украины в общей системе Союза». Розшукати ці дві роботи, на жаль, поки що не вдалося. Але залишається незаперечним, що активність з якою залучаються до обговорення проблем автономізму та федералізму професори КІНГ, повною мірою дає підстави стверджувати про серйозну наукову працю, що велася у відповідному напряму на юридичному факультеті в 20-ті рр. минулого століття.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Державний архів міста Києва. - Ф. 153, оп.1, спр. 167, арк.1. 2. "Психологія народів" – ідея про взаємообумовленість утворення держав, психологію народів, яка історично виробляється і первинність та органічність народу по відношенню до держави. 3..Енгельман І. Е (1832– 1908)– російський вчений, юрист, професор Дерптського університету. 4. Потульницький В.А. Історія української політології. - К., 1992. 5. Ейхельман О. Проект Конституції – основних*

ПРОХОРЧИК М. В. (м. Сімферополь)

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ЧИННИКА У СТВОРЕННІ КРИМСЬКОЇ АРСР (1921 Р.)

В останнє двадцятиріччя ставлення науковців та широкого кола громадськості до національних проблем зазнало суттєвих змін. Ленінізм, який взяв на себе монополію, перестав бути методологією наукових досліджень. Було визнано його неспроможність у розв'язанні найважливіших зовнішніх і внутрішніх проблем не тільки в Україні, але і у багатьох країнах світу. Однак і досі деяка частина громадськості з комуністичною орієнтацією продовжує звеличувати В. Леніна та його вчення.

Ці обставини спонукають дослідників знову і знову звертати свої погляди до теорії та програми з національного питання, практичної діяльності РКП(б) з розв'язання національного питання у масштабі всієї України та в окремих її регіонах. Найбільш специфічним за національним складом населення у порівнянні з іншими регіонами України є Крим. Тут на початку 1921 р. проживали представники 76 національностей. У зв'язку з цим, національне питання для населення Криму було і залишається найважливішим [1].

Досвід зарубіжних країн свідчить про спроби державно-правового врегулювання національного питання за допомогою різноманітних форм автономії. Однак питання так званої національної державності сьогодні є дискусійним. Опоненти ідеї національних державних об'єднань у кордонах багатонаціональної держави вважають, що панування етнічної кланової верхівки підриває державну єдність. Ця точка зору висловлена у статті О. Яковлєва [2]. Автор, розглядаючи права людини, в тому числі право і можливості для людей будь-якої національності зберігати і розвивати свої мову, культуру, звичаї, віру, традиції, констатує, що «для цього зовсім не обов'язково мати самостійну державу. Навпаки, як показує життя, подібні вимоги перешкоджають, а іноді роблять неможливим збереження справжніх прав особистості. Національні ж держави, заново створювані на просторі, де історично склалася багатонаціональність, - це, скоріше, дестабілізуючий привілей...» [3].

Протилежна точка зору була покладена в основу ленінської концепції федерації. Вона виходила із того, що федерація повинна бути засобом розв'язання національного питання, тобто її суб'єктами мають бути національно-державні одиниці, котрі, як і вся федерація загалом, є результатом самовизначення націй. Цей принцип було покладено в основу створення Російської Федерації, а також Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки в 1921 р.

Отже, думки вчених з цього приводу розділилися. Одні вважають, що кримська автономія виникла на територіальній основі. Інші, враховуючи проживання у Криму корінного кримськотатарського народу, вважають проголошену в 1921 р. автономію національним утворенням [4]. Для підтвердження своєї позиції прибічники такої точки зору посилаються на здійснюва-

ну у 20-30-і рр. у республіці політику татаризації владних і управлінських апаратів. Автор, вивчивши цю проблему, підтримує першу точку зору.

Розглянемо більш детально національний склад населення півострова. У 1921 р. Крим був одним із самих урбанізованих районів країни. Питома вага міського населення складала понад 45%. Але при цьому частка міського населення в етнічних групах була різною: у містах проживало понад половини росіян і українців, одна п'ята частина татар, майже 100% євреїв та 7,6% німців [5].

Ситуація ускладнювалась також дуже важкими соціально-економічними і політичними умовами. Три роки громадянської війни та іноземної інтервенції істотно підірвали економіку краю. У 1921-1922 рр. був голод, який особливо позначився на етнічних процесах. За ці два роки чисельність населення Криму скоротилася на 20%, причому пропорційно до всіх національних груп.

Одночасно з голодом довелося вести боротьбу із бандитизмом, який мав три різновиди: кримінальний, кримінально-продовольчий та кримінально-політичний. За нашими підрахунками, на півострові з осені 1920 р. до березня 1922 р. діяло 58 банд [6].

У таких складних умовах відбувався процес утворення кримських республік: 1918 р. - Республіки Тавриди, 1919 р. – Кримської РСР і 1921 р. – Кримської АРСР. Остаточне рішення про створення цих республік приймалося у Москві на засіданнях Політбюро або пленумах ЦК РКП(б), які проходили під головуванням В. Леніна.

Причиною появи 19 березня 1918 р. Республіки Таврида була воєнно-політична обстановка, яка склалася після підписання 3 березня 1918 р. у Брест-Литовську мирного договору Радянської Росії з Німеччиною. Значні перемоги німців на території України могли підштовхнути інтервентів до захоплення Криму. За умовами Брестського миру Радянська Росія не мала права надавати воєнну допомогу Україні й тим південним районам, які були окуповані. Проголошення Республіки Таврида допомогло приховати справжні цілі створення республіки, включити Крим до єдиного фронту оборони на півдні країни, не даючи нагоди звинуватити Росію у порушенні Брестського миру. Стратегічний план В. Леніна вдався.

Після капітуляції Німеччини у Першій світовій війні у Південній Україні та у Криму висадились десанти військ Англії та Франції. Загальна кількість військ у кінці березня 1918 р. складала понад 70 тис. солдат, матросів і офіцерів.

У союзі з ними виступили формування білогвардійців, у тому числі й у Криму. Частини Червоної Армії під командуванням П. Дибенка розгорнули наступ на м. Севастополь, але швидко взяти це місто не вдалося. Саме тоді, щоб уникнути війни з Антантою, В. Ленін запропонував створити Кримську Радянську республіку, від імені якої велись би бойові дії проти інтервентів. 28-29 квітня 1919 р. у м. Сімферополі була проведена обласна партійна конференція, яка підтримала рішення Політбюро ЦК про створення у Криму нової республіки [7]. На конференції були обрані члени уряду Кримської

РСР.

В офіційних документах, які проголосили створення Кримської Радянської Республіки, слово «автономна» було відсутнє. І це не було випадковим: вся суть проголошення її у тому і була, що воєнні дії вела нібито незалежна республіка.

Щоб уникнути сепаратистських настроїв, Політбюро ЦК РКП(б) 28 травня 1919 р. прийняло рішення про статус Кримського обкому партії та уряду Кримської РСР. У ньому підкреслювалося: «Прийнято як директиву, що уряд діє на правах губвиконкому, підпорядкованому ВЦВК і відповідним Наркоматам, а обласний партійний комітет прирівнюється до губкому, підпорядкованому безпосередньо ЦК РКП(б)» [8]. Кримська РСР проіснувала менше двох місяців, але відіграла призначену їй роль. Воєнні дії проти Антанти за Крим вели не Раднарком РРФСР і його збройні сили, а Раднарком Кримської Республіки та Кримська Червона Армія.

Згадка про ці перші кримські республіки залишалася і після громадянської війни. Тому весною 1921 р. питання про державний устрій Криму знову постало на порядку денному. Значною мірою це було пов'язано і з рішенням X з'їзду РКП(б). У його резолюції «Про чергові завдання партії у національному питанні» відмічалося, що серед національних меншин залишається ще багато «таких, що не мають або майже не мають свого промислового пролетаріату..., не зовсім ще залишившими напівпатріархальний середньофеодальний побут (Азербайджан, Крим та інші), але вже залучені у русло радянського розвитку». З'їзд звернув увагу партійних організацій на необхідність надання цим народам допомоги у розбудові та зміцненні радянської державності.

7 травня 1921 р. питання про форму адміністративного устрою Криму стало предметом обговорення у Кримському обкомі партії. Погляди керівних працівників півострова розділилися. Представники татарської частини населення пропонували створити на півострові національну республіку. Працівники з числа українців вважали найбільш доцільним включити Крим до складу України (із урахуванням його географічного положення та економічних зв'язків). Але більшість висловилася за створення самостійної області, яка безпосередньо підпорядковувалася б Москві. Далі вирішення цього питання було перенесено до ЦК РКП(б).

На основі аналізу архівних та опублікованих матеріалів автор дійшла висновку, що серед керівництва півострова, повітових ревкомів напередодні створення Кримської АРСР існувало декілька точок зору про майбутній правовий статус Криму: губернія в складі РРФСР; губернія в складі Української Радянської Соціалістичної Республіки; особливе державне утворення в складі РРФСР як загальноросійська здравниця; Кримська Автономна Республіка з наданням їй прав «повної автономії»: самостійні відносини із зарубіжними країнами; ведення зовнішньої торгівлі; самостійне розв'язання питання повернення до Криму емігрантів; створення самостійного Комісаріату закордонних справ Криму та інші.

Ці точки зору формувалися на основі досвіду державного будівництва в

Криму, який був накопичений в роки громадянської війни та місцевих політичних, економічних, соціальних, етнічних особливостей Криму.

Остаточна форма державного устрою в Криму була запропонована пленумом ЦК РКП(б) 18 травня 1921 р., який вирішив «визнати за необхідне виділити Кримський півострів у Кримську Автономну Республіку».

Після ухвалення ЦК РКП(б) рішення про створення автономної республіки на півострові, документи, що законодавчо закріплювали її формування (на відміну від попередніх Кримських Радянських Республіки – Республіка Таврида і КРСР), розроблялися, обговорювалися безпосередньо у Криму і затверджувалися ЦК РКП(б), ВЦВК і РНК Російської Федерації. Серед них, зокрема, проект постанови ВЦВК і РНК «Про Автономну Кримську РСР» та проект Конституції Кримської РСР.

У спільній постанові ВЦВК і РНК Російської Федерації від 18 жовтня 1921 р. (п. 1) підкреслювалося: «Утворити Автономну Кримську Соціалістичну Радянську Республіку як частину РРФСР у кордонах Кримського півострова з існуючих округів: Джанкойського, Євпаторійського, Керченського, Севастопольського, Сімферопольського, Феодосійського і Ялтинського».

Після утворення Кримської АРСР як складової частини РРФСР були сформовані органи місцевої влади і управління. На початку листопада 1921 р. у м. Сімферополі відбувся І Загальнокримський установчий з'їзд рад робітничих, селянських, армійських і матроських депутатів. 10 листопада була прийнята Конституція Кримської АРСР, яка декларувала рівність і право на вільний розвиток усіх національностей Криму, скасувала всі національні й національно-релігійні привілеї та обмеження, ввела дві державні мови – російську і кримськотатарську. Згідно з Конституцією, Кримська АРСР ввійшла до складу Російської Федерації, на території Криму було запроваджено всі діючі законодавчі акти РРФСР. При цьому кримським органам влади надавалося право їх змінювати.

Вищу законодавчу владу на території Криму здійснював Загальнокримський з'їзд рад, який обирав зі свого складу Центральний виконавчий комітет, що здійснював законодавчу і контролюючу діяльність у період між з'їздами рад. Виконавчу владу здійснювала Рада Народних Комісарів. Для керівництва окремими галузями були створені народні комісаріати. Ще до офіційного проголошення автономії Криму Президія обласного комітету партії обговорила 25 кандидатур кримських татар, які були призначені на різні керівні посади обласних установ. Так, Головою Кримського ЦВК було обрано Ю. Гавена, Раднарком очолив С. Саїд-Галієв. Серед комісаріатів автономного підпорядкування особливо важливу роль відігравав Наркомат освіти, який очолив К. Хамзін. Крім того, національна політика у Криму мала продемонструвати створення умов для національного і культурного розвитку кримськотатарського населення, розв'язання економічних проблем, питань земельних відносин.

Ми не можемо погодитись з точкою зору Р. Чубарова стосовно типу кримської автономії, проголошеної в 1921 р. Він вважає, що в Криму була проголошена національно-територіальна автономія [9].

Основними чинниками цієї автономії він називає кримськотатарську мову, яка проголошувалася державною нарівні з російською, та кримськотатарські національні елементи, що використовувалися в державній символіці республіки. І зовсім незрозумілим є аргумент про те, що в основу адміністративного поділу було покладено національний принцип.

Проведений нами аналіз Конституції КАРСР та інших нормативно-правових актів, свідчить про те, що в Криму в 1921 р. була створена адміністративно-територіальна автономія на зразок автономних утворень Іспанії.

Керівництву молодої автономії довелося вирішувати таке важливе питання, як проведення (причому неодноразове) адміністративно-територіального поділу на півострові.

У січні 1921 р. Крим був розділений на 7 повітів, які включали у себе 38 волостей. 8 січня 1921 р. Кримревком видав наказ за № 206 «Про адміністративний поділ Криму на райони». Вже до травня цього ж року Кримська автономна область складалася з 7 повітів, до складу яких входив 21 район. У зв'язку зі створенням Автономної Кримської РСР повіти стали називатись округами. У жовтні 1923 р. новими адміністративними одиницями у республіці стали 15 районів.

Одже, для Кримської АРСР характерним було право приймати не закони, а нормативно-правові акти місцевого значення, враховуючи місцеві звичаї, мову та інші особливості. Якщо застосувати ці ознаки до автономії, яка була у складі РРФСР в 20-30 рр., то її можна характеризувати як територіальну автономію, що мала ознаки як політичної, так й адміністративної територіальної автономії.

Радикальна зміна конституційно-правового статусу Кримської АРСР відбулася у 1945 р.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що досвід вирішення національного питання як у Криму, так і за його межами може надати суттєву допомогу сучасним правознавцям, політикам у визначенні конституційно-правового статусу автономії, розв'язанні і попередженні конфліктів на етнічній основі. Національне питання є одним із найбільш складних, гострих, яке не можна подолати одночасним адміністративним актом.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Крымская АССР (1921-1945) / сост. Горбунов Ю.И. – Симферополь, – 1990. – С.101.; 2. Яковлев О. Любовь к ближнему нельзя променять на ненависть к народу. – Известия, – 1994. – 6 августа.; 3. Там же.; 4. Крымская АССР (1921-1945). – С.101.; 5 Там же. – С.102.; 6. Прохорчик М.В. Стан шкільної системи на початку 20-х років // Культура народов Причерноморья, – 1999. - №6. – С.94.; 7. Известия ЦК КПСС. – 1989. - №12. – С.152.; 8. Там же. – С.164.; 9. Чубаров Р. Крымская автономия: истоки и первые годы становления на новом этапе (1921-1992). – Віче. – 1(106), – 2001.*

ФІЛАТОВ А. І. (м. Сімферополь)

ДОСВІД ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ОХОРОНОЮ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В КРИМУ (20-ТІ РОКИ XX СТ.)

У процесі реформування системи органів державного управління важливим є звернення до досвіду минулого. Накопичений у 20-30-х рр. XX ст. в Криму досвід з охорони та вивчення пам'яток старовини й мистецтва становить певний інтерес для вдосконалення існуючої системи управління охороною культурної спадщини.

На території півострова звернення до проблеми охорони пам'яток, їх вивчення, реєстрації було помітним невдовзі після закінчення воєнних дій 17 листопада 1920 р. При Кримському наркоматі освіти був створений спеціальний відділ у справах образотворчого мистецтва, в якому була організована секція з охорони та вивчення пам'яток старовини й мистецтва, на чолі з завідуючим Г. Бонч-Осмоловським, спеціалістом-етнографом.

Кримський ревком 24 листопада 1920 р. проголосив власністю держави всі пам'ятки зодчества, археології, етнографічні музеї, колекції, предмети мистецтва та культури, які знаходилися на території Криму [3, с. 174].

На початку 1921 р., відповідно до положення Наркомату освіти РРФСР № 187 «Про губернські музеї» секція була реорганізована в спеціальний орган - Кримський комітет у справах музеїв і охорони пам'яток старовини, мистецтва, природи та народного побуту (Кримохріс) з відповідними підвідомчими структурами - окружними «охрісами», на які були покладені функції охорони пам'яток. У їх підпорядкуванні знаходились також розташовані в округах музеї [2, с. 56].

Відразу ж після створення Кримохрісу в Сімферополі 21 листопада в повітові міста надіслано інструктивні телеграми, адресовані директорам існуючих музеїв. Їм було запропоновано вжити всіх можливих заходів щодо збереження дорученого їм музею, наглядати за станом пам'яток архітектури повіту, почати збирання цінностей, кинутих напризволяще, та тих, що знаходяться у ломбардах, негайно подати матеріали про стан всіх музеїв та пам'яток старовини району.

24 листопада наказом Кримохрісу загальний нагляд за пам'ятками архітектури, археологічними та етнографічними музеями, колекціями, що є власністю держави, покладався на створену секцію підвідділу мистецтв Наркомату освіти. Було також утворено повітові (окружні) органи охорони пам'яток та призначено їх завідувачів (у м. Бахчісараї та повіті - архітектора-художника В. Боданінського, у м. Севастополі - археолога Л. Моїсеєва, у м. Ялті та повіті - скульптора - В. Жолкевича, у м. Феодосії - художника Г. Магула, у Феодосійському повіті - поета М. Волошина, у м. Керчі та повіті - археолога,

професора К. Гриневича, у м. Євпаторії та повіті - археолога-художника М. Гінзбурга).

29 листопада завідуючим охрісами були направлені листи за підписом Г. Бонч-Осмоловського з копіями наказу Кримського ревкому від 24 листопада, із вказівкою про необхідність організації музеїв із краєзнавчими завданнями та вимогою повідомлення Кримохрісу «про архітектурні пам'ятки району, музеї, з докладним описом матеріалів, що були в музеях», у подальшому - інформування про розвиток робіт щодо охорони та створення музеїв.

У додатках до звіту про роботу Кримохрісу є «Список установ, підвідомчих секції», який розкриває структуру всіх органів Кримохрісу. Сам Кримохріс поділявся на 5 підсекцій: музейну, архітектурну, сходознавства, з охорони природи та вчену раду. Завідуючі повітовими охрісами керували місцевими підсекціями (Севастопольською, Ялтинською, Бахчисарайською, Феодосійською, Керченською, Євпаторійською). До складу підсекцій входили всі музеї, а також археологічні, архітектурні та історичні пам'ятки, які знаходилися на території даної підсекції. Всього у віданні секції знаходилося 43 установи, із них 15 музеїв та палаців, останні 29 - пам'ятки архітектури.

Уже до грудня 1921 р. в Криму склалася система органів державного управління охороною пам'яток.

Значну допомогу в справі налагодження охорони пам'яток Кримохрісу надавали Кримський революційний комітет та Кримський наркомат освіти. Вони видавали постанови та накази, що були спрямовані на запобігання знищенню, псуванню або вивозу культурно-історичних цінностей, винним у цьому загрожувало покарання відповідно до законів воєнного часу [6, арк. 10-11, 14, 176-179].

14 лютого1921 р. наказом № 292 Кримського ревкому «Про облік пам'яток та предметів старовини» встановлювалося, що «всі радянські установи, домові комітети, приватні володії на всій території Криму зобов'язувалися у двотижневий термін у м. Сімферополі та в місячний - у повітах зареєструвати в Секції у справах музеїв та охорони пам'яток старовини та мистецтва Кримського наркомату освіти або у відповідних підвідділах всі художні, археологічні та природничо-історичні зібрання (колекції) та речі». Був заборонений «без дозволу Кримревкому вивіз художніх, археологічних та інших цінностей за межі Криму» [5, Арк.6]. Відповідно до цього наказу на території Криму було розгорнуто роботу з обстеження та реєстрації художньо-археологічних та природничо-історичних колекцій з метою їх збереження від вивозу за кордон [4, арк. 180]. З актів видно, що набув широкого поширення бандитизм та пограбування пам'яток, продовжувалася втрата цінних пам'яток у місцях розташування військових частин. Зв'язок Кримохрісу зі своїми місцевими органами був слабкий, у центрі часто протягом тижнів не знали, що робиться на місцях. Протягом 1920-1921 рр. органи охорони пам'яток не мали можливості займатися широкомасштабними заходами щодо охорони пам'яток. Кримохріс головним чином проводив підготовчу роботу, що стала фундаментом його подальшої діяльності.

У 1921 р. Кримохрісом за участю археологів та архітекторів було роз-

роблено та надруковано «Реєстраційний лист» для обстеження й обліку пам'яток, був розроблений план діяльності щодо охорони пам'яток, яким передбачалось:

1. Фактичний облік усіх пам'яток та їх обстеження;

2. Організація науково-технічної охорони пам'яток з їх обмірами, замалюванням, фотографуванням та занесенням на плани місцевості;

3. Ремонт найбільш зруйнованих пам'яток та їх реставрація;

4. Збирання матеріалів з метою видання археологічної карти Криму, особливо могильників та курганів;

5. Прийняття спеціального декрету в Криму про заходи щодо охорони пам'яток старовини;

6. Виділення з бюджету спеціального фінансування штатних одиниць з охорони найбільш великих та цінних пам'яток;

7. Закріплення та передача Кримохрісу у володіння пам`яток з їх земельними ділянками;

8. Складання генеральних планів давніх поселень;

9. Боротьба за допомогою адміністративних заходів із скарбошукачами;

10. Розробка єдиного для всього Криму плану археологічних розкопок та заходів щодо їх охорони [3, с. 175].

На ґрунті наказу Кримського ревкому від 24 листопада 1921 р. було розроблено «Інструкцію співробітникам Секції», в якій встановлювався порядок вилучення художніх речей в установах та приватних осіб. Наказ визначив головний напрям у діяльності Кримохрісу перших років існування - концентрацію художніх речей у музеях [2, с. 57].

Постанова Кримревкому від 29 листопада 1921 р. «Про передачу художніх та історичних речей, які знаходяться в сейфах, у відання секції» дала змогу посилити переміщення художніх речей до музеїв Криму.

У 1921 р. з Москви до Криму прибула спеціальна комісія, яка разом із представниками Кримського ревкому та Кримохрісу здійснила обстеження та вилучення художніх цінностей, археологічних колекцій, бібліотек із палаців та садиб. У 1922 р. було здійснено кілька важливих змін щодо підпорядкування Кримохрісу. З квітня 1922 р. 12 найголовніших музеїв Криму були переведені з місцевого бюджету на бюджет Головнауки Наркомату освіти РРФСР; було створено посаду уповноваженого музейного відділу Головнауки в Криму, який одночасно був завідуючим Кримохрісом.

Співробітниками Кримохрісу була проведена робота з обстеження, фіксування та підготовки першого списку пам'яток для взяття під державну охорону, затвердженого РНК Криму і кримським ЦВК 26 червня 1922 р. Цією постановою під державну охорону було взято 122 пам'ятки [1, Арк. 26].

У 1926 р. постановою Кримським ЦВК від 18 листопада, Кримохрісу було рекомендовано вживати більш рішучих заходів щодо охорони археологічних пам'яток, вилучення їх територій із землекористування. У цей час у штаті Кримохрісу працював архітектор П. Голандський, під керівництвом якого здійснювалися обміри, малювання, виявлення та облік пам`яток. У списках пам'яток, які знаходились під охороною держави у 1927 р., налічува-

лося 308 об'єктів.

Значним досягненням в галузі охорони історичної спадщини було включення до штату Кримохрісу з 1926-1927 бюджетного р. посади архітектора-археолога, на якого було покладено керівництво всією науково-технічною охороною археологічних пам'яток. Однак уже з нового бюджетного 1928 р. цю посаду було скасовано з метою «режиму економії», але в травні 1928 р. її знов було включено до штату Кримохрісу.

У 1926-1927 рр. Кримохріс поступово починав згортати свою роботу, а замість нього при Кримполітосвіті було утворено посаду інспектора в справах музеїв, яку в 1928 р. було передано до колегії Наркомату освіти Кримської АРСР, а в 1930 р. - до науково-методичного сектора Наркомату освіти.

Після 1927 р. стан справ в охороні пам'яток різко погіршився, було зроблено «крок назад» у становленні охорони культурної спадщини в Криму, згорнуто багато заходів та проектів щодо охорони спадщини, розроблених Кримохрісом. Усі установи, що займалися охороною пам'яток у Криму не змогли створити того, що було зроблено Кримохрісом у той дуже короткий відрізок часу його існування. Тому є причина: Кримохріс був першою офіційною установою, яка займалася виключно справами охорони пам'яток, а організації, якими його намагалися замінити, були перш за все музейного профілю, і справа охорони пам'яток була в них на другому плані, оскільки на першому були проблеми виключно музейні.

У цілому в 20-х рр. рівень охорони культурної спадщини в Криму перевершував за своїм розмахом та успіхами заходи дореволюційного рівня. Досвід створення та роботи в Криму першого органу державного управління в галузі охорони пам'яток історії та культури було використано під час створення в Автономній Республіці Крим Республіканського комітету з охорони й використання пам'яток історії та культури та вирішення питання про створення єдиного органу державного управління з охорони культурної спадщини в Україні.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Материалы Феодосийского уездного революционного комитета / Державний. архів Автономної Республіки Крим (далі – ДА АРК), ф. Р -1025, оп. 1, спр. 4. - Арк. 26. 2. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: Зб. метод. матеріалів: У 6 ч. - Ч. 5. Вивчення, охорона і спорудження пам'яток історії та культури в Криму як один з напрямків краєзнавчих досліджень. - К., 1989. - 89 с. 3. Полканов А.И. Охрана памятников старины в Крыму за Советский период / ИТОИАиЭ, 1928. - № 2. 4. Об учете памятников и предметов старины: Приказ Крымского Ревкома от 14 февраля 1921г. № 292 / ДА АРК, ф. 652, оп. 1, спр. 142. - Арк. 180. 5. Протокол № 21 от 14 февраля 1921 г. заседания Президиума Крымского ЦИКа и материалы к нему / ДА АРК, ф. Р - 663, оп. 1, спр. 102. - Арк. 6. 6. Протокол № 65 от 26 июня 1922 г. заседания Президиума Совнаркома Крымской АССР / ДА АРК, ф. 652, оп.1, спр. 142. - Арк. 10-11, 14, 176-179.*

ОКІПНЮК В. Т.(м. Київ)

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В АВТОНОМНІЙ МОЛДАВСЬКІЙ СОЦІАЛІСТИЧНІЙ РАДЯНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Проблема впливу форм держави взагалі і державно-територіального устрою зокрема на організацію та діяльність спецслужб має не тільки теоретичне, але й важливе практичне значення. Цілком зрозуміло, що частина функцій та компетенції вказаних державних установ є певною мірою універсальними і безпосередньо не залежать ні від територіальної побудови держави, ні від форми її державного правління чи форми державно-політичного режиму.

Якщо підходити до проблеми суто теоретично, то можна вивести певну формулу. Наприклад, на функції та компетенцію, а відтак і напрямки діяльності спецслужб найбільший вплив має форма державно-політичного режиму країни. Там, де він недемократичний, органи державної безпеки наділяються широкими, майже необмеженими правами карального, репресивного характеру. І навпаки, в країнах з демократичним державно-політичним режимом повноваження значно вужчі, чітко регламентовані Конституцією та законодавством. Вплив форми державного правління та форми державного устрою на функції та компетенцію спецслужб і правоохоронних органів має менш вагомий характер.

У той же час, за різних форм державного правління неоднаковою є система підпорядковування та контролю за діяльністю спецслужб з боку вищих органів держави (монарха, президента, прем'єр-міністра, парламенту тощо).

Форма державно-територіального устрою може впливати як на компетенцію спецслужб і правоохоронних органів, так і на їх організаційну структуру, побудову місцевих органів, принципи взаємовідносин, підпорядкованість.

В країнах з федеративним державно-територіальним устроєм чи в унітарних країнах, які мають у своєму складі автономні утворення, існує певна специфіка функціонування спецслужб і правоохоронних органів, зокрема, в питаннях організаційної структури місцевого апарату, його відносин з центральними установами тощо.

Але будь-яке теоретизування в цій сфері малоефективне, поки воно не базується на реальних історичних фактах, не підтверджене практикою державного будівництва. Тому для вирішення проблеми впливу форм державно-територіального устрою на організацію та діяльність спецслужб та правоохоронних органів, виявлення певних практичних рекомендацій в цій сфері необхідно враховувати історико-правовий досвід, ті традиції,

що склались в державно-правовій практиці минулого.

Сьогодні, як відомо, Україна за формою державно-територіального устрою є унітарною державою, яка включає до свого складу територіальну автономію – Автономну Республіку Крим. Унітарність була історично притаманною Україні і за радянського часу. При цьому, в період з 1924 по 1940 рр. в складі Радянської України існувала Автономна Молдавська Соціалістична Республіка (далі – АМСРР) (з 1973 р. – Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка),і ,таким чином, саме в той час відбувалось формування правової бази та напрацьовувався практичний досвід функціонування органів державної безпеки в умовах автономії. Звичайно, що досвід організації та діяльності органів державної безпеки в період авторитаризму та тоталітаризму не може слугувати взірцем для сьогодення, але і його треба враховувати в процесі сучасного державного будівництва.

III сесія Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету (далі – ВУЦВК), що відбулась 12 жовтня 1924 р., прийняла постанову про утворення АМСРР. Передбачалось формування повної системи центральних органів республіки, включаючи органи міліції та ДПУ.

Згідно з постановою ЦК КП(б)У від 19 вересня 1924 р. функції Уповноваженого ДПУ АМСРР покладались на начальника Одеського губвідділу ДПУ УСРР. Його заступник, який мав постійний апарат при уряді АМСРР, здійснював безпосередньо роботу з боротьби проти контрреволюції та охорону кордонів. Уповноважений ДПУ АМСРР зобов'язувався звітувати перед ДПУ УСРР і урядом АМСРР [1].

До скликання I Всемолдавського з'їзду рад вся повнота влади в автономії належала створеному 24 жовтня 1924 р. тимчасовому надзвичайному державному органу – Революційному комітету АМСРР. Саме при ньому в другій половині листопада 1924 р. було створено 16 відділів, в тому числі і відділ внутрішніх справ і ДПУ. Відділи планувалось з часом перетворити у відповідні народні комісаріати [2].

В листопаді 1924 р. начальником Молдавського відділу ДПУ та наркомсм внутрішніх справ АМСРР було призначено М.Корнева (Капелюса). З 1 серпня 1925 р. він виконував також функції Уповноваженого ДПУ УСРР при РНК АМСРР [3].

I Всемолдавський з'їзд Рад 23 квітня 1925 р. затвердив Конституцію АМСРР. Відповідно до неї при РНК АМСРР на правах наркомату, об'єднаного з аналогічним наркоматом УСРР, запроваджувалось ДПУ АМСРР. Уповноважений (Голова) ДПУ АМСРР обирався та звільнявся з посади Молдавським ЦВК за погодженням з ДПУ УСРР і входив з правом дорадчого голосу до РНК АМСРР. ДПУ АМСРР, підпорядковуючись Молдавському ЦКВ. керувалось в своїй діяльності директивами та завданнями ДПУ УСРР і було підконтрольним останньому [4].

Подальша деталізація правового статусу органів ДПУ АМСРР відбувалась на підставі інших нормативно-правових актів автономії, які видавались в розвиток Конституції АМСРР. Зокрема, згідно з Положенням про

Молдавський ЦВК робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, яке було схвалене II Молдавським з'їздом рад 9-14 травня 1926 р. і затверджене ВУЦВК 2 лютого 1917 р., право обрання та звільнення Уповноваженого (Голови) ДПУ УСРР при РНК АМСРР належало до відання створеної Президії Молдавського ЦВК та здійснювалось за погодженням з ДПУ УСРР [5].

Нагляд за діяльністю органів ДПУ АМСРР, відповідно до Положення про НКЮ АМСРР від 18 грудня 1927 р., покладався на відділ прокуратури НКЮ АМСРР [6].

У системі органів державної безпеки УСРР особливого правового статусу ДПУ АМСРР не мало, оскільки ні функціонально, ні структурно-штатно не вирізнялось з-поміж інших місцевих територіальних органів ДПУ УСРР. По суті, ДПУ АМСРР, а згодом Молдавський відділ ДПУ УСРР (зрівнювались в правах з окрвідділами (на початку 30-х рр. – оперсекторами та облвідділами) ДПУ УСРР. Приблизно з 1928 р. у внутрішньовідомчому листуванні назва ДПУ АМСРР не зустрічається, її зміцнює інша – Молдавський відділ ДПУ УСРР. Напевне, штат Уповноваженого ДПУ АМСРР був переформований у Молдавський відділ ДПУ УСРР з правами окружного (а з 1930 р. – обласного) відділу). Організаційно-штатна структура визначалась в такому ж порядку, як і для інших місцевих територіальних органів ДПУ АМСРР. Наприклад, в червні 1925 р. штати Уповноваженого ДПУ АМСРР були затверджені за тією ж процедурою, що і штати окрвідділів ДПУ УСРР, тобто з'їздом начальників органів ДПУ УСРР в кількості 23 осіб [7].

На початку 1926 р. ЦК КП(б)У розмежував повноваження ПБ, ОБ та Секретаріату ЦК КП(б)У в питаннях проведення призначень і переміщень з посад робітників місцевих органів ДПУ. Тепер ОБ ЦК КП(б)У призначало тільки начальників великих окрвідділів ДПУ – Харківського, Катеринославського, Київського, Одеського, Луганського, Сталінського, Миколаївського та Уповноваженого ДПУ АМСРР, а Секретаріат ЦК КП(б)У – всіх інших [8].

Після скасування в липні 1934 р. ДПУ УСРР і створення НКВС УСРР Молдавський обласний відділ ДПУ УСРР було реорганізовано в Управління НКВС по Молдавській АСРР. З таким статусом управління існувало до 1937 р. Протягом цього часу на чолі управління перебували – В. Левицький, М. Джавахов, А. Сапір, М. Корнев та Л. Роголь (як виконуючий обов'язки). 5 серпня 1937 р. згідно з наказом НКВС СРСР № 00457 було створено НКВС Молдавської АРСР, який проіснував до скасування автономії у серпні 1940 р. Посаду наркома внутрішніх справ Молдавської АРСР займали – М. Приходько (виконуючий обов'язки), М. Лютий, І. Широкий, Д. Лифар (виконуючий обов'язки), П. Сафонов, В. Трубніков [9].

Таким чином, характеризуючи становище органів державної безпеки в АМСРР, необхідно відзначити наступне.

По-перше, специфіка органів державної безпеки в АМСРР полягала в тому, що приблизно до кінця 20-х рр. існувала спеціальна процедура

призначення та звільнення керівника ДПУ автономії, яка закріплювалась Конституцією АМСРР та низкою нормативно-правових актів АМСРР. Уповноважений (голова) ДПУ АМСРР формально юридично перебував під контролем державних установ автономії, хоча фактично ці норми навряд чи мали чинність.

По-друге, функції, повноваження, штати, організаційно-структурна побудова ДПУ-НКВС (згодом Молдавського відділу) АМСРР принципово не відрізнялись від інших місцевих територіальних органів ДПУ-НКВС УСРР. Тенденції щодо жорстокості централізації в цій сфері особливо посилились в останні роки існування ДПУ УСРР і під час утворення НКВС УСРР.

По-третє, наявність у складі УСРР протягом 1924 – 1940 рр. АМСРР не вплинула суттєво на організацію та діяльність органів державної безпеки республіки. Переважна більшість питань, що стосувалися функціонування цих органів вирішувались в централізованому порядку без участі державних установ автономії. Об'єктивно в країнах з унітарною формою державного правління система керівництва спецслужбами та правоохоронними органами централізована, оскільки вони мають захищати інтереси не окремого регіону, а держави в цілому. Водночас не слід забувати, що у визначений хронологічний період відбувався процес становлення і розвитку тоталітарно-репресивного режиму, який супроводжувався обмеженням прав союзних і автономних республік, посиленням централізації у всіх сферах державного та суспільного життя, в тому числі і у сфері державної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА: *1.ЦДАГО України, ф.1, оп. 16, спр. 1, арк.. 120. 2. Сурилов А.В. История государства и права Молдавской ССР (1917 – 1959 гг.). - Кишинев, 1963. – С. 64; Репида А.В. Образование Молдавской АСРР. – Кишинев, 1974. – С. 115; 3. Петров Н.В. Кто руководил НКВД. 1934 – 1941. Скоркин. – М.: Справочник, 1999. – С.245. 4. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 3, спр. 391, арк.. 9-10. 5. Сурилов А.В. Государственно-правовые акты Молдавской ССР (1924 – 1941 гг.) – Кишинев, 1963. – С. 102. 6. Сурилов А.В. Государственно-правовые акты Молдавской ССР (1924 – 1941 гг.) – Кишинев, 1963. – С. 81. 7. Материалы съезда Начальников органов ГПУ УССР (1-6 июня 1925 г.). – Х, С. 19-29; 42-44. 8 ЦДАГО*

ЗМЕРЗЛИЙ Б. В. (м. Сімферополь)

ВВЕДЕННЯ ЛАТИНСЬКОГО АЛФАВІТУ В КРИМУ В 1930-Х РР.

Сьогодні перед кримськотатарським народом постала нагальна проблема переходу на латинський алфавіт. По суті, це друга спроба. На думку багатьох спеціалістів, це допоможе розвитку зв'язків з народами не тільки тюркськомовної групи, але і має сприяти інкорпорації кримських татар до світового співтовариства народів. Як відомо, в народів, що сповідають ісламське віровчення, тривалий період у писемності використовувалася арабська буквена система. З поширенням ісламу, коли у сферу мусульманського віровчення стали включатися народи несемітської мовної сім'ї, в багатьох з них виникнула велика язиково-фонетична проблема. Звісно ж, арабська фонетична система була дуже незручною для інших мов, особливо з іншою, більш насиченою фонетичною палітрою. В першу чергу, це стосувалося тюркських мов, фонетика яких була достатньо складною. Ця проблема найбільше гостро стала перед просвітителями тюркських народів у другій половині XIX ст. і залишалася невирішеною до початку XX ст.

Як вже відзначалося у нашій роботі «Особливості введення латинського алфавіту в Криму», введення Нового Тюркського Алфавіту (НТА) у Кримській АРСР розпочалося ще у 1926 р., проте найбільший розмах ця робота набула у 1928 р. По-перше, до цього часу, НТА почав впровадитися у школах та інших навчальних закладах, розпочалося переучування дорослого кримськотатарського населення. По-друге, проводився досить успішний розвиток Кримським ЦК НТА і Товариством «Друзі НТА» агітаційної й організаторської роботи з впровадження у маси нового алфавіту, через пресу, курси, конференції, повідомлення (організація і проведення Першої та Другої кримської орфографічної конференції, курсів для викладачів, лекцій і практичних занять на вчительських курсах, курсах лікнепів, жінвідділів і т.д.). По-третє, спостерігалося значне зростання числа членів Товариства «Друзі НТА» до 6000 чол. (160 осередків). По-четверте, відбувалося розгортання видавничої роботи Кримським ЦК НТА (часопис «Коз-Айдин»), з'явилися кутки нового алфавіту в усій татарській періодичній пресі, йшло видання навчальної і художньої літератури, букваря, хрестоматії і т.д. По-п'яте, було розпочато створення початкових технічних умов для подальшої видавничої діяльності, тобто розширення і перебудова діяльності друкарні.

У той же час не можна не відзначити, деякі істотні хиби в справі введення НТА. Це, по-перше, слабість роботи орфографічної комісії, а також повна відсутність роботи термінологічної і літературної комісій при Академраді Наркомату просвіти (НКП). По-друге, неуважність і пасивне відношення керівників фракції Кримського ЦВК до переходу на латинізований

алфавіт, що висловилося у відсутності до 1928 р. постанов Кримського ЦВК про латинізацію. По-третє, неоформлення ряду районних організацій Товариства «Друзі НТА» (Судак, Феодосія, Севастополь) і слабість роботи, що випливала звідси, в цих районах. По-четверте, дуже слабке освітлення питань і ходу робіт з латинізації у російськомовній періодичній пресі. По-п'яте, пасивне відношення до латинізації і неучасть у цій роботі з боку окремих татар, що займали відповідальні посади в органах державної та партійної влади, а також повільне проникнення ідей нового-тюркського алфавіту в середовище кримчаків і караїмів. По-шосте, неврегулювання питання про друкування книг на НТА Поліграфтрестом (НТА в оплаті набору був прирівняний до іноземної мови).

Для прискорення справи впровадження НТА партійні органи в цей період вирішують перекласти на нього основні періодичні видання, що виходили кримськотатарською мовою. Так, 4 січня 1929 р. Бюро Обласного комітету (ОК) ВКП(б) вирішило видавництво часопису «Иллери» негайно перекласти на НТА; у цьому ж змісті було поставлено питання в щодо «Яш кувет» перед ОК ВЛКСМ. Щодо провідної кримськотатарської газети в Криму «Енъи донья», то було вирішено негайно перекласти на НТА всю її першу сторінку і поступово до 1-го січня 1930р. всю газету. Крім того, було вирішено часопис «Коз Айдину» зберегти як орган комітету НТА і його товариства. До речі, треба відзначити, що тиражі всіх перерахованих вище видань різко знизилися, що свідчило про недоступність їх по розумінню для широкого кола кримськотатарського народу.

Найважливішим питанням у проблемі впровадження НТА була проблема перекладу на нього всієї системи діловодства, що йшла паралельно з загальною проблемою впровадження діловодства в Кримській АРСР татарською мовою. Відповідний декрет про це був виданий 25 липня 1929 р., інструкція до нього вийшла 4-го вересня. Інструкцією встановлювався термін перекладу діловодства в сільрадах на татарську мову на НТА не пізніше 1 січня 1930 р. і в інших підприємствах та організаціях не пізніше 1 березня 1930 р.

Ці спеціальні законодавчі акти були покликані прискорити темп роботи з перекладу діловодства на татарську мову, до цього часу вкрай слабкий. Так, в Бахчисарайському районі, де діловодство організацій, за винятком деяких, цілком переводилося на татарську мову, виявилося, що до 1 листопада цього ж року переведено цілком 3, частково 6 і не переведені зовсім 4 організації. Крім того, були переведені 33 сільради на діловодство по НТА формально з 1 липня 1929 р., але фактично справи велися російською мовою. Так, наприклад, голова Аджі-Булатської сільради був майже неписьменним по НТА. Крім того, кооперативні організації ще навіть і не приступили до перекладу діловодства.

В Ялтинському районі плану перекладу діловодства на татарську мову зовсім не було. Районо писало татарською мовою 50% документів; інші - російською, незважаючи на те, що були сільради (Кучук-Узеньська та ін.),

де не розуміли циркулярів російською мовою. Голова не знав НТА, а секретарем був росіянин, як і в більшості сільрад Ялтинського району. В Джанкойському і Євпаторійському районах також ще не приступали до перекладу діловодства на татарську мову. Центральні апарати теж лише частково вели листування з низовими організаціями татарською мовою (Оргвідділ, Кримський ЦВК, НКЗ і НКП).

Особливо справа корінізації і перекладу діловодства на татарську мову впиралася у відсутність підготовлених кадрів. Так, наприклад, в цей період Бахчисарай не міг виконати план корінізації і перекладу діловодства в основних організаціях, якщо йому не підготувати з 51 посади, наміченої до корінізації, 29 робітників.

Партійні органи республіки, і в першу чергу Обласний комітет (ОК) ВКП(б) в 1929 р. цілком усвідомлювали, що латинізація тюркського-татарського алфавіту, що була чинником історичної важливості, звелася до дрібних заходів, торкнувшись до того ж поки що тільки верхівкової частини населення і окремої частини технічних робітників апарату. У глибину села, у саму гущавину татарського населення латинізація шрифту все ще не проникнула, і в цей період склалося положення, при якому 80% або 90% письменної частини населення фактично опинилося на положенні неписьменних через невміння читати книги або періодичні видання, друковані латинським шрифтом.

Для виправлення положення приймалися різноманітні міри. Так, наприклад, у Бахчисарайському районі були проведені короткострокові курси з вивчення НТА для секретарів сільрад. Організовано кружок на 39 чоловік при РВК для вивчення НТА.

1 квітня 1930 р. у своїй постанові Президія ЦВК Кримської АРСР «Про Діяльність Кримського Центрального Комітету Ново-Тюркського Алфавіту», всупереч дійсним фактам, констатувала, що в основному перехід на НТА завершений. Як результат «правильно зрозумілої і інтенсивно проведеної роботи» Комітету ЦВК відзначив такі досягнення: по-перше, кількість письменних дорослих на новому алфавіті досягла 38370, а зі школярами - 63425 чоловік, що складало 30,1% від загального числа татарського населення Криму. Видавництво на НТА зросло (в порівнянні з 1926-27 рр. більш ніж у 2 рази), а всякі видання на старому алфавіті припинено цілком, вся періодична преса переведена на НТА, з початку поточного навчального року всі школи всіх типів і ступенів цілком перейшли на нові алфавіти. По-друге, ЦВК визнав неприпустимим, що практикувався порядок оплати набору на НТА як іноземного, що призводило, з однієї сторони, до подорожчання книги, а з іншої - до різниці в оплаті праці між робочими татарами і не татарами. В зв'язку з цим, було вирішено запропонувати Поліграфтресту негайно зрівняти вартість татарського набору з загальною нормою оплати за набір, не залежно від того, хто її робить. По-третє, через брак коштів, що відпускалися з бюджету Кримської АРСР на видавництво, запропонувати РНК і НКФ Кримської АРСР збільшити ці витрати з майбутнього бюджетного року, а також асигнувати відповідну

суму і на перенавчання письменних кримських татар на НТА, тому що для цієї мети досі нічого не робилося. По-четверте, НКП було рекомендовано в місячний термін викоренити всі залишки старого алфавіту з життя всіх навчальних і просвітницьких організацій. У цей же термін необхідно було провести вилучення всіх книг на арабському алфавіті, що мали заміну або перевидані на НТА, залишивши лише ті видання, що ще не були перевидані або являли собою ту або іншу наукову цінність.

Крім пропаганди нового алфавіту і його всесвітнього впровадження, державою в цей час уже застосовувалися і міри адміністративного характеру, для цієї ж шляхетної цілі. Так, наприклад, 6 серпня 1930 р. ЦВК і РНК Кримської АРСР ухвалили доповнити свою ж постанову від 9 травня 1928 р. «Про введення в Кримській АРСР нового тюркського-татарського латинізованого алфавіту» статтею 7 такого характеру: «Невиконання п. 4. дійсної постанови спричиняє за собою для посадових осіб - дисциплінарну відповідальність, а для приватних осіб - адміністративну: в містах штраф до 100 карбованців з заміною примусовими роботами до 1 місяця або примусові роботи до 1 місяця, і в сільських місцевостях - штраф до 10 карбованців з заміною примусовими роботами до 2-х тижнів або примусові роботи до 2-х тижнів».

Проте буде несправедливо, якщо ми не скажемо і про рішення ОК вважати будь-яке ослаблення уваги партійних організацій до питання латинізації неприпустимим, категорично засуджуючи випадки ігнорування нового алфавіту в рядах партійних робітників. Бюро ОК неодноразово вимагало від парторганізацій підсилити керівництво роботою з латинізації, застосовуючи самі рішучі заходи стосовно тих, хто ігнорував НТА.

Як ми уже відзначали, впровадження нового алфавіту, як і боротьба з неписьменністю, йшли і через громадські організації. Ці організації, звісно ж, цілком знаходилися під керівництвом ВКП(б), що по-своєму розпоряджалася їхніми долями. Так, наприклад, 4 грудня 1930 р. Бюро ОК ВКП(б) вирішило Товариства «ТГН» і «ТДНТА» злити в одне товариство під найменуванням Товариство «Друзі Новотюркського Алфавіту - Геть Неписьменність» (ТДНТА-ГН). Фракціям товариств було запропоновано найближчим часом оформити злиття шляхом скликання об'єднаних конференцій, провівши попередньо широку роз'яснювальну кампанію про необхідність і задачі злиття.

Крім задекларованих цілей, на ці організації час від часу покладалися і менше властиві громадським організаціям функції. Вважаючи, що арабський алфавіт є «класовим знаряддям гноблення трудящих мас у руках мусульманського духівництва і буржуазії», ОК поставив за обов'язок фракції «ОДН-НТА» повести рішучу боротьбу з арабістами і вважати впровадження НТА своєю основною і головною задачею.

Проте наявність всіх перерахованих вище проблем значно ускладнювалася відсутністю остаточних і єдиних граматичних і орфографічних правил в кримськотатарській мові, розв'язати ці питання були покликані Загальнокримські наукові конференції.

Перші дві такі конференції пройшли за участю значних діячів кримськотатарської культури і науки. В них брали участь: Аджі-Асан, Чабан-Заде, Айвазов, Лятиф Заде, Люманов, Акчокракли та ін. Проте результати роботи цих конференцій не влаштовували керівництво республіки. В зв'язку з чим, ОК ВКП(б) вирішив скликати 3-ю Загальнокримську наукову конференцію з татарської літератури та мови 25 червня 1932р. в Сімферополі. Для її проведення була затверджена парткомісія з проведення конференції і для попередньої пропрацьовки матеріалів з питань порядку денного конференції в складі: Олександрович (голова), Асанова, Мусаніфа, Габілева, Бекірова, Веліулаєва і Шуміна.

Проте в намічений термін конференція не відбулася. Навіть у тоталітарній державі вирішити адміністративними мірами і партійними вказівками таку серйозну наукову проблему швидко не вдавалося. В зв'язку з цим, 3 серпня 1934 р. ОК ВКП(б) у своїй доповіді «Про підготування до мовної конференції» відзначив, що аж до 1930 р. керівництво кримськотатарською літературною мовою фактично знаходилося в руках «буржуазно-націоналістичних елементів», що під прикриттям керівництва НКП того періоду займали всі основні ділянки мовного фронту і були основними доповідачами на I і II Орфографічній конференції. Внаслідок чого на цих конференціях був «протягнутий» ряд «мілліфірківських» буржуазно-націоналістичних установок у питаннях про шляхи розвитку кримськотатарської мови. Бюро ОК ВКП(б), зокрема, підкреслило, що прийнята другою конференцією орієнтація на середнє (Бахчисарайське) наріччя і збагачення цієї мови за рахунок сусідніх мов є не марксистським, а буржуазно-націоналістичним рішенням питання про шляхи розвитку літературної кримськотатарської мови «з метою відриву літературної мови від живої кримськотатарської мови, що розвивається на базі всього соціалістичного будівництва, і штучного відокремлення від російської мови». Правда, не дивлячись на те, що після рішення Кримського ОК ВКП(б) в 1930 р. по доповіді НКП так звані «буржуазно-націоналістичні елементи» були відсторонені від участі в розробці питань кримськотатарської мови і до розробки цих питань притягнута партійно-комсомольська і безпартійна радянська молодь, що працювала з питань теорії мови, проте, до 1934 р. темпи розробки цих питань і підготування III Мовної конференції (яка відкладалася вже понад 2 роки) залишалися неприпустимо повільними. В силу цього продовжувала залишатися в ряді орфографічних і граматичних питань кримськотатарської мови велика плутанина і «буржуазно-націоналістичні перекручення, протягнуті на I та II Орфографічних конференціях», спроби відстоювати ці погляди були остаточно припинені лише з відстороненням від займаних посад М. Недіма. Крім того, Бюро ОК ВКП(б) піддало критиці як цілком недостатню роз'яснювальну роботу, що проводилася НКП, Науково-дослідницьким інститутом і пресою, а також вважало неправильним, що питання мовної політики ставилися тільки в колі обласного партактиву і серед науковців.

У той же час Бюро ОК усвідомлювало, що в питаннях розробки шляхів

розвитку кримськотатарської літературної мови боротьба повинна вестися як «із спробами «притягнення» буржуазно-націоналістичних перекручень», так і «ліваць кими» перегинами довільної заміни одних орфографічних правил іншими і нав'язування надуманих правил, що не випливають із законів розвитку мови.

Для вирішення ситуації, що створилася, а також з метою збагачення матеріалами для розробки питань татарської літературної мови, було визнано необхідним організувати збирання татарського фольклору та одночасно з цим рішуче оголосити боротьбу засміченості і псуванню мови незрозумілими масі архаїзмами, придуманими словами і термінами.

Крім того, вирішено було визнати необхідним проведення самої рішучої боротьби проти буржуазно-націоналістичних і ідеалістичних вилазок, протягнутих у збірнику «Алфавіт Жовтня» (зокрема, в статті М. Неділа). Термін же скликання III Орфографічної конференції у Сімферополі переносився цього разу на 25 серпня 1935 р. з таким порядком денним: по-перше, шляхи розвитку кримськотатарської літературної мови, по-друге, принципи термінології кримськотатарської літературної мови, по-третє, орфографія кримськотатарської літературної мови, по-четверте, принципи упорядкування наукової граматики кримськотатарської наукової мови, по-п'яте, правила пунктуації кримськотатарської літературної мови.

Для керівництва і підготування конференції була створена комісія в складі Чагара (голова), Самединова, Тархана, Ольховського, Олександровича, Модонова, Бояджієва, Бекірова, Камілева і Габілева.

Цій комісії доручили розглянути кандидатури доповідачів, визначити склад конференції і подати свої пропозиції на затвердження Бюро ОК ВКП(б). Культпропу ОК ВКП(б) було доручено розробити тези про задачі конференції. Міським і районним комітетам партії ставилося в обов'язок забезпечити обговорення на найближчих партійних зборах доповідей конференції...

Крім того, було вирішено запросити на конференцію керівний партактив, представників науково-дослідних організацій м. Москви і м. Ленінграда, персонально академіка Марра, а також «представників братерських національних республік».

5 серпня 1935 р. був затверджений склад експедиції з вивчення кримськотатарської літературної і розмовної мови. Число учасників експедиції встановлювалося 24. Начальником експедиції призначався І. Юманкулов, його заступниками - професора Н. Дмитрієва і Ф. Аметова, Е. Юманкулова. З числа експедиції намічалося створити 5 бригад для опрацювання зібраних матеріалів. Їх керівниками затвердили Бати-Мурзаєва, Куртмоллаєва, Джаманакли, Куркчі, Іпчі. До роботи вирішили приступити негайно. Термін польової роботи експедиції встановлювався на серпень-вересень 1935 р. Для дослідження кримськотатарської мови було вибрано 68 різноманітних об'єктів (села, колгоспи, радгоспи, заводи і т. д.), експедиція постачалася також необхідними транспортними засобами.

13 жовтня 1935 р., на черговому засіданні ОК ВКП(б), були підведені

попередні результати мовної експедиції і визнано необхідним після опрацювання всіх матеріалів експедиції, скликати мовну конференцію, правда, в більш вузькому складі, ніж попередня, для прийняття остаточних рішень з питань, залишених цією мовною конференцією відкритими до результатів експедиції і для внесення в рішення коректив, що випливали з результатів роботи мовної експедиції.

Результати мовної експедиції стали використовуватися практично негайно. Так, наприклад, з огляду на те, що експедиція розкрила погану сприйнятливість у широких масах кримськотатарського народу літературної мови, зокрема газети «Яни Дунья», через «засміченість» її арабізмами, ОК поставив за обов'язок редакції «Ени Дунья» поліпшити мову в бік її більшої зрозумілості, шляхом очищення від арабізмів, «далеких народній мові форм і закінчень слів», на основі повного і всебічного врахування даних мовної конференції.

Як відомо, крім кримських партійних, державних та громадських організацій, проблемою перекладу кримськотатарської мови з арабської абетки на латинську активно займались також і відповідні центральні відомства та партійні органи. Ці організації теж були занепокоєні повільним ходом процесу перекладу тюркомовних народів взагалі, та кримських татар зокрема, з арабської на латинську абетку. Так, 16 вересня 1936 р., заслухавши доповідь заступника голови Всесоюзного центрального комітету нового алфавіту Коркомасова про роботу ВЦК НТА, Президія Ради Національностей ЦВК СРСР констатувала, що ВЦК НТА проробив значну роботу в справі розвитку мови і писемності народів, що перейшли на латинізований алфавіт: по-перше, разом з місцевими комітетами був уніфікований ряд додаткових букв в алфавіті, вдосконалені алфавіти кабардинської, ненецької, саамської й інших національностей. По-друге, видані орфографічні довідники на національних мовах. По-третє, розроблені і видані за сприяння ВЦК НТА термінологічні словники, в тому числі і кримськотатарською мовою. Видано національно-російські і російсько-національні словники. По-четверте, складені і видаються граматики.

Поряд із цим, Президія Ради Національностей ЦВК СРСР вимушена була констатувати, що постанова від 16 червня 1935 р. про роботу ВЦК НТА в значній своїй частині не виконана: по-перше, апарат ВЦК НТА найчастіше працював без конкретного, ув'язаного з місцями і науково-дослідними організаціями плану, часто залучав недостатньо кваліфіковані наукові сили, наукові співробітники апарату працювали без належного контролю. По-друге, ВЦК НТА не зумів належною мірою забезпечити керівництво і допомогу мало діючим місцевим комітетам нового алфавіту, внаслідок чого перебудова роботи багатьох комітетів нового алфавіту, в тому числі і кримського, носила формальний характер і не сприяла підвищенню якості їхньої роботи.

В зв'язку з цим, Президія Ради Національностей ЦВК СРСР ухвалила зобов'язати ВЦК НТА зробити таке. По-перше, перебудувати свою науко-

ву працю на нових основах в зв'язку з організацією Центрального інституту мови і писемності народів СРСР і, відповідно до постанови Президії ЦВК СРСР від 17 серпня 1935 р., рішуче виправити всі зазначені хиби в роботі ВЦК НТА. По-друге, підсилити керівництво місцевими комітетами нового алфавіту і підняти організуючу роль ВЦК НТА в мовному будівництві національностей, що перейшли на латинізований алфавіт. По-третє, разом з місцевими комітетами нового алфавіту внести в цьому ж році на затвердження Президії Ради Національностей ЦИК СРСР стабільні алфавіти, в тому числі і кримськотатарський. Надалі зміни в стабільних алфавітах в практиці радянської роботи припускати тільки з дозволу Президії Ради Національностей ЦВК СРСР. По-четверте, в 1937 р. закінчити упорядкування науково-перевірочних стабільних орфографічних довідників, термінологічних словників і граматик, в тому числі і кримськотатарською мовою. Причому, словники, граматики і довідники повинні бути після їх розгляду відповідними ЦВК республік і виконкомами країв і областей подані на схвалення до Президії Ради Національностей ЦВК СРСР. По-п'яте, разом із місцевими комітетами нового алфавіту перевірити наукові матеріали різноманітних конференцій, експедицій з тим, що б найбільш цінні з них були з дозволу і за сприяння ЦВК союзних і автономних республік видані на місцях і використані в практичній роботі. По-шосте, із метою повного забезпечення в найближчі роки друкарськими машинами національних республік і областей, що перейшли на новий алфавіт, поставити перед РНК СРСР питання про передачу Казанського заводу друкарських машин із ведення НК Местпрому РРФСР у ведення НК Тяжпрому СРСР. По-сьоме, запропонувати ЦВК республік і виконкомам національних областей з латинізованою писемністю перевірити на місцях перебудову роботи місцевих комітетів нового алфавіту, виділити достатні кошти, що могли б забезпечити утримання науковців і видання науково-дослідних робіт з мови і писемності, підсилити контроль за роботою зазначених комітетів.

Крім того, було запропоновано Комітету з завідування вченими і навчальними організаціями ЦВК СРСР прискорити організацію роботи Центрального інституту мови і писемності народів СРСР і поліпшити обслуговування наукових потреб ВЦК НТА.

Таким чином, як бачимо, робота з перекладу кримськотатарської мови на латинський алфавіт, аж до 1937 р., так остаточно і не була проведена, багато орфографічних, термінологічних, літературних і лінгвістичних аспектів, як і раніше, залишалися відкритими і потребували ретельної доробки.

САФОНОВ В. М. (м. Курьск)

ВЕРХОВНЫЙ СУД США И СТАНОВЛЕНИЕ АМЕРИКАНСКОЙ МОДЕЛИ ФЕДЕРАЛИЗМА

В отечественной юридической литературе уже проведена большая работа по изучению влияния на эволюцию американского федерализма экономических и социально-политических факторов. Это позволяет объяснить отдельные явления правовой действительности, и прежде всего, причины усиления роли федерального правительства, но не дает полного представления о правовой системе. Как и в некоторых других сферах гуманитарного знания, влияние окружающей среды и внешних факторов не позволяет создать объективную картину рассматриваемого явления. Необходимо исследование внутренних закономерностей развития права, вопросов теории американского права, места и роли источников права и механизма их действия. В изучении комплексного влияния внешних и «внутренних», правовых и иных факторов, обоснования, содержания и анализа последствий судебных решений на развитие концепции федерализма заключается основная цель данного сообщения. Оно основано на использовании материалов Верховного Суда США, работ отечественных и американских авторов.

Верховный Суд США, отталкиваясь от возможности судебного толкования («Judicial Review») законов, принимаемых на федеральном уровне и на уровне штатов, использует, как правило, отдельные формулировки статей Конституции и поправок, для того чтобы принять либо отвергнуть принимаемые и на уровне штатов, и на федеральном законодательные акты.

Американский федерализм в сравнении с другими моделями федерализма в течение длительного времени (до конца 30-х гг.) называют «дуалистическим». Это означает, что и штаты, и федеральное правительство имели «свою долю» суверенитета в том смысле, что первые, передав центру весьма значительные полномочия, оставили за собой весьма емкие и содержательные. В тексте Конституции предметы ведения штатов не закреплялись. Но за ними сохранялась остаточная компетенция, т.е. очень широкий круг вопросов, исходя из того, что перечень федеральных полномочий был определен достаточно узко. Это подтверждается текстом 10-ой Поправки: «Полномочия, не делегированные Соединенным Штатам настоящей конституцией и не запрещенные для отдельных штатов, сохраняются соответственно за штатами, либо за народом» [5:42]. Комментируя это положение, многие авторы справедливо отмечают, что суверенитет не был однозначно отдан или народу, или штатам, или федеральному правительству[8:278].Это и явилось основой дуалистического федерализма. Оставим здесь без рассмотрения проблему единого суверенитета в федеративном государстве, бесспорно наличествующего в американском государственном механизме и вытекающего из положений шестой статьи

Конституции о верховенстве федерального права. «Все положения Конституции и федеральных законов ...становятся верховным правом страны, и судьи в каждом из штатов обязаны следовать этому праву...»[5:40]. Особое внимание обратим на стремление отцов-основателей американского государства сохранить сильные штаты, которые бы обладали широкими собственными полномочиями.

В связи с тезисом о дуализме важно также отметить договорный характер американского федерализма, который дуализму органично соответствует. Вообще, федерализму как форме государственного устройства присущи несколько базовых принципов. Прежде всего, это разграничение полномочий и возможность субъектов самостоятельно определять структуру органов власти на местах. Как представляется, один из главных принципов дуалистического федерализма – это договорная основа. Получившие независимость английские колонии добровольно согласились делегировать часть своего суверенитета центру и следовать федеральным установлениям. Последующие поколения американцев воспринимали это (то, что исходным толчком была воля суверенных штатов, из чего следует, что народ и штаты – носители суверенитета) как данность. Т. Джефферсон, который в ходе обсуждения Конституции наиболее активно выступал против сильной федеральной власти (его называют автором конституционной «доктрины прав штатов»), утверждал, что федеральное правительство является «продуктом соглашения между штатами», а не самостоятельным источником власти.

Американский автор В. Остром говорит о «федеральной теологии», имея в виду под исходной предпосылкой федерализации идею соглашения («covenant»). Он показывает, что первые пуритане взяли на себя обязательство «достигать соглашения друг с другом при учреждении гражданских политических органов» [4:24]. Он подчеркивает, что именно обязательство достигать согласия является важнейшей гранью федерализма. Такому утверждению не противоречит наделение штатов по конституции значительными полномочиями и сохранение ими собственной правовой системы при наличии федеральной. В. Остром поддерживает идею одного из творцов Конституции, Дж. Мэдисона, о «множественности единиц правления» в США. Можно согласиться, что наличие такой множественности на основе добровольного решения и стремление обязательно находить согласие являются чрезвычайно важными принципами федерализма, что и было воплощено в нормах конституции США. В определенной степени это связано с теорией фрагментарности власти в американской политической науке[2:7].

Итак, в самом начале конституционной истории постепенно складывается стиль взаимоотношений федеральной власти и штатов, хотя согласие оставалось, в значительной мере, идеальной формулой. Кроме Джефферсона, на позиции защитника интересов штатов перешел и Мэдисон, который заявил: «Полномочий, делегированных конституцией федеральному правительству лишь несколько, и они четко определены. Перечень

же полномочий, остающихся за штатами, количественно не определен и не ограничен» [8:278].

Надо отметить, что политической подоплеки в действиях Верховного Суда по регулированию федеративных отношений, как правило, не было. Примером может быть смена правительства в Род-Айленде в результате референдума, проведенного по требованию народа. В 30-х – 40-х гг. во многих штатах принимались новые конституции или существенно изменялись в демократическую сторону старые. Одной из причин перемен было «движение Джексоновской демократии». Такое название движение получило, поскольку президент Э. Джексон поддерживал лозунги мелкой буржуазии и фермерства, требовавших расширения избирательных прав и других реформ. После того, как в штате Род-Айленд произошла смена правительства под нажимом широких масс, и прежний губернатор обратился к федеральным властям (новому президенту Р. Тайлеру) с просьбой о поддержке, которую тот оказал, перед Верховным Судом встала проблема, как толковать конституционную норму о праве народа изменить форму правления. Для решения вопроса Суд обосновал доктрину «политического вопроса». Она означала, что если вопрос имеет политический характер, то Суд не может его рассматривать, поскольку это противоречит принципу разделения властей. В деле «Лютер против Бордена» Верховный Суд уточнял, что право изменить форму правления могло осуществляться только в соответствии с конституционным порядком, то есть при соблюдении прежней конституции и с фактического согласия прежнего правительства. В данном случае мы видим, что Суд действовал в консервативно-охранительном стиле, но исходил из стремления сохранить единство федерации через подтверждение полномочий центра и штатов, то есть через очередное признание как основополагающего принципа дуалистического федерализма. Позиция же штата (говоря словами Джефферсона, более близкого к народу) зависела во многом от политической ситуации и политического руководства.

Понятно, что лаконичный язык конституции предопределил необходимость официального толкования с целью более точного разграничения полномочий. Верховный Суд США регулярно занимался разрешением конфликтов между национальным правительством и администрациями штатов. Позиции штатов были настолько сильны, что при рассмотрении почти каждого дела фактически обсуждалось само выживание и существование Союза.

Ключевое значение имело решение по делу «Маккалах против Мэриленда» 1819 г. Штат оспаривал решение конгресса об учреждении федерального банка на территории Мэриленда и отказ федерального правительства платить налоги штату. Принятое решение основывалось на положении (клаузуле) разд. 8 статьи 1 Конституции о «подразумеваемых полномочиях»: «...и издавать все законы, которые необходимы и уместны для осуществления вышеперечисленных полномочий и всех других полномочий, предоставленных настоящей конституцией правительству Соединен-

ных Штатов, или какому либо его департаменту или должностному лицу» [5:33,34]. Суд под председательством Дж. Маршалла признал действия штата (закон штата о налогообложении так называемого «Второго федерального банка») нарушающими Конституцию и решил, что поскольку в 8-ом разделе идет речь о полномочиях конгресса устанавливать налоги, выпускать деньги и ценные федеральные бумаги, то учреждение Центрального банка необходимо для выполнения этих специфических функций.

В выступлении Дж. Маршалла, объявившего об отказе в удовлетворении иска, были обоснованы и другие решения высшего судебного органа. Во-первых, Суд постановил, что источником полномочий данных федеральной власти являются не штаты, а непосредственно народ. Во-вторых, отмечалась гибкость языка конституции, возможность и необходимость ее официального истолкования. Знаменитой стала фраза Маршалла: мы должны помнить: «Конституция это то, как мы ее разъясняем»[10:81]. В-третьих, Маршалл очень широко истолковал словосочетание «необходимые и уместные», не ограничивая применение этих слов только к перечисленным в 8-м разделе конкретным полномочиям. Именно тогда федеральная власть получает т.н. «дискреционные полномочия». В-четвертых, суд посчитал, что федеральное правительство должно быть защищено от деструктивного вмешательства штатов; следовательно, у штатов нет конституционных оснований облагать налогом федеральные объекты.

При этом надо отметить, что Верховный Суд в данном решении не покушался на полномочия штатов и подтвердил принцип «дуалистического федерализма». Председатель заявил об этом в итоговом выступлении и подчеркнул, что сам Верховный Суд будет контролировать пределы полномочий федерального конгресса [8:285]. Вместе с тем, считается, что в концентрированном виде доктрина федерализма была зафиксирована в деле «Техас против Уайта» 1869 г., где речь шла и о нерасторжимости федеративного союза, как главного итога войны, и о сохранении всех конституционных полномочий штатов. Суд перевел в правовую плоскость военно-политические итоги войны. «Конституция во всех своих положениях исходит из принципа нерасторжимости Союза, состоящего из нерасторжимых штатов» [8:286].

Можно сказать и иначе. Суд под председательством Дж. Маршалла еще не мог решить проблему противостояния субъектов и центра ввиду ее сложности. В деле «Дред Скотт против Сэндфорда» 1857 г. «наследник» Маршалла на посту Председателя Р. Тани добился решения в пользу южных штатов, отвергающего «Миссурийский компромисс». Помимо деструктивной позиции в вопросе о гражданских правах черных американцев, не менее серьезным следствием данного решения было косвенное подтверждение приоритета штатов в решении конституционных вопросов. А это ставило под угрозу существование федерации.

Итак, среди причин гражданской войны мы видим доктрину нуллификации, под которой южные штаты понимали свое право не подчиняться

федеральным законам. С точки зрения толкования конституции они опирались все на ту же доктрину прав штатов, в соответствии с которой именно штаты передали центру властные полномочия, и именно они – носители суверенитета.

После гражданской войны и победы сторонников единства федерации мы, тем не менее, видим уклон в сторону упрочения прав американских субъектов федерации; со стороны Верховного Суда практически не видно жесткого навязывания своей воли штатам.

Вновь судебная власть решает сложную задачу, поскольку в условиях преобладания белого большинства на Юге и законы штатов, и реальная практика расовой сегрегации требовали правового объяснения и обоснования. Для решения этой проблемы использовать доктрину прав штатов было уже затруднительно. Поэтому использовались и новые аргументы. Правовая система США характеризуется сочетанием общего и статутного права. Общее право означает, что суды в США выполняют правотворческие функции исходя из конституционной концепции приоритета личных прав, прежде всего, права частной собственности. Именно такой смысл и придавался интерпретаторами 5-ой Поправке «Билля о правах», где впервые говорилось о невозможности ограничения собственности без должной (надлежащей – «due process of law») правовой процедуры. Эта часть Поправки выглядит следующим образом: «... и не может какой-либо штат лишать какое-либо лицо жизни, свободы или собственности без надлежащей правовой процедуры». Более того, в течение длительного времени, до конца 30-х гг. XX в. (и в значительной степени в настоящее время) приоритетным в США считается именно общее право, поскольку Конституция не дает федеральному Правительству (Конгрессу и Президенту) широких полномочий по законодательному регулированию социально-экономических проблем, в том числе социальных и трудовых отношений.

В 1868 г. была принята 14 Поправка к Конституции, в которой был использован юридический язык 5-ой, но для, казалось бы, противоположных целей – для защиты прав чернокожих от посягательства штатов (южных, прежде всего), принимающих законы, которые не допускали реализацию этих прав. Поправка принималась после гражданской войны для запрета рабства и отмены тех законов штатов, которые прямо или косвенно сохраняли расовую дискриминацию. Вскоре, однако, суды стали применять ее для противоположных целей, опираясь на серию прецедентов периода до гражданской войны, когда положение о надлежащей процедуре закрепляло права собственников, в том числе право рабовладения. Что касается расовой дискриминации, то и в этом отношении суды истолковали ее по-своему, против интересов черного населения. Положение о надлежащей процедуре рассматривалось как недопустимость принятия каким-либо органом законодательных мер по вмешательству в пределы частного владения с целью исправления расового баланса в противоречии с правами собственника. Это привело к сохранению расовой дискриминации в Америке еще почти на сто лет вперед.

В период Реконструкции, при молчаливом согласии центральной власти в южных штатах явочным порядком стала вводиться система расовой сегрегации в сфере образования, при обслуживании в местах общественного пользования и т. д. Черное население практически лишалось возможности участвовать в политической жизни. В серии решений Верховного Суда в 80–90-е гг. XIX в. система расовой сегрегации была признана конституционной.

Сначала в деле 1873г. «Слоутер Хаус» принял решение в духе «доктрины разделения». По мнению Суда «14-я Поправка не является составной частью «Билля о правах», следовательно, гражданские права защищаются по-прежнему по законам и конституционным положениям штатов». Только в 1929 г. Суд принял «доктрину слияния», то есть посчитал, что Билль о правах обязателен для штатов. Затем, в 1883 г., Суд постановил, что, поскольку 14-я Поправка запрещает только «особого вида» штатное законодательство, но не отрицает основные права собственников и корпораций, то она не препятствует дискриминации со стороны частных лиц. И в наиболее известном решении по делу «Плесси против Фергюсона» 1896 г. Верховный Суд США принял решение о том, что Конституция «слепа к цвету кожи» и что соответствующие дискриминационные действия в виде сегрегации не нарушают формально-юридического равенства. В данном решении повторялась и ранее принятая доктрина «раздельного, но равного развития» [8:287].

Политические и экономические элиты штатов, сложившиеся в первые 100 лет существования США, в условиях начинающегося индустриального роста не хотели терять свои позиции в социально-политической жизни страны. Эффективным оружием в руках этих сил являлась доктрина прав штатов, по-прежнему бывшая в ходу среди американских политиков, причем не только среди южан. С помощью этой доктрины консервативные силы добивались отмены или ослабления ключевых положений законодательных нововведений либерального и прогрессивного характера, инициаторами которых становились под давлением массовых движений представители интеллектуальной и политической элиты (как в случае с наиболее прогрессивными статьями антитрестовского законодательства).

Возникают весьма серьезные политико-правовые проблемы. В этой стране избрали федеративную форму потому, что она позволяла избежать унитаризма и иерархической власти и тем самым укрепить демократические основы единого американского государства. Федеративная республика считалась средством ограничения угрозы чрезмерного усиления власти и тирании. Теперь же выяснялось, что права штатов используются для запрета назревших реформ через объявление их неконституционными.

Доктрина прав штатов получила серьезную поддержку в среде большого бизнеса, оказывавшего сопротивление попыткам государства его контролировать и выступавшего против федерального антимонопольного законодательства. Крупные корпорации, которые базировались в штатах, имели там сильное влияние и там же регистрировались для налогообложения.

Считалось, что каждый штат может лучше федеральной власти решить вопрос, на каких условиях корпорации могут вести дела на данной территории. Но корпорации, занявшие командные высоты в экономике, действовали к концу XIX в. в масштабах всей страны, оказывали влияние на все стороны жизни общества, а законы, по которым они функционировали, ограничивались рамками отдельных штатов, и, таким образом, государство, по сути дела, не имело полноценных рычагов для регулирования большого бизнеса. Данный вопрос получил освещение в литературе по истории американского права [1,3,6]. Гораздо реже в литературе освещен вопрос о законодательной деятельности в штатах.

Во многих случаях не федеральные власти, а штаты выступили с предложениями и провели через легислатуры (законодательные собрания в штатах) новые прогрессивные социально-экономические законы. И во многих случаях Верховный Суд выступал в качестве консервативно-охранительного тормоза насущных реформ. И вновь для достижения целей Суд использовал не только доктрину прав штатов, но и доктрину общего права, объединяя положение о надлежащей правовой процедуре с положением «о свободе контракта».

В США до периода «нового курса» Ф. Рузвельта фактически не существовало рабочего законодательства. В ряде штатов (Нью-Йорк, Висконсин, Массачусетс, Орегон) наблюдались попытки принятия законов (чаще всего в виде поправок к конституциям штатов) о праве на создание профсоюзов, о максимальной продолжительности рабочего дня, о запрете детского труда. Однако эти меры отвергаются судами как неконституционные. Законодательные акты конгресса или легислатур (законодательных собраний в штатах), не подтверждаемые статьями Конституции, признавались противоречащими Основному закону. Имелось в виду даже малейшее отступление от текста, ведь следует помнить предельно лаконичный способ изложения американской Конституции.

В 1905 г. на этом основании Верховный Суд запретил закон штата Нью-Йорк, предполагающий установление десятичасового рабочего дня для работников хлебопекарной промышленности по делу «Локнер против штата Нью-Йорк». Помимо аргументов о свободе контракта, со стороны судей последовали странные разъяснения об отсутствии действительной связи между здоровьем работающих и продолжительностью рабочего дня [7:208]. Знаменитый адвокат (впоследствии член Верховного Суда) Л. Брандейс в ходе рассмотрения аналогичного дела в штате Орегон подготовил многостраничный доклад, в котором, основываясь на данных социальной статистики, физиологии и медицины доказал вред такого продолжительного рабочего дня. В 1908 г. по делу «Мюллер против Орегона» такой закон этого штата был признан конституционным, но только в отношении детей и женщин. Следовательно, основным прецедентом до событий «нового курса» оставалось дело Локнера.

Итак, новые нормы о защите социально-экономических прав истолковывались в духе общего права, а 14-я поправка рассматривалась как не-

совместимая с социально-экономическим законодательством. Только за период 1903–1908 гг. Верховные Суды штатов признали неконституционными более 400 законов легислатур. Неприкосновенность частной собственности, свобода конкуренции, отстранение государства от регулирования вопросов социально-экономической жизни – таким был итог конституционного развития в первые десятилетия XX в.

Однако мы наблюдаем и иную тенденцию. В обстановке апологии и культа «свободных рыночных отношений» не Верховный Суд и не Федеральное правительство, а отдельные штаты вынуждены были реагировать на волну недовольства тех или иных социальных групп (собственников «малого бизнеса», рабочих, объединенных в профсоюзы, фермеров, недовольных действиями посреднических фирм).

Воздействие демократических движений на конституции штатов сказалось в том, что некоторые из них закрепили право рабочих на создание профсоюзов и получение работы. В других была ограничена продолжительность рабочего времени до 10 часов. Также в некоторых штатах запрещалось использовать на тяжелых работах женщин и малолетних детей.

С точки зрения консервативных сил такая активность угрожала основополагающему принципу конституционализма – экономической свободе и защите частной собственности. Многие представители элиты искали возможность запрета социальных, прежде всего, социально-трудовых законов как неконституционных. Однако Верховный Суд медленно, но последовательно вынужден был признавать конституционность социального законодательства. Это дела «Мюллер против Орегона» 1911г., «Массачусетс против Меллона» 1923г. (о том, что социальные пособия не нарушают автономию штатов), «Бейли против Дрекслера» и «Хаммер против Дагенхарта» 1918 г. (подтвердивших конституционность законов штатов о запрете использования детского труда). Как мы знаем, указанные тенденции набрали силу в период «нового курса».

Авторы исследования об американском федерализме справедливо отмечают: «Доктрина прав штатов дает шанс интегрировать периодические вспышки недовольства в отдельных штатах в рамках легального политического процесса. Доктрина прав штатов занимает видное место в традиционной политике либералов и консерваторов: она позволяет придавать ей не столько социально-политическую, сколько конституционно-правовую окраску» [6:64,65]. В данном сообщении мы видели, что использование этой доктрины может и привести к неразрешимому конфликту, и увести от гражданского противоборства. Например, она могла стать основой для принятия консервативного местного законодательства о праве на труд, лишавшего рабочее движение высших форм профсоюзных гарантий. Но произошло это лишь на штатном уровне. Это, с одной стороны, удовлетворяло местные элиты, а с другой, позволяло их оппонентам оспаривать конституционность подобного законодательства. Либо, наоборот, слишком радикальные и невыполнимые с точки зрения бизнеса социальные меры в штатах объявлялись неконституционными Верховным Судом. Таким

образом, обе политические стороны переходили к дебатам о прерогативах федерального правительства и штатов. А социально-политическая сторона отодвигалась на задний план – у конфликтующих сторон имелись шансы легитимным путем отстаивать свои позиции.

Многие американские авторы говорят о трансформации Верховного Суда из судебного учреждения в политический институт. Активистская деятельность высших судей, по их мнению, на деле привела к деструктивному процессу, «направленному на слом установленного в США на длительный период социально-политического устройства» [9:7].

По нашему мнению, это неправильная точка зрения, поскольку эволюция правовой системы США имеет объективные основы. Речь не только об адаптации, приспособлении права к меняющейся общественной ситуации: Верховный Суд США выступает гарантом конституционных установлений и в отдельные периоды своими решениями сдерживает политическое сообщество от неоправданных или поспешных перемен. Федеративное устройство страны позволяет правящей элите США постепенно инкорпорировать в политическую жизнь и правовую систему новые идеи, проверять их сначала на уровне штата или на федеральном уровне. При этом у меньшинства остается возможность влиять на формирование политики и осуществление власти, что так актуально и для других стран.

***ЛИТЕРАТУРА**: 1. Жидков О.А. Верховный Суд и политика США: право и политика. М.;1985; 2. Зяблюк Н.Г. Общественный интерес в контексте американской плюралистической демократии / США-экономика, политика, культура. 2002г.№12; 3. Лафитский В.И. Основы конституционного строя США. М.,1998; 4. Остром Винсент. Смысл американского федерализма. М.: Арена,1993; 5. Соединенные Штаты Америки. Конституция и законодательные акты./ Под. ред. О.А.Жидкова. М. Прогресс-«Универс»,1993; 6. Федерализм: история и теория развития. / Отв. ред. М.Н.Марченко. М.,2000 (2-я глава «Американский федерализм «);7. Basic Readings in U.S. Democracy. /Ed. by M.Urofsky. Washington, D.C. 1994;8. Bowles N. Government and Politics of United States (sec.ed.)/ Basingstoke and London: Macmillan Press. 1998:9. Eaton W. Who killed the Constitution? The Judges v. The Law. Washington D.C.: Regnery Gateway. 1988; 10. Cases and Materials on Constitutional Law (third ed.) / Comp.D.Crump, E.Gressman and D.Day. N.Y.: Mattew and Bender. 1998.*

САМОЙЛЕНКО О. О. (м. Київ)

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ СОВРЕМЕННОГО ФЕДЕРАЛИЗМА В РОССИИ

Как известно, федерализм – понятие многоплановое. Это не только механизм согласования и преодоления противоречий, но и постоянный поиск потенциала самобытного развития и самоутверждения, поиск общности интересов, целей и задач деятельности граждан всего общества.

Возникновение и развитие федерализма в России происходит в эпоху глобализации, что способствует, с одной стороны, интеграции России в число демократических стран, и прежде всего в Европу, а с другой стороны, неуклонному вхождению Российской Федерации в число федеративных государств мира, использованию богатейшего опыта, накопленного в мире за двести лет федеративного развития.

Федерализм в России очень молодой, он насчитывает всего десять лет. На протяжении предыдущих веков существования Российской империи и Советского Союза, Россия всегда была унитарным государством с авторитарным (тоталитарным) режимом. Демократическая революция конца 80-х – начала 90-х гг. XX в. привела как к смене общественного строя, так и к распаду СССР. В результате возникло пятнадцать независимых республик. Самая большая из них – Россия – стала федеративным государством, в то время как остальные предпочли остаться унитарными.

Закреплению современной модели российского федерализма в Конституции Российской Федерации от 12 декабря 1993 г. предшествовала длительная дискуссия относительно путей государственного переустройства. Высказывались диаметрально противоположные позиции: от сохранения незыблемости старой типологии субъектов до возрождения унитарного государства или создания Русской республики как формы самоопределения русского народа [1]. Рассмотрим несколько из них. Одна из моделей переустройства Российской Федерации предусматривала полный отказ от национально-территориального принципа построения федерации и создание федеральных единиц на основе экономико-географического районирования страны. Фактически, речь шла о возврате к дореволюционному унитарному государственному устройству России под мифическим покрывалом федерализма. Некоторые оценили этот план как путь к «переформированию России в государство великорусского этноса с предоставлением другим народам прав культурно-национальной автономии» [2]. Еще одна модель преобразования государственного устройства России в федерацию республик (национально-государственных образований) и земель (административно-территориальных образо-

ваний), которые имели бы равный конституционно-правовой статус, была предложена в первоначальном варианте официального проекта новой Конституции Российской Федерации [3]. Однако эта модель была категорически отвергнута автономиями, не желающими иметь одинаковый статус с административными образованиями.

Оригинальный вариант преобразования национально-государственного устройства России был предложен в альтернативном проекте Конституции Российской Федерации, внесенном Политсоветом Движения демократических реформ (авторы проекта С. Алексеев, А. Собчак, при участии Ю. Калмыкова, С. Хохлова). Следуя их модели, субъектами Российской Федерации прелагалось считать национальные сообщества. Республики – это суверенные государства, а губернии – территориальные государственно-административные образования, которые, по мысли авторов проекта, обеспечивают сочетание государственных начал и местного самоуправления. Автономные национальные сообщества (автономные округа, национальные районы) предлагалось создавать в составе России и губерний на началах территориальной и этнической (культурно-национальной) автономии малочисленных народов. Проводилась идея индивидуальных договоров между всеми субъектами федерации [4].

Из вышеизложенного видно, что процесс государственного переустройства Российской Федерации был многосторонним процессом, который требовал сочетания широких полномочий субъектов федерации с координационными функциями центра, взаимоограничения как суверенных прав России, так и субъектов Федерации, обеспечения прав человека и гражданина, создания правовых механизмов защиты национальных меньшинств, эффективного местного самоуправления и т.д.

Историю молодого федерализма в России интересно трактует доктор политических наук, профессор В. Лысенко В своем исследовании «Развитие федерализма в России в условиях глобализации» историю России за прошедшее десятилетие он условно разделяет на два этапа: I этап – 90-е гг. (время правления Президента Б. Ельцина); II этап – начало XXI в. (время правления Президента В. Путина).

На первом этапе, как записано в Российской Конституции 1993 г., Россия стала демократическим, федеративным, правовым государством. Действительно, совершен гигантский переход от советского псевдофедеративного, унитарного государства к федеративному государству, в состав которого входят 89 субъектов федерации. И новая Конституция Российской Федерации, и новое федеральное законодательство впитали в себя все лучшее, что содержится в конституционном праве Франции, Германии, США и целого ряда других демократических государств, прежде всего Европы. Однако Россия, как великая евразийская держава, постоянно «раздваивается» между Европой и Азией и в отношении политического режима, и в отношении государственного устройства. И как неоднократно бывало в истории, стремясь в Европу, Россия оказывалась в Азии.

Как отмечает профессор В. Лысенко, за прошедшее десятилетие практика развития федеративных отношений существенно отличалась от провозглашенных в Конституции демократических и федеративных принципов и норм. С 1994 г. отношения между центром и регионами стали регулироваться не столько эксклюзивными договорами, заключенными между российским Президентом и руководителями (президентами республик, губернаторами краев и областей) наиболее богатых и сильных субъектов федерации. По этим договорам целый ряд регионов добились особого политического статуса в Российской Федерации, больших экономических привилегий и налоговых льгот в обмен на политическую лояльность в отношении Президента и его политики в стране. В России утвердилось нечто вроде вассальных отношений периода федерализма, а российский федерализм стали называть феодальным.

На момент завершения так называемой «эры Ельцина», Андреас Хайнеман-Грюдер, автор книги «Гетерогенное государство. Федерализм и региональное многообразие в России», определяет пять особенностей российской модели федерализма, дающих представление о том, насколько противоречиво протекал процесс федерализации и сколько в нем скрыто конфликтного потенциала. Российская модель, по его мнению, соединила в себе элементы конституционного и договорного федерализма. Она предполагает некую комбинацию «супер-президентства» и федерального разделения властей, далее в государственном строительстве находят применение как национально-федеральные, так и территориально-федеральные принципы, в работе второй палаты парламентского представительства она соединяет законодательный и исполнительный федерализм, наконец, российская модель федерализма отличается правовой асимметрией членов федерации[5]. Возникновение данной противоречивой модели, соединившей в себе противоположные элементы, по мнению автора, представляет собой результат напряженного развития событий, в рамках которых необходимо гибко реагировать на множество возникающих проблем, включая межэтнические конфликты и проявления социальной напряженности.

Такая во многом деформированная федерация, сложилась в России в 90-е гг. в эпоху правления Президента Ельцина.

На рубеже XX и XXI вв., с приходом к власти в России Президента В. Путина начался новый этап в развитии Российского государства в целом и федерализма в частности. Президент В. Путин провозгласил своей стратегической целью укрепление государства. В области политического режима. Это означало дальнейшую концентрацию власти в одном центре – в Кремле – путем ослабления других ветвей и центров власти как на федеральном, так и на региональном уровнях. В области государственного устройства это привело к переходу от децентрализованной, договорной федерации к централизованной и конституционной федерации. Основным средством достижения этих целей Президент В. Путин сделал 7 полномочных представителей президента, которые являются теперь промежу-

точным звеном между центром и субъектами федерации. Для усиления федерального центра Президент Путин также законодательно ввел «институт федерального вмешательства», позволяющий Президенту России через суд отстранять от власти губернаторов и распускать региональные парламенты [6].

Таким образом, российский федерализм – это особое мировоззрение. В России сегодня серьезную проверку проходят демократические и федеративные институты государства. Есть определенная опасность возврата к авторитарным и унитарным формам построения государства. И здесь огромную помощь в сохранении в России демократических и федеративных тенденций играют и будут играть процессы глобализации. Огромный шаг, который сделала Россия навстречу США, Европе, всем демократическим странам в ходе борьбы с международным терроризмом, внушает определенный оптимизм.

***ЛИТЕРАТУРА**: 1.Михеева Н.А. Правовые аспекты современного Российского Федерализма. Федеративное устройство России: история и современность. 2. Дегтярев А., Михайлов В. Федерация подлинная и мнимая. М.: Обозреватель, 1993. - №26. – С.21. 3. Конституция Российской Федерации (альтернативные проекты). - М: Обозреватель, 1993. - № 17-18. – С.135. 4. Проект Конституции Российской Федерации, подготовленный по решению Политсовета РДДР. (С.С. Алексеев, А.А. Собчак; при /участии Ю.Х. Калмыкова, С.А. Хохлова) – М.: Федерация, 1992. - № 14-15. – С. 18-24. 5. Андреас Хайнеман-Грюдер. Гетерогенное государство. Федерализм и региональное многообразие в Росси. – Берлин: изд-во Берлин, 2000. 6. Лысенко В.Н. Развитие федерализма в России в условиях глобализации. – М., 2003.*

РУБАНИК В. Є. (м. Харків)

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ СООТНОШЕНИЯ «РОССИЙСКОЙ», «УКРАИНСКОЙ» И «СЛАВЯНСКОЙ» ТРАДИЦИЙ ЧАСТНОПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОТНОШЕНИЙ СОБСТВЕННОСТИ

На современном этапе политико-правового и социально-экономического развития украинская и российская юридическая и экономическая мысль озабочена поиском реальных путей выхода из все углубляющегося кризиса, сосредоточившись на решении проблемы выбора наиболее оптимальных направлений из поливариантных моделей развития будущего, исследовании основных факторов, тормозящих общественный прогресс, выяснении страноведческих и региональных особенностей проявления общих закономерностей.

Как показывает опыт, правовая и экономическая трансформация на постсоветском пространстве в значительной степени проходила без теоретически обоснованной политики. Более того, многие юристы и экономисты, находясь в плену устоявшихся десятилетиями идеологизированных догм, занимались поиском путей совершенствования практики государственного социализма [1]. Однако мировая практика свидетельсвует, что эффективная система устройства общества должна быть основана на товарно-денежных, рыночных отношениях, поэтому на всем постсоветском пространстве начался интенсивный процесс перехода от планово-командной системы к рыночной экономике, а на развалинах советской державы под лозунгом свободы, рынка, либерализации цен, восстановления частной собственности путем разгосударствления, приватизации и др. появились молодые суверенные государства. При этом экономическая политика большинства этих государств по-прежнему ориентировалась и ориентируется на Россию, где на базе теоретических концепций т. н. «чикагской школы экономистов» во главе с Е. Гайдаром, экономические реформы получили мощный импульс ускорения.

Однако, как оказалось, заимствованная у Запада политика «шоковой терапии» привела не только к появлению многоукладной экономической структуры, разгосударствлению и приватизации государственной собственности, ко всеобщей либерализации цен, но и к одновременному обнищанию значительной части населения, недоверию к новому законодательству и законодателям, росту правового нигилизма.

Для объективной оценки и адекватного правового регулирования происходящего в обществе беспрецедентного феномена переходной экономи-

ки юридическая наука потребовала новой парадигмы своего развития. А. Довгерт в свое время отмечал, что «в силу известных исторических причин возвращение к системе частного права на Украине будет сравнительно медленным и тяжелым. Ускорителем этих процессов может стать новый Гражданский кодекс Украины» (ГК). Однако выполнить эту роль новый ГК сможет лишь «при условии, когда основные принципы частного права, такие, как неприкосновенность собственности, невмешательство в сферу личной жизни человека, свобода экономического поведения, свобода договора и пр., будут закреплены для всей сферы имущественных и личных неимущественных отношений, основанных на юридическом равенстве и имущественной самостоятельности их участников, в том числе в сферах предпринимательства, использования земли и других природных ресурсов, охраны окружающей среды, наемного туда и т. д.», а «от степени «монолитности» частного права будет зависеть как качество всей правовой системы, так и уровень зрелости гражданского общества» [2].

В современной украинской цивилистике появились различные теоретические версии относительно сущности и характера переходного процесса и тех методов, типов, видов, способов и форм правового регулирования отношений собственности, которые следует использовать. В западной науке, как известно, существуют две основные модели рыночной экономики: «либерально-рыночная и «социально регулируемая». Первая исходит из постулата проведения в регулятивном комплексе принципа всемерного поощрения предпринимательства при минимальном вмешательстве государства в регулирование бизнеса и социальной сферы; вторая модель, напротив, предусматривает активное нормативно-правовое регулирование со стороны государства экономических и социальных процессов, а также принудительно-поощрительную ориентацию рынка на более полное удовлетворение социальных потребностей населения. Проблема выбора пути в который раз стала перед Украиной, и от этого выбора во многом зависит ее будущее.

Все более очевидным становится то, что первоочередной проблемой при этом, как представляется, должен стать поиск ответа на кардинальные вопросы: 1) какое государство мы стремимся построить? 2) для кого? 3) какую модель пытаемся положить в основу этого построения – западную, восточную или же отыскать «третий путь»? 4) что мы пытаемся при этом создать: а) украинскую систему законодательства? б) украинскую систему права? в) украинскую правовую систему? Институт (или же, как предлагается рядом цивилистов, - «подотрасль») права собственности выступает стержнем любой правовой системы. Если посмотреть через такую призму, то именно урегулированность отношений собственности во многом определяет тип общественных отношений, складывающихся в том или ином обществе: примат государственной собственности дает диктатуру или же восточную деспотию [3], примат собственности частной в гораздо большей степени способствует развитию демократических начал в жизни общества, гарантий экономической, а значит, и политической свободы личности [4].

Ставшее в последнее время чуть ли не обязательным «заглядывание за

океан», считающееся панацеей, и утверждение об «исключительно национальном характере нормативно-правового регулирования в Украине, якобы кардинально отличающемся от такого же в России, очевидно, не имеют под собой неопровержимого основания.

Даже небольшой исторический экскурс со всей очевидностью этого может засвидетельствовать, что отношения собственности, равно как и другие общественные отношения, урегулировались в нынешних украинских землях: 1) в период Киевской Руси (для всех восточно-славянских русских земель) – Русской Правдой и церковными Уставами Владимира и Ярослава; 2) в период феодальной раздробленности Руси – теми же предписаниями; 3) в период пребывания нынешних украинских земель в составе Великого княжества Литовского, Польши и Речи Посполитой – Литовскими статутами, сеймовыми конституциями и другими законодательными актами литовско-польского государства; 4) в период Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. к существующим источникам права добавляются единственно гетманские универсалы, не вносящие, впрочем, никаких кардинальных изменений в устоявшуюся систему; 5) раздел Украины на Правобережную и Левобережную подводит обе ее части под действие, соответственно, польского и российского законодательства; 6) три раздела и последующая ликвидация Польши вскоре унифицируют законодательство, регулирующее общественные отношения в Украине, а Свод Законов Российской империи подводит черту под правовым разнообразием и многовариантностью. Если же сюда добавить ещё и то, что об «украинской нации» возможным будет вести речь только с конца XVIII – начала XIX вв. [5], то, очевидно, что говорить о «резких отличиях» украинского правового регулирования отношений собственности от российского, да еще и на протяжении длительного исторического периода, - подобное утверждение, на наш взгляд, оказывается несколько предубежденным и натянутым. Да, некоторые отличия были, скажем, в несколько отличающейся степени «общинности» и «индивидуальности», покоящихся на глубинных обычаях и традициях, обусловленных во многом климатогеографическими условиями, - такими, как, например, плодородие почв или длительность дней в году с температурой, позволяющей обрабатывать землю [6]. Но в остальном эти различия выступают гораздо менее разительными [7], нежели в случае, если, например, провести параллель между украинско-российско-белорусским и англо-американским или же чистым романо-германским правовым регулированием. Поэтому, как представляется, возможным будет вести речь об особом – славянском – типе правового регулирования отношений собственности, а ежели исходить из постулированного выше утверждения о стержневом характере института (подотрасли) права собственности в любой правовой системе, то, очевидно (хотя это, безусловно, и требует своего дальнейшего обоснования), что допустимо говорить и об особой («славянской») системе права, и о «славянской правовой системе» в целом. Следующим логическим выводом отсюда должно, наверное, следовать изменение ориентировочных приоритетов и в значительно большей мере учитывание гораздо более

близкого нам российского и белорусского опыта. Справедливости ради следует отметить, что, как указывал Е. Харитонов, «наше приватне право формувалося у змаганнях Східної і Західної традицій, втім, з переважанням, як здається, останньої» [8]. Находясь на границе цивилизованных потоков, Украина оказалась обреченной на впитывание на протяжении длительного исторического периода самых разнообразных правовых влияний и создание на их базе некоего своего конгломерата. Стремление же выделить и закрепить определенную, но одну линию, всегда завершалось усилением напряженности в обществе, что имеем и сегодня.

Как и другие бывшие союзные республики, постсоветская Украина пережила значительные трудности, обусловленные распадом СССР, потерей прежних экономических связей, а также отсутствием опыта трансформации командной системы в рыночные отношения. Сюда же следует добавить и отсутствие научно обоснованной теории трансформации, когда в силу целого ряда объективных и субъективных причин протекал в основном стихийный и неуправляемый процесс становления многоукладной экономики. Известно, что на первоначальном этапе реформирования экономики Украины были предприняты попытки ускоренного перехода к рынку на основе концепции «шоковой терапии», использования идей монетаризма, однако в условиях второго этапа переходного периода руководящей философией стало формирование частной собственности путем разгосударствления и приватизации монопольной государственной собственности, либерализация, становление новой финансово-кредитной системы и ряда других звеньев рыночных инфраструктур.

В ходе крупномасштабных реформ в Украине достигнуты определенные положительные результаты, но в то же время весьма сильно проявились и негативные тенденции, прежде всего, в трансформации отношений собственности, где развился псевдорынок, в котором основной фигурой стал не предприниматель, а госчиновник, и утвердилось господство монопольных структур, а не конкуренция. Именно поэтому украинское предпринимательство все больше стало ориентироваться не на развитие национального производства, а на вывоз капитала.

Как справедливо отмечалось уже в научной литературе [9], в этих условиях необходимо принять новую концепцию регулирующей роли государства, изменив на её основе и сам механизм государственного нормативно-правового регулирования. Очевидным становится то, что рекомендации МВФ о роли государства в экономике оказались малопригодными для условий Украины. В мире существуют различные модели рыночных отношений, но в то же время каждое отдельное государство имеет некие национальные интересы, определяющим образом влияющие на ту же модель, а концепции социально-экономического обустройства определяющим образом влияют на выбор механизма государственного регулирования. При этом, как подтверждает мировой опыт, государственное влияние может быть значительным даже при небольшой доле государственной собственности. Например, в Японии доля государственной собственности – около 10%, но роль и

влияние государства оказываются значительно сильнее удельного веса этого «пакета акций» [10].

Подобные регулирующие функции государства, испытание на опыте многих стран и базирующиеся на примате частного права, вполне применимы и для Украины. Как представляется, к важнейшим из них могут быть отнесены следующие: обеспечение и защита права собственности; обеспечение свободы предпринимательства; стимулирование деловой активности; борьба с монополизмом; регулирование денежного обращения; регулирование отношений между трудом и капиталом; обеспечение экономической безопасности. Реализация этих задач на основе нового ГК Украины представляется вполне достижимой и могущей иметь положительное влияние на процессы реформирования и социальной трансформации украинского общества.

***ЛИТЕРАТУРА**: 1. Курланд Н., Грини М. Наемный труд и собственность – между капитализмом и социализмом / Свободная мысль. 1992. - № 13. – С. 106-116. 2. Довгерт А.С. В новом веке Украина будет жить по законам частного права / Юридическая практика., 2001. - № 1 (159). – С. 37-38. 3. Цакунов В. О взаимосвязи форм собственности и форм хозяйствования / Вопросы экономики., 1989. - № 1. – С. 95-102; Нуреев Р. М. Экономический строй докапиталистических формаций. Диалектика производительных сил и производственных отношений. – Душанбе: Дониш, 1989. – С. 23-27. 4. Замошкин Ю. А. Частная жизнь, частный интерес, частная собственность / Вопросы философии., – 1991. -№ № 1, 2. 5. Формування української нації / Мала енциклопедія етнодержавознавств / / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 165. 6. Никольский С. А. Земледелие и крестьянство как природно-исторические явления / Вопросы философии., 1991. - № 2. – С. 13-24; Казначеев В. П., Спирин Е. А. Феномен человека: комплекс социо-природных свойств / Вопросы философии., 1988. - № 7. – С. 29-36; Гудожник Г. С. Материальные основы многообразия цивилизаций / Вопросы философии., 1988. - № 4. – С. 43-53; 7. Васькович Й. Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу / Право України., 1988. - № 6. – С. 110-111. 8. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: східна традиція. – Одеса: Юридична література, 2000. – С. 238. 9. Сибільов М. М. Поняття правового режиму приватного права / Вісник Академії правових наук України., 2001. - № 4 (27). – С. 112-115; Атаманчук Г. В. Государственное управление. – М.: Экономика, 2000. – С. 8-12; Паламарчук В. Господарський механізм – підсистема державного регулювання економіки / Право України., 2002. - № 10. – С. 25-29 и др. 10. Окумура Х. Корпоративный капитализм в Японии.*

ВЕЛІГОДСЬКИЙ В. М. (м. Сімферополь)

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР (70 – 90 РР. XX СТ.)

Минуле XX ст. залишило в історії людства не тільки епохальні досягнення і наукові відкриття, які суттєво змінили життя людей, але й масштабні гуманітарні катастрофи, що привели до знищення сотень мільйонів людських життів.

Осмислення на початку нового тисячоліття людським співтовариством пройденого етапу власного розвитку, використання позитивного і негативного досвіду допоможе сьогодні та у майбутньому уникнути жахливих суспільних експериментів минулого, в ході яких багато народів і їх території були зруйновані, знищено наступність поколінь і зруйновано самобутні культури.

Україна опинилася в епіцентрі всіх катастроф XX ст., а масштаби трагедій у нашій історії були настільки великими, що науковці для їх характеристики були змушені вперше ввести спеціальні поняття, які відобразили суть людських катастроф – голодомор, холокост, депортації.

Однією із найбільш трагічних сторінок історії України є насильницькі депортації людей за національною ознакою.

У травні 1944р. кримськотатарський народ зазнав тотальної депортації у віддалені райони Узбекистану, Казахстану, Киргизстану, Таджикистану і Російської Федерації. За офіційними даними того часу, були насильницьки виселені близько 200 тис. кримських татар. Влітку 1944р. такі ж акції були проведені стосовно 38 тис. вірмен, болгар і греків, які проживали в Криму. Ще у 1941р. з України були депортовані близько 450 тис. німців, у тому числі 51 тис. – з Криму. Насильницьким переселенням з території України були піддані також тисячі угорців, поляків, румун та осіб інших національностей [1].

До кінця 1989р. повернення кримських татар було практично неможливим. Тисячі сімей, які самостійно поверталися до Криму в 1960-80 рр. зазнавали повторного вигнання.

Фактично процес реабілітації депортованих за національною ознакою, в тому числі й кримськотатарського народу, був започаткований прийняттям 14 листопада 1989р. Верховною Радою Союзу РСР Декларації «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що були піддані насильницькому переселенню, та забезпечення їх прав».

Всього на 1 січня 1998р. до Криму на постійне місце проживання повернулося 262,8 тис. депортованих громадян. Із них, за даними ГУ МВС України, 259 тис. кримських татар і 3,8 тис. вірменів, болгар, греків і німців.

На сьогодні частка депортованих громадян у складі населення Автономної Республіки Крим (без Севастополя) досягла 11,9%. [2].

Органи статистики підвели остаточні підсумки Всеукраїнського перепису населення. Вони дозволяють більш точно виявити процеси, які відбуваються в нашому житті, оцінити наслідки соціально-економічної кризи, що суттєво вплинула на зниження чисельності населення Криму. На грудень 2001р. чисельність населення автономії склала 2033,7 тис. чоловік. Вона зменшилась на 422,2 тис. чоловік.

Зміни чисельності Криму за переписами післявоєнних років характеризуються наступними даними:

1959 р. (на 15 січня) – 1201,6 тис.
1970 р. (на 15 січня) – 1813,5 тис.
1979 р. (на 17 січня) – 2182,9 тис.
1989 р. (на 12 січня) – 2455,9 тис.
2001 р. (на 5 грудня) – 2033,7 тис.[3].

В автономії проживають представники 125 національностей і народностей. Росіян нараховується 1180,4 тис. чоловік, українців – 492,2 тис., кримських татар – 243,4 тис.[4].

Саме тому проблема врегулювання міжнаціональних відносин і підтримка міжетнічної стабільності є одною із найбільш складних та актуальних для сучасної історії Криму.

Будучи висланими за межі своєї батьківщини і знаходячись в умовах спецпоселень, кримські татари розвертають масовий національний рух за повернення населення до Криму і відновлення їх прав.

Структура кримськотатарського національного руху, основи якої були закладені наприкінці 50-х на початку 60-тих рр. XX ст., була максимально пристосована до діяльності в умовах авторитарного комуністичного режиму. Національний рух складався тоді із низки ініціативних груп, що діяли практично в усіх регіонах СРСР, де проживали кримські татари. До ініціативної групи міг увійти кожен кримський татарин, який бажав допомогти своєму населенню у вирішенні національного питання. Не маючи єдиного керівного органу, ініціативні групи координували свою діяльність через обласні, республіканські (в Узбекистані) і всесоюзні наради. Якщо ініціативні групи багато своїх акцій здійснювали цілком відкрито та їх діяльність можна назвати напівлегальною, то місце, час, склад учасників нарад ініціативних груп були ретельно законспірованими.

Такий продуманий механізм децентралізації діяльності ініціативних груп за їх широкої народної підтримки не дозволяв органам влади, незважаючи на різні форми репресій, подавити національний рух кримських татар. У 70-80-ті рр. в русі з'явилися різні групи і течії, що, маючи загальне завдання, дотримувалися різної тактики: від лояльності до влади до неприйняття комуністичного режиму і співробітництва з правозахисними організаціями в СРСР. Парадоксально, але ця обставина теж сприяла підвищенню його стійкості. У такій формі рух, пройшовши через періоди

підйому і спаду, розвивався протягом 30 рр.

У середині 80-тих рр. у зв'язку з демократичними перетвореннями у СРСР відкрилися можливості для активізації національного руху через розвиток нових організаційних форм. В ініціативних групах сформувалося розуміння необхідності створення постійно діючого координуючого органу у складі авторитетних представників руху. Можна вважати, що кримські татари одними з перших серед національних рухів СРСР перейшли до створення організації з такими функціями. Після декількох років. перерви було відновлено проведення регулярних нарад кримськотатарських активістів. 11-12 квітня 1987р. в м. Ташкенті відбулася І Всесоюзна нарада представників ініціативних груп. На нараді було прийнято текст Звернення кримськотатарського народу до Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, у якому сформульовані основні вимоги кримських татар. Була внесена пропозиція про зустріч 16 представників кримських татар з керівництвом країни для обговорення шляхів і термінів вирішення кримськотатарського національного питання.

З метою створення координаційної групи національного руху і проведення роботи на місцях були обрані ще 20 представників. Вони ввійшли до складу Центральної ініціативної групи поряд з 16 представниками, зазначеними у зверненні.

Становлення Центральної ініціативної групи (ЦІГ) як вищого керівного органу національного руху закінчилося на II Всесоюзній нараді представників ініціативних груп 13-14 червня 1987р. На цій нараді було переглянуто її склад. Відтепер вона стала нараховувати 15 чоловік. Найближчим завданням ЦІГ було направлення до Москви численної делегації для проведення мирних акцій з метою привернення уваги керівництва країни і громадськості до проблеми кримських татар. ЦІГ мала статус постійно діючого органу в період між Всесоюзними нарадами і визнавалася більшістю ініціативних груп кримських татар. Вона стала основним центром проведених кримськими татарами акцій у 1987-1988 рр.

На V Всесоюзній нараді представників ініціативних груп 29 квітня - 2 травня 1989 р. у м. Янгіюлі Ташкентської області переважною більшістю голосів було прийнято рішення заснувати на основі існуючих ініціативних груп громадсько-політичну Організацію кримськотатарського національного руху (ОКНР). Нова організація стала спадкоємницею ЦІГ, мала фіксоване членство, статут і програму. Центральна рада і голова організації (їм став Мустафа Джемильов) були обрані таємним голосуванням терміном на один рік.

Всі наступні з'їзди і засідання Центральної ради ОКНР надалі стали проводитися в Криму, куди поступово перемістився весь центр руху в зв'язку з масовим переселенням кримських татар на свою батьківщину. Участь ОКНР у всіх основних подіях руху привела до стрімкого зростання його авторитету.

Поза ОКНР продовжувала залишатися деяка частина активних ініціативних груп. До того ж, центральні і кримські органи влади, не бажаючи

в принципі вирішувати кримськотатарську проблему, посилаючись на наявність у русі різних організацій і груп, всіляко ухилялися від конструктивного діалогу з ОКНР.

Ці основні причини спонукали лідерів руху шукати взаємоприйнятну форму для об'єднання всіх структур руху на більш широкій платформі.

Конкретну форму такого об'єднання підказав історичний досвід, що трансформувався в ідею проведення загальнонаціонального з'їзду – Курултаю. На засіданні Центральної ради ОКНР була створена робоча група для вивчення можливості проведення Курултаю. У травні 1990р. робочій групі доручили провести консультації з представниками всіх течій національного руху, а також іншими зацікавленими групами кримських татар для спільної роботи зі скликання Курултаю.

У вересні 1990р. відбулися установчі збори організаційного комітету з підготовки Курултаю, до якого увійшло 36 чоловік. Була визначена структура оргкомітету: Центральна виборча комісія, Редакційна комісія й Організаційне Бюро.

Певні труднощі виникли у визначенні кількості делегатів Курултаю. В оргкомітеті не було точних статистичних даних про чисельність кримських татар (за офіційними даними, кримських татар нараховувалося 272 тис. чоловік, хоча вважалося, що це число значно занижене). Після обговорення було прийняте рішення орієнтуватися на офіційну цифру, щоб виключити будь-які спекуляції в майбутньому з боку органів влади по відношенню легітимності Курултаю.

Інтенсивна робота проводилася в Україні й у Криму, де вже проживало більш 120 тис. кримських татар. Але основна робота була проведена в Узбекистані й інших республіках Середньої Азії, Краснодарському краї та інших регіонах РРФСР, де проживала більша частина кримськотатарського населення.

Вирішивши необхідні організаційні та процедурні питання, оргкомітет прийняв рішення призначити дату проведення з'їзду на 26-30 червня 1991р. Він також прийняв рішення звернутися до органів державної влади Криму з заявою, щоб інформувати про призначену дату проведення Курултаю з метою виділення відповідного приміщення для проведення з'їзду народних представників. Фінансування всіх заходів Курултаю здійснювалося за рахунок тих пожертвувань, що вносилися виборцями в ході виборів делегатів. 26-27 травня 1991р. на засіданні з'їзду було створено мандатну комісію. Члени оргкомітету обговорили проекти Положення про Меджліс і Статут Фонду «Крим».

Органи влади Кримської області, керуючись чинним законодавством, відмовилися дати офіційний дозвіл на проведення Курултаю та погодити запрошення оргкомітету з проведення Курултаю для закордонних гостей. У відповідь на це 30 травня 1991р. кілька сотень кримських татар провели у м. Сімферополі демонстрацію протесту перед будинком Ради міністрів Криму. Це змусило відповідних працівників підписати запрошення закордонним гостям і видати офіційний дозвіл на проведення Курултаю, але з

попередженням про те, що якщо там будуть прийняті рішення про створення «паралельних структур влади», то повну відповідальність за це понесуть організатори Курултаю.

Мандатною комісією Курултаю були підтверджені повноваження 255 делегатів. З огляду на норму представництва (1 делегат від 1000 чоловік, а також наявність представників практично від усіх регіонів, де проживали кримські татари), Курултай у такому складі мав право вирішувати всі поставлені на порядок денний питання, і обрати керівний представницький орган кримськотатарського народу – Меджліс.

6 липня 1991р. відбулося перше засідання Меджлісу кримськотатарського народу, на якому була затверджена його структура. На цьому ж засіданні члени Меджлісу прийняли рішення про підготовку Положення про місцеві органи національного самоврядування. Ці органи утворювалися відповідно до доручення Курултаю і покликані були реалізовувати рішення Меджлісу кримськотатарського народу, захищати інтереси народу, у взаємодії з місцевими органами державної влади сприяти відродженню і розвитку культури, мови, релігії, звичаїв і традицій.

Практично на території всіх 290 сільських, селищних, міських рад Криму протягом 1991-1992 рр. були створені регіональні і місцеві органи національного самоврядування кримських татар – меджліси, серед них - 15 районних і 7 міських.

За 10 років, за станом на 25 серпня 2001р., було проведено 107 засідань Меджлісу і 187 засідань Президії Меджлісу, на яких розглядалися найбільш важливі для кримськотатарського населення питання.

Перша сесія II Курултаю кримськотатарського народу проходила 26-30 червня 1991р. у м. Сімферополі. Обрані делегати представляли всі верстви населення і фактично весь спектр думок, що існував у кримськотатарському національному русі.

Курултай заклав ідеологічну основу сучасного кримськотатарського руху. Основним документом, прийнятим на Курултаї, була «Декларація про національний суверенітет кримськотатарського народу». В пункті 1 Декларації проголошувалося: «Крим є національною територією кримськотатарського народу, на якій тільки він має право на самовизначення, так як воно викладено в міжнародних правових актах, визначених міжнародним співтовариством. Політичне, економічне, духовне і культурне відродження кримськотатарського народу можливе тільки в його суверенній державі. До цієї мети буде прямувати кримськотатарський народ, використовуючи всі засоби, передбачені міжнародним правом»; пункт 4 Декларації проголосив землю і природні ресурси Криму «основою національного багатства кримськотатарського народу» [5].

У грудні 1991р. Меджлісом був розроблений проект Конституції Кримської Республіки. Основна ідея полягала у тому, щоб узгодити головні принципи, вироблені Курултаєм, з демографічною і політичною реальністю на півострові [6].

Друга сесія II Курултаю кримськотатарського народу відбулася 27-31

липня 1993р. в м. Сімферополі. У ній взяли участь 226 делегатів, обраних від усіх регіонів проживання кримських татар на території колишнього СРСР. На сесії були присутні також численні гості, що представляли різні політичні партії, суспільно-політичні і національно-культурні організації, акредитовані у м. Києві дипломати окремих держав, представники кримськотатарської діаспори в Туреччині, Румунії, США, Німеччині, Великобританії. Загальне число закордонних гостей склало понад 120 чоловік.

Третя позачергова сесія II Курултаю кримськотатарського народу відбулася 27-29 листопада 1993р.. На цій сесії розглядалися питання участі у майбутніх виборах нового складу Верховної Ради і президента Криму. За пропозицією групи делегатів із Середньої Азії в порядок денний було внесено також питання про заходи для надання сприяння поверненню на батьківщину кримських татар, які ще знаходяться у місцях заслання, а також питання відновлення політичних прав кримськотатарського народу. Делегати Курултаю обговорили проблеми фінансування повернення і облаштування кримських татар, кадрову політику Меджлісу, питання про доцільність продовження діяльності депутатської фракції Курултаю у Верховній Раді Криму і сумісництво депутатських повноважень з перебуванням у складі Меджлісу.

Перша сесія III Курултаю відбулася 26-29 червня 1996р. у м. Сімферополі. На сесії були розглянуті питання відновлення політичних прав кримськотатарського народу, вирішення проблем, пов'язаних з поверненням і облаштуванням кримських татар [7].

Позачергова сесія III Курултаю кримськотатарського народу проходила 19-21 грудня 1997 р. у м. Сімферополі. Вона була скликана у зв'язку з передвиборною кампанією, що почалася, і майбутніми виборами до Верховної Ради України і Криму, а також складною ситуацією у Меджлісі кримськотатарського народу, викликаною діями групи опозиційно настроєних членів Меджлісу.

21 листопада 1998 р. відбулася регіональна конференція делегатів III Курултаю кримськотатарського народу в Сімферополі. Конференція була скликана у зв'язку з необхідністю розгляду актуальних проблем відновлення прав кримськотатарського народу і термінів проведення другої сесії III Курултаю.

На сесії була обговорена діяльність органів національного самоврядування кримських татар, а також низка проблем поточного періоду.

Таким чином, у Криму реально функціонує автономна система кримськотатарського самоврядування. Створена своєрідна управлінська вертикаль: Меджліс, міські і районні меджліси, сільські меджліси. Така організація дає змогу Меджлісові проводити свою політичну лінію і здійснювати керівництво кримськотатарським рухом на місцях. Меджліс має свій інформаційний простір, канали й передачі на радіо і телебаченні, газети, численні асоціації за професійними та іншими ознаками.

У 1990 р. кримськотатарською мовою видавалось 5 газет і 2 журнали. Розпочалася реставрація 50 мечетей та Ханського палацу в м. Бахчисараї

[8].

В політичній сфері найбільш гостро ставиться питання про офіційне визнання Меджлісу як повноважного представницького органу кримськотатарського народу та визначення місця Меджлісу в правовому полі України. Головним напрямком політики кримськотатарського руху і його органів влади в 1993р. було досягнення представництва у Верховній Раді автономії; проблеми зміцнення місцевих органів національного самоврядування – регіональних і місцевих меджлісів [9].

Можна визначити дві протилежні концепції бачення етнополітичного аспекту кримськотатарської проблеми. Прибічники першої трактують кримських татар як окремий народ – націю, яка має право на свою територію і власне політичне життя, право утворити свою самостійну державу.

Противники цієї теорії розглядають кримських татар як національну меншину поряд з іншими етнічними групами, що мешкають в Україні, й тоді їхні права полягають лише в забезпеченні національно-культурної автономії та громадянської рівноправності.

У першому випадку робиться акцент на політичних правах народу, в другому – на соціально-економічних питаннях.

Лідери кримських татар, як і більшість кримськотатарського населення, вважають себе нацією, яка має право на політичне самовизначення. Їх аргументи базуються на достатньо вагомих історичних реаліях. Тривалий час існувало Кримське ханство, де було накопичено певний досвід національного державного будівництва. У 1917 р. була створена Кримська Демократична Республіка. Досить вагомим був кримськотатарський чинник при створенні в 1921 р. Кримської АРСР. Але характер цієї автономії не міг бути суто етнічним, бо вона створилась як засіб узгодження інтересів кримських татар, німців, болгар, греків, росіян, українців та інших етнічних верств населення півострова.

Друга точка зору, що трактує кримських татар як національну меншину, в основному зафіксована у Конституції України, Конституції Автономної Республіки Крим, інших нормативно-правових документах. Зазначимо, що законодавство з національних меншин в Україні ґрунтовно розроблене й цілком забезпечує їхні національні і культурні права. Але в ньому кримські татари урівнюються з іншими національними меншинами, котрі проживають в Україні. Тобто законодавчо визнана культурна самобутність і національна своєрідність кримських татар, однак їх визнають як одну із національних меншин.

Як вважає Б. Парахонський, існує ще одна проміжна позиція, яка виходить із визначення кримських татар як корінного народу. Це поняття присутнє в Конституції України. Корінний народ розглядається як різновидність національної меншини, що вимагає особливих правових механізмів реалізації своїх прав [10, с. 29].

Прибічники цієї позиції прагнуть примирити ідею особливої відокремленості кримськотатарського народу з його фактичним правовим виз-

наченням як національної меншини. Таким чином, стає можливим частково задовольнити національні амбіції кримських татар, не порушуючи чинних законів.

Підводячи підсумки, зазначимо, що Кримська автономія виникла в зв'язку з особливостями реальної соціально-культурної ситуації, що має дуже чітко виражений політичний характер.

У цій ситуації неможлива реставрація колишніх порядків на засадах силових рішень. Неприйнятним також є й шлях, запропонований радикальними націоналістичними лідерами, який знову веде до силових рішень. Єдиним шляхом вирішення проблем кримськотатарського народу є розробка правового механізму забезпечення представництва кримськотатарського народу в представницьких органах влади України і Криму, легітимізація статусу Меджлісу і юридичне закріплення його функцій, правове закріплення статусу кримськотатарського народу в Україні, від чого врешті-решт і залежить мир та злагода у нашій державі.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Габриелян О., Ефимов С., Зарубин В., Кислый А., Никифоров А., Павлов В., Петров В. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь, 1998. – 340 с.; 2. Пояснювальна записка до проекту Постанови Верховної Ради України «Про рекомендації парламентських слухань». Проблеми законодавчого врегулювання та реалізації державної політики щодо забезпечення прав кримськотатарського народу та національних меншин, які були депортовані й добровільно повертаються в Україну. Кримські студії: Інформаційний бюлетень, № 1, 2000р. – С. 9, Кримські студії. – Інформаційний бюлетень. № 1, 2000. – С. 31.; 3. Крымская правда, 1989, 16 мая; 2003, 9 января.; 4. Крымская правда, 2003, 9 января.; 5. Крымские известия, 1994, 14 мая; 6. Крымские известия, 1994, 13 мая.; 7. Голос Крыма, 1996, 12 июля.; 8. Крымские известия, 1990, 12 января.; 9. Крымские известия, 1993, 6 июня.; 10. Парахонський Б. Кримськотатарська проблема: сучасний стан і перспективи її вирішення. Кримські студії. – Інформаційний бюлетень № 1, 2000.*

ТИМОЩУК О. О. (м. Сімферополь)

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ІСПАНСЬКОГО АВТОНОМІЗМУ І ПРАКТИКА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

В 1978 р. Король Іспанії Хуан Карлос I оголосив, що «Кортеси схвалили, а іспанський народ затвердив» нову Конституцію королівства Іспанія. В її перших статтях зазначалося, що Іспанія є правовою, соціальною, демократичною державою, а її найвищі цінності правопорядку ґрунтуються на таких загальнолюдських цінностях, як свобода, справедливість, рівність та політичний плюралізм. Підкреслювалося, що основою Конституції є непорушна єдність іспанської нації, єдина та неподільна для всіх іспанців Батьківщина. Але разом з тим, в Конституції визнавалося та гарантувалося право на автономію для національностей та регіонів, що складають країну, а також солідарність між ними [3, ст.2]. Отже норми, що встановлювалися цими статтями, склали правову основу для вирішення однієї з найбільших проблем історичного минулого Іспанії - існування як єдиної держави всупереч багатонаціональності країни та досить сильним сепаратистським рухам.

Теоретико-правова наука визначає чотири класичні форми державного устрою: унітарна держава, федерація, конфедерація та імперія. Фактично, Іспанія не відповідає жодній з них. Її Конституційний суд публічно назвав Іспанію «складеною державою» [5], таку назву вона має і в офіційних документах. Такі конституційні визначення дозволили Іспанії за 28 років, що пройшли після повалення франківського режиму, перетворитися з однієї з найбільш центристських держав Європи у державу автономій. Її регіони (наприклад, Країна Басків, Каталонія) мають більше прав та свобод, ніж складові деяких федерацій. Разом з тим, формально Іспанію визнають унітарною державою [6].

Національні питання, питання децентралізації влади, збереження культурної особистості малих народів та багато інших моментів, пов'язаних з автономізмом, були й залишаються одними з найважливіших у Європі, особливо в період загальної державної інтеграції цього континенту. Не можна стверджувати, що таких проблем не існує і в нашій країні. Україна на вищому законодавчому рівні закріпила нерівність адміністративно-територіальних одиниць держави. Про це свідчить існування Кримської автономії та міст спеціального статусу Києва і Севастополя. Тому досвід безконфліктної децентралізації влади в Іспанії та створення автономій у межах єдиної унітарної держави не може не зацікавити сучасних українських державотворців. Отже, для того щоб зрозуміти іспанську модель устрою держави, необхідно окреслити її особливості – географічні, історичні, національні.

Більша частина території Іспанії розташована на Піренейському півострові, до складу країни також входять острови: Балеарські та Пітузькі у Середземному морі та Канарські в Атлантичному океані. Крім того, Іспанії належать міста Сеута та Мелілья, що знаходяться на Африканському континенті. Іспанія – одна із високогірних країн Європи. Тому для неї характерна різка відокремленість природних районів, що відмежовуються чіткими гірськими рубежами. З цим частково пов'язане виникнення та розвиток історичних країв держави. Іспанія – країна з етнічно неоднорідним населенням. В країні сформувались чотири народи: кастильці (власне іспанці), каталонці, галісійці та баски. Іспанці складають приблизно s населення. Мови цих народів визнані офіційними поряд із кастильською (офіційна форма іспанської) у відповідних автономних регіонах [10,с.23].

Процес створення Іспанії як держави розпочався з об'єднання у єдине окремих королівств Іберійського півострова в останній третині XV ст. Однак кожне королівство до початку XVIII ст. підтримувало існування власних державних інститутів. Іспанія ніколи не була цілісною державою, що склалась історично. Іспанська історія має періоди посилення та послаблення централізації. Так, Конституція 1812 р. поклала край історичному регіоналізму та встановила унітарний устрій, поділивши країну на 50 провінцій. Натомість за проектом Конституції Першої республіки 1873 р. Іспанія перетворювалась на федерацію з 17 держав, серед яких були також Куба та Пуерто-Рико. Але такий устрій проіснував недовго. В 1876 р. нова Конституція відновила централізовану державу. Вперше інтереси історичних регіонів країни, хоч і не повністю, були закріплені в Конституції Другої республіки 1931 р. Іспанія оголосила себе інтегральною державою, в цей період автономіями стали Каталонія, Еускаді (територія басків) та Галіція. Але під час розв'язаної громадянської війни тільки Каталонія зберегла свою політичну автономію. Після громадянської війни 30-х років XX ст. режим генерала Франко скасував право регіонів на автономію та встановив жорстку ієрархічну систему влади на всій території країни. До питання надання статусу автономій історичним регіонам Іспанія повертається лише після смерті Франко в 1975 р. В 1977 р. було проведено демократичні вибори до вищих державних органів, а в 1978 р. вступила в юридичну силу нині діюча Конституція.

За її нормами Іспанія не скопіювала жодної з існуючих моделей державного устрою. На наш погляд, на основі міжнародного досвіду та норм конституцій Першої та Другої республік вона створила особливу форму національно-територіального устрою - унітарну децентралізовану, складену державу. Згідно зі ст. 137 Конституції, органічних законів та Статутів відповідних автономних утворень Іспанія складається: по-перше, з Автономних співтовариств (вищій рівень) (їх 17 в країні), які мають єдину територію, спільну історію та культуру, по-друге, з провінцій, на які поділяються автономні співтовариства (їх 50 в країні); по-третє, провінції, що складаються з муніципалітетів, котрі також мають самоврядування.

Іспанське законодавство надає автономні повноваження усім своїм

складовим частинам, навіть найдрібнішим – муніципалітетам та провінціям. Муніципалітети мають статус юридичної особи, власний представницький орган, муніципальну раду, та можуть складати як провінції, так і відмінні від них об'єднання. Провінція – це об'єднання за територіальною ознакою певної кількості муніципалітетів, створене державою. Провінція також має статус юридичної особи, управління нею здійснює Зібрання представників. Власну адміністрацію мають також архіпелаги та острови, належні до іспанської державної території [3,ст.141]. Автономні утворення в межах Іспанії мають неоднаковий статус, тобто межа автономії регіону у прийнятті рішень неоднакова. Автономні співтовариства мають свої органи управління, вони фінансово самостійні, кожна автономія має свій прапор та спеціальний герб.

Можна окреслити три типи автономій в Іспанії за обсягом їх повноважень. По-перше, це території, що користуються повною автономією. Це найвищій рівень автономії, за яким регіону належать майже всі права, крім деяких, які залишаються за державою. Таку автономію мають Країна Басків, Каталонія, Галісія та Андалузія. Це найбільш історично відокремлені регіони країни, які отримали автономію на так званому «першому етапі», тобто одразу після прийняття Конституції. По-друге, це території, що користуються спеціальною автономією. Така автономія надана Наваррі, Канарським островам, містам Сеута та Мелілля (знаходяться в Африці). По-третє, це загальна автономія - усі інші регіони країни.

Треба відзначити, що держава поступово передає усім регіонам певні свої функції та повноваження, тому різниця між регіонами за обсягом їхніх повноважень постійно нівелюється [8, 9]. Обсяг автономії регіонів, як вже відзначалося, встановлюється статутами – законами, що мають статус конституційних. Тобто територіальний устрій держави не є жорстко фіксованим, на відміну, наприклад, від України, ст. 133 Конституції якої закріплює постійну систему адміністративно-територіального устрою. В Іспанії для зміни статусу регіонів не потрібно вносити зміни до Основного Закону. Так, її Конституція в ст.ст. 2 та 143 підкреслює наступне: «провінції, що мають спільні межі, загальні риси історичного, культурного, економічного розвитку; острівні території та провінції, що являють єдину історичну область, мають можливість отримати самоврядування та створити Регіональні автономні об'єднання згідно із Конституцією та положенням відповідних статутів». Для створення такого регіонального автономного об'єднання необхідно подати клопотання до Генеральних Кортесів (парламенту Іспанії). Право на клопотання належить усім Зібранням представників регіону або двом третинам членів муніципалітетів, населення яких встановлює абсолютну більшість населення території. У деяких випадках, «керуючись інтересами національних груп», Генеральні Кортеси самі можуть поставити питання про надання автономії. Далі починається розробка статуту - Конституції автономії. Проект статуту розробляється спеціальною комісією, яка складається із: Зібрання представників чи органа острівного управління, сенаторів та

депутатів, обраних від цієї території, та передається до Генеральних Кортесів для його затвердження як Закону. Кожен статут має статус Органічного (конституційного) закону та затверджується абсолютною більшістю обох палат Генеральних Кортесів. Статут є основним інституціональним актом кожного Регіонального автономного об'єднання та закріплює будову автономії і компетенцію в межах Конституції. Регіональне автономне об'єднання має організацію, що включає: Законодавчу Асамблею (парламент), Урядову Раду (має виконавчі та адміністративні функції), її Голову, якого Асамблея обирає із членів Ради, а Король затверджує на посаді, а також Верховний суд правосуддя. Після затвердження та промульгації статути можуть бути змінені тільки через референдум виборців, а зміни потребують обов'язкового схвалення Генеральними Кортесами.

Конституція та статути розподіляють владні повноваження між державою та регіонами. Ст. 148 Конституції до компетенції Регіональних автономних об'єднань відносить питання, серед яких: створення власних органів самоврядування; соціальне забезпечення; охорона здоров'я; координація функцій місцевої поліції; розвиток туризму та транспорту в межах належної території; порти і аеродроми, не пов'язані із комерційною діяльністю; сільське господарство; використання гір та лісів; охорона навколишнього середовища; мисливство та рибальство; музеї, бібліотеки, розвиток культури; місцеві свята, спорт, дозвілля населення та ін. Через п'ять років після прийняття статуту Регіональні автономні об'єднання мають право розширювати свої повноваження в межах встановлених ст. 149 Конституції, що закріплює питання виключної компетенції держави.

Розглянемо, які додаткові повноваження мають автономії на прикладі Країни Басків. Регіональне автономне об'єднання Країни Басків має виключну компетенцію в галузях, до яких належать: внутрішнє виборче законодавство; статут службовців Країни Басків; зберігання та зміна особливого місцевого цивільного права; процесуальність адміністративного судочинства; фармацевтична служба; професійні корпорації; призначення нотаріусів; внутрішня торгівля; створення та регулювання діяльності торгових бірж; промисловість; казино, ігри, лотереї; статистика, регулювання системи освіти на усіх рівнях та ступенях [4, ст.ст.10,16]. До компетенції Країни Басків також належить: розвиток та виконання законодавства стосовно навколишнього середовища; примусової експропріації майна; адміністративне право; галузі рибальства; засобів масової інформації; кредитної, банківської, страхової систем [4, ст.11]. Компетенція судових органів Країни Басків розповсюджується в цивільному та адміністративному провадженні на всі інстанції та рівні; в кримінальному та соціальному - на всі інстанції та рівні за виключенням касацій та апеляцій [4, ст.14]. Країна Басків, єдина з усіх автономій, що поряд із існуванням Сил та Корпусу безпеки держави створює Автономну поліцейську службу, підпорядковану Уряду Країни Басків. «Право Країни Басків у галузях її виключної компетенції має привілейоване становище перед будь-яким

іншим правом» [4, ст.21].

Іспанія має достатній досвід взаємовідносин із регіональними автономіями, тому дуже корисно звернути увагу на проблеми, з якими зіткнулись іспанські державні діячі. Перш за все, це питання постійно зростаючих вимог автономій. Як вважають деякі сучасні науковці, «можливість постійної модернізації самоврядування викликала появу певної гри між автономіями. Регіональні автономні об'єднання з меншим обсягом самоврядування розвили суперництво з об'єднаннями, що мають більші повноваження, вважаючи несправедливим наявність диференційованого підходу» [8]. Динамічна відкрита система дозволяє задовольнити вимоги усіх сторін, але створює й певні труднощі, зокрема проблему уніфікації законодавства.

Крім того, існує проблема виникнення двовладдя в провінціях. Конституція передбачає створення інституту Представника, який призначається Урядом та «здійснює керівництво адміністрацією держави на території Регіонального автономного об'єднання...» [3, ст.154]. Як свідчать іспанські автори: «Автономні співтовариства розвивали як в центрі, так і на периферії провінцій свою бюрократію – відбиток з державної, у той час як держава не демонтує власну периферійну адміністрацію» [7].

Для припинення зловживань автономіями держава встановила певні обмеження та засоби впливу. Поряд із наданням автономіям широкої компетенції, іспанське законодавство передбачає й діючі засоби контролю та впливу. Так, депутати до Сенату – палати територіального представництва парламенту - обираються не від автономних регіонів, а від провінцій (по чотири від кожної) [3, ст.69]. Також, щоб запобігти надмірному посиленню регіонів, закріплюється, що «ні в якому випадку не дозволяється створювати федерації автономних об'єднань» [3, ст.145 п.1]. Забороняється будь-яка перешкода свободі пересування іспанців та дискримінація за територіальною ознакою [3, ст.139]. Крім того, ст. 149 Конституції Іспанії встановлює питання виключної компетенції держави, повноваження вирішення яких не може надаватися регіональним автономним об'єднанням. Закріплюється, що «норми права держави мають вищу юридичну силу, ніж норми регіональних автономних об'єднань в усьому, що не передане до виключної компетенції останніх».

Контроль за діяльністю органів регіональних автономних об'єднань здійснюють Конституційний Суд, органи адміністративної юстиції та Рахункова палата. Держава залишає за собою й право примусових заходів: «якщо регіональне автономне об'єднання не виконує свої обов'язки чи його діяльність суперечить інтересам Іспанії, Уряд, повідомивши Президента регіонального автономного об'єднання, може за згодою абсолютної більшості Сенату здійснити заходи, щоб примусити таке об'єднання...; може надавати розпорядження будь-яким владам...» [3, ст. 155]. Усі спори між автономіями вирішуються Конституційним судом Іспанії, рішення якого мають вищу силу та обов'язкові для обох сторін.

Отже, на наш погляд, якщо орієнтуватися на іспанську модель авто-

номізму, треба враховувати головний принцип створення автономій цієї країни – самоідентифікацію населення території, колективне бажання створити специфічну юридичну конструкцію, що сприяла б збереженню історичної, культурної, лінгвістичної своєрідності та кращому економічному і соціальному розвитку регіону. Проте в нашій державі відсутній саме цей принцип. Певні обставини її історичного минулого (депортація населення, входження до багатонаціональних імперій) ускладнюють самовизначення відносно великих територій. Тому найприйнятнішим для нас є історичний досвід Іспанського королівства стосовно створення автономних одиниць на рівні провінцій та муніципалітетів, де можливе досягнення найбільшої ідейної цілісності населення, що має сприяти самовизначенню. Разом з тим, досить корисним для України є й досвід Іспанії в створенні автономій різних рівнів, що дозволяє задовольнити різноманітні вимоги територій з різним адміністративно-правовим статусом.

ЛІТЕРАТУРА: *1.Конституція України / ВВР №30, 23 червня 1996 р. 2.Конституція Автономної Республіки Крим / ВВР. - № 5-6.3. 3. La Constitucion de Espaca / «Boletin oficial del Estado» - № 311.1, el 29 de diciembre de 1978. 4. Sobre la Carta de la autonamia de Euskadi / «Boletin oficial del Estado» - № 306, el 22 de deciembre de 1979. 5. Постанови Конституційного суду Іспанії - 1/1982, 35/198. 6. Жауме Вернье Лобет. Испания как составное государство / Казанский институт федерализма / Коференция 5-6 мая 2003 г. - Сессия 1. Особенности государственного устройства Испании и России. 7. Жозеф Мариа Кастелла Андрю. Устав автономии в Испанском государстве автономий / Казанский институт федерализма / Коференция 5-6 мая 2003 г. - Сессия 2. Правовые основы региональной власти (конституции, уставы, статуты); 8. Жорди Жариа Манза. Распределение полномочий в автономном государстве как динамическая стратегия интеграции различных самобытных общностей / Казанский институт федерализма / Коференция 5-6 мая 2003 г. - Сессия 3. Механизм разграничения предметов ведения и полномочий между центральной и региональной властью; 9. Лаура Роман Мартин. Учредительная система Автономных Сообществ / Казанский институт федерализма / Коференция 5-6 мая 2003 г. - Сессия 3. Механизм разграничения предметов ведения и полномочий между центральной и региональной властью; 10. Себрянська А.О. Географія та історія Іспанії.- Київ, 1998.*

СМИРНОВА Є. В. (м. Сімферополь)

ПРАВОВИЙ СТАТУС АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ У СКЛАДІ УКРАЇНИ В 1991-1998 РР.

У 1991 р. у Криму на основі всекримського референдуму була відновлена адміністративно-територіальна автономія. Крим сьогодні – це одиниця державного об"єднання і державного значення. В цьому плані він має історію власного становлення, етапи свого розвитку. На кожному з цих етапів формувалася окрема правова модель Автономної Республіки Крим, яка у травні 1992 р. тимчасово вийшла з правової системи України.

Як уже зазначалося, ідея про зміну державно-правового статусу Кримської області в автономну республіку була реалізована шляхом референдуму 20 січня 1991 р. Але вона не була підтримана кримськими татарами, які не взяли участь у референдумі.

Відтворення автономії поставило на порядок денний вирішення низки взаємопов"язаних завдань:

1) формування правового статусу автономної республіки у складі унітарної держави та органів влади, визначення їх функцій;

2) розмежування повноважень між державними органами України і Криму;

3) створення нормативно-правових актів, які б визначили місце автономії у складі України та питання власності;

4) вирішення проблем повернення і облаштування депортованого населення, перш за все - кримськотатарського.

На жаль, ці проблеми вирішувались дуже повільно, суперечливо, але й на сьогоднішній день більшість із них не розв"язана повністю.

У лютому 1992 р. уперше був визначений Законом України «Про відновлення Кримської АРСР» правовий статус Криму як автономної республіки у складі України, згідно з яким Кримській області було надано статус автономної республіки, а Кримська обласна Рада народних депутатів набула статусу Верховної Ради [1, ст. 84.]. Подальше збереження і розбудова автономного устрою Криму багато в чому залежало саме від ефективності пошуку шляхів розв`язання складних політичних проблем.

Кримське керівництво, використовуючи недоліки тодішнього законодавства, слабкість органів державної влади України, формувало свої правові моделі устрою автономії. Основними нормативно-правовими актами в цьому процесі були Декларація «Про державну самостійність Республіки Крим» та Конституція Республіки Крим від 6 травня 1992 р. [2, ст. 243]. Ці документи порушували чинне законодавство України і не вирішували основних питань взаємовідносин державного центру і автономії. Певною мірою ці норми регулював Закон України «Про розмежування повноважень між державними органами України і Криму»,

але він не був реалізований [3].

Радикальна зміна соціально-політичної ситуації в Криму відбулася у зв"язку з прийняттям Верховною Радою Криму в жовтні 1993 р. законів «Про Президента Республіки Крим», «Про вибори Президента Республіки Крим», які не тільки не відповідали існуючій політичній системі автономії, а й суперечили власній Конституції від 6 травня 1992 р. [4, ст. 221, 222]. Спробу повернути автономію до правової системи держави , яка була розпочата виконанням Постанови Верховної Ради України «Про статус Автономної Республіки Крим» згідно з Конституцією і законодавством України зірвали проросійські сили на півострові в першій половині 1994 р. [5, ст. 419].

У результаті виборів у січні 1995 р. Президентом Республіки Крим був обраний Ю. Мєшков – представник проросійських радикальних політичних сил, а його союзники – виборчий блок «Росія» – отримали понад 70 % депутатських мандатів на виборах до Верховної Ради Криму в лютому цього ж року [6]. Кримські політичні сили виявилися неготовими до самостійного регулювання політичних процесів в автономії без зовнішнього втручання; законодавство не стало визначальним інструментом регулювання політичного життя на півострові, а в умовах численних суперечностей між положеннями кримської Конституції та законами про Верховну Раду і Президентом Республіки Крим політична система автономії стала недієздатною.

У соціально-політичній ситуації 1994 р. – першої половини 1995 р., яка була, на наш погляд, переломною, чітко простежуються три основні етапи політичного розвитку Криму.

1-й період – це загострення відносин Президента Республіки Крим та Верховної Ради з державними органами України. Цей період охоплює січень – травень 1994 р.; 2-й період – конфлікт, який виник між виконавчою і законодавчою владою Республіки Крим, і тривав з червня до початку вересня 1994 р.; 3-й період – це протистояння між Президентом та Верховною Радою Республіки Крим, що призвело до краху політичного режиму Ю. Мєшкова і виборчого блоку «Росія» (вересень 1994 р. – березень 1995 р.). Наприкінці 1994 р. в Криму склалася соціально-політична ситуація, що не тільки вивела автономію за межі правової системи України, а й спричинила відкрите ворогування тепер між колишніми союзниками - Президентом Ю. Мєшковим і Верховною Радою - та конфлікти в самій Верховній Раді, тобто повного безвладдя на півострові.

Тому державний центр тимчасово взяв на себе функції управління в Криму. Була прийнята низка нормативно-правових актів, зокрема Закон України від 17 березня 1995 р. «Про відміну Конституції і деяких законів Автономної Республіки Крим», була скасована Конституція Республіки Крим від 6 травня 1992 р. з подальшими змінами і доповненнями, а також закони Республіки Крим «Про вибори Президента Республіки Крим», «Про Президента Республіки Крим» та деякі інші [7, ст. 67].

Важливим було те, що тепер Конституція республіки підлягала обов"язковому затвердженню Верховною Радою України. Закон зазначав, що повноваження Верховної Ради Криму можуть бути достроково припинені у разі їх суперечності діючій Конституції та законам України. Визначався новий перелік по-

вноважень Криму, були припинені законодавчі функції Верховної Ради автономії.

У другій половині 1995 р. була підписана низка указів Президента України, які визначали статус органів виконавчої влади АРК, регулювали правові відносини між центром і автономією, відкривали можливість продовження конституційного процесу, який, на жаль, використовувався як чинник дестабілізації політичної ситуації на півострові.

Було прийнято декілька варіантів Конституції автономії. Варіанти Конституцій АРК від 1 листопада 1995 р. та від 4 квітня 1996 р. знову проголосили Верховну Раду Криму вищим органом законодавчої влади в Республіці Крим, порядок обрання Верховної Ради Криму, депутатську недоторканність тощо. Як свідчить досвід зарубіжних країн, за умов функціонування унітарної держави організація державної влади здійснюється за принципом субординації, а не координації, тобто, це суперечило і міжнародній практиці взаємовідносин центру і автономії.

Важливим етапом нормалізації суспільно-політичного життя в Криму стало ухвалення Конституції України. Але X-ий розділ Конституції України по-різному використовувався з боку як державних органів України так і Криму. На перший план знову вийшли політичні міркування, причому саме з боку самої Верховної Ради АРК.

Нове загострення політичної ситуації в Криму було пов"язане з підготовкою до виборів депутатів Верховної Ради автономії в 1998 р. Порядок формування Верховної Ради АРК був визначений Конституцією України і законами України. Але Верховна Рада АРК прийняла в кінці 1997 р. неправомочне рішення «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим».

Протистояння з приводу майбутніх виборів депутатів Верховної Ради АРК затягнулося до початку березня 1998 р., коли Верховна Рада України ухвалила відповідні зміни до закону, скорегувавши всі терміни, необхідні для проведення виборів саме 29 березня 1998 р., які відбулися в зазначений термін. Попри недоліки в Законі України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим» вибори відбулися в усіх 100 одномандатних виборчих округах.

Аналіз виборів до Верховної Ради АРК у 1998 р. свідчить про те, що за основну частину депутатського корпусу проголосувало від 40 до 25% виборців. Це свідчить не тільки про недоліки виборчої системи, а й про відносно низький рівень довіри виборців до обраних депутатів. Лише 18 % депутатів автономії на виборах отримали 40% і більше голосів у своєму виборчому окрузі [8, с. 133]. Ця негативна тенденція збереглася і на виборах у 2002 р.

Сучасний статус Автономної Республіки Крим визначений, насамперед, Конституцією України, згідно з якою вона є невід"ємною складовою частиною України. Конституція Автономної Республіки Крим від 21 жовтня 1998 р. відповідно до норм міжнародного права, світової практики розв"язує проблему взаємовідносин між суверенною державною і автономною республікою. Вона містить модель існування і функціонування адміністративно-територіальної автономії у складі унітарної держави.

Важливою особливістю соціально-політичного розвитку Автономної Республіки Крим є те, що, окрім наданих повноважень, вона має свої органи дер-

жавної влади й місцевого самоврядування. Зокрема, Верховна Рада Автономної Республіки Крим є представницьким органом. Органом виконавчої влади на півострові є Ради міністрів, яка формується і є відповідальною перед Верховною Радою автономії. Важливу роль у соціально-політичному житті автономії відіграє Представництво Президента України в Криму, статус і діяльність якого регулюються законодавством України та положенням «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим» [9, с. 79].

Підсумовуючи, зазначимо, що незважаючи на існуючі проблеми, Кримська автономія у складі незалежної України пройшла складний шлях становлення, від відтвореної у лютому 1991 р. Кримської АРСР до Автономної Республіки Крим, яка у жовтні 1998 р. ухвалила свою Конституцію. Тобто автономія відбулася.

Безумовно, що сьогодні вона повинна розвиватися і удосконалюватися. Необхідно розширювати компетенцію автономії в економічній і соціальній сферах. Потребують урегулювання на законодавчому рівні проблеми правового режиму власності автономії (особливо це стосується Південного берега Криму), бюджетних відносин між державним центром і автономією.

Неповністю вирішені також складні проблеми облаштування депортованого населення, перш за все - кримськотатарського. На наш погляд, необхідно законодавчо визначити місце в політичній системі автономії Меджлісу і Курултаю – органів національного самоврядування кримськотатарського населення. Вони діють, і мають досить великий авторитет серед кримських татар. За цих умов закон і порядок стануть основними регуляторами стабільності і безконфліктного розвитку на півострові.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Закон України «Про відновлення Кримської АРСР» від 12 лютого 1991 р. – Відомості Верховної Ради України, 1991. - № 9. 2. «Акт про державну самостійність Республіки Крим». – Ведомости Верховного Совета Крыма, 1991-1992. - № 5. 3. Закон України «Про розмежування повноважень між державними органами України і Криму». – Голос України, 1992. – 3 жовтня. 4. Закони Республіки Крим. «Про Президента Республіки Крим» та «Про вибори Президента Республіки Крим». - Ведомости Верховного Совета Крыма, 1993. - № 5. 5. Закон України від 29 квітня 1992 р. «Про статус Автономної Республіки Крим». - Відомості Верховної Ради України, 1992. - № 30. 6. Крымская газета, 1994. – 28 июня. 7. Закон України від 17 березня 1995 р. «Про відміну Конституції і деяких законів АРК.». - Відомості Верховної Ради України, 1995. - № 11. 8. Смирнова Є.В. Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим в Україні: історія становлення (1991-2000 рр.) Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – Харків, 2002. 9. Закон України «Про Представництво Президента України в Республіці Крим» від 17 грудня 1992 р. - Відомості Верховної Ради України, 1993. - № 9. Положення «Про Представництво Президента України в АРК» від 31 січня 1996 р. – Велігодський В.М. Інститут Представ-

АФАНАСЬЄВ В. А. (м. Сімферополь)

РАЗДЕЛ ЧЕРНОМОРСКОГО ФЛОТА: ИСТОРИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ

С распадом Советского Союза в 1991 г. начался процесс раздела, прежде всего, общих активов советских республик между образовавшимися независимыми государствами. Одной из проблем, с которой столкнулись Россия и Украина, стал вопрос принадлежности Черноморского флота (ЧФ). Окончание «холодной войны» имело большое значение для Черноморского региона, поскольку он обрёл политическую ценность помимо собственно военно-стратегической. В это время украинская и российская внутренняя политика в значительной степени определяла переговорный процесс, его динамику и зависимость от победы на выборах той или иной группировки. Исполнительные ветви власти в каждой из стран с вниманием относились к мнению политических сил внутри страны, как ультранационалистов, так и центристских объединений, но окончательные решения от них не зависели. Более значимой являлась точка зрения министерств обороны и руководства флота. Проблема раздела ЧФ отражалась в отечественной [1, 2] и зарубежной [3, 8, 9,10] литературе.

Переговоры по проблеме ЧФ были практическим воплощением политики реализма. Каждое государство обладало своими интересами при разделе флота. Для Украины основанием раздела служило укрепление только что приобретенной независимости. В ожидании заключения соглашения Украина всеми доступными средствами стремилась избежать давления со стороны России и закрепить украинский суверенитет над Севастополем и остальным Крымом. Украина не намеревалась получить большую часть флота, поскольку не обладала достаточными ресурсами для её обеспечения. Стимулом к разделу со стороны России была возможность получения кораблей и права их базирования (желательно на суверенной российской территории). Россия нуждалась в том, чтобы оставить ЧФ в своём распоряжении как символический инструмент восстановления своего влияния на южном фланге – лицом к лицу с Турцией, Кавказом, и возможными путями транспортировки каспийской нефти.

Турция была почти уверена, что с распадом Советского Союза в военно-политической атмосфере возникнет напряженность. «Она происходила из-за неуверенности Турции относительно того, признает ли Россия, что бывшие советские республики действительно получили независимость, или Россия полагает, что у неё есть исторические претензии на пролонгацию своего влияния в этих республиках» [3].

Несмотря на то, что Россия не является более единственной колоссальной державой на Чёрном море, она присутствует здесь даже не имея того стратегического значения, которое имело место в годы «холодной войны». «Даже небольшой флот обеспечит России присутствие» [4].

Переговоры по ЧФ затрагивали три главных вопроса: раздел военных кораблей между российским ЧФ и Военно-морскими силами Украины, российские права на военно-морское базирование в Севастополе и проблема безоговорочного контроля каждой стороны над Крымским полуостровом. Проблема раздела кораблей оставалась ключевой. Количество кораблей, подлежавших разделу, колебалось от 635 до 410 [5], до 380 [74] и даже 300 кораблей и подводных лодок [6].

Проблема прав базирования была более сложной. С ней был связан вопрос размещения сотен российских военных моряков и их семей в Севастополе. Число их колебалось от 47.000 до 70.000 [6].

Наконец, и Украина, и Россия провозгласили суверенный контроль над Севастополем и Крымом. Таким образом, проблема раздела ЧФ стала в большей степени политической, нежели стратегической. Украина и Россия могли быть вовлечены в военное столкновение не столько из-за реальной стратегической ценности кораблей, сколько из-за украинского желания полной независимости от России и желания России контролировать бывшие советские республики.

До некоторого времени парламенты Украины и России занимали осторожную позицию по проблеме ЧФ. Но 9 июля 1993 г. российский парламент на очередной сессии 166 голосами «за» и 0 «против» провозгласил Севастополь частью Российской Федерации. Озвученная российским парламентом инициатива относительно статуса Севастополя повлекла за собой вмешательство третьей стороны в лице США. В заявлении посла США в Украине Р. Попадюка прозвучала поддержка украинской принадлежности Севастополя, решение российского парламента было названо «несвоевременным». Отмечая стремление Украины к нормализации отношений с Россией, Попадюк сказал, что российские законодатели избрали не самое удачное время для того, чтобы обострить эти отношения [7].

В стратегическом плане для Соединенных Штатов, как отмечает американский аналитик Ш. Гарнетт, ЧФ не представляет реального вызова, будь он по принадлежности российским или украинским [8, P.20]. Вариант, полностью устраивающий США в этом смысле, – краткосрочная 6-7 летняя аренда Россией военно-морской базы Севастополь.

Таким образом, июльский кризис 1993 г. стал пиковой точкой напряжения в отношениях Украины и России по проблеме ЧФ. Безусловно, обе стороны извлекли из него определенный опыт, а именно: нашли грань, за которой отношения неизбежно заходят в тупик и прояснили свои позиции-максимум. На деле, тупиковый вариант развития событий неизбежно требовал вмешательства третьей стороны как посредника. Следовательно, для прагматического сотрудничества по проблеме ЧФ исключительно в сфере двусторонних отношений стороны должны были взаимно минимизировать свои претензии.

Подписание окончательного соглашения по разделу ЧФ между премьер-министрами Украины и России П. Лазаренко и В. Черномырдиным состоялось 28 мая 1997 г.. Ещё ранее, в апреле 1997 г. Украина согласилась на

совместное участие двух флотов в операционно-стратегических учениях, а правительство Ельцина проигнорировало намерение Государственной Думы провозгласить «особый территориальный статус» Севастополя [9, P.48].

Проблема раздела ЧФ, несмотря на периодическое обострение, не была главной в повестке дня по безопасности для России и Украины. Зарубежные аналитики отмечают, что настоящей проблемой, с которой сталкивается Украина, является не противоречие между русскими и украинцами, а пропасть в экономическом развитии восточной и западной частей страны. Восточные регионы, где проживает по большей части русское и русскоязычное население, зависят от состояния тяжелой и военной промышленности [10, P.9]. Более того, переговоры по ЧФ прошли на фоне переговоров по передаче Украиной России ядерного арсенала. Начальник штаба стратегических сил СНГ Ю. Максимов высказал точку зрения после попытки Украины установить административный контроль над ядерными вооружениями на её территории, что «Россия и Украина стоят на пороге спора, по сравнению с которым раздел ЧФ будет выглядеть детской игрой» [11]. Тем не менее, в масштабах всего Черноморского региона, учитывая то, что Россия и Украина входят в тройку стран с наибольшими в регионе потенциалами вооружений, проблема раздела ЧФ являлась чрезвычайно актуальной.

Таблица 1.
Военные расходы причерноморских государств в 1993-2001 гг.

Государство	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Россия	70.900	68.600	43.400	39.500	42.200	30.600	35.900	40.300	43.900
Турция	7.153	7.006	7.184	8.004	8.380	8.781	9.696	9.383	8.885
Украина	1.445	6.184	6.410	6.053	6.315	6.187	5.305	6.565	5.489

(в млн. долл. США) [12].

В условиях потенциальной конфликтности Черноморского региона спор между Россией и Украиной представлял собой наилучший пример возможных конфликтов между государствами-членами СНГ.

Сегодня, когда проблема ЧФ решена де-юре в рамках его раздела, процесс политического урегулирования на сегодняшнем этапе можно считать завершенным. В ходе переговоров 1992-1997 гг. страны приобрели ценный политический опыт, не раз оказываясь на грани военного конфликта. Думается, это не позволит ему возникнуть на этой почве в будущем.

Что касается перспектив для российского ЧФ на территории Украины, то эта проблема после 1997 г. в значительной степени утратила политическую остроту, приобретя взамен характер договорно-правовых отношений. Договор по ЧФ предусматривает базирование российского флота в Севастополе до 2017 г. Возможна ли ситуация, при которой это срок будет сокращён? С точки зрения международного права договор представляет собой типичное международное соглашение, которое воз-

можно расторгнуть в случае вмешательства форс-мажорных обстоятельств. В принципе, под такими обстоятельствами можно подразумевать вступление Украины в Североатлантический альянс. При этом «важно отметить, расширение НАТО – это открытый и длительный процесс, а не одноразовое событие» [13, P.65]. Формально, после решения спорных вопросов с Россией относительно размещения ядерного оружия и ЧФ, а также подписания Большого договора о дружбе и сотрудничестве, Украина станет свободной от внешних территориальных споров и получит таким образом право на получение членства в альянсе. В «Исследовании по вопросам расширения НАТО» от 1995 г. делается вывод о том, что желание и способность взять на себя обязанности, предусмотренные договором не только на бумаге, но и на практике является решающим фактором в принятии Альянсом решения о приглашении к вступлению той или иной страны [13, P.64]. От стран-претендентов ожидается также демонстрация преданности верховенству права и правам человека, установление демократического контроля над своими Вооруженными силами, обеспечение стабильности и процветания за счёт экономической свободы, социальной справедливости и ответственности за охрану окружающей среды [13, P.69]. Что касается одного из критериев, демократического контроля над армией, то сегодня лишь 355 сотрудников Министерства обороны Украины являются гражданскими лицами. До 2010 г. Украина планирует увеличить их численность до 60% [14].

Итак, намерение Украины вступить в НАТО озвучено на высшем государственном уровне. Нет сомнения в том, что оно будет осуществлено, вопрос лишь во времени. От этого зависит длительность пребывания ЧФ на территории Украины, поскольку устав НАТО не предусматривает присутствия на территории члена Альянса Вооруженных сил другого государства - не члена НАТО.

В настоящее время представители заинтересованных сторон выражают уверенность в том, что возможность продления срока базирования ЧФ РФ на территории Украины является предметом для дальнейших переговоров. Учитывая состояние российско-украинских отношений сегодня, их позитивную динамику на протяжении ряда лет, а также опыт урегулирования проблемы ЧФ, приобретенный двумя странами, не стоит ожидать повторения кризиса, подобного тому, что имел место в1993 году.

ЛИТЕРАТУРА: *1. Парахонський Б. О. Україна в Чорноморському регіоні. Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки / Б.О. Парахонський, М.М. Гончар, В.Л. Кузнєцов та ін.; Адміністрація Президента України. Національний ін-т стратегічних досліджень. – К.: НІСД, 2001. – С.25-32. 2. Перепелица Г. Кримський пасьянс. Військо України, 1997. -№3-4. – С. 8 – 9. 3. Sezer O. Balance of Power in the Black Sea: Russia, Turkey and Ukraine. Development in Crimea: Challenges for Ukraine and implications for the Advancement of Science, 1995. –P. 22-25. 4. New-York Times, 1995. – June*

11. 5. Hustone Post, 1994. – April 16. 6. Los-Angeles Times, 1994. – April 16. 7. RFE/RL, 1993. –July 10. 8. Garnett S. The problem of Crimea: Challenges for Ukraine and implications for regional security. –Washington: American Association for the Advancement of Science, 1995. –P. 20-22. 9. Larrabee F., Lynch A. Russia, Ukraine and European Security: Implication for Western Policy. –Conference-proceedings: Ebenhausen, Germany June 19-21, 1994. –Ebenhausen, 1995. –16 p. 10. Sherr J. Russia-Ukraine Rapprochement? : The Black Sea Accords. Survival, 1997. –vol. 39. -№3. – P.33 – 5 0. 11. RFE/RL, 1992. – June 6. 12. SIPRI Yearbook. 2002: Armaments, Disarmament and International Security. - Stockholm: SIPRI, 2002. – 812 p. 13. Довідник НАТО.- Brussels: Office of Information and Press, 2001. - 608 с.14. Новини НАТО, 2003. – вип. 1.

ВОВК Ю. Є. (м. Рівне)

НЕГАТИВНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ФЕДЕРАЛІЗМУ

З проголошенням незалежності України на рівні програм політичних партій, кандидатів в Президенти певного поширення набула ідея федералізму. Останні вибори ще раз засвідчили деякий інтерес різних верств населення, політичних партій, громадських організацій до цієї проблеми.

Федералізм як ефективно діюча система на сьогодні досить вдало зарекомендував себе передусім в таких країнах, як США і Німеччина. До цієї системи ці країни прийшли поступово. Протягом певного періоду часу в складних економічних і політичних умовах було створено надійний механізм функціонування федеральної влади.

Основою як американського, так і німецького федералізму є, насамперед, ринкова економіка, що функціонує на приватновласницькій основі, демократія, громадянство. Як США, так і Німеччина на сьогодні є високо розвинутими демократичними країнами зі сталими інститутами влади.

Поряд з цим, ступінь розвитку цих країн, рівень цивілізованості не перебувають у прямій залежності від форми державного ладу. Можна привести приклад інших, неменш високо розвинутих, демократичних країн, які є унітарними. Так, наприклад, в Японії, Франції, Італії існує досить високий рівень життя, належним чином забезпечені права людини, ефективно і надійно функціонує державний апарат. Отже, сама по собі форма державного устрою ще не гарантує сталого розвитку держави, не вирішує всіх проблем, які можуть мати місце.

Питання щодо того, якою повинна бути в тій чи іншій країні форма державного устрою, залежить значною мірою від історичного розвитку держави, від тих передумов, які склались впродовж тривалого періоду часу, від перспективи розвитку держави в майбутньому, збереження її територіальної цілісності і суверенітету.

Тривале перебування українських земель у складі різних, жорстко централізованих держав створило умови для вкорінення в свідомості більшості українського народу ідеї побудови унітарної держави.

Впродовж багатьох років українські землі були штучно поділені на окремі території. Щодо українців проводилась політика асиміляції. Особливо це було відчутно на тих землях, які перебували в складі Російської імперії, а згодом і Радянського Союзу, який був фактично тією ж імперією, тільки більшовицькою. Українців у Російській державі не визнавали за окремий народ, слово «Україна» було свого часу заборонено, заборонялось також видання українською мовою книжок. Були знищені всі залишки автономії, на українські землі поширено загальноімперське законодавство.

Досить згубним у плані русифікації був радянський період, період перебування України в складі тоталітарної держави. Все це привело до того, що

значну частину українців у південних та східних землях вдалось асимілювати.

Не набагато кращим було становище на територіях, які перебували під владою Речі Посполитої, а згодом і Австро-Угорщини. Проте, наслідки асиміляції на землях, підвладних імперії Габсбургів, не були такими катастрофічними. Очевидно, причинами цього можна вважати те, що в Австро-Угорщині проводили більш виважену політику щодо інших націй, в тому числі й до українців, в країні існували певні, хоч і обмежені, демократичні інститути. Поряд з цим, українці значною мірою відрізнялись своїм менталітетом, мовою, звичаями, культурою від панівної нації, і асимілювати їх було значно важче.

Незважаючи на несприятливі обставини розвитку впродовж тривалого періоду історії, українській нації на всіх етнічних територіях, як свідчать результати останнього перепису населення, вдалось залишитись етнічною більшістю. А в південних та східних областях, хоч і переважає російськомовне середовище, але все ж таки переважна більшість населення під час перепису визначилась як етнічні українці. Єдина територія на сьогодні в межах української держави, де українці перебувають в меншості – це Крим. Проте, в цьому регіоні вони становлять досить значний відсоток, а переважання росіян було наслідком штучного процесу.

У Криму на сьогодні створено певний небезпечний прецедент. З однієї сторони, Україна, відповідно до ч. 2 ст. 2 Конституції є унітарною державою, з іншої сторони, Кримська автономія має певні ознаки суб'єкта федерації: наявність Конституції, відповідних органів державної влади, можливість зносин з іншими державами та міжнародними організаціями і т. ін.

Певний період часу існувала також посада Президента, яка своєчасно була скасована. Наявність досить широких повноважень, які має Кримська автономія у порівнянні з іншими областями може, за певних умов, привести до безконтрольної та некерованої федералізації України.

Зважаючи на те, що титульна, державотворча нація практично на всій території України складає більшість, ідея федералізму, насамперед за національною ознакою, не може бути реалізована. Україна надто довго йшла до незалежності, щоб зараз опинитися на межі розпаду на окремі території.

В Україні ніколи не була реальністю ідея федералізму. Хоч в окремі періоди історії можна прослідкувати розвиток самої ідеї федералізму. Чимало зробили для її поширення члени Кирило-Мефодіївського братства, які наголошували на необхідності створення слов'янської федерації, в якій кожен народ повинен мати свою державу. Прихильником ідеї федералізму були М. Драгоманов, М. Грушевський та інші визначні діячі України. Так, зокрема М.Грушевський вважав, що федералізм найкращим чином забезпечить розвиток народностей і областей, а Російська імперія повинна перетворитись на федеративну державу. Поряд з цим, після проголошення IV Універсалом незалежності України, очевидно, відбулась певна трансформація поглядів вченого щодо необхідності федеративного устрою в Україні. Адже в той час Україна все ж таки була унітарною, а не федеративною державою.

У 1919-1920 рр. вагомий внесок в розвиток ідеї федералізму зробив

вчений, академік ВУАН О. Ейхельман. У проекті Конституції Української Народної Республіки він відстоював ідею федералізму в Україні. На його думку, окремі землі-території повинні мати свої конституції, уряди, парламенти, судові системи і т. п. Мала бути розмежована компетенція між федеральним урядом і землями-державами. До компетенції федерального уряду передбачалось віднести насамперед питання оборони, зовнішніх зв'язків, фінансів. Передбачалось існування спільного парламенту, що мав складатися з двох палат. Землі держави мали отримати право на самоврядування на своїх територіях.

В цілому, можна стверджувати, що у проекті Конституції О. Ейхельман використав досвід державотворення США. Проте неможливо механічно перенести досвід державотворення з однієї держави в іншу. Державний лад країни, сконструйований за чужим зразком, приречений на невдачу. Адже в кожному випадку потрібно враховувати історичний досвід, традиції, культурний розвиток і т. п. Проект Конституції О. Ейхельмана в той час не міг бути реалізований.

Не може бути він реалізований і у наш час, незважаючи на те, що в Україні існують певні регіональні відмінності, обумовлені історичним розвитком земель.

Механічне запровадження ідеї федералізму на сучасному етапі може привести до дестабілізації політичної обстановки, міжнаціональних конфліктів. Значно посиляться сепаратистські настрої в окремих, особливо східних регіонах. Зростуть територіальні претензії щодо України з боку окремих політичних сил сусідніх держав.

Запровадження федеративного устрою приведе також до зіткнення регіональних інтересів. Адже на сьогодні існують досить значні, як вже зазначалось, відмінності між окремими регіонами. Вони проявляються в культурі, побуті, звичаях, рівні економічного розвитку. При поглиблені цих відмінностей, в умовах існування федеративного устрою, може в майбутньому постати питання про приєднання окремих регіонів до інших держав.

Завдання української держави на сучасному етапі повинно полягати в тому, щоб ці відмінності були якомога меншими. Це, в свою чергу, може стати запорукою політичної стабільності, єдності та згуртованості корінної нації навколо ідеї спільної державності.

У наш час єдиний, прийнятний для України шлях – це збереження унітарних засад за певної економічної децентралізації економіки, чіткого розподілу повноважень центру і областей. Поряд з цим, підходити до цих питань потрібно виважено, повинні бути відповідні експертні оцінки, грунтовне наукове опрацювання, без яких неможливо запроваджувати в життя будь-які масштабні зміни, які відбуваються в державі.

ЛАДИЧЕНКО В. В. (м. Київ)

РАЗДЕЛЕНИЕ ВЛАСТЕЙ И ФЕДЕРАЛИЗМ

Характер территориально-административного устройства государства позволяет оценивать его по существующим в современном мире типам государств: унитарное, федеративное и конфедеративное. В отличие от унитарного демократического государства, построенного на разделении властей на три самостоятельные ветви — законодательную, исполнительную и судебную, т. е. на принципах так называемого горизонтального разделения властей, в федерации этот принцип дополняется так называемым вертикальным разделением властных полномочий.

Суть проблемы состоит в том, что система сдержек и противовесов, осуществляемых на федеральном уровне с помощью разделения властей на исполнительную, законодательную и судебную по горизонтали, дополняется системой сдержек и противовесов, осуществляемой с помощью разделения властных полномочий по вертикали между центром и субъектами федерации.

Сущность и необходимость этого принципа определяются тем, что федерация представляет собой союзное государство, состоящее из определенного числа государственно-политических образований, каждое из которых обладает определенной степенью самостоятельности в тех или иных сферах общественной жизни.

Как писал американский правовед Л. Фридмен, «федеральная система — это такая форма организации правительственной и правовой систем, при которой центральное общенациональное правительство распределяет власть между штатами, областями или отдельными землями, каждая из которых в определенной степени является суверенной в своих правах» [1].

Один из важнейших принципов федерализма – принцип, который получил название «субсидиарность».

Его суть состоит в распределении полномочий между различными уровнями власти таким образом, что в ведении верхних эшелонов власти остаются только те функции, которые они могут выполнять лучше, чем нижние эшелоны. Соединяя политические и экономические идеи федерализма, субсидиарность является практическим воплощением принципа децентрализации и принципа плюрализма в территориальных терминах.

Как правило, в соответствии с этим принципом в исключительное ведение федерального центра входят следующие сферы: внешняя политика и оборона; координация деятельности по защите конституции и основ конституционного строя, внешнеполитических и внешнеэкономических интересов страны: гражданство и защита прав человека и гражданина; судебно-правовая и правоохранительная системы; денежная система; таможня и охрана границ; почта и связь; энергетика; железнодорожный транспорт и авиация; авторское

и издательское право; координация взаимодействия субъектов федерации и т. д.

Из принципа субсидиарности вытекает принцип автономности, самоуправляемости субъектов федерации. Субъекты федерации имеют право принимать собственные конституции и законы, обладают значительной степенью самостоятельности в решении достаточно широкого круга проблем. Они регулируют свои отношения с центральным правительством на договорной основе при соблюдении равноправия всех субъектов федерации. В федеративном государстве в основном проблемы, как правило, решаются на том уровне, на котором они возникают.

Иначе говоря, власть осуществляется множеством правительственных органов, каждый из которых обладает своими властными прерогативами и компетенциями. Имеет место разделение властей по вертикали, призванное сдерживать и уравновешивать вес и влияние различных органов управления. Федерализм подразумевает многообразие реализации властных функций в рамках упорядоченной структуры связей. Здесь мы имеем не слияние, а единство в многообразии.

Как писал А. Ященко «В федеративном государстве центральная и местная власть не рядом одна из одной, как это считала классическая теория распределения суверенитета, и не одна над одной, как это склонна утверждать унитарная теория, а одна из одной и одна в одной. В федеральном союзе центральное и местное правительства должны быть не противопоставлены друг другу, а примиренные в высшем единстве» [2].

Поэтому возникает вопрос о том, как распределяется верховная власть, т. е. суверенитет между федеральным центром и субъектами федерации. Как не без оснований отмечал известный французский правовед XIX в. Л. Дюги, с точки зрения понятия суверенитета «нельзя создать юридически удовлетворительную конструкцию федерального государства» [3].

Как известно, некоторые отцы – основатели современной политической теории: Н. Маивелли, Т. Гоббс, Ж. Боден и др. решительно выступали против идеи разделения верховной власти или суверенитета на несколько ветвей, полагая, что разделенные ветви власти рано или поздно уничтожают друг друга.

Этот подход, который стал известен как принцип неделимости суверенитета, по мере формирования и утверждения либерально-демократических идей и ценностей, особенно теории разделения властей на три самостоятельные ветви, сформулированных Дж. Локком, Ш.-Л. Монтескье и другими мыслителями нового времени, постепенно подвергся более или менее существенной трансформации.

На протяжении XVIII и XIX вв. наблюдалась тенденция к постепенному смягчению жесткой трактовки этой теории, как она была сформулирована Т. Гоббсом, Ж. Боденом и их последователями. В значительной мере такая модификация была вызвана необходимостью соотнесения суверенитета с принципами разделения властей и федеративного устройства государства. В результате суверенитет оказался размягченным и делимым в двух

отношениях: во-первых, он сосредоточился не в руках единого властителя, а в трех разделенных ветвях власти, во-вторых, он оказался разделенным между федеральным центром и субъектами федерации.

Этот факт привел к появлению в XIX в. разных трактовок суверенитета применительно к федеративному государству. Одни (например, Г. Еллинек, В. Уиллоуби и др.), продолжая в несколько модифицированной форме Т. Гоббса, Ж. Бодена и др., пришли к выводу, что суверенитетом обладает лишь федеральный центр, поскольку не может быть государства без полного суверенитета.

Но по мере роста популярности идей федерализма противники централизованного государства (такие, например, как М. Зейдель), в определенной степени не делая различия между федеративными и конфедеративными принципами, отстаивали идею, согласно которой суверенитет принадлежит составным частям федерации, которые обладают правом свободного выхода из нее. Ряд авторов (в том числе известный французский историк и политический деятель А. де Токвиль) сформулировал компромиссную идею о делимости суверенитета между федеральным центром и составными частями федерации.

Современный взгляд на федерализм в американской политико-правовой мысли.

Теория дуалистического федерализма представила отвечающую ожиданиям общества схему «разделения труда» между федеральным правительством и властями штатов, способную на долгие годы вперед задать направление развитию федеративных отношений в США. Ключ к проблемам федерализма дает должным образом устроенное, разумное разделение сфер ответственности федерального центра и регионов – позиция, свойственная прежде всего сторонникам теории дуалистического федерализма, но не чуждая всем, кто мыслит в категориях либеральной идеологии. Общепринятый ныне термин «дуалистический федерализм» - понятие сравнительно недавнего происхождения. Оно было введено в научный оборот американским специалистом по конституционному праву Э. Коруином в начале 30-х гг.

Структурообразующей моделью всех форм политического взаимодействия в обществе теория дуалистического федерализма неизменно принимает договорные отношения. Федеративное государство или конфедеративная республика (в терминологии конца XVIII в.) не может, по мысли сторонников концепции «двух властей», иметь иного характера, кроме добровольного союза суверенных политических сообществ, объединяющихся во имя ясно сознаваемых «преимуществ единства и соглашающихся передать федеральному правительству строго ограниченный круг полномочий, исчерпывающим образом определенный Конституцией». Признавая, что существуют цели, ради достижения которых участники договора готовы ограничить свой суверенитет, теория дуалистического федерализма тем не менее считает, что в сфере, закрепленной за ними текстом основного закона, компетенции, федеральный центр и субъекты федерации полностью сохраняют свой суверенитет. Их роли, функции, институты четко разграничены.

Региональные власти не имеют необходимости прибегать к содействию федерального правительства при реализации своих полномочий. Входящие в федерацию субнациональные сообщества самодостаточны как политические и экономические образования. Центр не столько компенсирует их слабость, сколько исправляет или предотвращает ошибочные шаги, предпринимаемые или способные быть предпринятыми участниками союза под влиянием эгоистических устремлений и в ослеплении от возможности получить краткосрочные выгоды за счет соседа.

В теории дуалистического федерализма система отношений внутри федерации в институциональном плане лишена элементов иерархического подчинения. Федеральное правительство не возвышается над субъектами федерации - столица и регионы существуют как равноправные и параллельно действующие центры власти. Уроженец Британских островов лорд Брайс, посетивший Соединенные Штаты во второй половине прошлого века, нашел, в духе своего времени, такую метафору: «американская политическая система больше всего напоминает гигантскую фабрику, где оборудование установлено в два ряда, вплотную друг к другу. Постороннему взгляду временами бывает трудно что-либо различить в этом скоплении вращающихся колес и движущихся лент, но специалисты знают, что обе группы машин выполняют собственные функции, не соприкасаясь со стоящими рядом механизмами и не нарушая хода их работы» [4].

Вмешательство федерации в области полномочий участников союза оценивается в теории дуалистического федерализма как исключение, нежелательное при правильном ходе дел гражданского управления в регионах. Единственный путь к изменению сферы компетенции центра видится в пересмотре условий союзного договора, внесении в Конституцию поправок, ратифицированных по установленной процедуре необходимым большинством субъектов федерации, хотя как норма принимается, что Конституция - учредительный договор об образовании союзного государства, не подлежит пересмотру, поскольку мотивы и цели объединения определяются факторами, лежащими в самой природе участников союза. В правовой науке США мысль о неприкосновенности основ федерации выражена афоризмом А. Дайси, автора выдержавшего в конце XIX - начале XX вв. множество изданий классического труда по конституционному праву (Introduction to the Study of the Law of the Constitution). По выражению А. Дайси, федерализм предполагает «правовую непреложность Конституции» («a legally immutable Constitution»), что может быть понято и как верховенство основного закона, облекающего в юридическую форму исходный федеративный договор, и как неизменность условий самого договора.

В теории дуалистического федерализма в принцип возводится жесткое горизонтальное разделение уровней управления, то, что в 50-е гг. получило у американских политологов образное определение «layer-cake federalism» - «федерализм, подобный слоёному пирогу». Достаточно точно передающее правовой и институциональный смысл идеи дуалистического федерализма, понятие layer-cake federalism отмечено в то же время тем отпечатком стати-

ки, что и традиционно принятое среди американских авторов отнесение концепции дуалистического федерализма к классу моделей равновесных федеративных отношений, т. е. федеративных систем, где центр тяжести не смещен ни в сторону федерального правительства, ни к регионам. Между тем Э. Коруин, говоря о важнейших отличительных чертах теории дуалистического федерализма, обращал внимание на проявляющуюся в ней тенденцию рассматривать территориально-политическую структуру как потенциально неравновесную систему, имеющую постоянный элемент нестабильности, фиксировать скрытую напряженность в отношениях федерации и участников федеративного договора [5].

Несомненно, теоретическая реконструкция Э. Коруина ближе к аутентичной версии теории дуалистического федерализма.

Один из наиболее экспрессивных образов рисует в крайне редко цитируемой статье № 17 А. Гамильтон. Доказывая своим соотечественникам - жителям штата Нью-Йорк - преимущества нового конституционного устройства перед прежними статьями Конфедерации, А. Гамильтон в манере, неожиданной для духа дебатов вокруг конституции, представленной законодательным собраниям штатов, обращается к вряд ли льстящему сторонникам усиления союза сравнению вновь создаваемого федерального правительства с монархом, твердой рукой обуздывающим своеволие феодальной аристократии, но не покушающимся на её права и привилегии. Правительства штатов будущий министр финансов США в том же стиле уподобляет пользующимся расположением народа феодальным властителям, а отношения федерации и учреждающих её участников союза видятся ему как соперничество постоянно готовой к нарушению договора мятежной знати, составляющей тем не менее в государстве необходимый противовес влиянию двора, и центра, которому даны право и власть защищать целостность государства, ограждать общество от стихии неограниченной борьбы интересов, грозящей перерасти в анархию [6].

Теоретическая энергия авторов «Федералиста» и классической концепции дуалистического федерализма в целом направлена на обоснование практической необходимости и морального права федерации представлять высшее, разумное начало в государстве, составленном из множества политических сообществ, которые сумели возвыситься до идеи единства, но они же, в силу естественной склонности, чрезмерно привержены собственным интересам и целям, что таит потенциальную угрозу роста их взаимной враждебности и препятствует благу граждан. При всех возможных и вполне справедливых оговорках относительно обозначенных в «Федералисте» оттенков мнений трех авторов, многократно выраженных ими предпочтениях системе, основанной на последовательном разделении ответственности между федеральным правительством и властями штатов, все же духу «Федералиста», скорее, соответствует признание морального права выражать интересы общества как некоего идеального целого, несводимого к сумме входящих в него сообществ, за федерацией, а не участниками союза. Позже, когда вопрос о единстве страны получил после поражения армии конфедератов

окончательное решение, и система политических связей внутри федерации достигла состояния определенной стабильности, акцент сместился, и в теории дуалистического федерализма получила преобладание идея о возможности разрешать коллизии, возникающие между центром и регионами, с участием нейтрального третейского арбитра - судебной власти, беспристрастно толкующей текст основного закона и руководствующейся его принципами, отвечающими нормам естественного права, и которая призвана ограждать суверенитет федерации и регионов в сферах, признанных за ними Конституцией. С этого момента теория дуалистического федерализма и приобрела тот облик концепции layer-cake federalism, в котором её спустя столетие увидели в ретроспективе американские политологи.

Однако даже самые последовательные сторонники принципа нерушимости союза не были готовы к радикальному отходу от идеи договорного происхождения федерации и разрушению креационистского мифа, что не оставляло им иного выбора, кроме как рассматривать федерацию в качестве государства, образованного волеизъявлением единого народа, а не политических сообществ, представленных в их целостности, ратифицировавшими новую Конституцию законодательными собраниями, или же делать упор на практических преимуществах объединения штатов. Не случайно наиболее внимательные исследователи, посвятившие немало времени досконально-му изучению документальных материалов о ходе дебатов на конвенте в Филадельфии и на ратификационных конвентах в штатах замечали, что защитники новой Конституции апеллировали преимущественно к соображениям практической целесообразности расширения прав федеральных органов власти и ссылались на исторические прецеденты неустойчивости конфедераций, следовавших двум пагубным правилам: равенства голосов участников конфедеративного договора независимо от их реального экономического и политического веса и, во-вторых, отсутствия прямой связи между центром и гражданами союза. В то время, как приверженцы сохранения в неприкосновенности принципов Статей конфедерации неуклонно придерживались выводов, прямо следовавших из идеи суверенитета штатов - учредителей федерации, концепция Д. Калхоуна, не нарушая букву теории дуалистического федерализма, «лишь» более определенно переносила ударение на идею полного суверенитета штатов и на ограниченное, узкое толкование власти, переданной федеральному правительству как исполнителю воли участников договора.

Антитезой теории Д. Калхоуна стала доктрина, которая была сформулирована Верховным судом США в 1936-1942 гг. наиболее определенно - в решении, вынесенном в 1941 г. по делу Дарби. С присущей юристам точностью и лаконизмом определений высшая судебная инстанция страны провозгласила, что полномочия правительств штатов не ограничивают компетенцию федерации. Наследники Д. Маршалла пересмотрели прежнее толкование 10-ой поправки к Конституции США – «Полномочия, не предоставленные настоящей конституцией Соединенным Штатам и не запрещенные для отдельных штатов, сохраняются соответственно за штатами или за

народом», - как замыкающей сферу ведения федерального правительства исключительно кругом предметов, прямо перечисленных в тексте основного закона. Тем самым Верховный суд, более столетия вплоть до середины 30-х гг. нашего века, опиравшийся в своей практике на концепцию дуалистического федерализма, перешел к принципиально иному пониманию сущности федеративной системы.

В решении по делу Дарби Верховный суд фактически отказался признать, что сохранение регионами собственной сферы само по себе ограничивает полномочия федеральной власти. Иными словами юристы сочли, что взгляд на федерацию и регионы как на равноправных участников федеративной системы, отличавший теорию дуалистического федерализма, не отвечает реалиям союзного государства. Как и в унитарной системе, власть центра в федерации, по заключению Верховного суда США, распространяется на все сферы ведения органов государственной власти, в том числе и на находящиеся в компетенции штатов.

Для конституционного права постановление Верховного суда имело, в числе прочих, важное последствие. Правоведы все чаще начали ставить под сомнение то бесспорное для авторов «Федералиста» и приверженцев концепции дуалистического федерализма убеждение, что предметы ведения, переданные по конституции федеральному правительству, по своему смыслу есть не что иное, как цели, ради которых штаты согласились образовать федерацию. И, следовательно, варьироваться могут средства, используемые федеральным центром, меняться оттенки смысла в толковании целей федеративного объединения, но сами эти цели составляют константу в формуле союзного государства. Напротив, современная конституционная теория США смотрит на цели союза как на величину переменную, изменяющуюся вместе с экономическими и политическими условиями развития общества, а предметам ведения федерального центра придает подчиненное значение, видя в них средство, позволяющее федерации исполнять её предназначение. Все цели, осуществляемые с использованием перечисленных в основном законе средств, признаются с данной точки зрения конституционными. Понятно, что в новом контексте, заданном на уровне правовой теории изменением смысла лишь одного параметра, снимаются те препятствия к расширению функций федерального правительства, что ставила доктрина дуалистического федерализма. Смысл новой концепции федеративного государства становится предельно близким к тому, что позже политологи США назвали «централизованным федерализмом». Однако в родословной американской федеративной системы законной и прямой наследницей дуалистической доктрины признается теория федерализма сотрудничества или, если следовать принятой в отечественной научной литературе терминологии, кооперативного федерализма.

Понятие «кооперативный федерализм» вошло в научный обиход с 1938 г., со времени выхода в свет работы американской исследовательницы Д. Кларк (Clark J. P. «The Rise of a New Federalism: Federal-State Cooperation in the United States». New York: Columbia University Press, 1938).

Д. Маклейн в опубликованной в 1952 г. монографии «Politics is What You Make it» первым использовал столь охотно принятое политологами сравнение, назвав новую систему федеративных отношений «marble-cake federalism» – федерализм, подобный мраморному торту, в противоположность классическому «layer-cake federalism» (система федерализма, напоминающая слоеный пирог).

Т. Дай отнес окончание эпохи классического, дуалистического федерализма к 1913 г. – дате вступления в силу 16-ой поправки Конституции, предоставившей Конгрессу право «устанавливать и взимать налоги с доходов, из какого бы источника они ни происходили, вне зависимости от их распределения между отдельными штатами...». С принятием 16-ой поправки, предложенной Конгрессом в1909 г. и ратифицированной необходимым большинством штатов к 1913 г., федеральное правительство получило надежный и стабильно растущий источник наполнения союзного бюджета и сразу же приступило к финансированию программ, предусматривавших выделение штатам крупных денежных субсидий на кредитование сельскохозяйственного производства, строительство современных автострад, развитие системы профессионального образования и муниципального здравоохранения. По оценке Т. Дая, одобрение 16-ой поправки привело в действие институциональные силы, которым вскоре было суждено кардинально изменить баланс власти внутри федерации в пользу Вашингтона. Политика администрации Ф. Рузвельта не внесла принципиальных новшеств в схему кооперативного федерализма - увеличились только размеры помощи штатам, в первую очередь на социальные нужды, что диктовалось экономической ситуацией в стране.

Обозначенный Т. Даем хронологический рубеж перехода к практике кооперативного федерализма, принимается сейчас большинством американских исследователей. Кстати, близкую к мнению Т. Дая датировку Э. Коруин предложил еще в 1950 г. в статье «The Passing of Dual Federalism», но назвал не 1913, а 1911 г. водоразделом между эпохами дуалистического и кооперативного федерализма, т. к. уже в 1911 г., не дожидаясь ратификации 16-ой поправки, Конгресс проголосовал за предоставление штатам средств из федерального бюджета на ведение дорожного строительства, профессиональную переподготовку и природоохранную деятельность, поставив в качестве условия получения помощи финансовое участие штатов в осуществлении совместных программ.

В концепции дуалистического федерализма скрупулезно точное разграничение предметов ведения центра и учредителей союза имело смысл важнейшего условия заключения федеративного договора. Федеральным органам власти передавались только полномочия, безусловно, необходимые для ограждения интересов политических сообществ - участников федерации. Внесение в текст договора – Конституции - юридически обязывающего перечня ограниченных прав федеральных органов власти создаваемого союза понималось как появление разумной предосторожности со стороны участников федерации, желающих и впредь надежно обеспечить свою са-

мостоятельность, оградить себя от притязаний центра, почти неизбежных в будущем в силу неискоренимого властолюбия, присущего человеческой натуре. Теория кооперативного федерализма исходит из той посылки, что Конституция не содержит норм, ограничивающих предметы ведения федерального правительства. Все уровни власти призваны совместно выполнять функции, которые общество передает институтам политического управления. Разделяются формируемые независимо друг от друга по результатам прямых выборов лишь структуры федеральной, региональной и муниципальной власти, что, впрочем, распространяется главным образом на узкий круг политиков и не препятствует образованию многообразных вертикальных линий взаимозависимости и корпоративной солидарности в среде профессиональной бюрократии. Тем самым они, вольно или невольно, еще ярче оттеняли склонность теории кооперативного федерализма смотреть на правительства штатов и муниципальные органы власти как на подчиненные звенья единого административного аппарата, от которых ожидают не самостоятельной политической инициативы, а эффективных и четких действий по реализации целей, определенных федеральным правительством.

Выясняется, скажем, что федеральный центр сравнительно редко использует возможности, предоставляемые ему принципом верховенства союзного законодательства. Издание нормативных актов прямого действия, обязательных для структур исполнительной власти всех уровней, с последующим четким отслеживанием их происхождения является в Соединенных Штатах, скорее, исключением, малохарактерным для стиля исполнительной и законодательной власти, потому оставляющим особенно памятный след в истории федеративных отношений. Так было, например, при претворении в жизнь закона о десегрегации школ.

Санкции за несоблюдение федеральных стандартов, отказ привести местное законодательство в соответствие с общенациональным также редко принимают форму прямого административного принуждения - федеральное правительство больше полагается на меры финансового воздействия, сокращая бюджетную поддержку штата, не проявившего готовности пойти навстречу предусмотренным федеральной властью условиям, причем нередко средства изымаются не из той программы, выполнение которой федеральное министерство сочло неудовлетворительным, а из других совместных программ, обычно в области здравоохранения или образования.

Строгую и юридически выверенную формулировку определение федерализма, близкое по духу и букве неконсервативной интерпретации, получило в знаменитом решении Верховного суда США, вынесенном в 1985 г. по делу Гарсиа и вызвавшем раскол среди самих судей, четверо из которых заявили своё особое мнение. Подобно многим соотечественникам, воспитанным на почитании истории американского союза как договора суверенных государств, юристам, оставшимся в меньшинстве, было трудно смириться с высказанной в постановлении Верховного суда мыслью о том, что Конституция США не содержит норм, ограничивающих пределы власти федерального центра, не утверждает за штатами a priori суверенитет в при-

знанных сферах их компетенции и не устанавливает незыблемых границ между предметами ведения федерального правительства и регионов. Отказываясь, по словам непримиримых критиков, от двухвекового наследия американского федерализма, высшая правовая инстанция страны согласилась с тем, что разделение полномочий в системе территориально-политического управления относится к вопросам политической практики и может корректироваться федеральным парламентом в процессе рутинного законотворчества, в ходе обновления по мере необходимости нормативных основ деятельности исполнительной власти. Федеративные качества системы при этом сохраняются, если обеспечено решающее условие - участие в данном процессе представителей субнациональных сообществ.

Фактически современные американские юристы приняли точку зрения, близкую той, которой без малого столетие назад придерживался видный отечественный исследователь А. Ященко, утверждавший: «Для существа федеративного государства важно одно - насколько значительно участие штатов в образовании суверенитета, и какова при этом роль высших общегосударственных органов, представляющих штаты в их особенности, какую роль в деле образования суверенитета играют эти последние органы». Очевидно, данный тезис представлялся авторитетнейшему в предреволюционной России специалисту по теории федеративного государства настолько важным, что он обращался к нему неоднократно, повторяя: «Для федерализма важно знать не то, какую компетенцию имеет отдельный штат, а то, какой объем власти принадлежит федеративному органу, в котором представлены штаты в их особости» [7].

Рассматривая разные теории, нельзя не учитывать тот факт, что федерация, как уже отмечалось выше, - это союз государств. Другими словами, федерация предусматривает государственность на двух уровнях — федеральном и уровне ее субъектов. Здесь горизонтальное разделение властей на три ветви на федеральном уровне дополняется вертикальным разделением властных полномочий между федеральным центром и его субъектами.

Если верна мысль о том, что существование государства возможно только в том случае, если оно обладает суверенитетом, то из этого сам собой вытекает вывод, что субъекты федерации в качестве государственных образований обладают определенной долей суверенитета. Иначе говоря, федеративный центр делит суверенитет со своими субъектами.

В этой связи симптоматично, что во многих федеративных государствах значительная часть правоохранительных органов находится в ведении властей субъектов федерации. Например, в США полиция формируется и функционирует на штатном уровне. Это значит, что в определенной мере федеральный центр делит монополию на законное насилие со штатами. То же самое верно и применительно к суверенитету, который Вашингтон делит со штатами.

Но при всем этом суть вопроса заключается в том, что основополагающие вопросы общенационального масштаба и значения — обороны, внешней политики, денежного обращения и финансового регулирования, поли-

тика в области труда и трудовых отношений, социальной защиты населения и т. д. — переданы федеральному центру. За субъектами федерации сохраняются лишь те проблемы, которые затрагивают собственные население и территорию. При этом обеспечиваются верховенство федеральной Конституции и законов, соответствие им Конституций и законов субъектов федерации.

Следует особо подчеркнуть, что необходимым условием формирования и функционирования любого более или менее жизнеспособного политического или государственного образования является хотя бы минимальная внутренняя целостность и стабильность его составных частей. Это в одинаковой степени верно в отношении всех типов государств. Конфедеративное государство нежизнеспособно именно в силу отсутствия такой целостности и стабильности.

Федеративное государство может быть жизнеспособным и эффективным лишь в том случае, если оно основывается на долговременных интересах всех его составных частей и системе незыблемых политических, экономических, бюджетных, административных, правовых отношений между центром и субъектами федерации.

Ключевым вопросом и условием его существования и функционирования является система некоего баланса веса и влияния различных социально-политических сил. Формирование такой системы предполагает наличие определенной совокупности идейно-культурных, институциональных, социально-психологических, экономических, внешнеполитических и иных предпосылок. Состав и конфигурация этих предпосылок, а также способы их формирования специфичны для каждого народа и каждой страны. Именно на такой инфраструктуре в течение многих поколений может формироваться то, что мы называем национально-государственным идеалом, служащим осевым стержнем, связывающим граждан данного государства в единое целое.

В силу присущих каждой конкретной стране специфических исторических, национально-культурных и иных особенностей разные страны реализуют у себя разные модели федерализма. Соответственно существует множество концепций и моделей федерализма и федеративного государства.

ЛИТЕРАТУРА: *1. Фридмен Л. Введение в право. - М., 1992. - С. 105. 2. Ященко А. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. - Юрьев, 1912. - С. 347-348. 3. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства. - М., 1908. 4. Цит. по: Grodzins M. The Sharing of Functions/ - In: Elazar D., ed. The Politics of American Federalism/ Lexington, Mass.: Raytheon, 1969, p. 13. 5. Corwin E.S. The Passing of Dual Federalism. – In: Hall K. L., ed. Federalism: A Nation of States. Major Historical Interpretations. New York and London: Garland Publishing, 1987, p. 6.*

ЛАПКО Г. К. (м. Сімферополь)

УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕНОСТЬ ЗА НЕЗАКОННОЕ ПРОИЗВОДСТВО АБОРТА В ИСТОРИИ УКРАИНЫ

В науке уголовного права проблеме обусловленности его норм всегда придавалось и придается большое значение. Это связанно с тем, что их исследование невозможно в отрыве от конкретных общественных отношений; от политических задач, которые ставит перед собой законодатель при их издании; от конкретной обстановки, в которой эти нормы издавались и от той территории, на которой они применяются [9: 7; 10 : 3].

Не составляет исключения и исследование проблемы уголовной ответственности за прерывание беременности. Отношение к абортам со стороны общества и государства менялось и меняется в зависимости от изменений государственного устройства и границ, экономических и социальных условий жизни, численности населения, обычаев и религиозных верований. Исследование истории и обусловленности уголовной ответственности за проведение аборта на современном этапе развития отечественной уголовной науки актуально по ряду весьма существенных причин. Во-первых, за годы независимости молодое украинское государство столкнулось с проблемой катастрофического снижения численности населения, а аборт (как бы хороши ни были противозачаточные средства), по мнению экспертов Всемирной организации здравоохранения, остается основным и самым эффективным инструментом ее регуляции [2 : 10; 12 : 8; 13 : 15]. Во-вторых, в условиях жесточайшего экономического кризиса финансовые расходы по лечению осложнений, обусловленных проведением криминальных абортов, ложатся дополнительным бременем на бюджет государственных и коммунальных учреждений здравоохранения, а в конечном итоге на плечи всех налогоплательщиков. В-третьих, проблема снижения количества абортов (и легальных, и криминальных), как показывает мировой опыт, во многом зависит от внедрения государственных и местных программ борьбы с ними. В то же время, качество и эффективность последних напрямую обусловлены способами и источниками финансирования, позицией региональных властей и социально-активных групп, а также законодательными и финансовыми возможностями, имеющимися у отдельных территориальных образований.

В связи с этим, ретроспективное изучение опыта применения уголовного наказания за производство аборта, а так же существующих способов и последствий его законодательного регулирования должно оказаться хорошим подспорьем для законодателей и политиков, призванных защищать интересы нации. И тем более актуальным будут результаты исследования, если обозначенные лица разумно используют его в сложившихся условиях.

Методы искусственного прерывания беременности известны человечеству с глубокой древности и применяются до настоящего времени как в цивилизованных странах, так и у народов, не вышедших еще из стадии первобытно общинного строя. Дошедшие до нас источники свидетельствуют о том, что народы Древнего Египта, Междуречья и Китая использовали медикаментозные (отвары растений) и хирургические (введение инородных предметов в полость матки) методы прерывания беременности. Однако свидетельства о регулировании этой манипуляции обычаями или законодательством отсутствуют. Вместе с тем, до нас дошли сведения (впрочем, отрицаемые большинством авторов как недостоверные) о том, что у некоторых древних племен, кочевавших в районе современного Ближнего Востока, существовал обычай прибегать к прерыванию беременности в периоды длительных переходов и в неурожайные годы, дабы не плодить лишних ртов и не создавать племени дополнительных трудностей. Если это действительно так, то мы можем констатировать первый факт регулирования численности населения методом прерывания беременности.

В раннем древнегреческом праве нет прямого указания на наказуемость аборта. Разработав в V в. до н. э. учение о неодухотворенном и одухотворенном зародыше, Лизий приравнял уничтожение последнего к убийству [11 : 17]. Фактически, этот постулат стал одним из краеугольных камней в фундаменте религиозной концепции, оказавшей влияние на законодательную мысль Старого Света на протяжении последующих тысячелетий и продолжающей не только будоражить умы наших современников, но и влиять на политические судьбы государственных деятелей. В последующем, с развитием гуманистических ценностей эллинской цивилизации, аборт стал рассматриваться как безнравственный поступок и наказываться в случаях, когда он производился в корыстных целях или по другим низменным побуждениям. Платон и Аристотель, не признавая искусственный аборт ни преступлением, ни безнравственным поступком, рекомендовали его для решения проблемы народонаселения на отдельных территориях [6 : 12]. Это, на наш взгляд, является первой наглядной иллюстрацией правила, просуществовавшего последующие тысячелетия, что концентрация власти (в отдельных городах-государствах или на просторах огромных империй), требующей человеческих ресурсов, всегда приводит к возникновению запретов на производство абортов.

Как и в Древней Греции, в Древнем Риме аборт длительное время не считали преступлением. Власть главы семьи, простиравшаяся над жизнью и смертью детей и рабов, определяла и судьбу плода. Однако, по мере развития общественных отношений, отношение к аборту постепенно стало меняться. В этот период формулируется концепция права рабовладельца на будущего раба, вынашиваемого в чреве принадлежащей ему рабыни, или рожденного от раба. Фактическим объектом посягательства при неразрешенном прерывании беременности становится право собственника – рабовладельца. В то же время в обществе свободных граждан Рима аборты не только не запрещены, но и поощряются. Отсутствие запретов, поощряющая

мораль и экономические причины привели к их колоссальному распространению, о чем можно судить по сатирам Ювенала и стихам Овидия. С течением времени ведение воин, направленных на расширение границ Римской империи, привело к существенному уменьшению численности мужского населения с одновременным увеличением потребности в солдатах. Это стало причиной введения закона, строго наказывавшего как женщин, так и лиц, способствовавших им в проведении аборта. Император Марк Аврелий (II в. н.э.) запретил торговлю инструментарием для аборта, а за выкидыш установил изгнание с возмещением убытка отцу ребенка.

Средние века в Западной Европе, как известно, характеризуются сосредоточением власти в руках церкви. Последняя официально рассматривает аборт как грех, направленный на лишение плода благодати будущего крещения и обрекающий некрещеную душу на вечные мучения в аду. (В этой связи представляется необходимым упомянуть мнение по данному вопросу исследователей советского периода. По их утверждениям упомянутая концепция являлась ни чем иным, как демагогическим приёмом, прикрывающим экономический интерес церкви – увеличить численность паствы как таковой в целом и десятинной доли на живое имущество феодалов в частности). Какими бы ни были истинные причины, церковь на протяжении веков твердо и неуклонно вводит все более суровые санкции за производство искусственного прерывания беременности. Если до VI Константинопольского Синода (VII в.) за аборт, произведенный в любом сроке беременности, полагалось шести – или десятилетнее покаяние [6 : 14], то после Христианская церковь производит разграничение объекта посягательства и в связи этим ужесточает санкции: за истребление неодухотворенного плода (менее 40 дней беременности) – ссылка, за истребление одухотворенного плода (более 40 дней) – смертная казнь. В эпоху канонического права – расцвета монополизации власти церковью, провозглашается положение Homo est gui est futurus – тот человек, который должен родиться. В соответствии с ним санкции за производство аборта еще более ужесточаются и уже не зависят от одухотворенности объекта посягательства. Папа Стефан V в 899 г. издает эдикт, по которому лицо, уничтожившее в матке любой зародыш, признавалось убийцей.

Положения этого эдикта оказали влияние и на позицию законодателей, регулировавших вопрос об ответственности за производство аборта на территориях современной Украины. Практически везде (за исключением Крыма), независимо от принадлежности земель, действовавших законов и господствующего вероисповедания (православие или католичество) искусственное прерывание беременности считалось уголовно наказуемым преступлением объектом которого был плод, а его изгнание приравнивалось к смертоубийству.

В Европе установленное Стефаном V правило с небольшими перерывами действует семь столетий – до того периода, когда одновременно с ослаблением всеобъемлющей власти церкви происходит усиление позиций отдельных монархов и государств. Под влиянием этих процессов в наиболее

независимых от власти Рима европейских странах происходит законодательное закрепление наказаний за совершение аборта. При этом интерпретация состава преступления и вводимые санкции приобретают национальные черты. Англия (1524 г. и вплоть до IX в.) истребление плода до его первого движения карается денежным штрафом, тюрьмой, ссылкой до 14 лет; после первого движения смертной казнью. Германия (1533 г.) Карл V в своём Кодексе карает мужчину за совершение выкидыша казнью мечом, а женщину потоплением. Франция (1562 1791 гг.) лица, причастные к производству аборта, приговариваются к смерти через повешение. Остальная Европа, продолжая находиться под влиянием Рима, живет по каноническим правилам, возведенным в ранг закона. И только с конца XVIII в. в связи с ослаблением власти церкви, распространением просветительских учений наказание за производство аборта начинает постепенно смягчаться.

Переломным является 1764 г. время опубликования труда известного итальянского юриста Беккариа «О преступлениях и наказаниях», оказавшего сильнейшее влияние на мировоззрение современников в вопросах уголовного права, что связано с созревшими сдвигами в экономическом и бытовом укладе ведущих западноевропейских государств. В параграфе 28, посвященном детоубийству и аборту, автор предлагает вместо смертной казни осуществлять меры предупредительные и попечительские – открытие приютов, помощь «павшим» женщинам, ослабление наказаний – т.е. действия, которые должны предпринимать в наше время центральные и местные власти, заинтересованные в сохранении здоровья и нравственности своих сограждан. Книга Беккариа не привела к исключению аборта из числа уголовно наказуемых деяний, однако с этого момента развитие законодательства об аборте направляется по гуманному руслу – во многих европейских странах смертную казнь начинают заменять более мягкими наказаниями.

В России уголовное наказание за аборт было установлено в 1649 г. – в период усиления влияния церкви и стремительного расширения границ.

В «Уложения о наказаниях» 1845 г., в соответсвии с каноническом правом, объектом преступного посягательства являлся плод зачатый, но не рожденный независимо от его одухотворенности. Статьи 1461 1463, определявшие наказание за изгнание плода, относились к главе о смертоубийстве. В соответствии со ст. 1461, если аборт проводился без согласия женщины, абортмахер лишался всех прав, состояния и ссылался на каторжные работы на заводах сроком от 4 до 6 лет; если женщине при этом причинялось тяжкое повреждение – каторгой от 6 до 10 лет; а в случае смерти женщины – каторгой от 8 до 10 лет. Лицо, изгнавшее плод по согласию женщины (ст. 1462), каралось исправительными арестантскими отделениями от 5 до 6 лет; сама же женщина – заключением в тюрьме от 4 до 5 лет с лишением всех особенных прав. Таким образом, беременная попадала в круг субъектов преступления. Наказания, определенные статьями 1461 – 1462, возвышались одной степенью, если субъектами преступления были врач, повивальная бабка, акушер, аптекарь или ранее уличенный в таком же преступлении.

Следует отметить, что по сравнению с существовавшими отдельными западноевропейскими законодательствами санкции за совершение аборта отличались прогрессивностью – отсутствовали пожизненное заключение и смертная казнь; наказывались только умышленное и противозаконное умерщвление плода. Если врач производил выкидыш по показаниям со стороны здоровья матери, то он ответственности не подлежал.

В Уголовном Уложении 1903 г. наказания, предусмотренные за производство аборта (ст. 465, 466), значительно смягчились. Так, виновный в умерщвлении плода, наказывался заключением в исправительном доме; умерщвление плода без согласия женщины каралось каторгой на срок не более 8 лет; мать, виновная в умерщвлении своего плода, наказывалась заключением в исправительном доме на срок не свыше 3 лет. Если умерщвление плода производилось врачом или повивальной бабкой, то суду вменялось воспрепятствовать виновному практику на срок от 1 года до 5 лет и опубликовать приговор.

Первое советское законодательство, регулирующее искусственное прерывание беременности, исходило из идеи ненаказуемости аборта как такового. Одной из возможных причин этого была политика, направленная на отделение государства и церкви. А стремление к благодати Божией, как мы уже отмечали, являлось одним из основных догматов христианской философии, которую новые власти стремились подменить философией коммунистической с присущими ей догмами. Постановлением Наркомздрава и Наркомюста РСФСР от 18 ноября 1920 г. «Об охране здоровья женщин» аборт объявлялся ненаказуемым при совершении врачом в больничных условиях и бесплатно. В случае произведения аборта иными лицами и вне больницы, виновных обязаны придать суду. Однако отсутствие карательных санкций за нарушения установленных правил позволяет сделать вывод о декларативности всего постановления.

Не отстают от российских коллег и товарищи на Украине. Менее чем через год – 4 июля 1921 г., Наркомздравом и Наркомюстом УССР принимается аналогичное постановление, озаглавленное «Об охране женщин». Повторив в преамбуле мысли россиян, далее украинский законотворец пишет строки, которые благодаря их политической безграмотности и бандитствующему цинизму, заслуживают, на наш взгляд, цитирования не только в настоящей статье, но и в учебниках по истории права: «Советская власть ставит своей неотложной задачей борьбу с абортами, калечащими женщину и наносящими вред трудовому государству, для которого единственной ценностью является рабочая сила». Вся дальнейшая словесная шелуха, содержащаяся в этом постановлении, а также усердно скормленная украинскому народу на протяжении последующих десятилетий легко отсеивается незаангажированным исследователем, поставившим целью определение истинного объекта незаконного производства аборта, совершенного в период СССР.

Объективности ради следует отметить, что по своей законодательной конструкции и медицинскому наполнению украинское постановление, в сравнении с российским, значительно выигрывает: дополнительно вводятся

существенные ограничения аборт должен осуществляться лишь в первом триместре беременности, после чего производится лишь с разрешения консилиума; предусматривается недопустимость абортов при наличии медицинских противопоказаний. Очевидно, что идеи украинского законодателя были положены в основу будуших уголовных законов СССР и просуществовали в неизменном виде до настоящего времени. В этом отношении Постановление 1921 г. было наиболее прогрессивным по сравнению с европейскими. Главным же отличием от аналогичного российского явилось введение санкций, предусматривавших принудительные работы сроком от трех до пяти лет.

Уголовный кодекс УССР 1922 г. в статье, предусматривающей ответственность за незаконное производство аборта (ст. 164), делает (как и положено по классику) шаг вперед и два шага назад. Диспозиция по своей сути повторяет Постановление 1921 г. Однако, значительно смягчаются санкции – лишение свободы или принудительные работы сроком до одного года – при совершении преступления без отягощающих обстоятельств, а при наличии таковых (совершение аборта в виде промысла, или без согласия матери, или имевшего последствием ее смерть) – лишение свободы на срок до пяти лет. Главным недостатком этой статьи следует считать отсутствие запрещения на производство аборта после первого триместра. С учетом отмены Постановления 1921 г. создались условия для прерывания беременности в сроки, способствующие возникновению чрезвычайно грозных акушерских осложнений.

Следует отметить, что по заведенной в незапамятные времена и продолжаемой ныне традиции в общем-то прогрессивный для того времени уголовный закон был до неузнаваемости извращен при реализации. Во исполнение в срочном порядке начали создавать Губкомиссии, консультационные пункты, отделения Советов по социальной помощи, издавать циркуляры и разъяснения, контролировать работу врачей – одним словом, загонять аборт в подполье, что привело к превышению количества криминальных абортов над легальным в три раза [7 : 14 –16]. Естественно, возникла необходимость в немедленном исправлении создавшегося положения, что, в сою очередь, породило межведомственную бумажную круговерть [1 : 21], еще более запутавшую вопрос. В конце концов, Наркомздрав УССР своим циркуляром от 30 января 1926 г. предписал ликвидировать одни комиссии (абортные), передав их функции другим (Охмлада), а также Совету социальной помощи; устранить все формальности, касающиеся аборта, а главное разрешил производство аборта по социальным показаниям до трех месяцев беременности. И хотя все спорные вопросы этим циркуляром сняты не были, следует признать, что изданный рядовым украинским министерством нормативный акт явился первым в мире документом, разрешившим производство абортов по социальным показаниям [8 : 44].

Как положено по истории, окончательно все спорные вопросы решила Империя, выпустившая 27 июля 1936 г. Постановление Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров СССР «О запрещении

абортов, увеличении материальной помощи роженицам, установлении государственной помощи многосемейным, расширении сети родильных домов, детских яслей и детских садов, усилении уголовного наказания за неплатеж алиментов и о некоторых изменениях в законодательстве о разводах». Сам текст постановления и его последующие комментарии утверждают, что решение о его принятии было продиктовано заботой о здоровье женщины. Однако, ставшие известными в последнее время факты, подтверждаемые архивными документами [4], свидетельствуют о том, что истинной целью Постановления являлось воспроизводство рабочей силы и пушечного мяса, загубленных в ходе ударных строек периода строительства индустриального социализма, а также искусственно (и умело) созданного вымирания населения в основных житницах империи, в первую очередь на Украине. Тем более, что в грядущие пятилетие планы уже были включены новые индустриальные гиганты, а Третий Рейх не оставлял сомнений в своих намерениях. Поэтому «нафантазированные» украинскими учеными и чиновниками социальные показания производства абортов метрополия признала неактуальными, навязав провинции проверенный тысячелетиями метод увеличения численности «единственной ценности рабочей силы» запрет производства абортов. Для того, чтобы ни у кого не возникало сомнений в серьезности намерений, в Постановлении выделили три отдельных состава преступления: ответственность за совершение аборта; ответственность беременной за совершение ей аборта и самоаборт; ответственность лиц, понуждающих женщину к производству аборта. Такого круга субъектов не знала даже священная инквизиция, пекшаяся о заблудших душах. Правда, по санкциям до костров и утоплений было далеко, однако по количеству загубленных душ, положенных в фундамент Постановления 1936 г., современные инквизиторы ушли далеко вперед.

В соответствии с упомянутым Постановлением в Уголовный кодекс УССР вводится ст. 143 –1 и 143 –2, дается новая редакция ст. 143.

Среди отрицательных социальных последствий принятия Постановления 36 г. следует выделить: увеличение количества криминальных абортов в 10 раз; нанесение существенного вреда здоровью женщин, которые, как это обще признано, при криминальном аборте имеют больше шансов получить осложнения, чем при проведенном в условиях лечебного учреждения [5].

Ответственность беременных за производство аборта была отменена Указом Президиума Верховного Совета СССР только в 1954 г. В 1955г. Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об отмене запрещения абортов» в своей сути вернул страну к УК 1922 г., разработанному на базе Постановления Наркомздрава и Наркомюста УССР от 4 июля 1921 г. Положения Указа нашли отражение и в УК 1961 г., не нуждающемся в комментариях в настоящем докладе.

Что мы имеем за годы независимости? Катастрофическое падение численности нации, колоссальную латентизацию криминального аборта, растущее число бесплодных женщин и бездетных семей. Проблема признана на государственном уровне. Постановление Кабинета Министров № 431 от 29

июня 1992 г. констатирует, что «по количеству абортов Украина занимает первое место в мире, более 12 % супружеских пар страдают бесплодием, обусловленным предыдущими абортами». В Постановлении КМ № 736 от 13 сентября 1995 г. «О национальной программе планирования семьи» отмечается, что на Украине искусственное прерывание беременности является первопричиной нарушения детородной функции и бездетности семей (22%), тяжелых воспалительных процессов половых органов (30%), последующих осложнений беременности и родов, которые «...нередко приводят к смерти или патологии новорожденных, а также обусловливают экономические убытки от временной утраты трудоспособности, связанной непосредственно с абортами или их осложнениями». Далее каждый год по постановлению, исполнение которых требует дополнительного финансирования из кармана налогоплательщика, который катастрофически вымирает. Венец законотворчества – статья 134 Уголовного кодекса 2001 г. Санкции смягчены, круг субъектов сужен. Что делать дальше? История уже дала ответ на этот вопрос. Но, может, у нас еще есть шанс?

ЛИТЕРАТУРА: *1. Вестник Советской Юстиции. – 1925. - № 6. 2. Искусственный аборт. Доклад научной группы ВОЗ (Серия технических докладов): Всемирная организация здравоохранения, Женева, 1990.; 3. Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика. - М. - 1987. - 167 с. 4. Кульчицкий С. Сколько нас погибло от голодомора 1933 года? Зеркало недели. № 45 (420) Суббота, 23 29 Ноября 2002 г.; 5. Лаврентьева Т. А. Ответственность за незаконное производство аборта по советскому уголовному праву / Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Саратов., 1974. - 20 с. 6. Манс Г. Ю. Аборт как социальное явление и проблемы его наказуемости: Харьковское юридическое издательство, 1927. 79 с. 7. Тезисы и резолюции VI Всеукраинского Съезда Охраны материнства и детства. Х., 1926. - С. 14 –16. 8. Терапевтические методы прерывания беременности / Доклад научной группы ВОЗ. – Женева: ВОЗ; - М.: Медицина, 1999. – 143 с. 9. Шаргородский М. Д. Советское уголовное Право: Часть Особенная – М.: Госюриздат, 1948. –108 с. 10. Филимонов В. Д. Криминологические основы уголовного права. - Томск: Изд-во Томского университета, 1981. – 95 с. 11. Dustan GR. Ed. The Human embrio: Aristole and the Arabic and European traditions Exeter, University of Exeter Press – 1990; 12. Gaslonde, Studies on fertility & abortion in Asuncion, Bogota, Buenos Aires, Lima & Panama City. In: Epidemiology of abortion and practiced of fertility regulation in Latin America: selected reports. Washinton, DC, Pan American Health Organization/ WHO, 1975, p. 9; 13. Tetze, C. & Murstein, M. Induced abortion: 1975 factbook. New York, NY, the Population Council, 1975 (Report on Population/Family*

АТОЯН О. Н. (м. Луганськ)

ИДЕИ АВТОНОМИЗМА И ФЕДЕРАЛИЗМА В ОТРАЖЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО И НАРОДНОГО ПРАВОСОЗНАНИЯ

Концепция зависимости Украины от России в рамках некоей постепенно исчезающей автономии, полученной в результате национальной революции XVII в., как осколок государственности Богдана Хмельницкого, популярна не одно десятилетие. Постепенно утвердилась мысль, что именно Польша толкнула казачество в объятия Москвы и помешала консолидации молодой государственности, что и привело к московскому протекторату. Получался набор странных тезисов: Украина стала колонией после революции XVII в.; перешла к автономии после государства; там была революционная элита, но не было буржуазии; был подписан равноправный договор между колонией и колонизатором и т.д. Это зависимость от истории или комплекс зависимости?

Сегодня очень много утверждений о стихийном самостийничестве, но доказать органичность этой идеи в 1902-1916 гг. не представлялось возможным. Украинский случай – случай народа с небольшими национальными элитами, представленными главным образом интеллигенцией. Интерес к этому случаю определяется и его нетипичным, особенно агрессивным и идеологизированным способом взаимодействия с шовинизмом ранее имперской нации.

Узкие круги интеллигенции вынашивали скорее идею автономной Малороссии в федеративной России и продвигали очень несмело. «...Требования автономии, выдвигавшиеся в XIX в., не содержали условия предоставления полной независимости. Под влиянием этого условия возникла, в конце концов, новая тенденция определять нацию по этническому и особенно по языковому признаку». Именно реакция на польский национализм с его ближней угрозой первично сплотила западных украинцев в повстанческие движения начала века.

В период Первой мировой войны стал очевиден дефицит конкретных целей. Украинцы, сражавшиеся за Россию, и украинцы, сражавшиеся за Австро-Венгрию, постепенно начинали понимать, что это не их война. Готовность к следующей войне проявляли скорее элиты. Им удалось увлечь армию с фронта, но для отправки ее на фронт общенациональной идеи оказалось явно недостаточно. Обещания политиков разгромить врага не возымели действия. Разгром России или Австро-Венгрии не был даже первоначальной целью украинской национальной элиты. Лишь постфактум они использовали распад империй в качестве аргумента в пользу национального отечества. В окопах обеих армий украинцы воевали не за свое отечество, а за свое будущее, причем различное. Связь малого и большого отечества –

это не отношение этноса к государству или национальной элиты к территориальному государству, а связь народа и страны. Пока идеологическая установка «нашей страны» не сформировалась, действовала установка «этой страны». Если «этих» стран две или даже более, то каков смысл украинского патриотизма на войне, которую они ведут?

Национальное движение оказалось в тупике шовинизма и в Галиции, и в Малороссии. Можно назвать Австрию консервативно-конституционной, а Россию самодержавной, но понятие «тюрьма народов» равно обоснованно применялось к обеим империям. Превращение послевоенной России в содружество равноправных наций, отказ от централизма, демократизация и ряд других условий – вот на что рассчитывал федерализм. Панславизм активно использовали не только официальные, но и оппозиционные круги. Еще в 1846 г. в «Книге бытия украинского народа» Н. Костомаров написал: «И Украина будет не подчиненной Речи Посполитой в Союзе славянском». Всероссийское Учредительное собрание, несомненно, должно было дать автономию Украины в интересах всех национальных меньшинств. Национальная элита поняла, что она снова будет делить права и обязанности с инонациональными элитами.

Консолидация на базе идеи государства-нации произошла не сразу, ибо автономизм и федерализм были сильны даже в 1918 г., не говоря уже о 1917 г. М. Грушевский полагал, что национальной буржуазии нет, то, что называется буржуазией, – сугубо паразитические элементы, а пролетариат инонационален. Отсюда делался странный вывод, что украинцы вообще бесклассовая нация, ибо, строго говоря, «крестьяне - не класс», а мешок с картофелем, по известной характеристике этого парцеллярного субъекта, революция тоже не будет классически классовой, а по характеру - национальной. Украинские национальные социалисты говорили о беспочвенности капитализма и безбуржуазности украинской нации, настаивая на том, что общность и самоопределение тождественны. А потому наличие самих украинцев – лучший аргумент в пользу наличия соответствующей государственности. Данный тезис быстро опровергался военно-политической действительностью двух совпавших войн – концом Первой мировой и началом гражданской.

В революционный период государственность была разорвана не только на клочки, доставшиеся «самоопределяющимся» социальным группам, но и «на самоопределяющиеся территориальные куски». Перечисляя трудности и бедствия, юрист И. Покровский называл спасителем не государственность, а народ, который, с его точки зрения, еще не сказал своего последнего слова. Устроение жизни «по-божески», «по правде» не означает, что Бог и вся правда заключены не в материальных классовых интересах или «самоопределении» частей вплоть до их самоуничтожения.

Характерен поиск исторических аналогов собственной борьбы. Если М. Драгоманова беспокоило якобинство русских революционеров, в котором виделась смертельная опасность для освобождения народов империи и продолжение централистского самодержавия, то критик Ю. Охримович (1893-

1921) аргументировал против федерализма как компромисса всероссийских и украинских интересов. Иными словами, федералистская программа не позволяла сосредоточить усилия на национальных проблемах как основных. Это вело молодое поколение украинцев туда, где решались социальные задачи, причем революционными методами.

И. Лысяк-Рудницкий напишет спустя десятилетия, что украинцы не были чужими в империи и внесли свой вклад в ее строительство, даже осуждая петербургский централизм. Впрочем, не все украинские исследователи придерживались начал самостийничества. Попытка обособить малороссийское направление от направления сознательных украинцев является идеологической конструкцией. Она позволяет занизить потенциал Центральной и Восточной Украины.

По мнению некоторых историков диаспоры, федерализм не выдержал проверки и несколькими месяцами национальной революции 1917-1918 гг. Это спорный тезис, если учесть наследников «слева», ибо без идей федерализма невозможно представить ни раннюю, ни зрелую фазу украинской советской государственности. Если следовать этой логике, то не только без УНР не было бы гетманата или УССР, но и без универсалов Центральной рады и Акта Соборности не могло быть затем полноправных советских правительств, воссоединения Западной и Восточной Украины, присоединения Крыма к Украине, советских или постсоветских конституционных актов. Связь этих актов – в самой структуре исследуемого объекта, сужаем мы или расширяем предметную область.

Идея Пьемонта 1917-1923 гг. в некотором смысле является мертворожденной. Наиболее развитой частью Украины не только в промышленном, но и в сельскохозяйственном отношении оказались совсем другие территории. Но в любом случае имеет смысл говорить, что в отдельные моменты власть Центральной рады едва выходила за околицы Киева, а власть правительства Галиции 1918-1920 гг. была относительно целостной, представляла двухпартийную систему и в решающий час объединилась с правительством национальных коалиций. Западноукраинская Народная Республика, при всем партикуляризме, внесла определенный вклад в политическую культуру.

«То, что украинцы умеют «святить ножи и резать панов», все мы чудесно знаем. Но значительно более проблематично, может ли какая-нибудь украинская власть, хотя бы полгода и хотя бы на территории одного уезда оберегать успешно безопасность жизни и имущества граждан, что и является первой обязанностью каждого культурного государства. Восточноукраинский опыт 1917-1921 гг. дает тут поле очень сомнительных рефлексий... За весь период самостийности украино-польской войны на всей территории Западной Украины гражданское польское население не утратило волосинки с головы; что в Галичине не было ни одного еврейского погрома и что даже после перехода УГА (армия республики – авт.) за Збруч тамошние еврейские местечка хлопотали о галицийских гарнизонах, видевши в этом наилучшую охрану против всяких грабителей и мародеров, что галицкие крестьяне, вместо того, чтобы жечь дворы и раскрадывать чужое добро, ожидали решения

аграрного вопроса законодательным путем, демонстрируя тем доверие к украинской власти... что большевистская пропаганда не коснулась галицийского воинства (тогда как правительство УНР никогда не имело уверенности, что его отдельные военные части не провозгласят в полный разгар битвы нейтралитет и прямо не перейдут на сторону врага)...».

Напротив, Центральная рада сама стала органом диктатуры, а ее коалиционный характер и культ народа, то есть крестьянства, не означал утраты специфических черт мелкобуржуазности. Это позволило большевикам, не всегда аргументированно, но убедительно для масс, обличать деятельность этой диктатуры как проявление буржуазного национализма. Центральная рада, с одной стороны, завязла в решении общедемократических задач, а с другой, явно соревнуясь с большевиками, провозгласила в рамках эсеровской идеи социализации земли уничтожение частной собственности на землю (земельный закон от 18 января 1918 г.).

Центральная рада успела сделать шаг и в национальном вопросе. 22 января был принят закон о национально-персональной автономии, гарантировавший меньшинствам полное самоуправление в делах образования и культуры. В вопросах развития национальной культуры меньшинств Центральная рада, пожалуй, пошла дальше знаменитой австромарксистской школы, на деле осуществив то, чего другие народы добивались десятилетиями. Но и здесь события опережали, и меньшинства быстро радикализировались, поддерживая интернационалистские силы. Противоречивым кажется вывод И. Лысяка-Рудницкого: «Универсальное историческое значение борьбы между УНР и Советской Россией состояло в том, что это был не только межнациональный конфликт, но также столкновение двух социально-политических систем – соревнование между демократией и тоталитарной диктатурой... Несмотря на тот факт, что тоталитарный характер советского режима в то время еще не полностью проявился».

Какие тенденции несла УНР? В тех условиях неизбежность диктатуры как раз и доказывает ее неспособность выжить. Тем не менее, вооруженная борьба за самостийничество имела смысл и после 1921 г., когда это крыло украинской революции было разгромлено. В политической традиции самостийничество Центральной рады повлияло как на национально-демократическую традицию, так и на гетманский консерватизм, интегральный национализм и даже национал-коммунизм. Соединение традиций федерализма и самостийничества, их взаимное дополнение и синтез в общественных движениях все еще остаются возможными. Тяга к самоизоляции не является волей всей элиты, а тем более народа – это тоже один из уроков украинской революции.

Два универсала Центральной рады обозначали два этапа формирования новой государственности, но вовсе не свидетельствовали об изначальной нацеленности на отделение. И. Лысяк-Рудницкий предлагает видеть в них не только два этапа государственного строительства: «Но их можно рассматривать и как проявления двух различных, альтернативных концепций украинской государственности: федералистской и самостийнической. В

то время, когда был провозглашен Третий универсал, центрального российского правительства уже не существовало. Тем не менее, федералистическая направленность этого акта была не навязанной извне, а полностью добровольной».

Радикализация мышления деятелей Центральной рады в направлении полной независимости не была мгновенной. По-видимому, какое-то время они полагали, что большевики пришли ненадолго и восстановление республики даст шанс автономной Украине в составе федеративной России осуществить одно из их программных требований.

Проблемы автономизма и федерализма по-разному отражались в национальном и народном правосознании. Быстрая радикализация имела своим социальным основанием не только промышленный пролетариат индустриальных центров Украины, но и сельскую, батрацкую и бедняцкую основу.

Украинские города, колониальные по своему характеру, были населены представителями разных национальностей, занятых преимущественно в современных отраслях экономики, в 1917 г. там проживало менее 20 % населения страны. Показательно то, что даже в Киеве, в своей исторической столице в 1917 г. украинцы составляли менее 20 % населения, русские около 50 %, евреи - 18 %, поляки - 9 %. К востоку процент русских естественно увеличивался, достигая, например, в Харькове 63 % от общего количества жителей. В Донбассе рабочие состояли в основном из эмигрантов преимущественно неукраинского происхождения, или из русифицированных украинцев. После отмены крепостного права значительная часть украинских крестьян, отдавая предпочтение традиционному образу жизни, предпочла переселиться за Волгу, а не искать работу в промышленных поселках недалеко от своего села. Русские, в свою очередь, активно колонизовали юг. Например, в 1917 г. процент русских в населении Николаева равнялся 66,3, а украинцев – 7,4%; Одессы соответственно - 47,4 и 9,2. Такое соотношение в национальном составе крупных городов дает возможность согласиться с тем, что города с самого начала были либо враждебными, либо безразличными к национальным лозунгам. Труднее объяснить безразличие сельских жителей, но, по-видимому, это вопрос приоритетов.

Традиционное украинское население преобладало в сельской местности. В 1917 г. украинцы составляли в различных губерниях от 70 до 90 % населения, достигая 94 % в Полтавской губернии. Исключение составляли Таврида и Херсон, где украинцы составляли около 50 %.

Слабость национального правосознания украинского крестьянства уходила корнями в глубь истории, связанная с фактом национального и социального гнета и закрепощения в составе Польши и России. Английский историк Т. Шанин, вместо принятого у нас термина «национальность», использует словосочетание «этническая принадлежность». Внешне они заменяемы, но оттенки иные. Конечно, украинское население страдало и от национального гнета, но в процессе русификации украинцы не рассматривались как инородцы. Не были они и иноверцами, за исключением галичан,

сектантов и ряда других территориальных и конфессиональных групп. Не требовали культурно-национальной автономии, как предлагали австромарксисты и не обосабливали свои рабочие организации, как евреи. Историки права должны учитывать весь диапазон аспектов.

Национальная структура и культура населения Украины способствовали неопределенности национального движения и развитию в нем противоположных течений. Обширный набор мутаций политического национализма в конце XIX - начале XX вв. не позволяет все феномены национального движения относить к демократическим, прогрессивным и освободительным. Скорее, именно здесь распространяется апелляция к традиционализму, питавшему монархизм, правый популизм, а затем и фашизм. Фашизм можно определить как крайнюю форму правого национализма, тогда недостаток национализма будет восприниматься на этом фланге как незавершенный фашизм.

Индустриализация меняла империю, однако в рамках Украины культуры городского и сельского типа совмещались неравномерно, и «даже самое передовое сельское хозяйство давало приют старым традициям».

Помещение России на обочину прогресса, хотя и не в его жертвы, а также на периферию общего процесса развития, сопровождалось размышлениями о неграмотном населении села, где хозяева по грамотности мало уступали сельскохозяйственным рабочим. Характерно, что по итогам переписи 90-х гг. самый низкий уровень грамотности, по сравнению с великорусскими, наблюдался в украинских губерниях. В Киевской губернии грамотных было 19,1 %; в Харьковской – 16,8 %, в Черниговской – 18,4 %, в Волынской – 17,2 %.

Защита культурных прав имела огромный резонанс, но для неграмотных крестьян общедемократическое требование школ и доступности образования было не столь значимо. А запрет родного языка вызывал не эксцессы в отношении чужаков, а готовность к принятию требования равенства национальностей, заложенного в программах эсеров, эсдеков, кадетов, националов.

В начале XX в. в сельской местности культурная элита Украины как основной носитель национального правосознания, как правило, не пользовалась особым влиянием. Напротив, контрэлита в лице эсеров, эсдеков, анархо-коммунистов успела оказать влияние на крестьянское правосознание и предповстанческие процессы. Простые и понятные идеи избавления от помещиков и получения права на землю куда больше будоражили сознание крестьян, чем идеи автономии края или спасение родного языка. Если образованные ждали революции, то неграмотные – голода, ибо события 1890-1891 гг. могли повториться в империи. Кризисы острее задевали сельское хозяйство, чем городских жителей. Удержание цен на приемлемом уровне при быстром росте сельхозпродукции оказалось проблемой.

Антилиберальные течения, как реакционные, так и революционные, по различным мотивам высказывались за обеспечение крестьян землей государством и устранение гражданско-правовой сферы вообще, в одном слу-

чае, как сословной, в другом - как гражданской. В препятствиях обороту земли теоретики и историки либерализма видели крепостническую традицию. Радикальные течения справа и слева в этом не едины. Имея мало или вовсе не имея собственности, народ способен на подвиги и жертвы. Такова логика традиции. Но этого недостаточно, революция еще невозможна, ибо «не может быть революции без широкого и страстного разрушения, разрушения спасительного и плодотворного, потому что именно из него и только посредством него зарождаются и возникают новые миры».

Претендуя сделать землю сферой частноправового дележа и частной собственности, либеральные течения выступали за разрушение общины как способа развития правосознания и хозяйственной активности крестьян.

Часть крестьян готова была поддержать национальную идею, но нуждалась в социальных аргументах. Другая часть отвергла национальную идею из похожих соображений: если одни паны сменятся другими, пусть и «своими», то не наложат ли они более тяжелую, потому как более близкую, «лапу» на землю? Обещание решить проблему позже, на учредительном собрании, также воспринимали в качестве «фальшивой» воли. И белая, и национальная идеи попали в проходные.

В разных частях Украины традиционная идентичность подчеркивала особую связь крестьянина с прошлыми институтами: властью, церковью и хозяином. В Южной и Восточной Украине связь с хозяином была более близкой, а потому ее разрыв почти автоматически означал отказ от других сторон той же идентичности. В западных и отчасти центральных областях фактор власти более сказывался, даже в повстанческих отрядах. Многие из атаманов Правобережной Украины ближе стояли к региональной и центральной власти. На Галичину и Волынь припало и большее церковное влияние: на Галичине – униатов, а на Волыни – православных. Причем именно на Волыни особенно сильными перед революцией были черносотенные организации вроде Союза русского народа, насчитывавшего десятки тысяч сторонников. Впрочем, галичанам была свойственна и московофильская ориентация.

В годы гражданской войны идентичность заметно изменилась. Место царя в сознании постепенно стала занимать национальная идея. Однако новые лозунги не влияли на стиль поведения. Погромы продолжались и под новыми лозунгами. Представители национальной элиты часто говорили о монолитном украинском народе и звали его к топору.

Сближение петлюровцев с деникинцами или врангелевцами было одновременно и закономерным, и непоследовательным. Только жесткая позиция Вооруженных сил Юга России в отношении «единой и неделимой» страны, а также представление белых о том, что национальная идея не имеет корней, а придумана в австро-германских штабах, не позволили наладить действенное сотрудничество между атаманами Правобережья, включая головного атамана Петлюру, с деникинцами. Любопытно, что обе силы именовали друг друга шовинистами.

Борьба с шовинистами оттеняла стихийный, непоследовательный рево-

люционный интернационализм махновцев. В своих воспоминаниях, написанных в Париже, Н. Махно разделит русскую революцию с ее государственничеством и украинскую преимущественно социальную. Однако в отличие от украинских интеллигентов, поддержавших Центральную раду и Директорию, Махно рассматривал украинскую революцию как национальную совсем в ином ключе. Расхождение махновцев не только с большевиками и борьба не только с белыми воспринимались скорее как стихийность, и не сразу осознались историками как признак силы крестьянской революционности. Первопричина расхождений состояла в сознательном стремлении крестьян вернуться на землю и сохранить ее при любом режиме.

Национальный характер революции в Украине придавало противодействие оккупационным и сотрудничающим с ними силам, а не сотрудничество с антироссийскими силами. Для повстанцев национальный и крестьянский интерес совпадали, поэтому петлюровщину они воспринимали как союз с врагами крестьян. Формирование Директории и бегство Скоропадского в Германию косвенно сказались на целях повстанчества. Общенациональное отходило на второй план, а социальное становилось основным.

Украинская самоидентификация Н. Махно и его вольницы была столь же естественной, как этнократизм национал-демократов и национальных социалистов эпохи гражданской войны. Потомки запорожских казаков проявили тягу к вольной жизни на вольных землях, но не тягу к собственной национальной государственности. Постоянное упоминание в мемуарах. Н. Махно «шовинистов Центральной рады и Гетманата» в этом отношении очень симптоматично. Воспринимая крупных землевладельцев как социально чуждых, жители Гуляйполя не менее чуждыми считали чиновников сменяющих друг друга политических режимов, пытавшихся из Петербурга, Москвы, Киева, Александровска, Екатеринослава, Новочеркасска, а затем из Харькова и Крыма установить контроль над степью Левобережья. Национальный мотив («Геть москалів» и «На захист мови») здесь воспринимался как недостаточный для консолидации украинцев, крестьян и казаков вокруг новой власти. Скорее, земля и воля, а не нация и власть интересовали жителей края.

Конечно, это касается не всех украинских крестьян, ближе к западу этническое, племенное сознание активно прорывалось в стереотипах взаимодействия с новыми очагами власти. Этническое сознание приветствовало формирование украинских национальных частей на службе Центральной рады или гетмана, но в Азово-Причерноморском районе, как в Донбассе, на Слабожанщине, в Таврии и некоторых других территориях будущей советской Украины, национальное самосознание быстрее обретало классовое содержание. Хотя повстанческие движения крестьян Киевской, Волынской, Подольской и части Полтавской губерний имели сходные корни, там было поднято не черное знамя анархии, а национальный стяг местной либеральной буржуазии, к которой П. Аршинов относил и демократических националистов (петлюровцев).

Характерно, что этнократическая историография, признавая своими С. Петлюру и С. Бандеру, всячески отрицает связь Н. Махно с украинской национальной идеей, а ведь в некотором роде он еще больший «украинский батька», чем обычные вожаки из числа национальной элиты. Украинец и не националист, он выглядит органичной частью того этнически пестрого фона, который характерен для Азовско-Причерноморского края.

Махновщина не была сугубо региональной силой. Отрицание общеукраинского характера движения в этнократической части историографии основано на ложной посылке: ненациональное по сути движение не может быть общеукраинским. Между тем, общекрестьянский характер ценностей движения проявился уже на первом этапе – этапе борьбы за землю. Регионализация коснулась не только крестьян и их повстанческих отрядов, но и элит, элитных воинских подразделений. Раздел власти и собственности сопровождался разделом армии и влияния.

Социальное движение медленнее достигало пика по сравнению с национальным, ибо после провозглашения независимости в 1918 г. основная цель национального движения автоматически считалась достигнутой.

В годы гражданской войны народное правосознание совершенно естественно воспринималось как момент гражданской самоидентификации с одной стороны, и социального самоопределения - с другой. Был ли это шовинизм или местный национализм - в терминологии историков советской поры можно, конечно, спорить, но в данном случае нас интересует крестьянское движение, крестьянское правосознание и их отношение к праву и всякой актуальной государственности конкретного исторического периода (1917-1922 гг.).

Идея организации социальной жизни без национальной и без центральной власти, а позднее – и идея безгосударственной организации, крепко застрявшая в крестьянском правосознании, совсем по-иному проливает свет на вопрос будущих форм левого социального движения. Это даже не вопрос альтернативы диктатуре пролетариата, а вопрос о взаимопонимании внутри актуальных и потенциальных союзных сил, согласных создавать свободное, справедливое и солидарное общество без господ.

В свете сказанного иначе видна закономерность превращения движения за автономию в движение за независимое самоопределение, связанное не столько с национальным правосознанием, интеллигенцией и элитой, сколько с правосознанием народным, рабочим классом и контрэлитой, которые в силу своих особенностей увидели независимость как социальное, а не этническое самоопределение народных масс.

К традициям Центральной рады, галицийской государственности ЗУНР и гетманата совершенно логично прибавилась традиция советской государственности. Неприятие советской государственности по каким-либо мотивам не может вычеркнуть из истории эпохи, когда основание третьей попытки создания государства украинского народа, собственно, и было заложено. Каковы бы ни были идеи, территориальное единство украинских земель закрепилось только в советскую эпоху. Можно по-разному относиться к

этому опыту, но нельзя не видеть его.

Современные толкования права нации на самоопределение не ограничиваются эйфорией государственного строительства, оказавшегося труднейшим делом. Строительство государства на основе реализации этого права одной только нацией рассматривается как недостаточное условие национального развития. В преамбуле Конституции сказано, что государственное строительство осуществляется не только украинской нацией, но и всем украинским народом. Если в первой половине 90-х гг. господствующим тезисом было строительство государственности, то теперь упор делается на то, что носителем суверенитета объявлялся именно народ. Структурными этносоциальными компонентами украинского общества являлись украинская нация, коренные народы и национальные меньшинства. Ни нация, ни народ не содержат в себе никаких этнических или языковых приоритетов. Напротив, в преамбуле Конституции утверждается необходимость процесса национальной интеграции строительства и развития единого общества, а значит, и государства как органа такового общества при определенной зрелости национальной идентичности. Однако национальная идентичность требует согласия всех этнических групп, а также их реального равенства. Политико-правовая база регулирования этнонациональных процессов не отменяет необходимости не только государственной этнополитики, но и понимания социальных основ национальной интеграции.

ЛИТЕРАТУРА: *1. Лисяк-Рудницький І. Новий Переяслав / Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2. – С. 292-293. 2. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918-1919 годы М., 1997. – С. 10. 3. Хобсбаум Э. Век империи. – Ростов, 1999. – С. 212. 4. Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники /Лисяк-Рудницький І. Історичні есе,. – К., 1994. – Т. 2. – С. 7. 5. Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в Українські визвольні змагання / Там же. – С. 56-57. 6. Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники. / Там же. - С. 18. 7. Там же. - С. 1. 8. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918-1919 годы М., 1997. – С. 17, 27. 9. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996. – С. 37. 10. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918-1919 годы М., 1997. – С. 28. 11. Хобсбаум Э. Век империи. – Ростов, 1999. – С. 28-32. 12. Хобсбаум Э. Век империи. – Ростов, 1999. – С. 36-38. 13. Френкин М. Трагедия крестьянских восстаний в России 1918-1921 гг. - Иерусалим. 1987. - С. 193-194. 14. Бакунин М. А. Государственность и анархия /Бакунин М.А. Философия. Социология. Политика. – М., 1989. – С. 319. 15. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921 гг.) – Запорожье, 1995. –*

ЮРЧЕНКО Л. В.(м. Сімферополь)

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ДІЗНАННЯ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Нові реалії, у яких перебуває Україна після прийняття Конституції, проведення малої судової реформи, вимагають створення в державі ефективного кримінального судочинства, яке покликане сприяти посиленню боротьби зі злочинністю, забезпеченню невідворотності кримінальної відповідальності, з одного боку, і максимальному гарантуванню прав і свобод особи, – з іншого.

Важлива роль у розкритті злочинів і виявленні осіб, які їх вчинили, належить органам дізнання та досудового слідства. Вимога подальшого поліпшення роботи зазначених державних органів викликає необхідність удосконалення правової основи їх діяльності, тому що від цього багато в чому залежить успішне виконання завдань кримінального судочинства.

Дізнання в Україні пройшло еволюцію від діяльності непроцесуального, в основному розшукового характеру, результати якої не мали доказового значення у суді, до форми досудового розслідування у кримінальних справах поряд з досудовим слідством.

Прийняті 25 грудня 1958 р. Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік внесли істотні зміни в правове регулювання провадження дізнання. В Основах одержав закріплення принцип пр.рського нагляду за дотриманням законів при провадженні дізнання та попереднього слідства[12, С.2]. На органи дізнання ст. 29 поклала прийняття необхідних оперативно-розшукових заходів із метою виявлення ознак злочинів і осіб, які їх учинили. Це було новизною в питаннях дізнання, яка в наступному породила багато наукових суперечок про визначення поняття та сутності дізнання. Обсяг та завдання процесуальної діяльності органів дізнання розрізнялися в залежності від характеру розслідуваного злочину. Якщо в справах, у яких провадження попереднього слідства було обов'язковим, обсяг дізнання був обмежений проведенням невідкладних слідчих дій, то в справах, які не вимагали провадження попереднього слідства, орган дізнання проводив розслідування в повному обсязі. Ці положення ввійшли й до КПК УРСР, що був уведений у дію 1 квітня 1961 р., в главі 10 «Дізнання». Згідно зі ст. 101 КПК УРСР органами дізнання були: міліція, органи держбезпеки, командири військових частин, з'єднань, начальники військових установ, начальники виправно-трудових установ, органи Державного пожежного нагляду, органи прикордонної охорони, капітани морських суден, що перебувають у далекому плаванні. Із раніше існуючої системи органів дізнання було виключено інспекції праці, податкову, санітарну, технічну та інші. Як зазначав І. Гельфанд: «Ця зміна викликана вимогами життя. Багаторічна практика свідчила, що працівники спеціалізованих інспекцій... зовсім не підготовлені до складної і відповідальної діяльності щодо провадження

дізнання і фактично нею не займаються» [13, С.38].

Із 1961 р. до теперішнього часу до кодексу вносилися зміни та доповнення, що істотно змінили саме поняття дізнання. Розвиток законодавства йшов шляхом подальшого звуження переліку злочинів, розслідування яких обмежувалося дізнанням. Так, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 квітня 1963 р. «Про надання права провадження попереднього слідства органам охорони громадського порядку» поряд зі слідчими органів прокуратури й державної безпеки повноваженнями у провадженні попереднього слідства були наділені слідчі органів охорони громадського порядку [8].

Враховуючи вимоги часу, було розширено перелік органів дізнання. До нього увійшли: начальники слідчих ізоляторів, лікувально-трудових і виховально-трудових профілакторіїв (Укази Верховної Ради УРСР від 16 травня 1984 р. і 20 березня 1985 р.) [9,10], митні органи (Закон України «Про внесення змін і доповнень до Кримінально-процесуального кодексу України» від 17 червня 1992 р.) [5], податкова міліція (Законом України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України» від 5 лютого 1998 р.) [4].

Законом України від 15 травня 2003 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» ст. 101 КПК України була доповнена ще рядом нових органів дізнання - начальниками органів управління Військової служби правопорядку в Збройних силах України та їх заступниками з питань проведення дізнання (п. 3), а також командирами кораблів [7].

Законом України від 30 червня 1993 р. «Про внесення змін та доповнень до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення попереднього розслідування» [6] були внесені зміни й доповнення до статей, які регламентували порядок провадження дізнання, що кардинально змінили його порядок, який був сформований ще з 20-х років [29-31].

У наш час розрізняють два види дізнання: в справах про злочини, що не є тяжкими або особливо тяжкими; в справах про тяжкі або особливо тяжкі злочини [3]. Критерієм такого поділу дізнання на види є тяжкість учиненого злочину (ст. 12 Кримінального кодексу (КК) України).

Згідно з ч. 1 ст. 104 КПК України, за наявності ознак злочину, що не є тяжким або особливо тяжким, орган дізнання порушує кримінальну справу й, керуючись правилами кримінально-процесуального закону, проводить слідчі дії до встановлення особи, яка вчинила злочин. При цьому строки дізнання обчислюються не з моменту порушення кримінальної справи, а з моменту встановлення особи, яка вчинила злочин (ст. 108 КПК). Передбачений законом десятиденний строк провадження дізнання продовжений бути не може. Після зазначеного строку орган дізнання складає постанову про направлення справи слідчому для провадження досудового слідства, що разом зі справою подається прокурору.

Згідно з ч. 2 ст. 104 КПК України, у випадку порушення органом дізнання справи про тяжкий або особливо тяжкий злочин, він зобов'язаний провести невідкладні слідчі дії в межах десятиденного строку з моменту порушення кримінальної справи й направити її слідчому через прокурора, якщо навіть не встановлена особа, яка вчинила злочин.

З аналізу чинного законодавства України слід дійти висновку, що змісту дізнання властивий двоїстий характер. У випадку закінчення дізнання складанням постанови про направлення справи для провадження досудового слідства (ч. 1 ст. 109 КПК), воно виступає як початкова форма (первісний етап) досудового розслідування, у випадку ж закриття провадження у кримінальній справі за наявності обставин, що передбачені ст. 6 КПК (ч. 2 ст. 109 КПК) – як форма розслідування кримінальної справи у повному обсязі. Таким чином, дізнання, складаючи частину кримінального процесу, є поряд з досудовим слідством формою досудового розслідування і має свій початок і закінчення, специфічний зміст; здійснюється зазначеними в законі органами й особами, що наділяються відповідними обов'язками і правами[25, С.9].

З огляду на вищевикладене, вважаємо, що у теперішній час дізнання – це форма досудового розслідування, сутністю якого є кримінально-процесуальна діяльність уповноважених суб'єктів у порушеній кримінальній справі, яка спрямована на виявлення, одержання і фіксацію доказів шляхом проведення слідчих дій у справах про злочини, що не є тяжкими або особливо тяжкими (невеликої та середньої тяжкості), і невідкладних слідчих дій у справах про тяжкі та особливо тяжкі злочини з метою виявлення ознак злочину й особи, яка його вчинила, з наступним направленням матеріалів справи слідчому або її закриттям [29, С.18].

У даний час на сторінках юридичних видань з'явилися пропозиції щодо подальшого удосконалення інституту дізнання. Деякі автори висловлювали думку про відновлення двох форм дізнання: однієї – як первісного етапу розслідування у справах про тяжкі злочини, другої – розслідування справи в повному обсязі у справах про злочини, що не є тяжкими [16, С. 114-114]. В. Чорний, Г. Костромін аргументували це тим, що вивчення практики розслідування кримінальних справ свідчить про те, що органи дізнання, виконуючи необхідний мінімум слідчих дій, не піклуються про їх якість, тому що не несуть відповідальності за кінцевий результат розслідування у справах, що направляються слідчим до суду [28, С. 105].

Група вчених, яка провела дослідження проблеми навантаження на слідчих, одним із шляхів вирішення зазначеної проблеми бачить у «відновленні форм дізнання, що існували раніше у справах, за якими провадження попереднього слідства не є обов'язковим» [20] (тобто «відродження дізнання як самостійної форми попереднього розслідування») [21].

На думку Т. Каткової, «найбільш ефективним є дізнання як самостійна форма розслідування у справах про злочини, що не є тяжкими, а також у справах про тяжкі, однак очевидні злочини, за якими обвинувачений визнає свою провину й не заперечує проти закінчення справи у формі дізнання». Така ж форма дізнання, як дізнання в справах про неочевидні, тяжкі злочини, з її точки зору, повинна бути збережена, але застосовуватися тільки у виняткових випадках [17, С. 133].

І. Крилов і О. Бастрикін вважають, що дізнання не можна розглядати як самостійну процесуальну форму розслідування, тому що в цьому випадку розслідування занадто віддалялось би від оперативно-розшукової діяльності.

Крім того, органи пожежного нагляду, установи з виконання кримінальних покарань виступали б у невластивій їм ролі органів попереднього (досудового) слідства [18, С. 106].

Своєрідну позицію з цього питання займали інші вчені, які пропонували перетворити стадію порушення кримінальної справи в одну з форм дізнання [24, С. 79]. Так, М. Якуб пропонував запровадити дізнання двох форм: дізнання, що підготовлює попереднє (досудове) слідство, в ході якого (дізнання) проводяться невідкладні слідчі дії без винесення постанови про порушення кримінальної справи й дізнання, що підготовлює вирішення питання про порушення кримінальної справи [32, С 19].

Такої ж точки зору дотримується М. Гурський. Він називає форму дізнання, що передує попередньому слідству, звичайною. Дізнання ж у формі виконання деяких невідкладних слідчих дій до порушення кримінальної справи, на його думку, повинно бути винятковою формою розслідування [14, С. 39]. В. Тертишник також висловлює думку про перетворення стадії порушення кримінальної справи в спеціальну форму дізнання [27, С. 17-18].

Таким підходом зазначені автори пропонують охопити діяльність органів дізнання на стадії порушення кримінальної справи й назвати її дізнанням, як це було в дореволюційній Росії, але при цьому визнаючи її формою розслідування. Але це суперечить кримінально-процесуальному законодавству. Розслідування у кримінальній справі може мати місце тільки після її порушення. Крім того, дізнання в такій формі ввійде в суперечність із самою назвою «дізнання», тому що буде властиве не тільки органам дізнання, але й іншим.

Низка авторів справедливо пропонували скасувати дізнання як форму досудового розслідування, установивши єдиний процесуальний режим розслідування для всіх видів злочинів [23, С. 14]. Так, А. Кішиєв вважав за необхідне передати функції розслідування в повному обсязі органам досудового слідства, а за органами дізнання зберегти тільки виконання ними невідкладних слідчих дій [19, С. 11].

Як первісний етап розслідування пропонував розглядати дізнання А. Дубинський. «Органи дізнання повинні порушувати кримінальні справи про злочини, які підслідні слідчим ..., і проводити в них невідкладні слідчі дії лише у виняткових випадках, коли слідчий в силу особливих обставин не мав можливості сам вирішити питання про порушення кримінальної справи» [15, С. 122]. Такої ж точки зору дотримувалися В. Чистякова, О. Гаврилов, М. Якубович, Б. Асрієв [11, с.173].

І. Михайлов, будучи прихильником такої пропозиції, приводив наступні аргументи: «Сили, які звільнилися від розслідування цих справ, і засоби органів дізнання можуть бути спрямовані на розширення оперативно-розшукової та процесуальної допомоги слідчим органам у боротьбі з небезпечними й складними злочинами» [22, С. 15].

Аналогічної думки дотримувалися В. Стремовський, М. Якубович, В. Савицький, які вказували на несумісність проведення розслідування в повному обсязі з функціями адміністративних органів, на відволікання їх тим самим від безпосередніх обов'язків. В. Савицький зазначав, що розслідування в по-

вному обсязі не можна вважати нормальною дізнавацькою діяльністю, тому що таке дізнання за своїм характером, метою й завданням за суттю підмінює досудове (попереднє) слідство, що завжди було і повинно залишатися прерогативою слідчого [26, С. 144].

Ми підтримуємо точку зору про те, що дізнання в новому законодавстві повинне бути представлене у вигляді початкової форми розслідування за будь-якою порушеною кримінальною справою з наступним направленням справи слідчому для провадження досудового слідства. Винятки повинні складати справи про злочини невеликої та середньої тяжкості, в яких встановлена особа, яка його вчинила (крім випадків, коли в цих справах досудове слідство є обов'язковим), за якими органами дізнання буде проводитися прискорене провадження.

Таким чином, вважаємо, що дізнання повинно бути представлене у вигляді початкової форми досудового розслідування, яка закінчується складанням постанови про передачу матеріалів справи слідчому через прокурора для провадження досудового слідства. В такому випадку може постати закономірне питання про збільшення навантаження на слідчих. Для усунення цієї проблеми необхідно розширити перелік складів злочинів, за якими можливе провадження протокольної форми досудової підготовки матеріалів.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Конституція України. – К., 1997. 2 Кримінально-процесуальний кодекс України (за станом на 1 серпня). – Х.: Одиссей, 2003. 3. Закон України від 12 липня 2001 р. «Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу України» / Голос України від 28 серпня 2001 р. – № 152 (2652). 4. Закон Украины «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Украины» от 5 февраля 1998 г. / Голос України. – 14. 02. 1998. – № 29. 5. Закон Украины «О внесении изменений и дополнений в уголовно-процессуальный кодекс Украины» от 17 июня 1992 г. / Ведомости Верховного Совета Украины. – 1992. – № 35. – Ст. 511. 6. Закон Украины от 30 июня 1993 г. «О внесении в некоторые законодательные акты Украины по усовершенствованию предварительного расследования» / Ведомости Верх. Рады, 1993. – № 34. 7. Закон України від 7 березня 2002 р. «Про Військову службу правопорядку в Збройних силах України». 8. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 6 апреля 1963 г. «О предоставлении права производства предварительного следствия органам охраны общественного порядка» / Ведомости Верх. Совета СССР, 1963. – № 16. – С. 181. 9. Указ Президиума Верховного Совета УССР № 6834-1- от 16 апреля 1984 г. / Ведомости Верховного Совета УССР, 1984. – № 18. – С. 351. 10. Указ Президиума Верховного Совета УССР № 8627-10 от 20 марта 1985 г. / Ведомости Верховного Совета УССР, 1985. – № 14. – С. 21. 11. Асриев Б.В, Воронин В.А. Некоторые вопросы совершенствования дознания / Сборник статей адъюнктов и соискателей. – М.; 1973. – . – Вып. 1. - С. 173. 12. Белозеров Ю.Н., Чувилев А.А., Чугунов В.Е. – Дознание в органах милиции и его проблемы. – М.: Юридическая литература, 1972. 13. Гельфанд И.А. Дознание и предварительное следствие по новому Уголовно-процессуальному*

кодексу УССР / Некоторые вопросы уголовно-процессуального законодательства УССР. – К., 1962. – С. 38. 14. Гурский М.К. Соотношение дознания и предварительного следствия. - Ленинград., 1965. 15. Дубинський А.Я. Вопросы совершенствования организации деятельности органов дознания / В кн.: Материалы теоретической конференции за 1973 год. – К.: КВШ МВД СССР, 1974. – С. 122. 16. Заболотний В.І. Строки дізнання: проблеми обчислення та дотримання / Вісник Луганського інституту внутрішніх справ. – 2000. - № 2. – С. 114-115. 17. Каткова Т.В. Проблеми реалізації слідчим принципу безпосередності дослідження доказів кримінальних справ, отриманних від органів дізнання. / Зб. праць: Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених. – Вип. 3 і 4. - Харків, 1997. - С. 133. 18. Крылов И.Ф., Бастрыкин А.И. Розыск, дознание, следствие. – Ленинград: ЛГУ, 1984. - С. 106. 19. Кишиев Алхас Халыг оглы. Теоретические, правовые основы, проблемы производства дознания и предварительного следствия в ОВД. 12.00.09 / Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – Москва: МГУ, 1991. 20. Кожевніков Г.К., Давиденко Л.М., Коновалова В.О., Хотенець В.М., Янович Ю.П. Науково обґрунтовані норми навантаження та належні умови праці слідчих підрозділів як важливий чинник їх якісної діяльності / Питання боротьби зі злочинністю. Збірник наукових праць. – Х.: Право, 1997. - № 1. – С. 27. 21 Кожевніков Г.К., Хотенець В.М., Янович Ю.П. Значення навантаження та умов праці слідчого для підвищення ефективності його діяльності / Вісник Академії правових наук України. – Х.: Академія правових наук, 1996. - № 7. - С. 145. 22. Михайлов И.В. Дознание в органах советской милиции и его взаимодействие с предварительным следствием. 12.00.09: Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – М., 1965. – С. 15. 23. Мурашов С., Бородин С. О путях совершенствования предварительного следствия / Советская милиция, 1969. – № 10. – С. 14. 24. Омельченко Т.В. Досудові провадження в кримінальному процесі України: становлення і розвиток / Вісник Університету внутрішніх справ, 2001. - № 13. – С. 79. 25. Павлов Н.Е. Дознание в органах внутренних дел. – М.: Юрид. лит., 1985. 26. Савицький В.М. Очерк теории прокурорского надзора в уголовном судопроизводстве. – М.: Наука, 1975. 27. Тертышник В.М. Нетрадиционные способы и формы собирания и исследования доказательств при расследовании преступлений. - Харьков: Харьковский институт внутренних дел, 1994. 28. Чорний В.Я., Костромін Г.В. Дізнання як одна з форм досудового розслідування / Вісник Запоріжського юридичного інституту МВС України, 1997. - № 1. - С. 105. 29. Юрченко Л.В. Уголовно-процессуальная деятельность органов дознания: Учеб.-практ. пособие. – Симферополь: Доля, 2001. 30. Юрченко Л.В. До джерел становлення інституту дізнання України (1860-1927 р.р.) / Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою: аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. – К., 1999. – Т. 18. – С. 529-533. 31. Юрченко Л.В. Уголовно-процессуальная деятельность органов дознания: Учеб.-практ. пособие. – Симферополь: Доля, 2001. 32. Якуб М.Л. О совершенствовании уголовно-процессуального зако-

ШВАЧКА Г. О. (м. Сімферополь)

КОНСТИТУЦІЯ АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ У СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Для ефективного управління державою та неприпущення конфліктів в державно-правовій сфері необхідний чіткий розподіл повноважень між центральними органами державної влади і органами адміністративно-територіальних одиниць. Ще важливішим це положення є тоді, коли статус адміністративно-територіальних одиниць держави неоднаковий, тобто деякі з зазначених одиниць наділені особливими повноваженнями. Як свідчить український і світовий досвід, невизначеність правового статусу таких утворень є одним з чинників виникнення конфліктів між державою та її складовими частинами [8, с.65].

В залежності від ступеня загальності й характеру прав та обов'язків розрізняють загальний та спеціальний статуси територіального утворення. Загальний статус передбачає однакові, загальні для кожного виду територіального утворення права та обов'язки [4, с. 66]. Так, загальний, видовий правовий статус в Україні мають області, райони, міста, селища, села. Спеціальний статус територіального утворення охоплює додаткові права та обов'язки окремих утворень в рамках загального видового статусу. Для України прикладами територіальних утворень зі спеціальним правовим статусом є міста Київ та Севастополь, поряд з загальним статусом територіального утворення – міста, вони мають додаткові права та обов'язки як міста загальнодержавного підпорядкування, а також Автономна Республіка Крим.

Поряд з більш широким, у порівнянні з іншими адміністративно-територіальними одиницями, колом повноважень, особливим порядком відміни нормативно-правових актів автономії, наявністю своїх органів влади – Верховної Ради та Ради міністрів, специфіка правового статусу кримської автономії полягає в праві прийняття свого установчого акту – Конституції АРК.

Таким чином, встановлення правової природи Конституції АРК сприяє визначенню правового статусу кримської автономії, а також розробці механізмів реалізації її компетенції.

Висвітленню правової природи нормативних актів АРК в цілому, та її Конституції зокрема, приділено недостатньо уваги. На цей час майже відсутні наукові розробки з цих питань. Історико-правові та державно-правові аспекти вищезазначеної теми знайшли своє відображення в наукових працях О. Копиленка, В. Кичуна. Визначення правової природи Конституції АРК ґрунтується на теоретичному аналізі українського законодавства, потребує використання системного підходу. Саме з цих позицій виходить автор для досягнення мети дослідження – встановити місце Конституції АРК в системі нормативно-правових актів України.

Основним структурним зв'язком системи законодавства виступає ієрархі-

чний зв'язок [16, с. 49]. Він проявляється в тому, що акти відповідного виду з більшою юридичною силою виступають вихідною базою для актів з меншою юридичною силою, а нижчестоячі нормативно-правові акти займають підпорядковане положення по відношенню до вищестоячих, не можуть їм суперечити, змінювати їх, позбавляти юридичної сили.

Юридична сила акту визначається місцем органу, який його видає, в системі розподілу влади. Так, юридична сила законів, у зв'язку з тим, що вони приймаються вищим представницьким органом держави, завжди перевищує юридичну силу нормативно-правових актів виконавчої влади. В підзаконних актах виконавчих органів нормативні приписи мають конкретизуючий характер «вторинної» нормотворчості. Проголошення в певних галузях права примату норм міжнародного права над правом національним призводить до обмеженого тлумачення принципу верховенства закону. В зв'язку з цим, окремим компонентом ієрархічної структури системи українського законодавства слід визнавати загальновизнані принципи і норми міжнародного права та міжнародні договори України. Так, наприклад, в ст. 44 Конституції АРК [17] передбачений перелік правових джерел, у відповідності з якими органи влади АРК повинні здійснювати делегування окремих повноважень органам місцевого самоврядування. Серед них поряд з нормами національного законодавства (Конституція та закони України, Конституція АРК, нормативно-правові акти Верховної Ради АРК) присутня Європейська Хартія про місцеве самоврядування.

Таким чином, розрізняють наступні ланки (підсистеми) в ієрархічній структурі законодавства України:

1) підсистема законів;

2) підсистема підзаконних актів: акти органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

3) загальновизнані принципи і норми міжнародного права та міжнародні договори України.

Серед нормативно-правових актів АРК тільки один належить до підсистеми законів – Конституція Автономної Республіки Крим. Віднесення кримської Конституції до підсистеми законів базується на особливостях прийняття цього нормативно-правового акту, а також на особливому предметі правового регулювання.

Так, згідно із ч. 1 ст. 135 Конституції України, Конституцію АРК приймає Верховна Рада АРК та затверджує Верховна Рада України. Затвердження Конституції АРК відбувається шляхом прийняття єдиним законодавчим органом нашої держави Закону України «Про затвердження Конституції АРК» [19]. Юридичної сили Конституція АРК набуває одночасно зі вступом в дію цього Закону, який разом з текстом Конституції АРК публікується в офіційних виданнях Верховної Ради України.

Фактично, прийнята Верховною Радою автономії Конституція набуває юридичних властивостей з того моменту, коли стає невід'ємною частиною закону України про її затвердження.

Наступним аргументом на користь ствердження про Конституцію АРК як різновид закону України виступає п. 13 ч. 1 ст. 92 Основного Закону України,

згідно з яким територіальний устрій визначається виключно законами України.

Під територіальним устроєм держави розуміється її територіальна організація, тобто система взаємовідносин між державою в цілому (її центральною владою) і територіальними складовими частинами (їх населенням та діючими органами публічної влади) [10, с. 292].

Достатньо поширеною формою територіального влаштування окремих частин держави є автономія. Характерною рисою автономного утворення в унітарній державі є відмінність від інших державно-правових явищ, яка міститься в особливому правовому статусі, основи якого закріплено на рівні загальнодержавної конституції та конкретизовано в спеціальному статутному законодавстві – в конституціях (статутах) автономії, в договорах про розмежування повноважень, в законах про спеціальний правовий статус автономного утворення [9, с. 52]. Так само і в унітарній українській державі особливості правового статусу Автономної Республіки Крим закріплені в X розділі Конституції України та конкретизовані в спеціальному статутному законодавчому акті – Конституції Автономної Республіки Крим.

Конституція України, встановлюючи вимогу щодо затвердження Конституції АРК Верховною Радою України не менш як половиною від її конституційного складу, безпосередньо не визначає форму правового акта, який закріпив би це затвердження. Український парламент визначив акт затвердження Конституції АРК саме у формі закону України, а не постанови. Це відповідає конституційним засадам демократичної, правової держави, якою проголошено Україну (ст. 1 Конституції України), і є логічним продовженням формування законодавчої бази щодо вирішення питань адміністративно-територіального устрою України.

Слід зазначити, що затвердження, а в ряді випадків і взагалі прийняття, загальнодержавним парламентом статутного законодавчого акту автономного утворення – це світова практика унітарних держав [20, с. 168]. Так, в Іспанії проект статуту автономних співтовариств розробляється асамблеєю, яка складається з членів зборів представників або міжостровного органу зацікавлених провінцій та з депутатів і сенаторів, обраних від них, та направляється в Генеральні кортеси для його розгляду в якості закону (ст. 146 Конституції Іспанії) [5, с. 80]. Кожне автономне територіальне утворення Італії (область) має свій статут, який приймається Обласною радою, абсолютною більшістю голосів її членів та затверджується законом Республіки (ст. 123 Конституції Італії) [6, с. 53]. Проекти політико-адміністративних статутів автономних областей Португалії розробляються обласними законодавчими асамблеями та направляються для обговорення та затвердження Асамблеєю Республіки (ст. 228 Конституції Португалії) [11, с. 581].

Вища юридична сила законів в системі українського законодавства проявляється в їх відповідності лише Основному Закону держави – Конституції. Так само і Конституція АРК приймається на основі та у відповідності з Конституцією України (ч. 1 ст. 4 Конституції АРК).

За юридичною силою в системі українських законів виділяються Конституція України, конституційні закони і звичайні (прості) закони [7, с. 353], [21, с. 447]. У зв'язку з цим виникає питання, чи можна відносити Конституцію АРК до

категорії конституційних законів?

В юридичній літературі висловлюються різні погляди щодо ознак конституційних законів. Так, Ю.Тихомиров вирізняє три можливі основні їх ознаки: а) закони, які офіційно, у встановленому порядку відокремлені в самостійну групу актів під назвою «конституційний закон»; б) закони, до яких існує особливий порядок прийняття, як правило, кваліфікованою більшістю депутатів парламенту; в) закони, видання яких прямо передбачено в конституціях [18, с. 41-42]. С. Алексєєв зазначає, що конституційні закони – це конституція і основоположні закони, які примикають до неї і присвячені головним питанням суспільного й державного устрою [1, с. 229]. О. Васильченко визначає їх як закони, що вносять зміни й доповнення до конституції. Їх юридичною особливістю є порядок прийняття і вища юридична сила. Механізм прийняття конституційних законів відрізняється жорсткою процедурою [2, с. 142]. У проекті Закону України «Про нормативні правові акти» конституційний закон визначається як поєднаний з Основним Законом нормативний акт, що приймається у встановленому в Конституції порядку і з визначених нею питань або вносить зміни чи доповнення до Конституції [14, с. 144].

На відміну від конституцій інших держав, Конституція України не містить таке поняття, як конституційний закон. Наприклад, ст. 76 Конституції Російської Федерації прямо визначає, що «за предметами відання Російської Федерації приймаються федеральні конституційні закони, що мають пряму дію на всій території Російської Федерації» [12, с. 424]. Проте, аналіз Основного Закону України (ст. ст. 20, 155, 156) дає підстави зробити висновок, що Верховна Рада приймає як звичайні закони, так і такі, що, хоча й не називаються терміном «конституційні», але по суті є ними [15, с. 7].

Критерії виокремлення конституційних законів мають фактичний (змістовий) та формальний аспекти.

Фактичною ознакою конституційного закону виступає визначення їм основ суспільного і державного ладу, закріплення співвідношення політичних сил у суспільстві та баланс їх інтересів, забезпечення внутрішньої єдності норм національного законодавства.

До формальних ознак належить особлива ускладнена процедура прийняття конституційного закону. Так, ст. 91 Основного Закону передбачає існування певних випадків, коли закони приймаються в особливому порядку, відмінному від загального – прийняття закону простою більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. Слід зазначити, що вказані випадки повинні бути передбачені в Конституції, як, наприклад, прийняття законів про державні символи (ст. 20), внесення змін до певних розділів Конституції (Розділ XIII).

Вважаємо, що надання закону статусу конституційного можливо при наявності як фактичних, так і формальних ознак. Тобто змістова значущість закону як регулятора найважливіших суспільних відносин повинна обумовлюватись ускладненим порядком його прийняття.

Враховуючи формальний критерій, Конституцію АРК не можна віднести до категорії конституційних законів, адже вона затверджується українським парламентом не менш ніж половиною від його конституційного складу (ч. 1 ст. 135

Конституції України), тобто так само, як і прості поточні закони.

Виокремлення конституційних законів в ієрархічній структурі системи законодавства передбачає їх більшу юридичну силу в порівнянні з поточними законами. Якщо визнавати Конституцію АРК конституційним законом, то слід вважати, що прості поточні закони повинні за змістом підпорядковуватись кримській конституції. Однак фактично ця вимога ніде не зафіксована. Основний Закон України передбачає відповідність законів України лише Конституції України (ч. 2 ст. 8). Аналогічна норма передбачена для Конституції АРК, згідно з ч. 1 ст. 4 Конституції АРК, вона приймається на підставі та відповідно до Конституції України.

Отже, Конституція кримської автономії належить до простого поточного законодавства. Цей висновок знаходить своє підтвердження в Рішенні Конституційного Суду України від 16 січня 2003 р. у справі про Конституцію АРК, де вказано, що у системі нормативно-правових актів Закон України «Про затвердження Конституції АРК» за юридичною силою займає таке саме місце, як і інші закони України. Згідно з положенням ст. 2 Закону «Про затвердження Конституції АРК» Конституція АРК набирає чинності одночасно з набранням чинності цього Закону. Тобто Конституція Автономної Республіки Крим органічно пов'язана з Законом про її затвердження, їй притаманні всі юридичні властивості цього Закону [3].

Відсутність ознак конституційності не зменшує значущості кримської конституції. Згадування про неї в Конституції України дозволяє характеризувати її як органічний закон, розуміючи під органічними законами ті, на необхідність прийняття яких прямо вказує Основний Закон держави [13, с. 34]. Слід зазначити, що в українському законодавстві формулювання «органічний закон» не використовується, однак практика інших унітарних держав відносить статутні акти автономних утворень саме до органічних законів [5, с. 57].

Віднесення Конституції АРК до поточних законів України призводить до висновку, що вона не входить до складу тих нормативних актів кримських органів влади, юридична сила яких встановлена ч. 2 ст. 135 Конституції України. За змістом цього припису нормативно-правові акти Верховної Ради АРК та рішення Ради міністрів АРК не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та їх виконання.

Вимога щодо відповідності актів актам Голови держави та Вищого органу виконавчої влади, які за своєю природою є підзаконними, не може розповсюджуватись на акти, що займають вищу сходинку в ієрархії, тобто на закони. З іншого боку, за суб'єктом прийняття Конституція АРК належить до нормативно-правових актів Верховної Ради автономії, поруч з постановами є одним з їх різновидів. Тому цілком слушно слід припустити, що формулювання припису ч. 2 ст. 135 Конституції України може визвати подвійне розуміння, в зв'язку з чим більш логічним було б замінити в ньому родовий термін «нормативно-правові акти Верховної Ради АРК» на видовий «постанови Верховної Ради АРК».

Отже, Конституція АРК – це єдиний нормативно-правовий акт Верховної Ради АРК, який належить в ієрархічній структурі системи українського законо-

давства до підсистеми законів. Специфіка цього елементу підсистеми законів проявляється в особливому порядку прийняття та затвердження Конституції АРК, в локальному характері цього закону, адже кримська конституція регулює суспільні відносини в межах автономного утворення.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Алексеев С. С. Общая теория права: – М.: Юрид. лит.,1982. – 359 с.; [В 2-х т. – Т. 2.]. 2. Васильченко О. П. Класифікація законів як джерел конституційного права України. Концепція розвитку законодавства України: (Матер. наук.-практ. конф. Травень 1996 р.) – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1996. – 508 с. 3. Вісник Конституційного Суду України. – 2003. - № 1. 4. Иванов В. В. Новые подходы к теории территориального устройства и федеративная система России. - Известия ВУЗов. Правоведение, 2002. - № 3. – С. 63-85. 5. Испания. Конституция и законодательные акты / Под ред. Н. Н. Разумовича. – М.: Прогресс, 1982. – 352 с. 6. Италия: Конституция и законодательные акты / Под ред. В.А. Туманова. – М.: Прогресс, 1988. – 392 с. 7. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами і тестами): Підручник. – К.: Кондор, 2002. – 353 с. 8. Кичун В. И. Конституционно-правовой аспект разграничения полномочий между Украиной и АРК. Проблеми активизації досліджень і вдосконалення викладання конституційного права: Зб. Наук. Статей / Голова редколегії В. Я. Тацій. – Х.: НЮАУ, 1999. – С. 65-68. 9. Кичун В. І. Конституційно-правові основи взаємовідносин вищих органів влади України і Автономної Республіки Крим / Дис. на здобуття ступ. к. ю. н. – Х., 2001. – С. 52. 10. Коментар до Конституції України. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. 11. Конституция государств Европейского Союза / Под ред. Л. А. Окунькова. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 816 с. 12. Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – К.: Укр. правн. Функдація, 1996. – 544с. 13. Назаренко Є. В. Запровадження в життя Конституції – головна мета сучасного етапу правової реформи державної влади. Конституція України – основа подальшого розвитку законодавства: Зб. наук. пр. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України. – 1997. – Вип. 2. – 496 с. 14. Про нормативні правові акти: Проект Закону України. - Вісн. Акад. прав. наук України, 1995. - № 4. – С. 141-163. 15. Процюк І. В. Види законів в Україні. Проблеми законності, 2002. – Вип. 52. – С. 3-9. 16. Сафина С. Б. Законодательство субъектов Российской Федерации: вопросы теории и практики. – Дис. на соискан. к.ю.н. – Уфа, 2000. – С.49. 17 Сборник нормативно-правовых актов АРК, 1998. - № 12. – Ст. 1008. 18. Тихомиров Ю. А. Теория закона. – М.: Наука, 1982. – 256 с. 19. Урядовий*

МОКРУШИН В. І. (м. Сімферополь)

ФЕДЕРАЛИЗМ И АВТОНОМИЗМ В УКРАИНЕ – НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО, ЭКОНОМИЧЕСКОГО И СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

В основе глобализации современного мира лежит поиск новых путей развития и преодоление кризисных явлений.

Глобализация ведет к интеграционным процессам и связано это, прежде всего, со структурным преобразованием производства в государствах. Наблюдается удельный рост доли малых предприятий на рынке, особенно с высоким уровнем развития современных технологий. К примеру, в настоящее время на рынке Японии предприятия с числом работающих менее 200 человек производят порядка 70 % всей продукции «страны восходящего солнца».

Прямым следствием глобализации является специализация государств в той или иной области экономики или, если использовать забытый советский термин, так называемое, международное разделение труда. Каждое государство вынуждено развивать те отрасли экономики, которые являются наиболее конкурентоспособными, чтобы выжить в существующем мире.

В результате глобализации в настоящее время практически оформились в мире три таких экономических центра: Соединенные Штаты Америки и их союзники, Западная Європа и Азиатский центр.

Причем в азиатском регионе могут сформироваться два центра, один вокруг Китая, второй вокруг Японии.

Все государства, входящие в эти мировые центры, заинтересованы в развитии отношений между собой и со странами бывшего СССР. Заинтересованность эта носит сугубо прагматический характер. Кроме вопросов безопасности, иностранцев интересует рынок дешевого сырья, поскольку 1/3 всех мировых запасов полезных ископаемых, которые уже исчерпывают себя, находится на территории бывшего СССР, дешевой, но высококвалифицированной рабочей силы, рынок сбыта своих товаров, который будет развиваться как минимум около 10 лет.

Необходимо отметить, что на территории СНГ нет четких интеграционных процессов. Попытки создания единого экономического пространства находят непонимание со стороны отдельных политиков, которые расценивают создание экономического пространства как угрозу независимости и национальной безопасности Украине либо другим государствам СНГ.

Необходимо отметить, что понятие независимости в настоящее время уже утратило свой былой смысл. С учетом мировых экономических тенденций независимых в экономическом плане государств сегодня практически не осталось. Сегодня со всей ответственностью можно заявить, что невхождение Украины в единое экономическое пространство какой-либо группы государств

является угрозой национальной безопасности Украины.

Попытки создания единого экономического пространства на территории СНГ являются попыткой создания четвертого мирового экономического центра, попыткой противостоять и обезопасить себя от трех других экономических центров. Причем потенциал такого объединения достаточно высок, поскольку более 60 % оставшихся в наличии мировых запасов полезных ископаемых сосредоточены на территории СНГ, а также с учетом огромного рынка сбыта и высококвалифицированной дешевой рабочей силы.

Попытки помешать созданию единого экономического пространства в рамках СНГ со стороны других государств – это абсолютно нормальная и закономерная ситуация, поскольку каждый экономический центр борется за свое место под солнцем и ему не выгодно создание нового конкурента. Для достижения цели хороши все средства, особенно если это касается национальной безопасности государства. И одно из таких средств – игра на противоречиях, существующих внутри СНГ. Нет необходимости давать оценку такой позиции, поскольку если бы Украина была членом Европейского союза, она поступала бы точно так же, играя на противоречиях и стараясь захватить новый рынок сбыта, как поступают сейчас государства Западной Европы или США по отношению к странам СНГ.

Попытка торга и неопределенность позиции Украины в развитии вектора внешней политики лишь отодвигают решение экономических проблем на будущее, однако при этом затягивание решения вопроса отражается на экономике нашего государства и на уровне социального обеспечения граждан.

Уход государства из социальной сферы и передача всех вопросов местному самоуправлению не решила проблем социальной сферы, а только усугубила их. Развивается коммерциализация здравоохранения и образования, что, в конечном счете, ведет к вымиранию и деградации населения. При таком развитии государства ни о каком подъеме экономики через 10-15 лет говорить не будет смысла. Для того, чтобы поднять уровень социального обеспечения граждан, необходимо экономическое развитие государства. К примеру, в одной из самых низко развитых стран Европейского союза – Греции уровень дохода на душу населения в 8 раз больше, чем в Украине, и составляет 800 долларов США.

Расчеты ученых показывают, что в 1998 г. валовой внутренний продукт снизился более чем в 3 раза, национальный доход сократился на 65 %. Даже во время Великой Отечественной войны самая низкая отметка падения промышленного производства СССР составляла 30 %, а спад самого масштабного кризиса в США не превышал 25 %. Даже незначительный подъем экономики Украины, наблюдаемый в последнее время, нельзя рассматривать как отсутствие мотивации для вступления в единое экономическое пространство.

В таких условиях мы собираемся решать свои внутренние проблемы. Решение практически всех проблем связано, прежде всего, с созданием (восстановлением) государственных институтов. Сегодня система государственной власти неспособна учитывать местные интересы, более того, не заинтересована в разрешении местных вопросов. Необходимо создание модели госу-

дарства, при которой население могло бы реально решать свои местные вопросы, а в государственной политике учитывались бы интересы местного населения с учетом глобализации экономики. Даже принятие Закона Украины «О местном самоуправлении в Украине» (от 21.05.1997 г. № 280 с изменениями и дополнениями) не привело к разрешению экономических вопросов на местах. Объем полномочий местного самоуправления, указанный в разделе 2 Закона Украины «О местном самоуправлении в Украине» не соответствует их финансовым возможностям, бюджет продолжает формироваться сверху вниз, не учитывая реальные запросы на местах, местная власть не заинтересована в развитии производства на своей территории. У органов местного самоуправления отсутствует мотивация к увеличению собственных доходов, что, сказывается на общем уровне развития экономики в стране и экономических возможностях Украины в мире.

Органы государственной власти на местах – государственные администрации - также не заинтересованы в развитии производства, поскольку выполняют функции центра, и их развитие (материальная база) никак не зависит от того, насколько хорошо развивается экономика на месте. В связи с этим, на наш взгляд, существует необходимость пересмотреть если не сам институт местных государственных администраций, то объем их полномочий.

Эффективно управлять имуществом и ресурсами можно только на местах, для чего необходимо найти стимул для эффективного управления местному самоуправлению. В результате приватизации на большинстве предприятий Украины произошла смена собственника, но ответственность собственника за повышение эффективности и развития производства законодательством не предусмотрена.

Таким образом, экономическая ситуация в государстве со сменой собственника сколько-нибудь серьезным образом не изменилась. Экономического подъема не произошло. Поэтому, по нашему мнению, есть необходимость внесения изменений в законодательство, касающееся приватизации, в части определения ответственности нового собственника за снижение уровня развития производства. В случае, когда изменяется собственник неработающего предприятия, должен быть указан срок, в течение которого приватизированное предприятие должно начать фактическую работу. С целью стимулирования новых собственников приобретенных предприятий к экономическому подъему, такие действия необходимо предпринять в самое ближайшее время.

Контроль за выполнением таких требований законодательства должен быть возложен на местные органы.

В связи с тем, что органы местного самоуправления (местные органы исполнительной власти) должны сыграть решающую роль в подъеме экономики Украины, необходимо четко определить компетенцию местного самоуправления и меру его ответственности за принятые решения. Кроме того, для решения перечисленных задач местному самоуправлению необходимо предоставить определенный уровень автономии, что, в свою очередь, приведет к увеличению политической роли местной власти. Развитие автономии

невозможно без свободного распоряжения финансовыми потоками на местах. Для разрешения этого вопроса в сфере финансов необходимо установить уровень отчислений в центр от всех собираемых налогов на местах. Оставшейся частью местное самоуправление должно распоряжаться самостоятельно, что и будет стимулировать местную власть участвовать в развитии производства на местах. Это, в конечном счете, скажется на развитии экономики государства в целом.

Здесь возникает вопрос об уровне законодательной свободы на местах, то есть свободы при принятии нормативных актов.

Делегирование полномочий органам местного самоуправления со стороны государственных органов уже позволяет говорить об автономизме в той или иной степени.

Сегодня необходимо не противопоставлять автономизм государству, а обеспечить его развитие, его практическую эффективность, ибо это, в конечном счете, должно привести к подъему экономики нашего государства и, как следствие, к улучшению в социальной сфере.

Развитие автономизма может привести к федерализации государства Украина. Этого не надо бояться, так как федеральное государство Украина уже состоялось, но в убогой и извращенной форме. Имеется в виду противоречие между ст. 2 Конституции Украины, согласно которой Украина объявлена унитарным государством, и разделом 10 Конституции Украины, согласно которому в Украине существует Автономная Республика Крым. Включение в состав Украины автономии уже не дает основания считать Украину унитарным государством.

Федерализм необходимо рассматривать не как развал государства, а как начало духовного и ментального объединения Запада, Востока и Юга Украины вокруг единого центра.

Возрождение государства начинается с возрождения культурного, однако культурное наследие Запада, Востока и Юга Украины отличаются друг от друга, поэтому имеется необходимость объединения вокруг единого центра, чтобы избежать существующих ментальных противоречий населения Запада, Востока и Юга Украины. Это, безусловно, приведет к политической стабильности государства.

После политического объединения Запада, Востока и Юга Украины можно будет говорить о создании концепции национальной идеи в Украине.

ЛИТЕРАТУРА: *1. Конституция Украины Ведомости Верховной Рады (ВВР), 1996. N 30. - С. 141. 2. Закон Украины «Об утверждении Конституции Автономной Республики Крым Ведомости Верховной Рады (ВВР), 1999. - N 5-6. С. 43. 3. Закон Украины «О местном самоуправлении в Украине» Ведомости Верховной Рады (ВВР), 1997. N 24. - С. 170. 4. Лужков Ю. М.*

П'ЯСЕЦЬКА О. Г. (м. Харків)

ЮРИДИЧНИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ВИБОРЦІВ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ

Проблема удосконалення юридичного захисту прав виборців є однією з найбільш актуальних, складних і практично важливих проблем юридичної практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що в юридичній літературі присвячено багато уваги розвитку парламентської реформи в Україні [1] політико-правовому аспекту парламентаризму в політичній системі України [2], конституційно-правовим основам виборів [3], захисту прав виборців [4], відповідальності за порушення законодавства про вибори та права виборців [5]. Проте праці вчених не вичерпують складну і актуальну проблему, а утворюють фундаментальну базу для подальшого її дослідження.

Більш глибокого і детального аналізу вимагає проблема механізму та стадії юридичного забезпечення захисту прав виборців. Специфічний характер кримських виборів від самого початку був визначений незрозумілими моментами в «Законі про вибори до Верховної Ради Криму». Декілька спроб нардепів ухвалити нову редакцію закону закінчилися нічим. І зрештою з'ясувалося, що терміни передвиборчої компанії в Криму відрізняються від загальноукраїнських. Все це певною мірою заплутало підготовку до виборів, процедуру виборів, що і викликало конфлікти. Відкрив їх серію спікер кримського парламенту Леонід Грач, сформувавши виборчу комісію без врахування кримських політичних об'єднань. Метою даної роботи є розкриття специфіки правового захисту стадій юридичного забезпечення прав виборців, розкриття ролі законодавчого забезпечення захисту прав виборців як в країні, так і в Автономній Республіці Крим (АРК).

Зауважимо, що в АРК вибори мало чим відрізняються від волевиявлення в інших регіонах України. Тут так само використовувався адмінресурс та наймодніші брудні технології. Як здається, на кримських виборах «працювало» дещо більше політтехнологів із Росії.

З огляду на підсумки кримської компанії можна говорити, що півострів змінив своє політичне забарвлення, але переважна більшість спостерігачів характеризувала вибори як брудні. Фактично не було жодної дільниці, де б не можна було зареєструвати порушення, починаючи від браку кабінок для голосування і закінчуючи застосуванням таких брудних технологій, як «карусель» та інше.

У підсумку кримські вибори вирізнялись й неабиякою кількістю скарг та судових позовів. Зокрема, як повідомила газета «День» від 6 червня 2002 р., кримськими судами було розглянуто майже 300 виборчих справ. На початку квітня 200 скарг було отримано виборчкомом Криму, який

весь час лихоманило через постійну відсутність кворуму та бойкотування роботи членами комісій від КПУ.

Найбільше потерпіли від протистояння різних сил, застосування брудних технологій юридичні гарантії правового статусу громадянина-мешканця АРК.

На нашу думку, для забезпечення конституційних прав виборців АРК доцільно було б чіткіше підкреслити та законодавчо закріпити цивільно-правову, адміністративно-правову та кримінально-правову відповідальність за порушення прав виборців в АРК.

ЛІТЕРАТУРА: *1.Гавриш С.Б. Парламентаризм в Україні. Парламентська реформа: теорія та практика. Збірник наукових праць - С.17; 2. Древаль Ю.Д. Парламентаризм у політичній системі України (політико-правовий аналіз).Х, – 2003.- 280с.; 3. Погорілко В.Ф. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики. – К., 2001.; 4. Лавринович О.В. Виборче право України та право вибору в Україні// Парламенська реформа: теорія та практика. Збірник наукових праць, - С.135.; 5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України.*

МЕЩЕРЯКОВА Н. М. (м. Харків)

ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАВ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ І НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ

1. У сучасному світі ступінь забезпеченості прав і свобод особи є важливим показником досягнутого суспільством і державою рівня цивілізованості. В Україні на тлі глибоких соціально-економічних, політичних, ідеологічних і культурних перетворень створення належних умов для реального здійснення кожним своїх суб'єктивних прав виступає актуальною теоретичною і практичною проблемою. Охорона, захист, гарантування, дотримання і повага громадянських прав і свобод особи є складовими державної політики.

2. Громадянські права і свободи людини є пріоритетними правами і свободами, без проголошення яких втрачає сенс існування решти конституційних прав і свобод. Вони стосуються таких фундаментальних категорій, як життя, свобода, гідність людини, свободи від втручання в приватне життя, недоторканність житла, а також права на свободу світогляду і віросповідання, на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови.

3. Діяльність держави щодо відновлення та забезпечення громадянських прав і свобод кримськотатарського народу та національних меншин, що були депортовані 18 травня 1944 р. з Криму та зараз інтегруються в українське суспільство, свідчить про те, що серед складових механізму забезпечення прав і свобод особи є юридичні та загально соціальні.

4. Норми Конституції України визначають основні принципи державної політики про пріоритет загальнолюдських цінностей. Проте лише конституційного проголошення тих чи інших прав недостатньо для їх ефективного здійснення та належного захисту, оскільки норми Конституції повинні підкріплюватися положеннями законів та підзаконних актів. Тому лише задіявши норми різних галузей права можна досягти практичного забезпечення всіх без винятку прав фізичної особи. Свою роль у цьому процесі покликане відіграти цивільне право, оскільки до предмета його регулювання поряд з відносинами майновими входять особисті немайнові, які опосередковуються відповідними правами. Останні складають певний блок, який входить до правового статусу особистості. Цей блок об'єднує основні права та свободи людини, що є складовими елементами цього статусу.

5. Засобом охорони прав і свобод особи виступає цілеспрямована діяльність компетентних органів державної влади і різноманітних суспільних інституцій (Рада представників кримськотатарського народу при Пре-

зидентові України).

6. Забезпечення громадянських прав і свобод особи – це форма їхньої реалізації, в якій відображається діяльність держави зі створення належних юридичних і фактичних умов безперешкодного і найбільш повного використання соціальних благ, опосередкованих правами і свободами, з метою максимального задоволення інтересів і потреб громадянина. До цієї ланки механізму забезпечення прав і свобод залучаються всі його складові елементи: як суто юридичні, так і загальносоціальні.

КОЛОМІЄЦЬ Ю. М. (м. Харків)

СУЧАСНІ МОДЕЛІ ФЕДЕРАЛІЗМУ В ДЕРЖАВНОМУ ПРАВІ

Сучасна наука конституційного права розуміє під федералізмом принцип, режим і форму державного устрою, які дозволяють забезпечити єдність і розподіл державної влади за умови її територіальної організації на кількох рівнях. Проте федералізм останнім часом все частіше використовується як засіб удосконалення відносин між соціальними недержавними структурами для перебудови світу і злиття держав та їх територій в єдину гармонічну спільноту. Найбільш відомий ідеолог федералізму Д. Елазар розглядає федералізм не тільки як певну структуру державних органів і їх ієрархію, а також як постійний процес налагодження відносин між центральним урядом і складовими частинами федерації [5].

Федерація (з латини – federatio) означає «союз», «об'єднання». Свого часу Ш. Монтеск'є відмічав: « Якщо невеликі республіки гинуть від зовнішнього ворога, то великі – від внутрішньої виразки» [10]. Проти «зовнішнього ворога» окремі держави утворюють союз – нову єдину державу – федерацію, учасники якої набувають нового статусу суб'єктів федерації, а для боротьби з «внутрішньою виразкою» унітарна держава децентралізується в федеративну, в результаті чого не тільки центр, а й складові частини держави отримують право бути самостійним рівнем управління, в єдності забезпечуючи цілісність і ефективність державної влади. Так, дійсно, федерацію можна вважати панацеєю від найстрашніших державних хвороб. Якщо як принцип федералізм втілює спосіб урегулювання непорозумінь і об'єднання людей і їх утворень на державному рівні, то як режим і форма державного устрою він визначає розподіл державної влади за вертикаллю між територіальними утвореннями різного рівня в єдиній державі.

Російська дослідниця І. Умнова вважає, що «навіть сучасній науці достатньо складно ідентифікувати державу як федеративну, бо основні критерії мають оціночний характер, і до цих пір відсутня їх єдина класифікація. Особливістю федералізму як форми державного устрою є те, що допускається певне співвідношення між власне федеративними зв'язками, що превалюють і визначають характер державності з одного боку, і елементами унітаризму, конфедеративних відносин в моделі конкретної держави – з іншого» [13]. У світовій практиці зустрічаються унітарні держави, які досягають такого ступеня децентралізації, що за певними параметрами автономії переважають над суб'єктами федеративних держав (наприклад, якщо порівнювати Італію та Іспанію, які досі ще визнаються унітарними, з Індією, що вважається федерацією, то рівень децентралізації державної влади за вертикаллю у перших значно вищий, ніж у другої). Та незважаючи на ці нюанси, вчені не покидають надії дати визначення федеративній державі. На наш погляд, однією з найбільш вдалих характеристик федерації є положення вченого У. Райкера, який у правці «Федералізм»

стверджував, що федеративною є та держава, яка має два рівня управління однією і тією територією і одним і тим же населенням, де кожному з названих рівнів управління гарантується автономія хоча б в одній сфері діяльності.

Вивчення федералізму має давню історію і доволі широку бібліографію. Вперше конкретно проблема федералізму була поставлена в статтях Д. Медісона, А. Гамільтона і розглядалася з точки зору співвідношення конфедерації і федерації. Ця проблема згодом постала в працях А. Токвіля, який на матеріалах США досліджував проблему федералізму в тісному взаємозв'язку з проблемою суверенітету. Значного розвитку ця тематика набула в працях німецьких учених П. Лабланда, Г. Єллінека, О. Майєра, Ю. Шталя, М. Зейделя та ін.

Гідний внесок у теорію федералізму зробили вітчизняні правознавці та історики дорадянської доби, серед яких М. Ковалевський, М. Костомаров, М. Острогорський, П. Мілюков, С. Соловйов, Б. Чичерін, О. Ященко, М. Коркунов, С. Котляревський, Ф. Кокошкін, С. Корф, М. Грушевський, Д. Дорошенко та інші. В роботах цих учених проблема федералізму набуває комплексності, оскільки вона включає в себе проблему націоналізму.

За радянських часів федералізму також приділялося доволі багато уваги, особливо в працях Г. Александренка, В. Шевцова, І. Лєвіна. Особливості радянського федералізму досліджували і вчені-емігранти М. Алексєєв, Н. Тимашев, А. Боголєпов та зарубіжні вчені – Р. Пайпс, Е. Камінський та ін.

Останнім часом на пострадянському просторі ця проблема найактивніше досліджується правознавцями з Російської Федерації, чому є об'єктивні пояснення. Російські конституціоналісти найбільше уваги приділяють критичному, історичному осмисленню сутності федералізму, можливим моделям і варіантам побудови нового російського федералізму, в тому числі й на підставах використання іноземного досвіду, зміцненню державної єдності. Ці аспекти особливо притаманні наступним монографічним дослідженням: Р. Абдулатипова, Л. Болтенкова, Ю. Ярова, І. Умнової, Д. Тепса, Л. Карапетяна, В. Іванова, В. Чиркіна, А.Н.Медушевського, П. Савицького та ін.

Проблема федералізму цікавить у наш час також іноземних учених, бо світова практика державного будівництва має велике розмаїття країн, побудованих на засадах федералізму. Особливо наприкінці 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. зросла кількість праць, присвячених порівняльному аналізу федеральних відносин у різних державах. Порушується в світовій науці також проблема пошуку найбільш життєздатної моделі федералізму для досить сучасних умов, сповнених міжнаціональними конфліктами. Саме в таких аспектах проблеми федералізму розглядають Д. Єлазар, С. Бруно, Р. Вальтер, В. Рікер та ін. [12].

Єдині за своєю природою федеративні держави мають особливості з точки зору моделі федералізму. Слід зауважити, що ціла когорта сучасних правознавців взагалі відмітає твердження про різноманітність моделей федералізму і їх типологізацію, а дотримується думки лише про наявність особливостей федералізму [6, 7]. Автор даної статті дотримується точок зору тих зарубіжних і вітчизняних наукових шкіл, які визнають актуальність дослідження федералізму, виходячи з наявних різновидів його моделей у сучасній світовій державницькій практиці [5, 8, 14].

В основі першої типологізації лежить спосіб утворення федеративної держави, що визначає особливості розподілу державної влади між федерацією і суб'єктами. З цього погляду федерації підрозділяються на союзні і децентралізовані.

Союзна держава утворюється на основі об'єднання незалежних держав в результаті договору (угоди) (наприклад, США, СРСР, СФРЮ, ОАЕ, Об'єднана Республіка Танзанія). Децентралізована федерація створюється шляхом перетворення унітарної або квазіфедеративної держави в федеративну на основі правового акта, який спускається зверху центральною владою (наприклад, Індія, Канада, РРФСР тощо), або шляхом договору зі складовими частинами держави про децентралізацію влади на засадах федералізму, положення якого інкорпоруються до федеральної Конституції (Російська Федерація).

Друга класифікація ґрунтується на тому, що тип федеративної держави визначається особливостями моделі федералізму як правового режиму розподілу державної влади за вертикаллю. За цим критерієм розрізняють делегований і децентралізований федералізм.

Делегований федералізм відображає особливість утворення союзної федерації, коли повноваження центральної влади визначаються державами, що утворюють союз, тобто відбувається делегування основних складових системи розподілу державної влади знизу вверх, коли суверенні держави, що об'єднуються, уповноважують створювану ними центральну владу на здійснення певного обсягу влади. Децентралізована федерація створюється в результаті того, що центр надає або «дарує» певний обсяг державної влади територіям з урахуванням їх інтересів, тобто визначення системи державної влади зверху вниз на основі звернення або з урахуванням інтересів територій, яким передається певний обсяг державної влади.

З точки зору характеру відносин, який визначається наявністю або відсутністю елементів співпідлеглості в системі розподілу державної влади, можна навести третю класифікацію, що налічує два типи федералізму: централізований і нецентралізований. Найважливішою рисою справжньої федерації є нецентралізовані відносини між центром і складовими частинами. При централізації центр може спускати вниз повноваження (децентралізовувати), а може їх відзивати назад (рецентралізовувати). Нецентралізація цього не допускає. Вона забезпечується договором, а влада розподіляється між її ячейками (федеральні органи, штати, території місцевого самоврядування). Договірна нецентралізація, структурна розпорошеність повноважень між багатьма ячейками (регіонами), статус яких гарантується федеральною конституцією і судовим захистом, є головними характеристиками федеральної демократії.

Основу розподілу влади при нецентралізованому федералізмі складає принцип субсидіарності, сутність якого полягає у визнанні ідеї самоврядування складових частин федеративної держави як основи розподілу державної влади між федерацією та її суб'єктами. Розподіл державних повноважень у відповідності з принципом субсидіарності передбачає точну адекватність компетенції. Компетенція поділяється таким чином, щоб проблеми вирішувалися на тому рівні, на якому вони виникають. Федеральна влада втручається тільки

тоді, коли проблема виходить за рамки повноважень суб'єктів федерації [9].

У сучасній науці відзначається демократичний характер принципу субсидіарності як основи організації федеративного устрою. Російський учений О. Аболін з цього приводу зазначає: «В політичній філософії федералізму саме субсидіарність відіграє роль «противаги», нейтралізуючої небезпеку встановлення режиму особистої влади або іншої форми бюрократичної диктатури. Керуючись принципом субсидіарності, федералісти вважають за можливе досягти чіткого розподілу компетенції і повноважень рівної влади, не дозволяючи жодному з них набути гіпертрофованого значення» [1].

Правознавці вважають, що принцип централізації, який передбачає пріоритет загальнонаціонального інтересу над інтересом окремих частин федерації, було покладено в основу розподілу державної влади між Союзом і союзними республіками при утворенні СРСР. Союз міг прийняти на свій розгляд будь-які питання, якщо того потребували загальнонаціональні інтереси. Стаття 73 Конституції СРСР 1977 р. встановлювала відкритий перелік предметів відання вищих союзних органів влади. Поряд із закріпленими в Конституції СРСР предметами відання Союзу до їх відання могли бути віднесені й інші питання загальносоюзного значення.

В наш час принцип централізації як основа розподілу державної влади притаманний небагатьом федеративним країнам, наприклад, Індії, де на федерацію покладаються такі виняткові права в галузі законодавства, передача яких в інших країнах вважається необхідною лише для прийняття рішень за надзвичайних обставин, а також коли парламенту федерації надається право законодавства з питань, які входять до компетенції штатів, якщо цього потребують «національні інтереси». Так, союзний парламент Індії наділяється правом видавати закони (хоча й тимчасово) з будь-яких питань, що міститься в переліку питань, віднесених до компетенції штатів, якщо Рада штатів (верхня палата союзного парламенту) ухвалить рішення двома третинами голосів своїх членів про те, що це є необхідним «в національних інтересах» [2].

Тому зрозуміло, що нецентралізований тип федералізму, заснований на принципі субсидіарності, являє собою ідеальну модель федеративних відносин, тобто вищий рівень федералізму.

Важливим критерієм, що відображає особливості федералізму з точки зору типу зв'язків, є характер і ступінь взаємозв'язаності і взаємозалежності суб'єктів федеративних відносин у системі розподілу державної влади. Виходячи з цього критерію, виділяють четверту класифікацію з двома типами федералізму: дуалістичним і кооперативним.

Федералізм, батьківщиною якого є США, зародився як дуалістичний. Його засади – чітко фіксований на конституційному рівні розподіл функцій і повноважень між центральною (союзною) владою і владами штатів. Сутність теорії дуалістичного федералізму – розподіл влади в федеративній державі таким чином, щоб обидва рівні управління були незалежними один від одного і володіли самостійним статусом, встановленим у конституції. Тобто концепція дуалістичного федералізму будується на двоїстості суверенітету в федерації: суверенітет федеративного утворення і його членів. Проте необхідно зазначи-

ти, що модель, орієнтована на чітку фіксацію розподілу влади між федерацією і її суб'єктами, в минулому і в сучасному в чистому вигляді не діяла і не діє в жодній з країн через те, що не відповідає політичним реаліям часу. Тільки два засоби розподілу влади – коли права поділені між федерацією і її суб'єктами у вигляді фіксованого переліку або у вигляді закріплення певного кола питань за однією із сторін і надання другій стороні всіх інших повноважень - виявилися на практиці недостатніми. З'ясувалося, що є сфери, котрі потребують кооперації (співробітництва) і солідарної відповідальності центра і складових частин федерації під час здійснення певних державних функцій, що мають соціальне значення. Модель федералізму, заснована на застосуванні системи таких відносин, отримала назву кооперативного федералізму.

Теорія кооперативного федералізму вперше увійшла в обіг політико-правового життя в 30-х роках XX ст. в англосаксонських країнах. Вона стала домінуючою в США як основа внутрішньодержавних відносин у зв'язку з проведенням Ф. Рузвельтом Нового курсу.

На думку провідних конституціоналістів, саме теорія кооперативного федералізму, користується в наш час найбільш широким впливом у зарубіжних федераціях. Моделі кооперативного федералізму набули інтенсивного розвитку в США, Німеччині, Австрії, Швейцарії та інших зарубіжних федеративних державах і в кожній мають свої особливості.

Дійсно, кооперативний федералізм має особливе значення в сучасну епоху, бо дозволяє в цивілізованих формах попереджувати і знімати політичні, національні, етнічні, релігійні конфлікти, а також суперечки, пов'язані з регіональною ідеологією (різні погляди на проведення реформ, на стратегію і тактику їх здійснення). Таким чином, на відміну від концепції дуалістичного федералізму доктрина кооперативного федералізму спирається не тільки на конституційні норми, а й на політичні реалії. В цьому аспекті кооперативний федералізм можна було б, на думку І. Умнової, образно назвати моделлю перманентного руху до цивілізованого зняття конфліктів і мирного співіснування [13].

П'ятий досить значущий критерій типологізації сучасних моделей федералізму, який дозволяє визначити їх особливі риси, - однорідність суб'єктів федерації з точки зору їх державно-правової природи і різниць у статусі. За цим критерієм можна виділити три типи федеративних держав: симетричний, асиметричний і симетричний з елементами асиметрії.

Ідеальною федерацією вважається симетрична держава, в якій до підвалин устрою закладено об'єднання суб'єктів федерації, однорідних за своєю природою і рівних за статусом.

У наш час абсолютно симетричних федерацій не існує. У світовій практиці спостерігається тенденція розвитку асиметрії у тих держав, які раніше вважалися класично симетричними федераціями. Так, наприклад, США, які ще в першій половині XX ст. можна було віднести до класично симетричних держав, з 1952 р. розвиваються як асиметрична держава, бо особливого статусу набули Пуерто-Ріко та Північні Маршали. Спеціалісти, серед яких і відомий конституціоналіст В. Чирків, вважають, що Ефіопія, яка згідно Конституції 1994

р. проголосила себе абсолютно федеративною державою, у такому вигляді може проіснувати недовгий термін [14].

Більшість федеративних держав сьогодні – це симетричні федерації з елементами асиметрії. У даному випадку всі суб'єкти федерації визнаються однорідними за природою і статусом (США, Німеччина, Австрія, Швейцарія, Бразилія та інші), проте конституція допускає із загального правила виняток, який не стосується різниць державно-правової природи суб'єктів федерації, а торкається лише окремих елементів статусу. Оцей саме виняток, а не правило, породжує іншу систему відносин, яка змінює тип федерації як такої.

Найменш удалою моделлю федерації є асиметрична федерація. Конституція асиметричної федерації з самого початку закріплює різнорідність суб'єктів федерації за їх природою і статусом.

В асиметричній федерації передбачуваними є конфлікти і розмежування через те, що різниця між суб'єктами федерації стає перманентним джерелом невдоволення тих, хто необ'єктивно ущемляється в правах.

Сьогодні, виходячи зі світової практики, розрізняють два варіанти асиметрії федеративної держави: обмежену і абсолютну асиметрію. Обмежена асиметрія віддзеркалює різницю в правосуб'єктності однорідних за природою і відповідно однакових за назвою суб'єктів федерації. Такий тип федерації характерний для Індії, де існує градація між штатами за їх правами і обов'язками [2]. Абсолютна асиметрія – це наявність різних за природою територіальних утворень з різними правами і обов'язками. Наприклад, Танзанія характеризується повною асиметрією за Конституцією 1977 р. (Танганьїка і Занзібара).

Майже в усіх країнах з асиметричною моделлю федералізму або зі значними елементами асиметрії спостерігається рух за реформування федерації, пов'язаний з підвищенням статусу територій, чиї права ущемляються, до рівня суб'єктів федерації за досягнення рівноправ'я суб'єктів федерації. Так, у США з вимогою підняття статусу до рівня суб'єктів федерації виступає населення гавайських островів. Прикладом боротьби за підвищення свого статусу до рівня суб'єктів федерації є Канада, де провінція Квебек довгий час вимагала визнання рівноправності французької мови.

Сьогодні вчені ведуть дискусію з приводу того, чи може визнаватися федерація асиметричною, і чи є допустимим визнання асиметрії федеративної держави як об'єктивно заданої моделі? На думку Л. Карапетяна, взагалі є недопустимим визнання асиметрії конституційно-правового статусу суб'єктів федерації для будь-якої федеративної держави [7]. В. Чирків, на противагу попередній точці зору, вважає, що наявність асиметричної може бути об'єктивно задана, і її існування у світовій практиці лише свідчить про різноманітність моделей федералізму [14]. І. Умнова, в свою чергу, вказує, що асиметричність федерації може бути об'єктивною і виправданою на конкретному історичному етапі розвитку, а може бути штучною і створювати підстави для постійної конфліктності і боротьби суб'єктів федерації за зрівняння їх у правах [14]. Зрозуміло, що у випадку наявності другого варіанту асиметричності необхідно шукати шляхи для подолання негативних наслідків і переходу від асиметричної

федерації до симетричної.

Однією з причин асиметрії може бути проведення розмежувань в статусі в залежності від того, який фактор лежить в основі утворення суб'єкта федерації – національний чи територіальний. Досі ведеться теоретична дискусія з приводу того, чи допустимими і, взагалі, життєздатними є федерації, побудовані на національній основі, або федерації, які поєднують територіальний та національний фактори. Незважаючи на те, що більшість федерацій побудована на територіальній основі, у світовій практиці мають місце поєднання територіального і національного (етнічного та національно-лінгвістичного) факторів при побудові федерації. Разом з тим, цілий ряд учених взагалі вважає, що національний принцип побудови федеративної держави є неприпустимим. Так, Р. Галліссо стверджує, що практично жодна з федеративних держав, що складається з частин, утворених на національному грунті, нежиттєздатна: подібні мікродержави перетворюються на міцно об'єднані націоналістичні воєнізовані утворення, які постійно займаються вирішенням етнічних суперечок з метою захоплення влади. Р. Галліссо вважає перспективними ті федерації, які будуються на економічній, соціальній і культурній транснаціоналізації, яка забезпечить ліквідацію національного фактора (міжнародна міграція, загальна урбанізація тощо) [3].

У світовій практиці прикладом держави з яскраво вираженими етнічними особливостями, але такою, що брала наднаціональний підхід при будівництві федерації, є Нігерія. Ця держава, яка спочатку намагалася побудувати федерацію за етнічною ознакою, з метою попередження етнічних конфліктів перекроїла всю територію країни на частини за принципом: жодна з етнічних груп, жодне з племен не буде утворювати самостійного суб'єкта федерації.

Проте за певних об'єктивних обставин побудова федеративної державності з використанням національної (етнічної) ознаки все ж може мати місце. Слід зазначити, що свого часу діячі Української Центральної Ради, саме виходячи з об'єктивних умов, вимагали широкої національно-територіальної автономії для України в складі Федеративної російської республіки. Ця ідея була науково обгрунтована в теоретичних доповідях на Українському Національному Конгресі в квітні 1917 р.: «Державне право і федеративні домагання на Україні» Д. Дорошенка, «Федералізм. Домагання демократичної Федеративної Російської Республіки» О. Шульгіна, «Автономія широка і обмежена, національно-територіальна і національна. Домагання широкої національно-територіальної автономії України. Права національних меншостей і їх забезпечення» Ф. Матушевського та ін. [4].

За тими наслідками, які викликав національний або національно територіальний фактор під час будівництва федеративної держави і в минулому, і сьогодні, можна виділити три групи держав. Перша група – це ті держави, які припинили своє існування або були перебудовані (це і Українська Народна Республіка, СРСР, СРЮ, Чехословаччина, Нігерія). Друга – держави, які поки що зберігають державну цілісність, але потерпають від постійних внутрішніх національних конфліктів, проявів сепаратизму (Індія, Канада, Російська Федерація). Третя група – це стабільні і відносно спокійні держави (Бельгія,

Швейцарія). Наявність цієї останньої групи держав свідчить про те, що поєднання територіального та національного факторів при структуруванні федерації на практиці є припустимим, але за однієї найголовнішої умови – високого економічного розвитку та високого середнього рівня життя населення країни [11]. Крім того, в такій державі слід неухильно дотримуватися прав людини і громадянина, рівноправності націй і народностей, їх права на самовизначення, щоб жодним чином не сприяти стимулюванню націоналізму. Також умовою, яка буде захищати подібну державність, є формування федерації на засадах принципу рівноправності суб'єктів федерації, їх однорідності за державно-правовою природою і рівності за статусом.

Таким чином, все викладене вище свідчить про різноманітність моделей федералізму у сучасній практиці державного будівництва. Вивчаючи всі типи федерацій, можна конструювати моделі федералізму більш високого рівня. В цьому розумінні перевагу слід надавати моделям нецентралізованого, кооперативного, симетричного федералізму, який допускає лише об'єктивно виправдані елементи асиметрії. Федералізм, заснований на територіальному принципі організації державної влади за вертикаллю з використанням національного принципу державного устрою, вважається виправданим лише у випадках, обумовлених об'єктивними факторами, і коли при цьому не порушуються права і свободи людини і громадянина, принципи рівноправності суб'єктів федерації, рівноправність і самовизначення народів.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Аболин О. Ю. Всемирный европейский федерализм: вероятные перспективы / Политические исследования, 1994. - № 5. – С. 143. 2. Басу Д. Д. Основы конституционного права Индии. – М.: Прогресс, 1986. – С. 113, 121. 3. Галлиссо Р. Одолеть национализм или национализм одолеет нас: Специализированная информация. Реферат. - М.: ИНИОН РАН, 1993. – С. 7. 4. Грушевський М. Спомини. – Київ, 1989. - № 8. – С. 136. 5. Елазар Д. Сравнительный федерализм / Политические исследования, 1995. - № 6. Задорновский Б. Б. Национальная политика в Российской Федерации. – М., 1993. – С. 67-68. 7. Карапетян Л. М. К вопросу о «моделях федерализма» (критический обзор некоторых публикаций) / Государство и право, 1996. - № 12. – С. 58. 8. Конституционное право зарубежных стран / Под общ. ред. Баглая М. В., Лейбо Ю. И, Энтина Л. М. – М.: Норма, 2002. - С.130-140. 9. Лебедева Э. Опыт федерализма в Третьем мире и Россия / Мировая экономика и МО, 1995. - № 2. – С. 74. 10. Монтескье Ш. Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 268. 11. Савицкий П. И. Становление Бельгийской Федерации / Известия вузов. Правоведение, 1995. - № 4-5.- С. 57-66. 12. Тэпс Д. Концептуальные основы федерализма. – СПтб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 10-30. 13. Умнова И. А. Конституционные основы современного российского федерализма: Учебно-практическое пособие. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Дело, 2000. – С. 5-43. 14. Чиркин В. Е. Современный федерализм: сравнительный анализ. – М., 1995.*

ШУЛЯК С. В. (м. Дніпропетровськ)

ФЕДЕРАТИВНИЙ УСТРІЙ ЯК МОДЕЛЬ ДЛЯ ОБЛАШТУВАННЯ ПІСЛЯВОЄННОГО ІРАКУ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ОБМЕЖЕНІСТЬ

Падіння режиму С. Хусейна в Іраку з особливою гостротою поставило питання про політичне майбутнє цієї країни. Точніше, це цілий комплекс питань, на які намагаються знайти відповіді політики та політологи.

Актуальність цієї проблеми визначається насамперед тим, що Ірак є однією з ключових держав на Близькому Сході – стратегічно важливому регіоні світу, де стикаються інтереси багатьох держав. Забезпечення цих інтересів вимагає вироблення відповідної політики щодо Іраку, що, безумовно, неможливе без розуміння існуючих політичних реалій цієї країни, а також уяви про найбільш вірогідні варіанти розвитку політичних відносин у майбутньому. Особливо актуальним це є для України, яка вирішила взяти безпосередню участь в облаштуванні післявоєнного Іраку.

Проте, крім цього суто практичного аспекту проблеми, який цікавить, насамперед, політиків та наближених до них аналітиків, існує інший аспект – теоретичний, яким більше опікуються науковці. Йдеться про перспективи утвердження в Іраку демократичного режиму, адже саме це поставили собі за мету держави антиіракської коаліції та підтримувані ними лідери іракської опозиції, які зараз претендують на роль нових керівників країни. Це, у свою чергу, безпосередньо пов'язано з більш загальним і складним питанням, на яке у дослідників немає однозначної відповіді, а саме - про принципову можливість побудови демократії західного зразка у країнах арабського світу. У цьому сенсі іракський випадок не може не привернути до себе уваги.

Чи не найголовнішою проблемою, яку необхідно розв'язати в процесі демократизації Іраку, є проблема забезпечення національної єдності країни, яка, на думку засновника транзитології (аналізу та моделювання переходів до демократії) Д. Растоу, є єдиною необхідною передумовою демократії. Тобто «значна більшість громадян потенційної демократії не повинна мати сумнівів... щодо своєї приналежності до тієї чи іншої політичної спільноти» [3, 5-6]. Це особливо актуально для Іраку, суспільство якого має плюральну природу. Плюральне суспільство сегментоване, розподілене на чіткі групи, кожна з яких має відмінні ознаки, такі як власна релігія, культура, мова, світосприйняття, спосіб життя, та займає певну нішу у системі розподілу праці. В соціальному плані ці групи автономні, і контакти між ними, що викликаються необхідністю, мають суто функціональний характер [2, 36-37]. Це певна агломерація різних, слабо пов'язаних, а то й не пов'язаних між собою соціальних одиниць, у ролі яких найчастіше виступають племена, громади, касти, клани, секти, які змушені

співіснувати один з одним у межах одної держави.

У політичному сенсі ця сегментація призводить до того, що політичні суперечності в основному збігаються з цими «внутрішніми кордонами» суспільства. Відданість вузьким інтересам власної спільноти у межах держави стає найбільш характерним відправним моментом у політичному процесі. Пріоритет інтересів окремих соціальних груп над загальнодержавними призводить до таких специфічних явищ як патронаж, кліенталізм, фракційність та персоналізоване правління [1, 91].

Забезпечення національної єдності Іраку передбачає створення такої політичної системи, яка б забезпечила захист інтересів трьох головних сегментів іракського суспільства: курдів (15-20 % населення), які мешкають на півночі країни, арабів-шиїтів (більш ніж 50 %), що мешкають на півдні і в центрі, а також арабів-сунітів (близько 25 %), які мешкають у центральних районах Іраку. Крім того, слід враховувати наявність великої кількості більш дрібних етно-конфесійних груп (туркмени, ассірійці, вірмени, халдеї, та інші).

На думку переважної більшості фахівців (маються на увазі ті з них, хто взагалі оптимістично налаштований щодо перспектив установлення демократії в Іраку), найбільш оптимальним вирішенням проблеми є перебудова державного устрою Іраку на федеративних засадах. Такої думки дотримуються, зокрема, К. О'Лірі [8], Дж. Халсмен і Дж. Філіпс [7], Ш. Габра [6], Е. Лейпсон, Б. Рубін, П. Клосон, Г. Баркі [5], А. Давіша [4] та інші.

Саме на впровадженні федеративного устрою наполягають, або, принаймні, не заперечують провідні політичні сили Іраку. Про це, зокрема, було заявлено під час конференції представників іракської опозиції у Лондоні, у грудні 2002 р. [9].

Проте одностайності щодо того, якою повинна бути майбутня іракська федерація, ні серед учених, ні серед політиків немає. Можна виокремити, щонайменше, два підходи щодо засад майбутнього федеративного устрою.

Згідно з першим, федерація повинна будуватися на засадах децентралізації, відповідно до головних ліній етнічного та релігійного поділу іракського суспільства. Тобто передбачається створення двох (арабського та курдського) або трьох (курдського, сунітського та шиїтського) автономних утворень, які будуть мати рівну кількість представників у верхній палаті національного парламенту. Саме такий підхід було покладено до основи проекту нової іракської конституції, що був запропонований Демократичною партією Курдистану (ДПК), яка є найвпливовішою політичною організацією іракських курдів. Зупинимося на ньому більш докладно.

У 2002 р. керівництво ДПК оприлюднило документ під назвою «Конституція Федеративної Республіки Ірак» [10, 3-15]. У Преамбулі Конституції констатується необхідність переходу до федеративної політичної системи з розподілом влади між федеральним та регіональними урядами у

такий спосіб, який найбільше відповідає плюралістичній природі іракського суспільства, яке складається з двох головних національностей, арабів і курдів, а також інших національних меншостей.

Конституція передбачає, що Федеративна Республіка Ірак буде складатися з двох частин (регіонів): Арабського регіону (центр та південь країни) та Курдського регіону (переважно північні райони, де мешкають курди) (ст.2). Органи державної влади у цій федерації організовані таким чином, щоб врахувати інтереси обох її суб'єктів. Законодавча влада належить парламенту, який складається з двох палат: Національної Асамблеї (Палати депутатів) та Асамблеї Регіонів (ст.26). Національна Асамблея складається з представників обох регіонів, які обираються шляхом загальних прямих таємних виборів (ст. 27). У свою чергу, Асамблея Регіонів формується з представників обох регіонів за принципом рівного представництва (ст. 33).

Глава держави – Президент – повинен обиратися на загальних прямих і таємних виборах на п'ять років і може переобиратися на новий термін лише один раз (ст. 37).

Вищим виконавчим органом є Рада Міністрів, яка складається з прем'єр-міністра, його заступників та міністрів. Причому передбачається, що прем'єр-міністр та Президент Республіки повинні репрезентувати різні регіони (ст. 48). Міністри в уряді також повинні репрезентувати обидва регіони відповідно до їх частки у населенні країни (ст. 47).

Вищим судовим органом є Верховний Суд, який складається з представників обох регіонів (представники від одного регіону складають половину його складу) (ст. 53).

Устрій кожного регіону визначається власними регіональними конституціями, які повинні відповідати двом умовам:

1. бути республіканськими;

2. не суперечити федеральній конституції (ст. 60).

Конфлікти, що виникають між федеральними та регіональними, а також між регіональними органами влади, повинні розглядатися у Верховному Суді. (ст. 70).

Крім того, щоб забезпечити рівність арабського та курдського населення, Конституція передбачає, що громадяни Курдського регіону повинні бути репрезентовані у всіх державних установах, у тому числі і на вищому рівні, у відповідності до частки регіону у населенні країни (ст. 76).

Американські дослідники Дж. Халсмен та Дж. Філліпс пропонують утворити три автономні регіони: курдський, сунітський та шиїтський. Кожен із них буде мати рівну кількість представників у верхній палаті національного парламенту. У той же час нижня палата буде обиратися населенням країни на загальних пропорційних виборах. Така система, на їх погляд, обмежить надмірну владу центрального уряду, захистить кожну з трьох головних субнаціональних груп від домінування однієї з них, а також забезпечить справедливий розподіл національних багатств країни. Крім

того, вона буде сприяти підтриманню регіональної стабільності. Федеративна система буде достатньо легітимною, щоб забезпечити територіальну цілісність Іраку й одночасно залишить для центрального уряду дуже мало можливостей для фінансування та здійснення воєнних авантюр, які становлять загрозу для його сусідів [7, 1-2].

Приблизно таких самих поглядів дотримуються також кувейтський політолог Ш. Габра [6, 47-48] та американська дослідниця Е. Лейпсон [5, 100].

Альтернативний підхід до створення федерації в Іраку відкидає етноконфесійний принцип як такий, що лише посилить роздрібненість країни та призведе до її повної дезінтеграції. Замість цього пропонується зберегти існуючий адміністративно-територіальний поділ на 18 провінцій, або створити новий, але не на етно-конфесійній основі. Кожний суб'єкт федерації буде мати свої місцеві органи влади, а також направляти своїх представників до верхньої палати національного парламенту. Така система, на думку А. Давіша, дозволить уникнути надмірного акценту на етнічні та конфесійні протиріччя й одночасно сприятиме посиленню здорової політичної конкуренції, навіть у середині етнічних та релігійних общин. У свою чергу, створення у парламенті верхньої палати, на засадах регіонального представництва, надасть регіонам право голосу у центрі та обмежить централізацію влади [4]. До того ж кожний суб'єкт федерації буде занадто малим, щоб нав'язати свою гегемонію іншим.

Окрім А. Давіша такого ж підходу дотримуються ізраїльський дослідник Б. Рубін [5, 101] та американський фахівець П. Клосон [5, 101-102]. Останній, зокрема, зазначає, що така модель федерації вже існує в Курдистані, де фактично діють два уряди, які контролюють три курдські провінції (дві під контролем ДПК, та одна під контролем Патріотичного союзу Курдистану) [5, 102].

Дійсно, за тих умов, що склалися у сучасному Іраку, федерація уявляється найбільш прийнятним типом державного устрою. Проте її спроможність забезпечити національну єдність іракців і, таким чином, створити міцний грунт для подальшого розвитку процесу демократизації, викликає певні сумніви. Кожна з двох розглянутих вище моделей федерації має суттєві недоліки, які значно обмежують їх спроможність досягти тих результатів, яких від них очікують.

Так, реалізація етно-конфесійної моделі може зіткнутися з наступними проблемами.

По-перше, буде дуже важко дотримуватися її принципів при визначенні кордонів суб'єктів майбутньої федерації. Адже на півночі мешкає багато арабів, а у центрі – курдів; у Багдаді мешкають як суніти, так і шиїти. Така ситуація склалася історично, а також унаслідок широкого застосування режимом С. Хусейна практики етнічних чисток і переселення окремих арабських та курдських общин. Установлення нових адміністративних кордонів неминуче призведе до загострення міжетнічних та міжконфесійних конфліктів.

По-друге, етно-конфесійна система не враховує інтереси менш численних етно-конфесійних груп, таких як ассирійці, халдеї, туркмени, вірмени, які не отримають власної автономії.

По-третє, така система, як уже зазначалося, може посилити вже існуючі в іракському суспільстві лінії розколу, що призведе до повної дезінтеграції країни.

По-четверте, майбутня федерація покликана забезпечити інтереси трьох головних сегментів іракського суспільства (курди, араби-суніти та араби-шиїти), проте кожну з цих груп, у свою чергу, роздирають внутрішні протиріччя на племінному, клановому, ідеологічному грунті. Отже виникають сумніви щодо спроможності різноманітних угруповань, у складі трьох головних субнаціональних груп, знайти спільну мову і репрезентувати інтереси цих груп у національному парламенті. Це врешті решт може паралізувати його роботу.

По-п'яте, етно-конфесійна система, яка надасть великий ступінь автономії суб'єктам федерації, може викликати невдоволення та протидію сусідів Іраку. Мається на увазі, насамперед, Туреччина, яка дуже невдоволена посиленням самостійності іракських курдів, що врешті решт може призвести до створення незалежної курдської держави на півночі Іраку. Це, у свою чергу, вкрай загострить курдське питання у самій Туреччині.

Альтернативний варіант федералізації, що спирається на існуючий адміністративно-територіальний поділ, надасть можливість уникнути деяких із цих проблем, проте його життєздатність також викликає певні сумніви. Адже, намагаючись обійти етно-конфесійний фактор, він значною мірою ігнорує головну рису політичної культури та найважливіший імператив політичного життя Іраку – переважну самоідентифікацію іракців не з державним організмом, а з первинними соціальними одиницями (родиною, племенем, релігійною конфесією, етносом). У свідомості іракців інтереси цих первинних соціальних організмів домінують над інтересами держави. Відповідно до цього, політичні організації діють переважно як групи інтересів відповідних кланів, племен, конфесій або етнічних утворень. Тому будь-яка система, яка не враховує цих інтересів, виявиться недієздатною. Курди навряд чи погодяться відмовитися від своєї автономії, яку вони виборювали у тривалій кривавій боротьбі, заради зміцнення національної єдності Іраку. Тим більш, що вони вже фактично незалежні від центрального уряду у Багдаді. В свою чергу, араби-суніти, які традиційно були політично домінуючою групою, скоріше за все захочуть мати власну автономію, адже політичне домінування у державі, у майбутньому, безумовно, перейде до шиїтів.

Отже, можемо зробити певні висновки щодо перспектив упровадження федеративного устрою в Іраку.

Слід визнати, що в умовах сучасного Іраку федерація є найбільш прийнятною формою державного устрою, яка сумісна з інтересами головних сегментів іракського суспільства і спроможна забезпечити національну єдність країни. Проте, одночасно з цим, слід усвідомлювати, що

функціональні можливості федеративної моделі (у будь-якому із запропонованих варіантів) у складних умовах іракського суспільства достатньо обмежені, тому немає ніяких гарантій того, що вона виправдає покладені на неї сподівання. Із запропонованих варіантів федеративного устрою, на наш погляд, слід обрати етно-конфесійну модель, яка хоча й має суттєві недоліки, але найбільшою мірою відповідає політичним реаліям Іраку.

ЛІТЕРАТУРА: *1.Доган М., Пеласси Д. Сравнительная политическая социология / Пер. с англ. – М.: Соц-полит. журнал, 1994. – 272 с.;2.Межэтнические конфликты в странах Зарубежного Востока. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 267 с.;3.Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1996. - № 5. – С. 5-15.;4.Dawisha A. I., Dawisha K. How to Build Democratic Iraq // Foreign Affairs. – May/June 2003. – Vol. 82, №3 ("Foreign Affairs" Internet website http://www.foreignaffairs.org);5. Democratization in The Middle East: Solution or Mirage? A GLORIA Center Roundtable Discussion // Middle East Review of International Affairs Journal. – March 2003. – Vol. 7, № 1. - P. 95-107.;6. Ghabra S. N. Iraq's Culture of Violence // Middle East Quarterly. – Summer 2001. – Vol. 8, № 3. – P. 39-49.;7.Hulsman J. C., Phillips J. Forging a Durable Post-War Political Settlement in Iraq // The Heritage Foundation Backgrounder. – March 2003. - № 1632. – P. 1-12.;8.O'Leary C. A. Post-Saddam Iraq // The Washington Times. – September 26, 2002. - P. 5.;9.Political Statement of the Iraq Opposition Conference, December 14-17, 2002 (Internet website of the Kurdistan Democratic Party http://www.kdp.pp.se/doc/index.html);10. Конституція Федеративної Республіки Ірак // Хібат. – 2 серпня 2002. -*

СКВОРЦОВА О. В. (м. Сімферополь)

УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ОХРАНА ЛЕСА В ИСТОРИИ УКРАИНСКОГО ГОСУДАРСТВА

Изучая ментальность украинцев, важно указать, что во все века на Украине бережно относились к растительному миру.

И сегодня в условиях построения правового государства в Украине одним из приоритетных направлений в его политике является сохранение национальных богатств, находящихся под охраной Конституции, в том числе и растительных ресурсов, а среди них – леса.

При этом исследование какой-либо правовой проблемы невозможно без аналитического изучения ее генезиса в исторических условиях возникновения и развития того или иного государства. В полной мере это касается и уголовно-правовой охраны леса в Украине (в частности, ответственности за его незаконную вырубку).

Украина имеет длительную историю своего становления, являясь на сегодняшний день суверенным унитарным государством и имея в своем составе автономное образование (Автономную Республику Крым).

Однако не следует забывать, что очень продолжительное время Украина не только не имела независимости, но и собственного уголовного законодательства.

Останавливаясь на доправовом этапе охраны леса, необходимо указать, что отношения между природой и человеком регулировались обычными нормами, ставшими источниками правовой системы, и природными потребностями людей и их сообществ (племени, рода). Кроме того, в наследство данный период оставил нам традиции бережного отношения к природе.

Задолго до того, как это произошло в Украине, правовые основы отношений между людьми и человека с природой появились в государствах Древнего мира.

Одним из древнейших памятников права является Вавилонский судебник Хаммурапи (XVIII в. до н. э.). Согласно его положениям в Древнем Вавилоне предусматривались высокие штрафы за порубку фруктового дерева. Традиция эта была продолжена в Римской империи, где на основе Законов XII таблиц (V в. до н. э.) карали штрафом за злостную порубку чужих деревьев. Идея единства человека с окружающим миром нашла отражение в древнеиндийских законах Ману (II в. до н. э.). В соответствии с ними бесцельная порубка и повреждение живых растений объявлялись грехом.

Первые отечественные раннефеодальные законодательные акты по охране природы появились в X-XI ст. Летописи содержат сведения о том, что еще в середине X ст. на законодательной основе произошло разделение земель и лесных угодий. Княгиней Ольгой (945-964) лесные охотничьи угодья были провозглашены неприкасаемой частной собственностью киевского трона. Князь Владимир Великий (980-1015) закрепил эти правовые акты в знаме-

нитом Уставе земельном. Особого внимания заслуживает тот факт, что в начале XI ст. на Руси лес, помимо экономического, имел еще и защитное значение. С его помощью удавалось укрепить оборону государственных границ сначала Киевской Руси, затем Галицко-Волынского и Великого Литовского княжеств. «Русская Правда» Ярослава Мудрого (1019-1054) предусматривала штраф за кражу дров, а не за вырубку леса – собственности всей общины.

В Украине XVI-XVII вв. особенность организации природоохранной деятельности определялась во многом автономной от державы юридической практикой Запорожской Сечи, где был установлен четкий порядок пользования лесами.

Без особого разрешения лесами могли пользоваться казаки и подданные Войска Запорожского (ремесленники и селяне). Деревья разрешалось вырубать без излишка, чтобы и в дальнейшем можно было лесом пользоваться. При этом запрещалось использовать для отопления сырое дерево (т.е. брать можно было только сухое) и рубить плодовые деревья. Посторонние лица для вырубки леса должны были получить разрешение кошевого атамана. А для задержания лиц, самовольно вырубающих лес, казаки организовывали специальные команды, либо отдельные лесные участки отдавали под охрану казакам (например, собственникам слобод) на основании специальных ордеров.

Отечественное законодательство продолжало сохранять автономный статус и после перехода Украины под протекторат России (начиная со второй половины XVII в.). И в первую очередь это касалось Запорожской Сечи. Однако с XVIII в. все более последовательно российские законы имплантировались в украинское правовое поле. Исходя из этого, анализ отечественного природоохранного законодательства вплоть до 1917 г. следует осуществлять в тесной связи с общероссийским.

Так, Соборное Уложение 1649 г. включало специальную статью, которая позволяла рубить деревья для военных нужд в частных лесах, но запрещала прикасаться к заповедным лесам и лесам, предназначенным для обороны. А в 1719 г. во всех лесах государства была введена должность лесников (т.е. лесных наблюдателей).

В петровскую эпоху в районах, где количество лесов было ограниченным, одним из царских указов «О не вырубке хорошего леса на дрова» запрещалось использовать лес на дрова (отапливать жилище разрешалось только торфом). Строились специальные планы высадки лесов в южных районах, в том числе и в степной зоне Украины. Под угрозой сурового наказания запрещалось помещикам вырубать дубовые леса на своих землях. Лес рассматривался как важнейшее стратегическое сырье, необходимое для кораблестроения. Было приказано сделать опись лесов. Некоторые леса и породы деревьев объявлялись заповедными. Ответные акции были проведены и в Украине.

Необходимо указать, что в середине и во второй половине XVIII в. в Украине был распространен и собственный кодекс законов под названием «Права, по которым судится малороссийский народ». И хотя данный кодекс официально не вступил в действие, он сохранялся в Украине в рукописных

списках, по которым изучали украинское право и на которые ссылались в судебной практике. Экологические преступления в данном кодексе (в частности, относительно леса) были выделены как предмет уголовно-правовой охраны. Им предусматривалась ответственность в виде штрафа за своевольную порубку лесного или садового дерева.

В XIX ст. на фоне распада феодальных отношений и зарождения капитализма ценность леса в империи была не только сохранена, но и повышена. В связи с большой потребностью в древесине железнодорожного транспорта и развитием промышленности в конце XIX в. осуществляется массовая вырубка лесов. В отдельных губерниях Украины площадь лесов за последнюю четверть столетия уменьшилась на 45-50 %. Что касается правовых актов этого времени, Уложение о криминальных и исправительных наказаниях (1845 г., в редакции 1885 г.) предусматривало уголовно-правовые санкции за преждевременное и чрезмерное уничтожение растений, необходимых диким животным и рыбам. При этом специальный раздел Уложения отводился статьям об ответственности за нарушение правил в государственных и частных лесах: за самовольную рубку деревьев, сокрытие или покупку краденого или вырубленного другими лицами леса и другое.

В 1903 г. был принят Уголовный кодекс, где появился отдельный раздел «О нарушении постановлений, защищающих народное благосостояние». Наибольшее число его норм посвящалось ответственности за несанкционированное пользование (как собственником леса, так и другими лицами) лесными ресурсами: рубка леса, расчистка лесной площади и преобразование ее в другой вид угодий и другие нарушения.

Принятый с началом социалистической эпохи (когда Украина становится полноправным членом федерации - СССР) Уголовный кодекс 1922 г. содержал норму природоохранного характера, которая объединила деяния, ранее охватываемые большинством статей раздела «О нарушении постановлений, защищающих народное благосостояние». И среди них – нарушение предписаний, установленных в интересах охраны лесов от хищнической эксплуатации и уничтожения. В Уголовном кодексе УССР 1926 г. нарушение правил охраны леса стало рассматриваться как самостоятельный состав преступления.

В Уголовном кодексе УССР 1960 г. имелось несколько статей, предусматривающих привлечение к ответственности лица, виновного в нарушении законодательства о защите растительного мира, уничтожении его отдельных объектов. Причем располагались данные нормы разобщенно, в различных главах Особенной части Уголовного кодекса (так, например, ст. 160 - «Незаконная порубка леса» – находилась среди хозяйственных преступлений).

С обретением независимости и начатыми в 90-е годы XX ст. буржуазно-демократическими преобразованиями в Украине совершенствование законодательства (в том числе и уголовного) явилось необходимым шагом на пути построения правового государства. В 2001 г. был принят новый Уголовный кодекс Украины, который уже содержит отдельный раздел 8 «Преступления против окружающей среды», включающий в себя нормы, предусматриваю-

щие ответственность за несоблюдение требований по защите и уничтожение растений как важнейшего компонента биоразнообразия. Существенно меняется и содержание ст. 246 «Незаконная порубка леса» данного раздела. В ней отсутствует квалифицированный состав преступления, который имел место в ч. 2 ст. 160 Уголовного кодекса 1960 г.: нет разграничения в наказании в зависимости от размера ущерба, который причиняется при совершении данного преступления (речь идет только о существенном ущербе), в зависимости от категории лесов и факта совершения преступления впервые или повторно. На наш взгляд, это служит показателем ужесточения ответственности, несмотря на наличие альтернативной санкции. При этом не совсем правильным, по нашему мнению, есть то, что предметом данного преступления являются как объекты растительного мира, имеющие исключительную ценность (деревья и кустарники, растущие в заповедниках, на территориях и объектах природно-заповедного фонда Украины, иных особо охраняемых лесах), так и объекты растительного мира, находящиеся в хозяйственном пользовании (деревья и кустарники, растущие в лесах общего пользования). Однако данный вопрос является предметом другого научного исследования.

Таким образом, осуществив краткий экскурс в историю уголовно-правовой охраны леса в Украине, можно сделать вывод: во-первых, сбережение леса как важнейшего объекта растительного мира, имеющего и материальную и духовную ценность для украинского народа, всегда находилось в поле зрения правящих лиц и органов. Во-вторых, решение этой проблемы имело общегосударственное, а не местное значение. И, наконец, не менее актуальным в свете сохранения национального достояния Украины (в том числе и ее природных богатств) этот вопрос остается и сегодня.

***ЛИТЕРАТУРА**: 1. Конституция Украины.- Х.: Консум, 1996.- 48 с. 2. Уголовный кодекс Украины. Комментарий. Под редакцией Кармазина Ю. А. и Стрельцова Е. Л. – Харьков: ООО «Одиссей», 2001. – 960 с. 3. История государства и права Украинской ССР/ Ред. коллегия: Бабий Б. М., Бражников В. Е. и другие/. АН УССР, Ин-т государства и права.- Киев: «Наукова думка», 1976. - 759 с. 4. История государства и права СССР. Ч. 1. / Под ред. Чистякова О. И., Мартысевича И. Д. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 280 с. 5. История государства и права СССР. Ч. 2. / Под ред. Чистякова О. И., Кукушкина Ю. С. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 320 с. 6. Права за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. / Відп. ред. Шемшученко Ю. С.. Упоряд. Вислобоков К. А.. – К.: «Пам'ятники політико-правової культури України», 1997. – 547 с. 7. Российское законодательство X - XX веков. / Под общей ред. Чистякова О. И. В 9 т. _ М.: Юрид. лит., 1984. – Т.2. – 519 с. 8. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая. В 2 т. – М.: Наука, 1994. – Том 1. – 380 с. 9. Хрестоматия по истории Древнего Востока. В 2-х ч. / Под ред. Коростовцева и др. – М.: Высш. шк., 1980. – Ч. 1. – 328 с.*

БОСТАН С. К. (м. Запоріжжя)

ФОРМИ ДЕРЖАВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ В ЕПОХУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Серед загальних наукових проблем державознавства значне місце посідає форма держави. Пізнавальний та практичний інтерес до неї зазвичай зростає у період політичних перетворень, коли йде інтенсивний пошук найбільш ефективних форм організації державної влади. Про це свідчить започаткована в Україні політична реформа, яка має на меті зміну одного з трьох складових елементів форми держави — форми правління української держави. Перебудова структурно-функціональної системи вищих органів законодавчої та виконавчої влади, котра відображає «горизонтальний» взаємозв'язок їх компетенційних відносин, безумовно, є актуальним практичним завданням сучасного етапу державного будівництва. Але не менш значимою є проблема владних відносин по «вертикалі» або ж форми державно-територіального устрою.

За домінуючою в сучасному державознавстві точкою зору форма державно-територіального устрою являє собою своєрідну систему влади, котра відображає ступінь її розподілу в державі на різних територіальних рівнях. Залежно від кількості ланок цієї вертикалі влади, їх правового статусу й порядку взаємодії між ними, форми державно-територіального устрою зазвичай ділять на два основних види: складні та прості. Складні форми бувають імперіальними, конфедеративними та федеративними, прості — унітарними [1:190-233, 16:290-294]. Оскільки світові тенденції розвитку останньої форми, яка юридично закріплена й в Україні (ст. 2 Конституції), характеризуються «децентралізацією унітаризму», можна припустити, що наступним актуальним питанням політичної реформи має стати пошук та впровадження ефективної форми організації державної влади, на цей раз, у площині політико-територіальній [3:108-124].

Нагальною потребою сьогодні, на нашу думку, має стати посилення уваги науковців до вивчення різноманітних аспектів проблеми політико-територіального улаштування. Слід відзначити, що певний «науковий» фундамент для цього є [7:130-135], але створений він в основному російськими вченими [9:265-285], які, виходячи з практичних потреб державно-територіального будівництва своєї країни, акцентують увагу переважно на проблемах федералізму [10, 14, 15]. Стану розробки цієї проблеми вітчизняними державознавцями була дана справедлива оцінка ще в 2000 р. С. Телешуном, який зазначив: «Проблемі державного устрою в спеціальній науковій літературі приділяється невиправдано мало уваги... спеціальних праць, присвячених проблемі, майже немає» [12:14]. Тим не менш, певна дослідна робота у

цьому плані проводилася, та її результати знайшли відображення в низці статей та узагальнюючих праць О. Копиленка, С. Телешуна, П. Ткачука, В. Шаповала, В. Шатіло та інших вітчизняних державознавців. Їх роботи присвячені історичним, теоретичним та політико-практичним аспектам форми державного устрою України, а також аналізу зарубіжного досвіду політико-територіальної організації влади [2 : 59-69, 3:108-124, 11, 12, 13, 16, 17, 18].

З початком політичної реформи основна увага дослідників була сконцентрована на формі правління та інших питаннях, пов'язаних з модернізацією політичної системи, тому проблеми державно-територіального устрою дещо відійшли на другий план. Оскільки з точки зору перспективи державного будівництва в Україні послаблення інтересу до цих проблем є невиправданим, вважаємо за необхідне зупинитись на дослідженні деяких з них. Основною метою запропонованої статті є спроба розглянути форми державно-територіального устрою епохи громадянського суспільства та простежити основні тенденції їх розвитку протягом цього часу. Досягнення поставленої мети передбачається на таких методологічних засадах.

По-перше, держава, яка є продуктом людського суспільства, має свій історично обумовлений тип. «Типу держави» притаманний свій «тип форми», котрий, зокрема, визначається: а) ступенем концентрації і централізації державної влади по горизонталі і вертикалі; б) співвідношенням держави і стану суспільства, яке виражається у наявності або відсутності «середнього класу»; в) закритістю чи відкритістю характеру влади, який визначається доступом у владні структури різних груп населення; г) формами політичної участі (примусові чи добровільні) населення в управлінні, формуванні інститутів влади.

По-друге, історія державно-організованого суспільства розподіляється на дві епохи: епоху станово-кастового суспільства й епоху громадянського суспільства [8:36-62]. З теоретичної точки зору історичному типу держави епохи станово-кастового суспільства відповідає тип «монократичної (єдиновладної) форми», а державі епохи громадянського суспільства — «поліократичної (багатовладної) форми»[9:255].

Монократична форма держави характеризується процесом концентрації і централізації влади в руках однієї особи, нерозвиненістю, точніше, відсутністю громадянського суспільства, що позбавляє населення можливості впливати на політичний процес. Якщо розглядати монократію через призму домінуючого у вітчизняному державознавстві підходу до пізнання форми держави як триєдиної структурно-інституціональної, функціональної та територіальної системи організації й здійснення державної влади, то мова йтиме про державу з монархічною формою правління, недемократичним політичним режимом та імперіальною або унітарно-централізованою формами державно-територіального устрою.

Державі громадянського суспільства притаманна протилежна монократії форма — поліократична. Її зміст обумовлений наявністю стійкого плюралізму соціальних груп, інтересів, механізму стримувань та противаг, який нейтралізує можливості узурпації державної влади. Державна влада розпод-

іляється у різних площинах — по горизонталі і вертикалі, а її інститути формуються населенням за допомогою вільних виборів. У цих державах існує високий ступінь автономності територій, гарантуються права і свободи особи. Одним словом, полікратія — це форма держави, яка являє собою симбіоз республіканської форми правління, демократичного політичного режиму та федеративного державно-територіального устрою.

Підкреслимо, однак, що вищенаведені моделі форм держави з притаманними їм «чистими» формами державно-територіального устрою для станово-кастового суспільства — імперіальної, а громадянського — федеративної, є теоретичними, ідеальними моделями. Перехід від кастово-станового суспільства до громадянського, початок якому був покладений буржуазними революціями середини XVII-XVIII ст., не привів до автоматичного набуття державою відповідної форми територіального устрою. Історичний досвід показує, що процес «скидання» старої державно-територіальної форми і заміни її новою був тривалим, в деяких країнах продовжується і понині.

У «спадок» від станово-кастової епохи новій епосі дісталась імперіальна форма державно-територіального устрою. Характерною рисою імперії епохи громадянського суспільства було те, що вона знайшла свій прояв у двох різновидах: класичному і колоніальному. Хоча класична імперія бере свій початок з давніх часів, а колоніальна є породженням часів перших колоніальних завоювань, одна від одної вони суттєво не відрізнялись: та і інша є формами державно-територіального устрою, які утворилися в результаті насильницького об'єднання територій і народів під владою більш могутніх держав. Така форма державно-територіального устрою, де завойовані народи не користувалися рівними з жителями метрополії правами та свободами, не могла не увійти у протиріччя з основними принципами громадянського суспільства. У XX ст. процес розпаду імперій стає необоротним. Своєрідним каталізатором цього руху виступили дві світові війни. Після Першої світової війни розпалися чотири європейські класичні імперії: Австро-Угорська, Німецька, Османська і Російська, а після Другої (в 50-60-х рр.) відбувся крах колоніальної системи. Таким чином, імперія як форма державно-територіального устрою, проіснувавши багато віків, у XX столітті, по суті, прийшла до свого закономірного фіналу.

Найбільш живучою та поширенішою у нову епоху з тих державних форм, що теж перейшла у «спадок» від колишньої епохи, стала унітарна форма державно-територіального устрою. Протягом кількох століть, майже до Другої світової війни, унітарна держава згадує свою прародительку — централізовану державу періоду абсолютної монархії. Про це, зокрема, свідчать «залишки» таких ознак останньої, як наявність: а) єдиної системи вищих органів державної влади, юрисдикція котрих поширюється на територію всієї країни; б) єдиної системи законодавства та єдиної судової системи; в) єдиного громадянства й єдиної символіки; г) т. зв. одноканальної системи оподаткування; д) адміністративно-територіального поділу та відсутність у влади цих територій будь-якої політичної та юридичної самостійності тощо. Для унітаризму цього часу характерною є тенденція пристосування до потреб

нового суспільства, яка знаходить своє закріплення насамперед у конституції, котра, будучи єдиною для всієї країни, певним чином регламентує взаємовідносини між центральною владою і владою адміністративно-територіальних одиниць. Але, незважаючи на це, централізаторські «гени» абсолютизму дають про себе знати. Наражаючись на протидію, вони закономірно породжують тенденцію територіальної децентралізації влади, котра після Другої світової війни стає загальною і домінуючою.

Досвід більшості країн Європи (і не тільки Європи) показує, що в післявоєнний період посилився процес реформування централізованої унітарної держави у бік децентралізованої. Свій новий зміст унітарна децентралізована держава набувала через автономізацію влади відповідних територіальних одиниць. Саме наявність автономії в тій чи іншій унітарній державі стало основним критерієм їх поділу на прості унітарні, які складаються з суто адміністративно-територіальних одиниць, та складні унітарні держави, територіальні влади вищого рівня котрих мають не тільки адміністративні, а й політичні повноваження. Також вдосконалювалися форми автономного устрою. Серед сучасних різновидів автономій можна відзначити персональну, корпоративну та територіальну. Остання за деякими зовнішніми ознаками держави та обсягом відповідних прав може набувати політичної або адміністративної форми.

Яскравим прикладом «автономізованого унітаризму» є державно-територіальний устрій Великобританії, який базується на трьох видах територій: а) Об'єднане Королівство Великобританії і Північної Ірландії; б) «володіння корони» — острови Протоки (Ла-Манш) та острів Мен; в) залежні території, що відділені від Великобританії океаном. У свою чергу, саме Об'єднане Королівство має у своєму складі чотири історичні частини: Англію, Уельс, Шотландію і Північну Ірландію, кожна з яких має офіційно обмежену власну територію, національно-культурні особливості, адміністративно-територіальний розподіл. До 1972 р., тобто до початку дій північноірландських терористів, політичну автономію, що уособлювали такі органи управління як парламент (Стормонт) та уряд, мала тільки Північна Ірландія. Але згідно з прийнятими рішеннями на референдумах 1997-1999 рр. такий же політичний статус отримали Англія, Уельс та Шотландія. Політичний характер мають «володіння корони» та залежні території Великобританії. З перших, наприклад, острів Мен має свій парламент — Тинвальд, котрий є одним з найстаріших у світі. Він складається з двох палат: верхньої (Законодавча рада), до якої входять єпископ, прокурор (генерал-атторней), судді острова і 7 членів, котрі обираються іншою палатою; нижньої (Палата ключів, тобто ключових осіб острову. — С. Б.), яка обирається населенням на 5 років і складається з 24 депутатів. Свої парламенти, виконавчі та судові органи мають також крихітні острови Протоки. Ще більшу автономію мають т. зв. залежні території — колишні колонії, які, однак, не стали суверенними державами (Фолклендські острови та ще близько десяти островів, Гібралтар). Вони мають свої парламенти, органи управління, деякі з них — навіть свою валюту [19:96-98].

Такою ж широкою політичною автономією володіють Корсика у Франції,

Аландські острови у Фінляндії, Фарреські острови та Гренландія в Данії. Остання країна дала яскравий приклад цивілізованого підходу до вирішення питань автономного устрою, надання широкої політичної самостійності її територіальним частинам. Зокрема, при вступі Данії до Європейського союзу, гренландці, відмовившись на референдумі від участі в ньому, створили прецедент, коли Данія стала членом Європейського союзу, а її автономна частина — ні [2:67]. Заслуговує на увагу також досвід побудови «автономізованої» унітарної держави в Іспанії, Італії, ЮАР тощо.

Не можна не відзначити наявності такого ж досвіду і в деяких постсоціалістичних країнах СНД, де певною конституційно закріпленою автономією володіють в нашій державі — Автономна Республіка Крим, в Азербайджані — Республіка Нахічевань, в Узбекистані — Республіка Каракалпакстан. Порівняльний аналіз конституційно-правового статусу цих автономій з аналогічними конституційними характеристиками вищезгаданих розвинутих держав показує, що у перших — Азербайджані, Узбекистані та Україні — є суттєві можливості для удосконалювання форм свого державно-територіального устрою.

Найбільш придатним для запозичення, вважаємо, досвід конституціоналізації автономії областей в Італії [4:267-272]. Автономний статус областей цієї країни закріплений у розділі V Конституції Італії «Області, провінції і комуни», який нараховує 20 статей (ст.ст.114-133). Порівняємо аналогічні структурні елементи Конституцій: Конституція Азербайджану містить 8 статей, Узбекистану та України по 6 статей [5:54-57, 609-610]. Але положення Конституції Італії щодо автономії областей переважають не тільки в кількісному, а і в змістовому плані. З 20 статей звернемо увагу на три, котрі забезпечують політичну та фінансову самостійність областей Італії, а також регулюють взаємовідносини обласної влади з владою її адміністративно-територіальних частин.

Стаття 117 Конституції Італії, закріплюючи перелік 18 питань, по яких область «видає законодавчі норми за умови, що вони не суперечать національним інтересам інших областей», вказує на широкі політичні можливості влади областей. Для порівняння: Конституція України (ст. 137) таких питань нараховує 9, Азербайджану (ст. 138) — 7, а Узбекистану такої конкретизації не містить. Примітним є той факт, що в Україні Верховна Рада Криму лише «здійснює нормативне регулювання» з цих питань (ст. 137), а Нахічеванський парламент — Алі Меджліс — приймає, як в Італії, закони.

Немаловажним юридично і вирішальним для тих чи інших територій на практиці є питання про їх фінансову самостійність. Згідно зі статтею 119 Конституції Італії «області користуються фінансовою автономією у формах і межах, установлених законами Республіки, які приводять її у відповідність з фінансами держави, провінцій і комун. У розпорядження областей надходять місцеві податки і відрахування від державних податків, які визначаються залежно від потреб у витратах, необхідних для виконання їх звичайних функцій» [4:268-269]. Водночас відзначимо, що у жодній з вищезгаданих країн СНД питання фінансової автономії не знайшли свого конституційного закріплення,

і тому навіть юридичне визнання, наприклад, Нахічевані «автономною державою в складі Азербайджанської Республіки» (ст. 134), чи права Республіки Каракалпакстан виходити «зі складу Республіки Узбекистан на підставі загального референдуму народу Каракалпакстану» (ст. 74), ставить під сумнів питання про реальну політичну незалежність влади цих республік від центру.

Ще більше підкреслює такий їх стан стаття 128 Конституції Італії, котра вказує на автономізацію всієї вертикалі влади в державі. «Провінції і комуни, — проголошує вона, — є автономними утвореннями в межах принципів, встановлених загальними законами Республіки, котрі визначають їх функції» [4:271]. Наявність такої багаторівневої системи автономних утворень дала підстави деяким зарубіжним дослідникам визначити державно-територіальний устрій Італії як федерацію [3:267-272, 9:271]. Досвід Італії, Іспанії, інших унітарних держав ще раз підтверджує загальну тенденцію «федералізації» унітарної держави, яка обумовлена відповідним рівнем розвитку громадянського суспільства в тій чи іншій країні.

Сама федерація як один з видів складної форми - державно-територіального устрою, що утворюється на добровільній основі, є наймолодшою, по суті, сучасницею громадянського суспільства. Засади сучасного федералізму закладені у Сполучених Штатах Америки. Конституція США 1787 р. надавала суб'єктам федерації — штатам — відповідні права передусім у політичній сфері. Вони зберегли права на власний конституційний устрій політичної влади, свої судові та правові системи. Але встановлений конституцією федералізм ще не був досконалим: законодавчі повноваження штатів були суттєво обмежені як сферою загальнофедеральної компетенції, так і прямими заборонами в конституції; Конгрес США зберігав т. зв. «повноваження, які маються на увазі» з видання законів, а виконавча влада — право охороняти штат від «безладу». Це значною мірою звужувало реальні права штатів, не пов'язані з місцевими справами, і породжувало напругу між владними органами [3:42].

Згодом, пройшовши через усі труднощі в пошуках ефективної взаємодії, шляхів легітимного подолання існуючих суперечностей, американський федералізм перейшов від «централізованого федералізму» до форми «кооперативного федералізму», котрий, виходячи з прагматичних принципів «корисності і вигоди» для країни, максимальною мірою виключив непримиренне «перетягування канату» в боротьбі за владу. Це говорить про досить вдале розв'язання питання щодо розмежування відповідної компетенції органів влади союзу та суб'єктів федерації, котре стало будуватись на основі принципу виключної компетенції федерації, коли сфера компетенції суб'єктів утворюється шляхом передачі їм так званих залишкових повноважень — повноважень, які не віднесені конституційним законодавством до виключно федеральних. У подальшому в такий же спосіб було вирішене це питання в Австралії, Бразилії, Мексиці, Швейцарії тощо [2:61].

Водночас історія державного будівництва інших зарубіжних країн дає приклади й інших принципових підходів побудови взаємовідносин між орга-

нами влади федеративних держав. Цікаво, що різноманітні приклади цього дали деякі домініони Великобританії, котрі, не прийнявши форми державно-територіального устрою метрополії, стали федераціями. Якщо Австралія за взірець взяла державно-територіальний устрій США, то найближча до останніх – Канада – започаткувала новий принцип побудови федеративних відносин — принцип двох сфер виключної компетенції: сфера федерації і сфера суб'єктів федерації. Для цього було встановлено два переліки питань, віднесених відповідно до повноважень федерального парламенту й законодавчих органів провінцій [4:312-313]. Основний закон ФРН 1949 р. також встановлює дві сфери компетенції, але ж виключної компетенції федерації і так званої конкуруючої компетенції. У сфері конкуруючої компетенції приймати рішення можуть як федеральні органи, так і органи земель. За суб'єктами федерації залишається тільки право законотворчості з тих питань, які не включені до двох відповідних переліків [4:162-170].

Одночасно з Німеччиною, але на базі іншого принципу розмежування владних відносин по вертикалі, федеративний устрій був встановлений в Індії. Її конституція закріплює три предметні сфери компетенції: виключну компетенцію федерації, виключну компетенцію штатів і спільну (конкуруючу) компетенцію федерації та штатів [2:62].

Резюмуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що громадянське суспільство, вихідними принципами та основною метою якого у політичній сфері стали демонополізація, деконцентрація та децентралізація (три «Д») державної влади і максимальне її наближення до окремих територіальних громад, кардинальним чином вплинуло на сутність держави та її форми, у тому числі й державно-територіального устрою. Хоча з початку становлення нового суспільства за історичними мірками пройшло зовсім мало часу — кілька століть — тим не менше тенденції розвитку форм державно-територіального устрою оформилися доволі чітко. Це знайшло відображення у спробах «старих» форм боротися або пристосовуватися до нового змісту держави, у виникненні та розвитку адекватних рівню зрілості громадянського суспільства нових державно-територіальних форм.

Першою, після багатовікового існування, пішла з історичної арени імперія. Побудована на принципах нерівності та насильства одного народу (відповідно і громадян) над іншими, ця форма державно-територіального устрою як рудимент старої, кастово-станової епохи не могла не увійти у суперечність з характерним для громадянського суспільства принципом загальної рівності громадян, і тому її фінал став цілком закономірним.

Сприяючи розвиткові буржуазних відносин на певному історичному етапі, а відтак становленню єдиного ринку та національної держави, унітаризм з його централізацією всього державного апарату, всеосяжним контролем над всією територією країни, згодом теж приходить у суперечність з принципами нового суспільства. Але той факт, що на сьогодні біля 180 держав світу є унітарними за формою державно-територіального устрою, говорить про те, що на відміну від імперії, унітаризм, як вже зазначалося, знайшов ефективні засоби пристосування до потреб нового суспільства.

З породжених державою епохи громадянського суспільства форм державно-територіального устрою нестабільністю та короткостроковістю свого існування відзначається конфедерація. Відігравши значну роль у становленні державності у США, Швейцарії, інших країнах конфедерація як певна історична та перехідна форма державно-територіального устрою теж пішла з історичної сцени. Але події останніх років: «конфедералізація» Європейського Союзу, Югославії, союз Бєларусі та Росії свідчать про «повернення» цієї державної форми, яка заслуговує на більш глибоке і обґрунтоване наукове осмислення.

І нарешті, як зазначалося з породжених теорією передреволюційних часів та практикою побудови держави епохи громадянського суспільства, найдемократичнішою і найстабільнішою, а, відповідно, й найпридатнішою для потреб суспільства на сьогоднішній день є федеративна форма державно-територіального устрою. Після Другої світової війни чисельність федерацій зросла утроє і сьогодні нараховує більше 20 [9:273]. Хоча за цим формальним критерієм федерація значно поступається унітарній державі, вона міцно закріпилася на великих просторах земної кулі: в Австралії і Океанії нараховується 3, Америці — 7 (Аргентина, Бразилія, Канада, Мексика, США та ін.) Азії — 4, (Індія, Малайзія, Пакистан, ОАЕ), в Африці — 4 та в Європі — 6 (Австрія, Бельгія, Росія, ФРН, Швейцарія, Югославія) [9:273].

Це, однак, не дає підстав для узагальненого підходу щодо оцінки федеративного устрою вищенаведених країн. Серед них теж існує певна диференціація, оскільки форма державно-територіального устрою, як і всі елементи форми держави, за змістом є відбитком рівня побудови громадянського суспільства в кожній з них. Виходячи з цього, як зарубіжні, так і вітчизняні державознавці пропонували внутрішню класифікацію самої федерації: перші розподіляють її на інтеграційні та деволюційні, другі — на централізовані та відносно централізовані [9:285]. Але як би вони не називалися, ясно одне: в епоху громадянського суспільства не має майбутнього федеративна держава, яка складається з суб'єктів федерації — своєрідних «міні унітарних» централізованих державних утворень, котрі, отримуючи політичну самостійність від центру, не бажають поділитись нею з нижчестоячими територіальними одиницями і напроти найперспективнішою є децентралізована на всіх територіальних рівнях федеративна держава, в якій «людина визнається вищою соціальною цінністю, враховується й забезпечується здійснення різноманітних інтересів індивідів та соціальних груп, гарантується політична й ідеологічна свобода громадян і їх об'єднань» [2:10], тобто основні принципи громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Арановский К. В. Государственное право зарубежных стран: Учебник для вузов.— М.: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998.—488 с. 2. Бостан С. К., Сажнєв І. В. Державне право зарубіжних країн: Навчально-методичний посібник для курсантів, студентів, слухачів. – Запоріжжя: ЗЮІ МВС України, 2001.—254 с. 3. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн (Держава і право епохи*

громадянського суспільства): Навчальний посібник для студентів, курсантів, слухачів. —Запоріжжя: ЗЮІ МВС України, 2003.—450 с. 4. Конституции зарубежных государств: Учебное пособие.— М.: БЕК,1996.—432 с. 5. Конституции государств — участников СНГ.— М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2001.—736 с. У Конституції Азербайджану 1995 р. — це статті 134-141 глави VIII «Нахічеванська Автономна Республіка», Конституції Узбекистану 1991 р. з наступними змінами — статті 70-75 глави XVII «Республіка Каракалпак стан», а у Конституції України 1996 р. це статті 134-139 розділу X "Автономна Республіка Крим». 6. Копиленко О. До проблеми правового статусу Автономної Республіки Крим: Вісник Академії правових наук України, 1998.— № 1.—С. 41-50. 7. Порівняльне правознавство. Порівняльна політологія: Систематичний бібліографічний покажчик / За ред. Кресіна О. В., Кресіної І. О. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. — 312 с. 8. Проблемы теории государства и права: Учебное пособие.– М.: ПРОСПЕКТ, 1999 .—504 с. 9. Сравнительное конституционное право: Уч. пособие / Отв. ред. Чиркин В. Е. — М.: Международные отношения, 2002. — 455 с. 10. Туранок С. Г. Федерализм, унитаризм, конфедерализм (российский опыт в сравнительной перспективе): Общественные науки и современность.— 2000. — № 2.—С. 10-16. 11. Телешун С. Державний лад і державний устрій. Знайомі незнайомці. [В т. ч. історія виникнення поняття в працях філософів і правознавців світу і України]: Віче, 2000.— № 1.— С. 30-39. 12. Телешун С. Поняття державного устрою України: проблеми теорії і практики: Право України, 2000. — № 6. — С. 14-18. 13. Ткачук П. Район: актуальні питання історії, теорії і практики територіального устрою: Право України, 1998. — № 8. — С. 49-55. 14. Федерализм: теория, институты, отношения (сравнительно-правовое исследование) / Отв. ред. Топорнин Б. Н.—М.: Юристъ, 2001. —376 с. 15. Федерализм: теория и история развития (сравнительно-правовой анализ): Учебное пособие / Отв. ред. Марченко М. Н.—М.: Юристъ, 2001. — 344 с. 16. Шаповал В. М. Державний лад країн світу. — К.: Український центр правничих студій, 1999. — 320 с. 17. Шаповал В. Форма держави в конституційному праві // Вісник конституційного суду України, 2003. — № 2, 3.— С. 47-58. 18. Шаміло В. Питання форми державного устрою України в програмних документах перших українських політичних партій: Право України, 2000. — № 3— С. 118-122. 19. Якушев А. В. Конституционное право зарубежных стран (курс лекций). — М.: Приор,

БУГАЄВ В. О. (м. Сімферополь)

СПЕЦИАЛЬНЫЕ УГОЛОВНЫЕ НАКАЗАНИЯ: СОВРЕМЕННОСТЬ И ИСТОРИЯ

Вне зависимости от территориально-политического устройства любое государство нуждается в уголовно-правовой защите, установленных в нём общественных и правовых отношений. Исторически сложилось так, что государственность Украины развивалась в рамках федеративных государств, каковыми являлись Российская империя и СССР, и современного унитарного государства - Украина. В связи с этим интересно проследить развитие правового закрепления специальных наказаний в уголовном законодательстве Украины, как субъекта федеративного государства и независимого унитарного государства.

С 1 сентября 2001 г. вступил в действие новый Уголовный кодекс Украины, принятый Верховной Радой страны 5 апреля 2001 г. [1]. За последние более чем триста лет это первый уголовный закон Украины как независимого унитарного государства. В этот кодекс внесены существенные изменения по сравнению с предыдущим уголовным законом, в том числе - относящиеся к специальным наказаниям, применяемым к военнослужащим.

Под уголовным наказанием в теории уголовного права Украины понимается установленная законом особая мера государственного принуждения, которая является карой, применяется по приговору суда только к лицу, виновному в совершении преступления, выражает от имени государства порицание преступления, совершившего его лица и влечет за собой судимость [2, С. 258].

Назначение уголовного наказания преследует конкретные цели - те положительные социальные результаты, которые стремится достичь государство путем применения уголовного наказания. В соответствии со ст. 22 УК 1960 г. наказание не только являлось карой за совершенное преступление, но и имело целью исправление и перевоспитание осужденных в духе честного отношения к труду, точного исполнения законов, уважения правил общежития, а также предупреждение совершения новых преступлений как осужденными, так и иными лицами. Следовательно, наказание по своей сущности, своему содержанию является карой. В процессе же исполнения наказаний им сопутствует либо исправительно-трудовое воздействие, либо общественное воздействие и воспитание осужденных [3, С. 125].

Следует отметить, что под исправлением понимается такое воздействие наказания, в результате которого осужденный во время и после его отбытия не совершает нового преступления. Оно состоит в том, чтобы путем активного принудительного воздействия на сознание преступника внести корректировку в его социально-психологические свойства, нейтрализовать отрицательные криминогенные установки, заставить соблюдать предписания уголовного закона [2, С.261-262].

В соответствии со ст. 6 Уголовно-исполнительного кодекса Украины, принятого 11 июля 2003 г. и вступающего в действие с 1 января 2004 г., основными средствами исправления и ресоциализации осужденных являются: установленный порядок исполнения и отбывания наказания (режим), общественно полезный труд, социально-воспитательная работа, общеобразовательное и профессионально-техническое обучение, общественное влияние [4].

Говоря о перевоспитании, следует отметить, что с одной стороны среди ученых нет единства мнений в оценке содержания этого понятия и его отличия от исправления; с другой - ряд ученых считает необоснованным саму постановку законом такой цели. Например, М. Бажанов указывал: «Ставить перед наказанием цель перевоспитания - это значит преувеличивать возможности наказания как социального явления» [5, С. 134].

Учитывая современное положение экономики в стране и состояние уголовно-исполнительной системы, а также с точки зрения науки достижение этой цели вряд ли возможно. Поэтому с точки зрения практики реализации наказания обоснованно ставить перед ним лишь цель юридического исправления осужденного [2, С. 262].

Принимая во внимание современные тенденции науки уголовного права и реалии наших дней, в ст. 50 ч. 2 нового УК Украины наряду с карой предусмотрены такие цели наказания, как «исправление осужденных, а также предупреждение совершения новых преступлений как осужденными, так и другими лицами». Таким образом, новый УК перевоспитание как цель наказания исключил. При определении наказания за конкретно совершенное преступление содержание его целей и вид применяемых уголовно-правовых мер в каждом отдельном случае, безусловно, конкретизируется, что обусловливает и своеобразие средств исправления и других способов воздействия на виновных для достижения указанных целей. Следовательно, цели наказания едины для всех его видов, предусмотренных ст. 51 нового УК, независимо от того, к кому и за какие преступления они назначаются.

Ещё профессор Н. Стручков указывал: «С полным основанием можно утверждать, что определяемое военнослужащему за совершенное им преступление наказание есть особая, применяемая только судом (военным трибуналом) публичная мера государственного принуждения. Она сочетает в себе задачи кары и перевоспитания преступника. В том, чтобы не только наказать совершившего преступление, но и исправить его, приспособить к честной жизни в условиях ... общества, выражается цель наказания вообще, и наказания, примененного к военнослужащему, в частности» [6, С. 4].

Достижение указанных целей обеспечивается возможностью назначения различных видов наказаний в зависимости от тяжести содеянного и личности преступника. Для этого в ст. 23 УК 1960 г. была предусмотрена система наказаний, которые располагались в порядке их уменьшающейся строгости: от лишения свободы до общественного порицания. Обращает на себя внимание тот факт, что наказание в виде направления в дисциплинарный батальон вынесено за рамки общей системы, что не соответствует

принципу единства уголовного права и рассмотрения института воинских преступлений, как составной части уголовного законодательства Украины.

Поэтому в ст. 51 УК Украины, принятого в 2001 г., содержание в дисциплинарном батальоне военнослужащих уже предусмотрено в общей системе наказаний. Кроме того, в отличие от ст.23 УК 1960 г., в новом УК в ст. 51 система наказаний изложена в порядке их увеличивающейся строгости от штрафа до пожизненного лишения свободы. При этом, если в ст. 23 УК 1960 г. наказания перечисляются в зависимости от их принадлежности к той или иной группе (основные и дополнительные), то ст. 51 УК 2001 г. такой дифференциации при перечислении наказаний не вводит, однако в этом кодексе предусмотрена самостоятельная ст. 52 «Основные и дополнительные наказания», в которой раскрывается какие из указанных в ст. 51 УК наказания являются основными, а какие дополнительными или применяются как в качестве основных, так и дополнительных.

Вместе с тем, в теории уголовного права Украины существуют и другие критерии классификации наказаний: по возможности определения срока наказания - срочные и не связанные с определением конкретного срока; связанные с исправительно-трудовым воздействием или нет; по субъекту, к которому применяются наказания [2, С. 266]. Исходя из последнего критерия, все наказания делятся на общие и специальные. Общими считаются наказания, которые могут быть назначены любому лицу, специальными - те, которые применяются лишь к определенному кругу лиц. К их числу принадлежат наказания, применяемые только к военнослужащим [7, С. 4-5].

Таким образом, действующее уголовное законодательство Украины не предусматривает особой системы воинских наказаний. К военнослужащим, совершившим преступления, применяются в основном те же наказания, что и к другим преступникам. Порядок их назначения и исполнения урегулирован едиными нормами уголовного, уголовно-процессуального и уголовно-исполнительного законодательства.

Наряду с этим, с учетом специфических условий строительства, жизни и деятельности Вооруженных сил, уголовное законодательство, определяя систему наказаний, основания и порядок их назначения, а также выделяя специальные их виды, в то же время предусматривает логически обоснованные изъятия в применении отдельных общих наказаний в отношении военнослужащих.

Совершая воинское преступление, лицо тем самым проявляет пренебрежительное отношение к установленному законодательством воинскому правопорядку. В связи с этим, наказание в данном случае предполагает в качестве одной из целей такое исправительное воздействие, которое наряду с решением общих задач уголовного наказания обеспечивало бы также воинское воспитание и обучение. Исходя из специфики объекта воинского преступления, имеют свои особенности и предупредительные цели наказания, которые должны быть направлены, прежде всего, на удержание военнослужащих от преступных посягательств на совокупность правоустановлений, определяемых в ст. 401 УК 2001 г. как порядок несения и прохождения

военной службы.

К военнослужащим применяются почти все виды наказаний, предусмотренных ст. 51 нового УК за исключением исправительных и общественных работ. В соответствии с ч. 3 ст. 56 указанного Кодекса общественные работы не назначаются военнослужащим срочной службы, а ч. 2 ст. 57 УК запрещает применение исправительных работ ко всем категориям военнослужащих. Это исключение следует из характера военной службы и правового статуса военнослужащего.

Например, военнослужащие срочной службы не имеют заработной платы и обеспечиваются и денежным довольствием. Причем денежное довольствие крайне незначительно по сумме. Цель этих выплат заключается в оптимальном материально-финансовом обеспечении военнослужащих, для того, чтобы они полноценно могли выполнять служебные воинские обязанности.

С другой стороны, военнослужащий исполняет свой воинский долг в той местности, где этого требуют интересы военной безопасности и обороноспособности страны, он должен всегда находиться в боевой готовности.

И в-третьих, его нецелесообразно отрывать от службы для выполнения общественных или исправительных работ, являющихся по существу более льготным видом деятельности по сравнению с военной службой.

Поэтому уголовный закон для военнослужащих, кроме срочнослужащих, предусматривает возможность применения специального наказания - служебного ограничения (ст. 51 п. 6 и ст. 58 УК), а для военнослужащих срочной службы - такой специфический вид наказания, как содержание в дисциплинарном батальоне (ст. 51 п. 10 и ст. 62 УК). Данные наказания не могут применяться к другим категориям граждан, за исключением военнослужащих.

Особенность этих наказаний заключается в том, что их исполнение позволяет наряду с общими целями, стоящими перед уголовным наказанием, решать и специфическую задачу - воинского воспитания, поскольку отбываются они в условиях несения осужденным военной службы. Таким образом, военнослужащий сохраняется для Вооруженных сил и после отбытия специального наказания может продолжать использоваться в интересах военной службы.

В соответствии с ч. 2 ст. 34 УК 1960 г. военнослужащим исправительные работы заменялись содержанием на гауптвахте на срок до двух месяцев. Новый УК не предусматривает такой правовой нормы, но вместе с тем в нём закреплён новый вид уголовного наказания – арест (п. 8 ст. 51). Как видно из ч. 2 ст. 60 этого кодекса, военнослужащие отбывают арест на гауптвахте.

Таким образом, в соответствии со ст. ст. 51 (пункты 2, 6, 8, 10, 54, 58, 60, 62 нового УК) к военнослужащим могут применяться следующие специальные наказания: лишение воинского звания; служебные ограничения; арест сроком от 1 до 6 месяцев, который они отбывают на гауптвахте; содержание в дисциплинарном батальоне сроком от шести месяцев до двух лет, а также в случае замены лишения свободы сроком до двух лет на содержание в

дисциплинарном батальоне на тот же срок.

Причем, как было указано, к военнослужащим срочной службы не могут применяться служебные ограничения, однако только им может быть назначено содержание в дисциплинарном батальоне. Указанный перечень специальных наказаний для военнослужащих в новом уголовном кодексе несколько шире, чем в предыдущем.

Анализируя правовой статус дисциплинарного батальона, следует прийти к выводу, что «это особая воинская часть, в которую направляются солдаты и сержанты срочной службы, осужденные... за совершенные ими преступления» [6, С. 7]. Процедура исполнения данного специального наказания, специфика режима и правового статуса осужденных регламентируется «Положением о дисциплинарном батальоне в ВС Украины», утвержденным Указом Президента Украины № 139/94 от 5 апреля 1994 г. [8, С. 40-56].

При разработке и принятии нового уголовно - исполнительного кодекса Украины эти базовые положения названного нормативно-правового акта вошли туда отдельным 14 разделом. Закрепление в УИК основных положений отбытия наказания в дисциплинарном батальоне, в отличие от действующего ИТК, ещё раз подчеркивает единство принципов криминальных отраслей законодательства вне зависимости от видов преступлений и лиц, их совершивших, а также равенство всех граждан Украины перед законом.

И еще одно замечание. В соответствии с п. 3 названного Положения в ВС Украины функционируют дисциплинарные батальоны и отдельные дисциплинарные роты, которые являются воинскими частями. В связи с этим, редакционно более правильно данное наказание назвать «направлением в дисциплинарную часть». Понятие «дисциплинарная часть» охватывало бы одновременно такие термины, как «дисциплинарный батальйон», так и «отдельная дисциплинарная рота».

В УК 1960 г. отсутствовали такие наказания, как служебные ограничения для военнослужащих и арест. Вместе с тем, ст. 34 ч. 2 этого кодекса было предусмотрено, что исправительные работы без лишения свободы заменяются военнослужащим содержанием на гауптвахте на срок до двух месяцев. В соответствии со ст. 57 ч. 2 нового УК исправительные работы к военнослужащим вообще не применяются.

Таким образом, в новом УК (ст. ст.57 и 60) законодатель фактически более четко скорректировал порядок применения к военнослужащим уголовного наказания, связанного с содержанием на гауптвахте. Вся остальная система наказаний к ним применяется в полном объеме, и уголовно-правовые меры исполняются по правилам Исправительно-трудового кодекса и других законодательных актов пенитенциарного характера.

Так, не имеется никаких противопоказаний к назначению военнослужащим штрафа, лишения права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью, конфискации имущества. В случае осуждения названных категорий граждан к лишению свободы они утрачивают свой статус военнослужащего (досрочно увольняются со службы) и наказания в отношении них исполняются по общим правилам УК и ИТК без

каких бы то ни было изъятий и исключений.

При осуждении к наказаниям, исполняемым в условиях службы, а именно к содержанию в дисциплинарном батальоне или аресту, с его отбытием на гауптвахте, военнослужащие не утрачивают своего статуса. Вместе с тем, при отбытии данных специальных наказаний имеются объективные ограничения правового положения осужденных, вытекающие из общего, военного и уголовно-исполнительного законодательства для указанной категории лиц.

В связи с этим, при назначении таких специальных наказаний суды должны учитывать требования, предъявляемые к гражданам для прохождения военной службы, особенно годность к ней по состоянию здоровья. В связи с изложенным, ст. 84 ч. 3 нового УК предусматривает, что «военнослужащие, осужденные к служебному ограничению, аресту или содержанию в дисциплинарном батальоне, в случае признания их негодными к военной службе по состоянию здоровья освобождаются от отбытия наказания».

Из изложенного следует, что при рассмотрении уголовных дел о воинских преступлениях суд в обязательном порядке должен выяснить состояние здоровья подсудимых военнослужащих и годность их к военной службе, подтвержденную справкой военно-врачебной комиссии. В случае если лицо, совершившее воинское деяние, будет признано негодным к военной службе, и будут законные основания для признания его виновным в воинском преступлении и назначения наказания, чтобы совершенное не осталось безнаказанным, суду целесообразно определять такому лицу не специальное наказание, а общее.

ЛИТЕРАТУРА: *1. Уголовный кодекс Украины. / Голос Украины. - № 107 (2607). - 19 июня 2001 г. 2. Уголовное право Украины. Общая часть. Учебник / Под ред. Бажанова М. И., Сташиса В. В., Тация В. Я. - Харьков: «Право», 1998. 3. Багрий-Шахматов. Л. В. Уголовная ответственность и наказание. - Минск: Вышейша школа, 1976. 4. Уголовно-исполнительный кодекс Украины. / Голос Украины. - № 161 - (3161). - 29 августа 2003 г. 5. Бажанов М. И. Назначение наказания по уголовному праву. – К., 1980. 6. Стручков Н. А. Воспитательное значение наказания, связанного с направлением военнослужащего в дисциплинарный батальон. - М.: ВПА, 1958. 7. Ахметшин Х. М. Специальные виды уголовного наказания, применяемые к военнослужащим. - М.: ВПА, 1973. 8. Положение о дисциплинарном батальоне в ВС Украины. / Сборник Указов Президента Украины. - Вып. № 2. - К., 1994.*

КУПИНА Я. Ю. (м. Харків)

АВТОНОМИЯ КАК ФОРМА РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЭТНОСОВ

В последние десятилетия всё большее значение приобретают национально-этнические особенности в системе административно-территориальной организации государства. Необходимость учёта этнических особенностей той или иной группы людей в правовом регулировании государства определяется, прежде всего, различными формами проявления национальной самобытности в общественных отношениях, сильным разносторонним влиянием, которое они оказывают, и гарантируется, в первую очередь, международными нормами в области охраны прав национальных этносов, основным из которых является право на самоопределение.

Право на самоопределение – это один из главных принципов мирного сосуществования человеческого общества, закрепленный в Уставе ООН (преамбула, п. 2 ст. 1). Содержание этого принципа более полно раскрывается и дополняется в ряде других международных документов: Декларации о предоставлении независимости колониальным странам и народам от 14 декабря 1960 г.; Венской декларации и Программе действий от 25 июня 1993 г. и других. Основным положением данных документов является закрепление права каждого народа на самоопределение (которое должно признаваться всеми странами) как в рамках данного государства, так и путем создания независимого государства.

Последний из указанных способов реализации права народов на самоопределение может быть трудно осуществимым с экономической, политической и территориальной стороны. Поэтому одной из альтернативных форм решения данной проблемы в многонациональном государстве может быть практика создания автономного образования.

В современном государственном строительстве применяются различные формы и способы не только учёта, но и использования при административно-территориальной организации государства национально-этнических различий определенных групп людей. Одной из наиболее приемлемых форм реализации права нации на самоопределение является создание автономного образования.

Понятие «автономия» происходит от древнегреческого autonomia (где autos — сам, nomos — закон) и означает «свой закон», «самостоятельность» [1, с. 8]. Автономия известна человечеству с глубокой древности. К ней как к политическому лозунгу обращались примерно с середины V в. до н. э. все греческие города-государства. Однако стоит отметить, что в те времена автономия включала в себя полную государственную самостоятельность. Отличной от неё формой была ограниченная автономия, которая предоставлялась греческим городам в Римской империи. В то

время основным условием существования автономии считалась территориальная неприкосновенность, право создания своего статута и чётко закреплённая форма участия в решении общегосударственных вопросов.

На протяжении столетий автономия эволюционировала, и в современных условиях под автономией понимается учёт национальных (этнических), культурных, исторических, географических, бытовых и иных особенностей в государственном строительстве [2, с. 168]. Учесть совокупность всех этих особенностей при создании одного автономного образования практически невозможно. Поэтому возникают различные виды, типы автономий, которые в современной юридической литературе принято классифицировать по различным основаниям.

В зависимости от принципа создания, автономии могут быть разделены на территориальные и национальные. Каждый из названных видов имеет к тому же и своё внутреннее деление.

Территориальные автономные образования создаются путём выделения особых территорий (имеющих географические, а иногда и исторические особенности), которым предоставляется специфический режим по управлению вопросами местного значения. Созданные по такому принципу автономии, в зависимости от объёма их полномочий, могут быть разделены на несколько видов. В юридической литературе долгое время было принято разделение автономий, созданных по территориальному признаку, на два вида: административно-территориальные и национально-территориальные. Однако глобальные изменения в политической жизни общества в конце XX ст., а именно распад СССР, дали основания для выделения третьего вида — автономия с признаками государственности. Представителей данного вида мало. Изначально их было два: Автономная Республика Крым в Украине и Республика Каракалпакстан в Узбекистане [1, с. 8]. Но на данное время только лишь Каракалпакстан является носителем всех признаков автономии с признаками государственности. Это связано с тем, что после принятия Конституции АРК, которая стала причиной реорганизации власти (отмена института президентства, утрата права издавать законы), данное автономное образование можно отнести к административно-территориальной автономии.

Национальные автономии создаются с учётом этнических и культурных особенностей населения. Такие особенности в современном государственном строительстве могут быть учтены по-разному: либо путём создания особых общественных объединений различных этнических групп, либо путём создания ими своих органов. Эту разновидность автономного образования принято называть культурно-национальной. Данная автономия не связана с выделением для нее той или иной части территории государства; она носит экстерриториальный характер и распространяется на лиц, которые принадлежат к той или иной этнической группе, но разрозненно проживают в разных частях страны или вперe-

мешку с другими этническими группами. В этом случае этносы, как уже отмечалось выше, создают объединения или органы, которые могут иметь своё представительство при центральных органах государства с консультативными или совещательными полномочиями [2, с. 169]. Такое представительство на разных уровнях государственного регулирования имеют более десяти различных этнических групп в Венгрии, саамы в Швеции, Норвегии, Финляндии. Органы той или иной культурной автономии занимаются вопросами развития и охраны самобытности национального этноса, представляют и отстаивают его интересы на государственном уровне.

В зарубежной науке принято выделять три вида культурной автономии в зависимости от того, компактно или разрозненно проживают национальные меньшинства: персональная, корпоративная и национально-территориальная [3, с. 46].

Персональная автономия создаётся тогда, когда национальные этносы проживают разрозненно, они распылены по всей территории государства. В данном случае национальные меньшинства создают свои организации, клубы, при помощи которых участвуют в государственной жизни. В Финляндии, где проживает часть шведов, имеется Шведская народная ассамблея, состоящая из 75 членов. Уникальной, по мнению автора, является форма реализации своих национальных прав саамским этносом. Эта народность имеет свой парламент, состоящий из 25 членов, в Финляндии; в 1992 г. был создан путём выборов Саамский парламент в Норвегии; а ещё в 1956 г. этот национальный этнос создал Скандинавский Совет саамов трёх стран — Норвегии, Швейцарии и Финляндии [4, с. 24].

Корпоративная автономия связана с определёнными лингвистическими особенностями национальных общностей. Для таких этносов резервируется доля мест в государственном аппарате; а государственные служащие другой национальности, работающие в районах расселения национального меньшинства, обязаны знать язык местного населения.

В редких случаях персональная и корпоративная разновидности культурной автономии могут приобрести отдельные черты территориальности, тем самым «создавая» третий вид — национально-территориальную автономию (в случае компактного расселения национальных этносов), которая, в свою очередь, может быть разделена на политическую и административную [5, с. 474].

Национально-территориальная автономия характеризуется предоставлением части государства, населённого преимущественно представителями какого-нибудь национального этноса, чётко определённой самостоятельности в решении внутренних вопросов. Создание национально-территориальной автономии - один из способов решения национальных вопросов того или иного национального меньшинства в полиэтническом государстве. Отличительной особенностью такого автономного образования является самостоятельность в решении вопросов культурно-языковой сферы и официальное использование наряду с государственным

языком на территории их проживания языка национального меньшинства.

Представителями данного вида автономий могут быть Аландские острова в Финляндии, Гренландия и Фарерские острова в Дании, островные и приграничные области Италии и другие.

Распад СССР и создание независимых государств, основная форма которых - унитарные государства, повлек за собой формирование автономий различного типа (национальные, территориальные автономии). Апробированный жизненной практикой в других государствах опыт образования автономий, с учётом интересов национальных этносов ориентирован на защиту и охрану прав различных национальностей и народов, их культуры, языка, образования, осуществлению прав национальных меньшинств на национально-территориальное и культурно-национальное самоопределение.

Стоит отметить, что право национального этноса на культурно-национальную автономию не является правом на национально-территориальное самоопределение. Так, Закон Российской Федерации от 17 июня 1996 г. «О культурно-национальной автономии», определивший перелом в традиционном подходе к решению межнациональных отношений в России [6, с. 112], гласит, что культурно-национальная автономия РФ – это одна из форм национально-культурного самоопределения народов России, а также и средство их национально-культурного развития. Такой способ реализации культурных прав касается граждан Российской Федерации, составляющих определенную «этническую» или «национальную» общность.

Таким образом, компактность проживания национальных меньшинств, различный национально-этнический состав населения в ряде стран мира способствовали формированию отдельных национальных административно-территориальных единиц, одной из форм которых является автономия. Большинство, хотя далеко не все, автономные образования были созданы именно с учётом национально-этнических особенностей. Они открыли возможность определенному этносу для реализации в полной мере своих культурных особенностей.

Как правило, автономные образования такого вида носят экстерриториальный характер и не связаны с выделением какой-либо территории по причине разрозненного проживания представителей этнической группы (персональная, корпоративная культурно-национальная автономия).

В случаях же компактного проживания национального этноса для реализации культурных, языковых, религиозных и других отличий создается культурная автономия территориального характера, т. е. связанная с выделением какой-либо части территории государства (национально-территориальная культурная автономия). Данный вид автономного образования предоставляет больше возможностей национальному этносу для реализации своих прав не только в решении вопросов культурно-языковой сферы, но и в регулировании внутренних отношений управленческого

характера.

Территориальные автономные образования от культурных автономий отличает цель создания – учет не национальных, а географических, экономических и исторических особенностей определенной территории. Наличие такого автономного образования всегда связано с обособлением какой-либо части территории государства. Избрание территориальной автономии в государственном строительстве является менее приемлемым с точки зрения реализации норм международного права в области охраны интересов национальных этносов на национальном уровне. Она должна сочетаться с культурно-национальной автономией, с потребностями и интересами в культурном развитии проживающих в ней народов. Только в таком случае государственная национальная политика будет соответствовать нормам международного права и принципам демократического, правового, социального государства, построение и совершенствование которого является основной тенденцией стран цивилизованного мира.

ЛИТЕРАТУРА: *1. Энциклопедический юридический словарь / Под общ. ред. Крутских В. Е. — 2-е изд. — М.: ИНФРА, 1999. — 368 с. 2. Чиркин В. Е. Государствоведение. — М.: Юристъ, 1996. — 390 с. 3. Государство, право и международные отношения в странах демократии. — М., 1993. — 350 с. 4. Тексты актов об организации*

ГРИЦА Т. (м. Мелітополь)

УНІВЕРСАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ЗМІСТУ ЮРИДИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ПРАЦІВНИКІВ СИСТЕМИ МВС УКРАЇНИ

Відомо, що лідером у світовій економіці, соціальному, культурному, освітньому розвитку можуть бути лише ті країни, які здатні забезпечити високу якість підготовки спеціалістів всіх галузей господарства, і насамперед, правозахисників. Саме тому у розвинутих країнах проблема якості, змісту підготовки завжди знаходиться в центрі уваги держави і громадян, що дозволяє цим країнам завойовувати роль лідера у професійній підготовці спеціалістів. Проблема якості та універсального характеру змісту юридичної підготовки спеціалістів, а також працівників системи МВС України надзвичайно актуальна. Не можна підходити до проблем підготовки спеціалістів автономно, зміст підготовки завжди носив універсальний характер. Зміст освіти – це науково обґрунтована система дидактично та методично оформленого навчального матеріалу для різних освітніх та освітньо-кваліфікаційних рівнів [1, с.6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що увага до підвищення якості освіти, її універсального характеру зростає, і ця проблема є і в наш час актуальною. Зміст освіти визначається освітньо-професійними програмами підготовки, структурно-логічною схемою підготовки, навчальними програмами дисциплін, іншими нормативними актами органів державного управління освітою та вищих закладів освіти і відображається у відповідних підручниках, навчальних посібниках, методичних матеріалах, дидактичних засобах. Зміст освіти включає нормативний та вибірковий компоненти. Нормативний компонент змісту освіти визначається відповідним державним стандартом освіти, а вибірковий – вищими закладами освіти. Як зазначено у Положенні про організацію навчального процесу в вищих навчальних закладах, затвердженому наказом Міністерства освіти України № 161 від 2 червня 1993 р., «державний стандарт освіти – це сукупність норм, які визначають вимоги до освітнього (кваліфікаційного) рівня» [2]. У Положенні про організацію навчальної та навчально-методичної роботи в навчальних закладах МВС України, затвердженому наказом Міністерства внутрішніх справ № 519 від 14 серпня 1992 р. вказано, що основними організаційними документами, які визначають зміст професійної підготовки фахівців відомчими закладами освіти є: програми освітньої діяльності, навчальні плани, програми дисциплін і курсів, тематичні плани, розклади занять, відповідні розділи планів роботи навчального закладу та його вченої (педагогічної) ради, індивідуальний план роботи викладача [3]. У ст. 15 Закону України «Про освіту» позначається: «Державні стандарти освіти встановлюють

вимоги до змісту, обсягу і рівня освітньої та фахової підготовки в Україні. Вони є основою оцінки освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня громадян незалежно від форм одержання освіти. Державні стандарти освіти розробляються окремо з кожного освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня і затверджуються Кабінетом Міністрів України. Вони підлягають перегляду та перезатвердженню не рідше як один раз на десять років. Відповідність освітніх послуг державним стандартам і вимогам визначається засновником закладу освіти, Міністерства освіти України, Міністерством освіти Автономної Республіки Крим, Міністерствами і відомствами, яким підпорядковані заклади освіти, місцевими органами управління освітою шляхом ліцензування, інспектування, атестації та акредитації закладів освіти у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України» [4, ст. 451].

Більшість публікацій закликає до швидкого впровадження якості змісту підготовки спеціалістів. Саме за результатами ліцензування Міністерства освіти, України, Міністерства освіти Автономної Республіки Крим, місцеві органи управління освітою у межах своїх повноважень надають закладам освіти незалежно від форм власності, ліцензії на право здійснення освітньої діяльності відповідно до державних вимог із встановленням за певними освітніми або освітньо-кваліфікаційними рівнями обсягів підготовки, які відповідають кадровому, науково-методичному та матеріально-технічному забезпеченню, вносять їх до державного реєстру закладів освіти. Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» [5, ст.134], систему стандартів вищої освіти складають державний стандарт вищої освіти, галузеві стандарти вищої освіти та стандарти вищої освіти вищих навчальних закладів. Вони є основою оцінки якості вищої освіти та професійної підготовки, а також якості освітньої діяльності вищих навчальних закладів незалежно від їх типів, рівнів акредитації та форм навчання. Причому державний стандарт вищої освіти містить наступні складові: перелік кваліфікацій за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями; перелік напрямків та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями; вимоги до освітніх рівнів вищої освіти; вимоги до освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти. Галузеві стандарти охоплюють: освітньо-кваліфікаційні характеристики випускників вищих навчальних закладів; освітньо-професійні програми підготовки; засоби діагностики якості вищої освіти.

Мета пропонованої статті – обґрунтувати універсальний характер змісту юридичної підготовки працівників правоохоронних органів України, її стандартів. Стандарти вищої освіти вищих навчальних закладів обіймають: перелік спеціалізацій за спеціальностями; варіативні частини освітньо-кваліфікаційних характеристик випускників вищих навчальних закладів; варіативні частини освітньо-професійних програм підготовки; варіативні частини засобів діагностики якості вищої освіти; навчальні плани; програми навчальних дисциплін. Водночас, в сфері державного

стандарту вищої освіти перелік кваліфікацій за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями містить перелік назв кваліфікацій, які визначаються через професійні назви робіт, що мають виконувати фахівці певного освітньо-кваліфікаційного рівня на первинних посадах. Перелік напрямків та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями, містить перелік назв напрямків, що відображають споріднений зміст вищої освіти і професійної підготовки, та перелік назв спеціальностей, що відображають неповторювані узагальнені об'єкти діяльності або виробничі функції та предмети діяльності. Вимоги до освітніх рівнів вищої освіти містять вимоги до рівня сформованості у особи соціальних і громадських якостей з урахуванням особливостей майбутньої професійної діяльності, а також вимоги до формування у неї патріотизму до України та до знання української мови. Вимоги до освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти містять вимоги до професійної підготовки фахівців з урахуванням суспільного поділу праці. В сфері галузевих стандартів вищої освіти освітньо-кваліфікаційна характеристика випускників вищих навчальних закладів відображають цілі вищої освіти та професійної підготовки, визначають місце фахівця в структурі галузей економіки держави і вимоги до його компетентності, інших соціально важливих якостей, систему виробничих функцій і типових завдань діяльності й умінь для їх реалізації. Освітньо-професійна програма підготовки визначає нормативний термін та нормативну частину змісту навчання за певним напрямком або спеціальністю відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня, встановлює вимоги до змісту, обсягу та рівня освіти й професійної підготовки фахівця. Нормативний термін навчання за освітньо-професійною програмою підготовки встановлюється відповідно до визначеного рівня професійної діяльності. Засоби діагностики якості вищої освіти визначають стандартизовані методики, які призначені для кількісного та якісного оцінювання досягнутого особою рівня сформульованості знань, умінь, навичок, професійних, світоглядних та громадських якостей. Засоби діагностики якості вищої освіти використовуються для встановлення відповідності рівня якості вищої освіти вимогам стандартів вищої освіти і затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки. В сфері стандартів вищої освіти вищих навчальних закладів вищі навчальні заклади визначають спеціалізації за спеціальностями, за якими здійснюється підготовка фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів молодшого спеціаліста, спеціаліста та магістра. Назви спеціалізацій за спеціальностями відображають відмінності у засобах, умовах та продуктах діяльності в межах спеціальності. Варіативні частини освітньо-кваліфікаційних характеристик випускників вищих навчальних закладів, освітньо-професійних програм підготовки та засобів діагностики якості вищої освіти забезпечують підготовку фахівців за спеціалізаціями та спеціальностями з урахуванням особливостей суспільного поділу праці в Україні та мобільності системи

освіти щодо задоволення вимог ринку праці. Зміст варіативних частин освітньо-кваліфікаційних характеристик випускників вищих навчальних закладів, освітньо-професійних програм підготовки, засобів діагностики якості вищої освіти, навчальних планів, програм навчальних дисциплін визначається вищим навчальним закладом у межах структури та форми, встановлених спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки. Навчальні плани визначають графік навчального процесу, перелік, послідовність та час вивчення навчальних дисциплін, форми навчальних занять та термін їх проведення, а також форми проведення підсумкового контролю. Програми навчальних дисциплін визначають їх інформаційний обсяг, рівень сформованості вмінь та знань, перелік рекомендованих підручників, інших методичних та дидактичних матеріалів, критерії успішності навчання та засоби діагностики успішності навчання.

Вищенаведений аналіз методологічно-правових аспектів змісту освіти, системи державних освітянських стандартів в сфері професійної підготовки фахівців різних спеціальностей і спеціалізацій дозволяє зробити декотрі висновки щодо подальшого удосконалення відповідного нормативно-правового забезпечення.

По-перше, Положення про організацію навчальної та навчально-методичної роботи в навчальних закладах МВС України [6] є сенс доповнити й такими організаційними документами в сфері визначення змісту професійної підготовки фахівців відомчими закладами освіти як робоча навчальна програма, індивідуальний навчальний план курсанта чи слухача та робочий навчальний план. Важливість їх у визначенні змісту підготовки майбутніх висококваліфікованих правоохоронців очевидна. «Робоча навчальна програма є нормативним документом вищого закладу освіти і розробляється для кожної навчальної дисципліни на основі навчальної програми дисципліни відповідно до навчального плану. У робочій навчальній програмі відображається конкретний зміст навчальної дисципліни, послідовність та організаційно-методичні форми її вивчення, обсяг часу на різні види навчальної роботи, засоби і форми поточного та підсумкового контролю. До робочої програми входять: тематичний план, пакет методичних матеріалів для проведення поточного і підсумкового контролю, перелік навчально-методичної літератури, засобів наочності, технічних засобів навчання. Навчальні програми, робочі навчальні програми разом з навчальними планами є основними документами, якими керуються факультети (відділення) та кафедри (предметні або циклові комісії) вищих закладів освіти в організації навчального процесу... Індивідуальний навчальний план студента – це нормативний документ, за яким здійснюється навчання студента, виходячи з вимог освітньо-професійної програми відповідного рівня підготовки та з урахуванням його особистих освітньо-професійних інтересів і потреб. Індивідуальний навчальний план студента складається на підставі робочого навчального плану і включає всі нормативні навчальні дисципліни та вибір-

кові навчальні дисципліни, обрані студентом, з обов'язковим урахуванням структурно-логічної схеми підготовки. Індивідуальний навчальний план складається на кожний навчальний рік і затверджується в порядку, встановленому вищим закладом освіти. Робочий навчальний план – це також нормативний документ, який складається вищим закладом освіти на поточний навчальний рік і конкретизує форми проведення навчальних занять, їх обсяг, форми і засоби проведення поточного та підсумкового контролю за семестрами» [7, с. 9-10]. По-друге, доповнити Закон України «Про освіту» [8, ст. 451] статтею «Зміст освіти», в якій вказати, що зміст освіти – це система дидактично-методичних нормативних документів, укладених для різних освітніх та освітньо-кваліфікаційних рівнів національної освіти. Зазначити також, що зміст освіти визначається освітньо – і освітньо-професійною програмою підготовки, структурно-логічною схемою підготовки, навчальними програмами дисциплін, іншими нормативними актами органів державного управління освітою та навчального закладу освіти, що зміст освіти включає нормативний та вибірковий компоненти. Нормативний компонент змісту освіти визначається відповідним державним стандартом освіти, а вибірковий – навчальним закладом освіти. Цей же закон доповнити статтею «Про міністерства і відомства, яким підпорядковані заклади освіти», в якій розкрити роль, місце, повноваження цих органів у визначенні змісту професійної підготовки працівників для своїх потреб. По-третє, розробити проект і прийняти Закон України «Про відомчу освіту МВС України», в якому поряд з іншими важливими питаннями професійної підготовки особового складу для органів, служб та підрозділів внутрішніх справ з'ясувати усі питання, пов'язані з визначенням і нормативним закріпленням змісту відомчої освіти. навчального процесу у вищих навчальних закладах» [9], Положенні «Про організацію навчальної та навчально-методичної роботи в навчальних закладах МВС України» [10], Настанові з організації професійної підготовки рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України [11], Положенні «Про навчальний центр (пункт) підготовки працівників органів внутрішніх справ України» [12]. Науково-виважене вирішення питання співвідношення універсального характеру змісту національної та відомчої освіти як необхідне передбачає з'ясування місця, ролі, природи та соціально-правового характеру таких категорій як освіта та відомча освіта. «Освіта – основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Розвиток освіти, зростання потенціалу суспільства - важливий фактор соціального та науково-технічного прогресу, розвитку світової цивілізації». Отже, у сучасних умовах освіта виступає в якості потенційного потужного фактора соціально-економічного, науково-технічного та культурного розвитку цивілізації. Вона проникає в усі пори соціального організму, покладає на себе відповідальність за виховання підростаючого покоління, розвиток людини, підготовку кваліфікованих кадрів, спеціалістів у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Ще в сімдесяті роки минулого століття

західнонімецькі соціологи Х. Байнхауер та Е. Шманкє підкреслювали: «Говорять про епоху науки, техніки, космічного простору, облікових машин. З усіх цих визначень до найближчих тридцяти років більш за все підходить формула «епоха освіти». Без усякого сумніву, теперішньому поколінню людей в найближчі тридцять років доведеться вчитися більше, ніж будь-якому поколінню до нього» [13, с. 10]. Безумовно, що ці слова нині актуальніші, ніж будь-коли раніше. «Освіта будь-якої країни відбиває в собі найголовніші її цивілізаційно-культурні ознаки та особливості наявного історичного моменту, забезпечуючи поєднання національних традицій з релевантними інноваціями – як виробленими всередині неї, так і запозиченими ззовні, зі скарбниці вселюдського досвіду. На цих підставах національна система освіти має забезпечувати безперервність поступу країни, здійснювати ефективну соціалізацію та професійну підготовку молоді до життєдіяльності в світі, який постійно ускладнюється» [14, с. 14]. Стан освіти суттєво впливає як на інтегративні процеси світового буття, так і соціальні трансформації в окремій країні. Система освіти в значній мірі визначає не тільки якісні характеристики культури того чи іншого суспільства, але й вміщує «у розгорнутому вигляді» стратегії кардинальних перетворень життєдіяльності навчального процесу в вищих навчальних закладах» [15], Положенні «Про організацію навчальної та навчально-методичної роботи в навчальних закладах МВС України» [16], Настанові з організації професійної підготовки рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України [17], Положенні «Про навчальний центр (пункт) підготовки працівників органів внутрішніх справ України» [18].

Значення універсального характеру змісту професійної відомчої освіти особового складу органів внутрішніх справ обумовлене роллю останньої у якісному вирішенні тих суспільно-державних завдавань, що прямо пов'язані з підготовкою висококваліфікованих фахівців у сфері правоохоронної діяльності, здатних на високому рівні виконувати функції щодо захисту охорони й забезпечення прав, свобод та законних інтересів суб'єктів правовідносин. Докорінна трансформація суспільного укладу у напрямку ринкової саморегуляції, децентралізація й демократизація державного управління, визнання людини найвищою соціальною цінністю, суспільна зміна ціннісних орієнтирів населення країни з необхідністю викликають потребу у зміні цілей, завдань, принципів, форм і методів діяльності органів системи Міністерства внутрішніх справ. Зміна основних засад побудови й функціонування таких, переорієнтація установлень правосвідомості їх персоналу нададуть реальні позитивні результати лише за умови професійної підготовки спеціалістів - правоохоронців зовсім нової генерації, якісно-освітны параметри яких повністю відповідатимуть сучасним вимогам розвитку цивілізованого державно-організованого суспільства.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Болюбаш Я. Я. Організація навчального процесу*

у вищих закладах освіти. – К.: ВВП «Компас», 1997. – 64 с. 2. Наказ Міністерства освіти України № 161 від 2 червня 1993 р. «Про затвердження Положення про організацію навчального процесу в вищих навчальних закладах». – К., 1993. 3. Наказ МВС України № 519 від 14 серпня 1992 р. «Про затвердження Положення про організацію навчальної та навчально-методичної роботи в навчальних закладах МВС України». – К., 1992. 4. Наказ МВС України № 241 від 8 квітня 1998 «Про створення юридичного ліцею Національної академії внутрішніх справ України». – К., 1998. 5. Закон України «Про вищу освіту» / Відомості Верховної Ради, 2002. - № 20. – С. 134. 6. Наказ МВС України № 519 від 14 серпня 1992 р. «Про затвердження Положення про організацію навчальної та навчально-методичної роботи в навчальних закладах МВС України». – К., 1992. 7. Болюбаш Я. Я. Організація навчального процесу у вищих закладах освіти. – К.: ВВП «Компас», 1997. – 64 с. 8. Закон України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. / Відомості Верховної Ради, 1991. - № 34. – С. 451. 9. Наказ Міністерства освіти України № 161 від 2 червня 1993 р. «Про затвердження Положення про організацію навчального процесу в вищих навчальних закладах». – К., 1993. 10. Наказ МВС України № 519 від 14 серпня 1992 р. «Про затвердження Положення про організацію навчальної та навчально-методичної роботи в навчальних закладах МВС України». – К., 1992. 11. Настанова з організації професійної підготовки рядового і начальницького складу органів внутрішніх прав України, затверджена Наказом МВС України № 759 від 21 жовтня 2000 року. – К., 2000. 12. Наказ МВС України № 958 від 12 грудня 1999 р. «Про затвердження Положення про навчальний центр (пункт) підготовки працівників органів внутрішніх справ України». – К., 1999. 13. Байнхауєр Х., Шманке Є. Мир в 2000 году. – М.: Прогресс, 1973. – 240 с. 14. Ануфрієв М. І. Вищий заклад освіти МВС України: Науково-практичний посібник. / Ярмиш О. Н., Бандурка О. М., Ануфрієв М. І. – Харків: Ун-т внутр.справ., 1999. – 369 с. 15. Наказ Міністерства освіти України № 161 від 2 червня 1993 р. «Про затвердження Положення про організацію навчального процесу в вищих навчальних закладах». – К., 1993. 16. Наказ МВС України № 519 від 14 серпня 1992 р. «Про затвердження Положення про організацію навчальної та навчально-методичної роботи в навчальних закладах МВС України». – К., 1992. 17. Настанова з організації професійної підготовки рядового і начальницького складу органів внутрішніх прав України, затверджена Наказом МВС України № 759 від 21 жовтня 2000 р. – К., 2000. 18. Наказ МВС України № 958 від 12 грудня 1999 р. «Про затвердження Положення про навчальний центр

ГУБАНОВА О. В. (м. Сімферополь)

О НЕОБХОДИМОСТИ ПРОФИЛАКТИКИ ИЗНАСИЛОВАНИЙ В УСЛОВИЯХ КРЫМСКОЙ АВТОНОМИИ

Борьба с преступностью включает самые разнообразные средства и методы воздействия на преступность. Однако основным средством должны быть и являются профилактика и предупреждение преступности и преступлений, успех которых во многом зависит от целенаправленности и планомерности данной деятельности.

Одним из наиболее опасных преступлений, посягающих на конституционные права человека, а именно на половую свободу и половую неприкосновенность личности, является изнасилование.

К сожалению, для современного общества совершение изнасилования не редкость, поэтому проблема, связанная с совершением данных преступлений, продолжает оставаться актуальной. Еще в 2001 г. мы могли говорить о снижении уровня совершения изнасилований. В 1999 г. зарегистрировано по Украине 1288 изнасилований, в 2000 г. – 1151 преступлений, предусмотренных ст. 152 УК Украины, в 2001 г. – 1051 изнасилование. Но только за девять месяцев 2003 г. в правоохранительных органах Украины зарегистрировано 1994 изнасилования [3].

Данное преступление отличается от других тяжких преступлений своеобразием причин и условий его совершения.

Изнасилования совершаются под воздействием ряда факторов, присущих именно данной группе преступлений, что обусловливает и специфику соответствующей профилактической работы.

Хочется остановиться на некоторых направлениях профилактики изнасилований. Необходимость их реализации является наиболее острой для Крымской автономии.

Изнасилование – одно из самых опасных посягательств на половую свободу и неприкосновенность личности. Эта опасность обусловлена сложностью раскрываемости, тяжестью физического и психического вреда, причиняемого потерпевшему, а также значительным «омоложением» субъектов изнасилования и потерпевших.

Профилактика изнасилований среди несовершеннолетних, в том числе работа с подростками по предупреждению возможности стать жертвой насилия, на мой взгляд, является важнейшим направлением деятельности всех субъектов профилактики. Следует отметить, что низкий уровень профилактики изнасилований (особенно среди подростков) – это проблема не только для нашего государства. Ведь для ее разрешения недостаточно наличия высокого уровня уголовно-правового регулирования ответственности за совершаемые преступления в этой сфере. Преж-

де всего, необходимо наличие соответствующего морального, духовного, физического развития социума.

В последние годы проявляется тенденция к совершению данного вида преступлений лицами, не достигшими совершеннолетия, и в отношении несовершеннолетних. Данную тенденцию можно проследить на примере Автономной Республики Крым. Если в 1995 г. среди лиц, совершивших изнасилование, было 12 несовершеннолетних, то в 1999 г. количество несовершеннолетних, совершивших данное преступление, составляло 34 [3]. Наиболее высока преступная активность несовершеннолетних в возрасте 16 - 17 лет. При этом несовершеннолетние и лица в возрасте 18 - 19 лет чаще совершают изнасилование знакомых лиц – сверстниц, что по субъективным причинам повышает латентность изнасилования. На долю лиц в возрасте 32 и старше лет приходится не более одной десятой части от общего числа насильников [2: 92-95]. Нельзя не принимать во внимание тот факт, что большинство изнасилований, совершаемых несовершеннолетними, являются групповыми преступлениями, что повышает их общественную опасность.

Не меньшую общественную опасность изнасилование представляет и в связи со своей распространенностью. Уровень изнасилований в городах и сельской местности в пересчете на одно и то же число жителей почти равен. Это говорит об одинаковой интенсивности действия в городе и на селе всего комплекса явлений, обусловливающих совершение изнасилования. Однако уровень насильственной преступности, в частности изнасилования, неодинаков для различных областей Украины. Данный факт определяет необходимость в выработке профилактических мер, направленных на предупреждение и пресечение изнасилования в различных регионах страны.

Климат, наряду с сезонностью, является составной частью широкого спектра понятий, входящих в категорию причинности как предмета изучения криминологии [1:56]. В особенности, если мы говорим о насильственных преступлениях. За девять месяцев 2003 г. в Автономной Республике Крым совершено 110 изнасилований. По количеству изнасилований АРК занимает шестое место в Украине. Однако уровень данного вида преступлений на количество населения Крыма - 0.137 – самый высокий. Наиболее высокие уровни изнасилований также зарегистрированы в южных регионах Украины: Херсонской (0.107), Луганской (0.118) и Запорожской (0.105) областях, а также в городе Севастополе (0.103) [3].

Особое место профилактика изнасилований должна занимать в южных регионах страны, поскольку именно в них совершается наибольшее количество данных преступлений. Важной задачей правоохранительных органов и других государственных структур является профилактика изнасилований на территории Автономной Республики Крым. Поскольку в данный регион, особенно в летнее время года, направляется большое количество людей, среди которых большую часть составляет молодежь (до 30 лет). В связи с этим необходимо ставить вопрос о выработке систе-

мы профилактических мер применительно к такому региону как Крым. И здесь огромную роль будет играть работа с несовершеннолетними и молодежью.

Однако никакая деятельность не достигнет положительного результата, если заранее не выработать ее направления и конкретные мероприятия. Возможно, что профилактика изнасилований в конкретном регионе требует также разработки согласованных действий различных субъектов профилактики. И начать, наверное, следовало бы с разработки Программы профилактики изнасилований в Автономной Республике Крым в рамках Комплексной программы профилактики преступности на 2001-2005 гг. Тем более, что некоторые положения данной программы возможно выполнить исключительно при заинтересованности органов власти АРК и органов местного самоуправления.

Говоря о нормативном обеспечении профилактики изнасилований, нельзя не вспомнить, на мой взгляд, очень актуальный на сегодняшний день проект Закона Украины «О профилактике преступлений» от 12 мая 1998 г. Статья данного Проекта предусматривает обязанность правоохранительных органов, суда, органов власти на местах, Правительства Автономной Республики Крым разрабатывать программы профилактики и планы мероприятий по пресечению отдельных видов преступлений, рекомендации по устранению причин и условий, способствующих совершению отдельных видов преступлений. Реализация такого положения позволила бы учитывать региональные, климатические, социальные и другие особенности, характеризующие состояние современной преступности в Украине, тенденции ее развития в конкретных регионах государства.

Конкретные пути, методы профилактики изнасилования, возможные и необходимые в условиях Крымской автономии – это тема отдельного разговора.

***ЛИТЕРАТУРА**: 1. Гитик В. Анатомия криминала. М., – 1996; 2. Курс кримінології. Підручник: у II томах / Під ред. проф. Костецького М. В., проф. Лановенко І. П. К., – 2001; 3. Учеты ИБ ГУ МВД Украины в*

ОРЛОВ М. О. (м. Сімферополь)

ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗГРАНИЧЕНИЯ ПОЛНОМОЧИЙ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В СФЕРЕ ЭКОЛОГИИ МЕЖДУ УКРАИНОЙ И АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКОЙ КРЫМ

На первый взгляд кажется, что правовые проблемы разграничения полномочий органов государственного управления в сфере экологии между Украиной и Автономной Республикой Крым (АРК) решены конституционным способом.

Все экологические правоотношения на территории АРК регулируются, в основном, законами и подзаконными актами Украины, а также международно-правовыми актами, которые Украина подписала и ратифицировала.

В рамках действующего законодательства Украины Автономная Республика Крым (АРК) в сфере экологии имеет право самостоятельно:

- осуществлять нормативное регулирование и организационно-распорядительные полномочия по вопросам сельского хозяйства; мелиорации и карьеров, градостроительства и жилищного хозяйства; курортно-рекреационной сферы; туризма, водопроводов; охоты, рыболовства; санитарной и лечебной служб и по другим вопросам, предусмотренным и делегированным законами Украины;

- разрабатывать и утверждать программы рационального природопользования, охраны окружающей природной среды в АРК в соответствии с общегосударственными программами и их реализацию;

- решать вопросы экологической безопасности, рационального использования, охраны, восстановления земли и природных ресурсов, объявлять карантин и зоны стихийного бедствия в соответствии с законами Украины;

- инициировать установление зон чрезвычайной экологической ситуации в АРК или отдельных её местностях;

- вступать в отношения с другими регионами Украины, а также с органами власти, предприятиями, учреждениями, организациями и объединениями граждан других государств и их регионов, с международными организациями в области охраны окружающей природной среды и природопользования [1].

На стадии реализации полномочий в сфере экологии между центром и Автономной Республикой Крым возникают проблемы правового и экологического характера. Вызваны они необходимостью совершенствования системы государственного управления в данной сфере.

Для реализации государственной экологической политики, Основными направлениями (п. 33) [2] выделяются три уровня государственного управления: национальный, региональный, местный, не перечисляя их субъектов управления. Возникает вопрос: к какому уровню государственного управления следует отнести органы государственного управления Автономной Республики Крым.

По законодательству Украины ведущую роль среди них занимают органы местного самоуправления, которые в своей деятельности обязаны руководствоваться не только Конституцией и законами Украины, но и актами Президента Украины, Кабинета Министров Украины, а в Автономной Республике Крым – также нормативно-правовыми актами Верховной Рады и Совета министров АРК, принятых в границах их компетенции.

В научной литературе одни авторы под местным (первичным) уровнем самоуправления в Украине предлагают понимать село, поселок, город, район в городе как гарантированное государством право территориальных громад или их объединений (район, область – региональный уровень) самостоятельно, под ответственность граждан и выбранных ими органов и должностных лиц, решать вопросы местного значения в границах Конституции и законов Украины [3]. Другие – в широком смысле, к органам местного самоуправления относят как сельские, поселковые и городские советы и их исполнительные органы, так и районные, областные советы, представляющие общественные интересы территориальных громад села, поселка, города [4].

Такая неоднозначная трактовка понятия органов местного самоуправления, на наш взгляд, смешивает по своему функциональному назначению два совершенно разных понятия: органы действительно местного самоуправления (село, поселок, город, район в городе) и органы регионального управления (район, область). Органы местного самоуправления потому и являются таковыми, что их полномочия распространяются только в пределах одного административно-территориального образования, в то время как органы регионального управления выполняют более сложные функции. Их полномочия распространяются сразу на несколько административно-территориальных образований. Соответственно и ответственность должностных лиц таких органов значительно возрастает за принимаемые ими управленческие решения в сфере экологии. При таком разграничении понятий местного и регионального самоуправления органы государственной власти АРК (Верховная Рада Автономной Республики Крым, Совет министров Автономной Республики Крым), наряду с областными и районными Советами, их исполнительными органами; советами городов Киева и Севастополя и их исполнительными органами; областными и районными государственными администрациями, государственными администрациями городов Киева и Севастополя, следует отнести к субъектам регионального уровня.

В соответствии с тем же п. 33 Основных направлений к функциям регионального уровня управления относится решение следующих вопро-

сов:

- регулирование использования природных ресурсов местного значения;
- определение нормативов загрязнения природной среды (установление нормативов ПДВ, ПДС и размещение отходов);
-введение экономического механизма природопользования;
- проведение мониторинга и учета объектов природопользования и загрязнения окружающей среды;
- проведение государственной экологической экспертизы;
- осуществление государственного контроля за соблюдением природоохранного законодательства;
- разработка программ введения природоохранных мер, определение и реализация инвестиционной политики;
- информирование населения и заинтересованных предприятий, учреждений и организаций по экологическим вопросам.

Из изложенного видно, что органы регионального и местного управления, выполняя различные функции, определенные законами Украины и нормативно-правовыми актами АРК, взаимодополняют друг друга и обеспечивают согласованность действий государственных и общественных органов, субъектов хозяйствования и предпринимательства, а также граждан в области охраны окружающей среды и природопользования.

Другая проблема заключается в определении объекта управления в сфере экологии на региональном и местном уровнях. Положения Закона Украины «О местном самоуправлении Украины» (ст. 2), давая определение понятий местного и регионального уровня управления, не учитывают того, что административные территории населенных пунктов, районов, областей, на которые распространяются полномочия органов местного самоуправления, являются, как правило, только частью той или иной природной геосистемы. Сами природные геосистемы могут охватывать несколько административных территорий и даже выходить за пределы национальной государственной границы. Видимо, с этих позиций Основные направления (п. 16) к региональным относят территории, которые охватывают две или более областей Украины и АРК либо распространяются на сопредельные государства и акваторию морской экономической зоны; к местным – территорию в пределах АРК, области, района.

Налицо территориальное несоответствие между административными единицами и природными системами как объектами управления. Различие концептуальных подходов по правовому определению одних и тех же понятий на практике затрудняет реализацию положений экологического законодательства субъектами права, делает их правовой статус недостаточно определенным и способствует изданию противоречивых нормативно-правовых актов, а также создает определенные затруднения в установлении вины должностных лиц органов государственного управления регионального уровня за совершенные ими правонарушения в сфере экологии.

Проблема определения ответственности должностных лиц органов государственного управления регионального уровня – это функция центральных органов Украины. Её в рамках Конституции АРК решить затруднительно. Сложность проблемы заключается также в том, что подписанные и ратифицированные Украиной законодательные положения об юридической ответственности таких лиц в Украине трактуются неоднозначно и они не в полной мере согласуются с международным законодательством.

Согласно примечания к ст. 364 Уголовного кодекса Украины под должностными лицами понимаются лица, постоянно или временно осуществляющие функции представителей власти, а также занимающие постоянно или временно на предприятиях, в учреждениях либо организациях независимо от формы собственности должности, связанные с выполнением организационно-распорядительных или административно-хозяйственных обязанностей, или выполняющие такие обязанности по специальному полномочию. Исходя из этого определения трудно уяснить, кто же из должностных лиц органов государственного управления регионального уровня может быть отнесен к данной категории лиц.

Пленум Верховного Суда Украины по уголовным делам своим постановлением от 07.10.1994 г. с изменениями и дополнениями от 28.06.1996 г. «О судебной практике по делам о взяточничестве» разъяснил, что к представителям власти относятся работники государственных органов и учреждений, которые наделены правом в пределах своей компетенции предъявлять требования, а также принимать решения, обязательные к исполнению физическими и юридическими лицами независимо от их ведомственной принадлежности или подчиненности. Аналогичная трактовка понятия «представитель власти» дается и в постановлении Пленума Верховного Суда Украины от 26 апреля 2002 г. № 5 «О судебной практике, о делах о взяточничестве».

В Конвенции ООН о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды от 1998 г. (ст. 2), которую Украина ратифицировала в 1999 г. [5], под государственным органом понимается:

а) правительственный орган национального, регионального и иного уровня;

б) физические или юридические лица, которые исполняют государственные административные функции в соответствии с национальным законодательством, включая конкретные обязанности, виды деятельности и услуги, имеющие отношение к окружающей среде;

в) какие-либо иные физические или юридические лица, на которых возложено исполнение государственных обязанностей или функций, либо которые оказывают населению услуги, имеющие отношение к окружающей среде, под надзором органа или лица, указанных в п.п. а) и б);

г) какие-либо учреждения региональных организаций экономической интеграции, созданных странами – членами Европейского экономического сообщества.

В данный перечень государственных органов Конвенция не включает органы либо учреждения, а значит и их должностных лиц, действующих в сфере судопроизводства либо законодательства. По национальному законодательству Украины органы судопроизводства и законодательный орган отнесены к органам государственной власти

В связи с ратификацией Украинской Конвенции о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды, Верховная Рада Украины специальным Законом от 28 ноября 2002 г., № 254 – IV [6] внесла изменения в некоторые законодательные акты Украины. В частности, Кодекс Украины об административных правонарушениях был дополнен ст. 91^4, по которой на служебных и должностных лиц предусматривается наложение штрафа от трех до десяти не облагаемых налогом минимумов доходов граждан за отказ от предоставления либо несвоевременное предоставление экологической информации. Однако нет ответа на вопрос: является ли правительственный орган АРК органом регионального уровня, и какие физические или юридические лица в рамках Конституции АРК и законодательства Украины должны, согласно международного законодательства, исполнять государственные административные функции или государственные обязанности по предоставлению экологической информации.

Из изложенного видно, что правовые проблемы разграничения полномочий органов государственного управления в сфере экологии между Украиной и Автономной Республикой Крым имеются, и носят они не только региональный, но и национальный характер, требуя своего разрешения в рамках Конституции Украины с соблюдением правового статуса АРК.

ЛИТЕРАТУРА: *1. Конституция Автономной Республики Крым, ст. 18 – Ведомости Верховной Рады Украины. 1999, № 5-6. Ст. 43; 2. Ведомости Верховной Рады Украины. 1998, № 38-39. Ст. 248; 3. Куйбіда В., Чушенко В. Поняття місцевого самоврядування в Україні. – Право України. 1998, № 5, с. 5; 4. Борденюк В. І. Деякі проблеми системного підходу щодо законодавчого забезпечення реформи місцевого самоврядування в Україні. – Систематизація законодавства в Україні: проблеми теорії і практики. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України. 1999, с. 268; 5. Ведомости Верховной Рады Украины. 1999, № 34. Ст. 296. Конвенция принята под эгидой Экономического и социального Совета Организации Объединенных Наций на IV Конференции Комитета экологической политики Европейской экономической комиссии 1998 г. в г. Оргус*

МАЛЬКО В. А. (м. Суми)

ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ТЕНДЕНЦИЙ И ПЕРСПЕКТИВЫ УКРАИНСКОГО ФЕДЕРАЛИЗМА

Провозглашение суверенитета политической независимости Украины стало результатом распада СССР. Суверенитет Украина провозгласила политически и закрепила юридически. За короткий период времени новое государство уже имело всю необходимую атрибутику и признаки – территорию, границы, парламент, правительство, законы, армию, судебную власть, герб, гимн и т.д. Несмотря на все трудности, Украина как государство самоутвердилась. В отличие от исторически классической последовательности образования государства, а именно: когда общество созревает, формируется политически и создает свое государство, в Украине все происходило иначе. Сначала было создано государство, а затем начался процесс формирования современного украинского общества.

Это объективно порождает целую цепь противоречий политического, социально-экономического и этнического характера. Каждая из этих групп проблем имеет различные формы и интенсивность проявления, но выражает единую сущность: в украинском обществе разворачивается активная борьба центробежных и центростремительных сил. Именно это обстоятельство актуализирует в общественном (и в частности, политическом) сознании идеи автономии, федерации, регионализма.

Процесс формирования нового государства, нового общества прежде всего должен опираться на объединительную идею, которая консолидировала бы общество, являлась бы фундаментом его стабилизации, и совершенно очевидно, что в полиэтническом государстве, которым и является Украина, эта идея должна восприниматься всеми ее гражданами независимо от их этнических различий. Эта позиция закреплена в Конституции Украины и подтверждена в Послании Президента Украины к Верховной Раде Украины «О внутреннем и внешнем положении Украины в 2002 г.» [6: 13-21]. Однако анализ реальной ситуации позволяет говорить о все больше проявляющейся тенденции децентрализации власти и концентрации ее на местах.

В этом отношении положение осложняется самим переходным, промежуточным, маргинальным статусом Украины, особенно ее западных областей, между Восточноевропейско-Евразийским пространством, составной частью которого она по преимуществу является, и собственно Западом.

Там, где национальные культуры по многим показателям действительно имеют генетическое родство, дела обстоят гораздо сложнее. Здесь труднее разобраться, что принципиально иное и неприемлемое, что, на-

оборот, - пригодно для продуктивной адаптации. В этом смысле Украине, в силу достаточной географической, исторической, ценностно-ментальной, и даже частично конфессиональной близости ее народа (прежде всего, ее западных областей, пребывавших длительное время в составе Польши и Австро-Венгрии), как центрально-европейскому варианту западной цивилизации, трудно решить, в какой мере она сопричастна последнему, а в какой – Восточноевропейско-Евразийскому, а в последние века – российско-советско-постсоветскому миру.

И такое противоречивое ее положение, а также связанные с этим разнонаправленные векторы цивилизационно-ценностных ориентаций ее граждан, обусловленные тысячелетней историей, а потому и непреодолимые ни в одну, ни в другую сторону в обозримом будущем, по сути, явление – объективное. Именно данное обстоятельство (в сочетании, конечно, с социально-экономическими проблемами и пр.), а не только национальная гетерогенность или фактическое двуязычие, составляет глубинную и хроническую опасность для существования ее как независимого государства.

Именно поэтому создание новой украинской государственности обуславливает ряд сложных процессов и проблем в поле этнического самоопределения народов Украины и межэтнических отношений, а именно:

1) Альтернативность в теоретических подходах и практического движения общества к политически или этнически определенной нации;

2) Проблема национального самоопределения внутри украинского этноса (вплоть до сепаратистских движений);

3) Проблемы идентификации некоторых этнических групп в качестве национальных меньшинств и реидентификации других как меньшинств, но в пределах иного государственного образования.

Необходимо отметить, что этнополитические последствия независимости оказались для Украины достаточно неожиданными. До настоящего времени созидание нового государства пока что не повлияло в достаточной мере на национальную интеграцию (консолидацию). Новому государству пришлось взять на себя ответственность за решение проблем, созданных предыдущим режимом (крымско-татарской и ряда других проблем). В конце концов, общая атмосфера этнического возрождения создала возможности для самоизъявления различных этнических идентичностей, которые некоторые эксперты склонны относить к проявлениям «национализма», «периферийного национализма», «регионального сепаратизма».

Автономная Республика Крым - единственное особое образование на территории унитарной Украины, имеющее собственную Конституцию и особые права, которые трактуются аналитиками от «особой формы самоуправления» до внутриполитического суверенитета. Исключительной особенностью Крыма является то, что главой автономии считается спикер Верховной Рады (ВР) Крыма, притом, что во всех других регионах

Украины глава области назначается. Таким образом, Крым - это уникальная парламентская республика, входящая в состав Украины.

Важной специфической чертой политической системы Крыма является конституционная норма, согласно которой кандидатура правительства АРК вносится напрямую Президентом и далее утверждается ВР Крыма. Таким образом, фигура Главы правительства Крыма - это фактически креатура Президента, что в специфических условиях Крыма фактически создает заранее заданную конфигурацию противостояния между нацеленным на самостоятельность спикером ВР Крыма и крымским премьер-министром, выступающим в качестве проводника интересов Президента. ВР Крыма может выразить вотум недоверия премьеру, но подписание отставки - приоритет Президента.

Таким образом, противостояние между ВР и Советом министров Крыма является уже практически стандартной ситуацией для крымского политикума.

Как видим, в полиэтническом государстве, каким является Украина, межэтнические отношения в контексте социально-политических процессов, представляют собой весомый фактор развития региональных отношений.

Усиливающаяся административная регионализация таит в себе угрозу дезинтеграции Украины, причём потенциал разобщения по политическому признаку выглядит более серьёзным, чем языковая и социокультурная неоднородность.

Региональные проблемы всегда являлись компонентами европейской политики. В последнее время в орбиту их решений вовлекаются не только местные политические элиты и центральные администрации, но и широкие слои населения.

Заметим, однако, что радикально-сепаратистские тенденции присутствуют в меньшинстве европейских регионов. Центральные правительства, политические силы, общественные движения ищут пути решения проблем, порождаемых региональной самобытностью, в русле гражданского общества. «Сам регионализм в Европе приобретает уже не поверхностное, исторически-религиозное, а глубинное наполнение, сущностью которого является уровень регионального развития и соотношение потребностей и ресурсов отдельных регионов при решении социально-экономических проблем»[4].

Специалисты по региональной политике считают, что истинный образ социально-экономического развития Украины проявляется в территориальной разнородности, давно повлекшей за собой выделение шести городов - центров: Киев, Донецк, Львов, Днепропетровск, Одесса и Харьков. При этом «каждый из этих регионов отличается экономическим потенциалом, величиной территории и проживающего там населения, демократическими традициями и культурой. Причем, наиболее сильными центрами выделяются на западе Украины - Львов, а на востоке – Донецк. Основания для их выделения различны. Если Львов стремится строить

гражданское общество, свободный рынок и двигаться к Европе, то донецкий регион уже построил для себя «основанный на авторитаризме олигархический капитализм» [2]. Но каждый из регионов заинтересован в сохранении своего отличия в рамках автономии и налаживании «горизонтальных» связей. В то же время, попытки подписать серию договоров и соглашений о сотрудничестве Львовской области с Донецкой и Харьковской областями, способны в корне изменить ситуацию и отношения внутри украинского политикума. Иными словами, «переход от вертикальных отношений по схеме «Киев – регионы» к горизонтальным межрегиональным отношениям, о необходимости которых так долго говорили политологи, и воплощения которых с таким нетерпением ждали региональные элиты, начался. И начался он с воплощения в жизнь одного из вариантов «большой украинской оси», возможность которой рассматривалась многими аналитиками, в том числе и западными, варианта так называемого «административного сотрудничества» [2]. И еще один факт так называемого административного, но внутрирегионального сотрудничества. В 1990 г. руководители трех галицийских областей - Львовской, Ивано-Франковской и Тернопольской - создали Галицийскую Ассамблею, преследующую цель консолидации действий в интересах упрочения в регионе демократии, а также проведения государственных и экономических реформ как проявление тенденции к укреплению регионов.

Существует еще один аспект этой проблемы, который выделяют аналитики. Это – стремление регионов к авторитаризму. «Для сохранения монополий необходима директивная система авторитарного образца, но в общегосударственном масштабе она существовать не может — «у нас же демократия». И единственным выходом становится создание подобных директивных формирований на региональном уровне. Раздел страны на удельные княжества, каждое из которых стремится к авторитаризму, но в масштабах государства при этом создается иллюзия плюрализма и демократии. Такую «демократию» можно охарактеризовать как «полиавторитаризм» [1].

Таким образом, в самом процессе развития украинского общества объективно формируются и набирают силу две тенденции: децентрализация власти и укрепление ее в регионах. В условиях доминирования посттоталитарного мышления, опирающегося на командно-административные методы, власть превращается в единственный способ и условие решения как региональных проблем, так и проблем центра. Экономические механизмы при сохранении командно-распределительной экономики и соответствующей ей политической системы, когда монополисты назначаются, а конкуренция со стороны посторонних невозможна, не могут работать в полной мере.

Регионализм как реалия сегодняшней Украины в сущностном плане предстает как:

а) формирование крупных экономических зон, которые территори-

ально не совпадают с административным делением Украины;

б)концентрация капитала на местах и формирование сильной региональной элиты, усиление ее политического влияния;

в)реальная оппозиция центру.

Формирующиеся региональные отношения имеют ориентацию на децентрализацию власти и создание совершенно нового типа автономии в границах единого государства.

Научные разработки данной проблемы затрудняются категориальной неопределенностью явлений, которые исследуются. В политическом лексиконе широко используются понятия «автономия», «федерация», «регион», которые в различных контекстах несут различное содержание.

Рассматривая правовой аспект содержания данных категорий, чтобы установить их смысловую взаимосвязь, можно допустить такую схему: федерация как «форма государственного устройства, представляющая собой сложное государство, состоящее из государственных образований, обладающих юридически определенной политической самостоятельностью» [7:346], включает в свой состав в качестве субъектов национально-государственные автономии. Таким юридическим статусом на сегодняшний день обладает только АРК. Но одного субъекта для федеративного преобразования Украины недостаточно. Ниже по статусу автономии общностей являются национально-территориальные автономии. но они в Украине отсутствуют. Административно-территориальные автономии (в частности 25 областей в Украине) рассматривать в качестве субъектов федерации весьма проблематично в силу их неравномерного социально-экономического развития и различных культурно-исторических традиций и цивилизационной позиции. Встает проблема определения субъекта Украинской федерации. Почти одновременно в Восточной и Западной Украине возникает идея регионализма. В качестве субъекта федерации предлагается регион.

Регионализм был вызван несколькими факторами. Во-первых, в государстве наблюдался региональный дисбаланс в пользу Днепропетровского региона, и прочие региональные элиты чувствовали себя ущемлёнными. В Донецке, например, на повестку дня был поставлен вопрос о реванше и подготовке базы для возврата на киевский властный Олимп. Во Львове поднимали голос недовольные тем, что мы добились независимости, сыграли роль Пьемонта, а нас теперь недооценивают или даже попросту игнорируют. Те же тенденции, в большей или меньшей степени, наблюдались и в других областях. Во-вторых, обострились бюджетные вопросы, поскольку Центр часто игнорировал потребности регионов. В-третьих, на повестку дня встал вопрос о включении Украины в Совет Европы, и тут вспомнили лозунг ЕС - «Европа регионов».

В. Черновол предложил концепцию, на которой должна базироваться будущая Украина. Во-первых, будущее государство должно перейти к земельному делению (по аналогии с Германией) и вместо 25 областей делиться на 10 земель. Во-вторых, основное внимание должно уделяться

именно горизонтальным связям, а столица должна исполнять роль координатора (и не более) стать своеобразным федеральным центром.

В 1998 г. сформировались две новые, совершенно различные концепции оформления регионов как самостоятельных единиц: одна (западная) - концепция Т. Стецкива, вторая (восточная) прагматическая – В. Рыбака.

Концепция Т. Стецкива предполагала, что Львовская область, используя свое пограничное расположение, интеллектуальный потенциал и глубокие исторические традиции «европейства», при условии возрождения промышленного потенциала, замены аграрной команды командой профессионалов-промышленников и представителей крупного бизнеса, а также профессиональных политиков, развития туристического комплекса, может стать своеобразным регионом-локомотивом, который вывезет Украину в Европу. При этом он ссылался на испанский опыт, когда Испания входила в объединённую Европу именно отдельными регионами, а не целиком.

Донецкая концепция, предложенная В. Рыбаком и вскоре поддержанная целой плеядой донецких политиков и бизнесменов, включая бывшего в то время губернатора области В. Януковича, предполагала интенсификацию промышленного развития Донецка, возвышение Донецка как основной бюджетонаполняющей области, внедрение имиджевых программ, которые бы способствовали превращению Донецка в основной (по своему значению) регион Украины. Рыбаком двигало не только желание превратить Донецк в «европейский локомотив» (тем более, что в пророссийски ориентированном Донецке особых симпатий к европейскому выбору Украины не питали). Он стал выразителем интересов тех дончан, которые хотели возвысить свой регион над Днепропетровским и влиять на принятие решений в Киеве. В первую очередь – во благо донецкой элиты.

Таким образом, в нашей политической лексике окончательно закрепляется понятие «регион». Но оно до сих пор имеет территориально неопределенный смысл, а значит, не несет в себе никакого юридического значения: Украина делится на области, а те — на районы. Можно, конечно, говорить о регионах в историко-культурном смысле, об их различиях, но регионалы руководствуются совершенно другими категориями, речь идет о конкретных административно-территориальных единицах.

Регионализм нацелен на практическое использование тех возможностей, которые вытекают из естественного территориального деления современных обществ, а значит - создает условия для рационального распределения власти и ресурсов среди различных групп населения. Поэтому регионализм внутренне присущ всем типам современных обществ независимо от их размеров, уровня развития, особенностей политических структур и т. д.

В зарубежной литературе можно встретить множество синтетических определений этого понятия. Так, по мнению Энн Маркузен, «регион

- это исторически эволюционирующее, компактное территориальное сообщество, которое содержит в себе физическое окружение, социо-экономическую, политическую и культурную среду, а так же пространственную структуру, отличную от других регионов и территориальных единиц, таких как город или нация» [8:17;251].

Финский политолог П. Юкарайнен полагает, что под термином «регионализм» могут скрываться такие разнородные процессы, как движение за этнические права, сепаратизм, децентрализация государственного устройства, транснациональное сотрудничество соседних административно-территориальных образований, региональная сетевая интеграция и т. д. Регионализм - это естественный, органический принцип территориальной организации социальных, политических, экономических и культурных процессов. В этом смысле он анализируется в таких категориях:

- социальная сплоченность этнических расовых и языковых групп, проживающих совместно;
- взаимная дополняемость тех хозяйственных и промышленных единиц, которые работают в рамках данной территории;
- совместность общих ценностей, связанных с культурой, религией, историческими традициями;
- политическая солидарность [3].

Особенность формирования регионов как самостоятельных территориальных единиц в Украине состоит, прежде всего, в том, что их основой выступает не этнический или культурный, религиозный признак, даже не административно-территориальный признак, а экономический. Формируются экономические зоны, охватывающие своим влиянием несколько областей, а порой и «захватывая» несколько районов соседней области, расчленяя ее административную целостность. Они, скорее, напоминают «удельные княжества» - монополии. Судьба украинских монополистов полностью зависит от того, благоволит ли к ним власть (а следовательно, до какой степени они сами — власть). Ведь на региональном уровне, стать властью и проще, и дешевле. Причем, чем более абсолютной становится власть монополий на региональном уровне, тем больше шансов стать частью власти общегосударственного масштаба. Вот именно поэтому субъектами не только экономической, но и политической жизни в Украине являются региональные экономические центры. Вследствие неформальности экономических зон речь и идет об абстрактных регионах, а не об областях: «удельные княжества» являются неофициальными административными единицами и не имеют четко утвержденных границ. Их границы как раз и представляют собой вид конкуренции и постоянно меняются. По своей сути, это – борьба за власть на региональном уровне.

В этом просматривается тенденция превращения регионов в новые типы территориальных автономий, которые претендуют на статус субъектов будущей федерации, образ которой начинает вырисовываться уже сегодня, в частности - предложение Президента Украины о создании двухпалатного парламента.

Будущее федеративное устройство Украины практически неизбежно, поскольку слишком различные в идейном, экономическом и культурном отношении регионы составляют наше государство. По оценкам западных аналитиков, «практически уже сегодня Украина функционирует как федерация, только неформально. Широко развитые «серая» зона и коррупция ведут к тому, что Восток, Запад, Юг и Центр в действительности управляются и развиваются по своим собственным, только там действующим принципам и правилам.» [5:5].

Особенность украинского федерализма, по крайней мере, как его видят на западе Украины, состоит в том, что они имеют в виду прежде всего более справедливый раздел полномочий и благ между центром и регионами, поскольку чрезмерная централизация и концентрация власти тормозит развитие страны в целом, особенно ее отдельных регионов.

Данные выводы позволяют говорить о возможности уточнения и самих понятий «автономия» и «федерация», расширения их содержания за счет включения такого важного признака как способ организации и осуществления власти. Рассмотренная проблема не имеет однозначного решения, она может рассматриваться лишь как предмет дискуссии, по которому высказана одна из многих точек зрения.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1.Бахтеев Б. Удобные «субъекты демократии» / Вечерние вести, 15 сентября, 2003 года/ http://www.vv.com.ua. 2. Бондаренко К. Дружба Львова и Донецка - Бюро политического консалтинга «Пента», для For Um, 27 декабря 2001. http:// www.for-ua.com/ online.html. 3. Цит. По: Макарычев А.С. Регионализм и региональная культурная идентичность/Ученые записки Таврического национального университета.- Вып. № 11 (45).- http://www.tnu.crimea.ua/tnu/magazine/ scietist/ education11/ n01102.htm. 4. Митряева С.И. Формирование стратегии национальной консолидации как фактор национальной безопасности Украины// http://rdu-old.narod.ru/jbook_1/strat_7.html. 5. Павлив В. «Politika»: Автономия для Галиции. //http://www. podrobnosti.ua/power/2002/06/08/28169/html. 6. Послання Президента України до Верховної Ради України Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2002 році. – К.:Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2003. – 478с. 7. Энциклопедический юридический словарь/Под общ. ред. В.Е.Крутских. – 2-е изд. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 368с 8. Ann Markusen. Regions: Economics and Politics of Territory. Rowman and Littlefield Publishes, 1987. P. 17,251.*

ЛОЗО В. І. (м. Харків)

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА: ПРОБЛЕМА СОГЛАСОВАНИЯ СОЮЗНЫХ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ

Рассматривая экологическую политику Европейского Союза, данное исследование затрагивает некоторые проблемы процесса разработки соглашений между государствами-членами ЕС, установления правил и режимов, устанавливаемых для обеспечения экологического сотрудничества, а также образования институтов, которые бы обеспечивали выполнение этих правил. Уделено некоторое внимание противостоящим и сопряженным политическим силам, от решения которых зависят успешные региональные или глобальные инициативы.

Почему политические аспекты проблем окружающей среды должны быть пристальным объектом изучения? Наиболее коренной ответ кроется, прежде всего, в противоречивой дихотомии между экологической сопряженностью народов планеты, с одной стороны, и фрагментарностью международных политических систем, с другой. Единая для всех, комплексная и высокоинтегрированная экосистема должна управляться конструкцией политических систем, состоящей более чем из 170 государств, суверенных на своей территории.

Согласно так называемой «реалистической школе» международных отношений, отсутствие какой-либо центральной власти и наличие анархии между государствами есть источник напряженности и конфликтов. Внешняя политика государств аккумулирует власть для выживания. И это порождает порочную спираль взаимного недоверия[1].

С этой точки зрения перспективы установления глобального управления окружающей средой кажутся скромными: анархия и конфликты выглядят правилом, а порядок и сотрудничество – исключением.

Действительно, трудности международного сотрудничества по-прежнему составляют начальный пункт любого изучения перспектив построения глобального управления окружающей средой. Причем существует множество проблем коллективного взаимодействия, от которого государства ожидают выгод, но не способны достичь их. Почему так? Прежде всего, из-за слабости или отсутствия институтов, требуемых для стабилизации усилий в этом направлении, для предупреждения нарушений и произвола, для поддержания и направления внутриполитического стремления к международному сотрудничеству. Хотя международное сотрудничество необходимо как для разрешения глобальных проблем окружающей среды, так и для внутренних экологических задач, при этом, не ставя отдельные государства в невыгодное политическое или конкурентное положение, тем не менее, государства не станут участво-

вать в этих коллективных действиях без гарантий, что остальные участники сотрудничества будут поступать подобающим образом. Эта проблема неуверенности отягощена нажимом на государства и государственных представителей, чтобы они отдавали приоритет непосредственным интересам государств в обозримой перспективе и соответствующим преимуществам и издержкам. Нельзя при этом забывать и глубоко укоренившихся исторических конфликтов, которые существуют между государствами, а также культурной, политической и экономической гетерогенности международной системы. Более того, хотя взаимозависимость порождает как проблемы совместной деятельности, так и намерения к сотрудничеству, она также вызывает новые элементы нестабильности из-за растущей уязвимости внутренней политики государств со стороны внешнеполитических воздействий.

Государственное управление окружающей средой требует также высокого уровня сотрудничества и политической координации. Формы сотрудничества, исторически возникавшие между государствами, в основном были связаны с разработкой минимальных правил сосуществования, построенных на основе взаимного признания суверенитета и невмешательства. При этом, классическая государственная система была подчас не в состоянии подняться выше потолка суверенитета до общих надгосударственных интересов и общего видения глобальных проблем, включая экологическую.

Картина минимальных правил сосуществования суверенных государств была пересмотрена во второй половине XX в. под воздействием растущей экономической взаимозависимости, повышения значимости международных институтов, а также прецедентных и договорных норм, устанавливающих права и обязанности для индивидов. Так происходила эволюция от «международного права сосуществования» к «международному праву сотрудничества»[2]. Коллективный контроль и управление окружающей средой ставили суровые, а потому политически ощутимые, требования. Они включали создание правил и институтов, которые бы воплощали положения о разделяемой ответственности и совместных обязанностях и существенно воздействовали на внутригосударственные структуры, которые бы наделяли индивидуумов и группы в рамках государств правами и обязанностями, а также побуждали бы к закреплению положений, связанных с общей пользой для планеты в целом.

Обострение глобальной экологической проблемы во второй половине XX в. вызывает потребность в координации усилий государств и расширении интегральной жизнедеятельности мирового сообщества. Однако возникает вопрос, возможно ли, и насколько, само управление совокупностью общественных отношений, выходящих за национальные, государственные рамки, а равно регулирование статуса и поведения на международной арене субъектов этих отношений. Ведь ход развития международных отношений достаточно непредсказуем, а в мировом сообществе как социальной системе еще отсутствовал единый центр руководства поведением его субъектов, которые и в обозримом будущем остаются суверенными государствами, т.е. независимыми в определении своей внешней политики и с присущим верховенством в решении своих внутренних дел. При этом, регулирующие способности меж-

дународных систем можно было бы измерять способностью системы ликвидировать нарушения такого равновесия, с учетом того, что, в отличие от внутригосударственного регулирования, в системе международного управления суверенные объекты в результате взаимных уступок принимают управленческие решения, дестинаторами которых они же сами и являются, и облекают эти решения в форму международных договоров, соглашений и т.д.[3].

Постепенно расширялся круг государственных субъектов и неправительственных организаций, включенных в проблему охраны окружающей среды. За 1972-83 гг. число государств, имеющих министерства охраны окружающей среды или ведомства по международному экологическому сотрудничеству, возросло с 10 до 120 [4]. Экологическая стратегия обретала целенаправленный характер посредством организации управления, координации, информации, планирования, прогнозирования, проверки, контроля с коррекцией этих управленческих действий и их результатов сообразно международным отношениям в целом с приближением к коллективному управлению. Этот аспект становления правовых основ экологической стратегии ЕС потребовал обеспечить:

1) многоуровневое и комплексное планирование совместных действий с обязательным материальным, техническим, информационным и финансовым обеспечением, а также программно-целевой подход к реализации этих действий;

2) координацию правовых основ национальных и региональных экологических систем и направлений политики, и соотнесение охраны окружающей среды на международном уровне (глобальном и региональном) с особенностями экономического и технического развития отдельных стан при доминировании глобальных экологических задач.

К 80-м годам сложилась система разработки правовых основ экологической стратегии и ее осуществления в рамках: 1) международных организаций (межправительственных и неправительственных); 2) многосторонних соглашений (государственных и неправительственных); 3) двусторонних отношений (между государствами и их национальными организациями).

В ходе становления правовых основ экологической стратегии и мировой практики экологического сотрудничества государств формировались специфические правовые принципы:

1) согласование деятельности по использованию и охране разделяемых экосистем (заинтересованными государствами);

2) заблаговременное уведомление о планируемой деятельности с возможным воздействием на окружающую среду (на территории) других государств;

3) проведение совместных научных исследований; безотлагательное информирование о катастрофических изменениях в окружающей среде (с обширными нежелательными последствиями)[5].

В 60-80 годы можно выделить два этапа становления правовых основ глобальной экологической стратегии.

Первый этап происходил в условиях перехода многостороннего экологи-

ческого сотрудничества на постоянную межгосударственную основу. В начале 60-х годов ООН приступила к комплексной многосторонней деятельности. В результате - в 1972 г. на Стокгольмской конференции были закреплены международные принципы охраны окружающей среды и создан специальный орган – Программа ООН по окружающей среде (ЮНЕП), и основная работа по разработке и осуществлению правовых основ глобальной экологической стратегии велась в рамках ЮНЕП и усилиями Европейского Союза.

Новым этапом становления правовых основ глобальной экологической стратегии явилось принятие в 1982 г. общесистемной среднесрочной программы в области окружающей среды (ОСПОС) на 1984-1989 гг. [6], участниками которой стали около 60 организаций. Ежегодные сессии совета управляющих ЮНЕП стали международными форумами для обсуждения проблем окружающей среды с постоянным участием 90 государств. Большинство решений принималось консенсусом, что давало каждому участнику возможность активного влияния на ход и результаты работы Совета управляющих ЮНЕП.

Решение задачи оценки состояния окружающей среды и воздействий на нее предполагало создание глобальной системы наблюдения за окружающей средой (ГСН) для слежения за экологическим состоянием окружающей среды, изучения взаимодействия между человеком и окружающей средой, раннего оповещения о грозящих опасностях. ГСН как динамический процесс комплексной оценки состояния окружающей среды строилась из таких составляющих как: 1) глобальной системы мониторинга окружающей среды; 2) регистра потенциально токсичных химических веществ; 3) справочной системы источников информации по окружающей среде (ИНФОТЕРРА). По каждому из этих направлений в Секретариате ЮНЕП создавались центры программной деятельности. Для общих целей создавалась (дескриптивная) модель окружающей среды, состоящая из трех составляющих: 1) физическая окружающей среда; 2) биологическая окружающая среда (возобновляемые природные ресурсы); 3) человек и его общество.

В соответствии с такой моделью оценка окружающей среды велась в трех областях: 1) климата в физической окружающей среде; 2) возобновляемых природных ресурсов; 3) воздействия химических веществ на здоровье человека. Центр программной деятельности по мониторингу действовал по пяти программам: 1) здоровье человека (с участием Всемирной организации здравоохранения - ВОЗ); 2) климат (со Всемирной метеорологической организацией – ВМО); 3) дальний перенос загрязняющих веществ (с Европейской экологической комиссией ООН и ВМО); 4) возобновляемые природные ресурсы (с продовольственными и сельскохозяйственными организациями – ФАО и ЮНЕСКО); 5) океаны (с ВМО и Международным океанографическим комитетом – МОК ЮНЕСКО).

Программа мониторинга климата была направлена на слежение за: 1) фоновым загрязнением атмосферы (совместно с ВМО); 2) составлением Всемирного кадастра ледников (совместно с ЮНЕСКО и Швейцарским федеральным институтом технологии); 3) мониторингом состава атмосферы и

компонентов, воздействующих на тепловой баланс «Земля – атмосфера».

Программа дальнего переноса загрязнений воздуха (ЕМЕП) в Европе налаживалась в соответствии с решениями Общеевропейского совещания по сотрудничеству в области защиты окружающей среды (Женева, ноябрь, 1979г.). В связи с разработкой в середине 80-х годов международной конвенции о защите озонового слоя от антропогенных воздействий, создается специальный координационный комитет по озоновому слою.

Мониторинг по проблемам здоровья человека предполагал отслеживание загрязнения воздуха, качества питьевой воды и заражения пищевых продуктов, объединяемых в информацию о переходе загрязняющих веществ из одной среды в другую.

На основе мониторинга состояния окружающей среды, экологическая стратегия и экономическое управление становились составной частью планирования развития и самого процесса экономического и социального развития. Деятельность ЮНЕП по сохранению экосистем выходила за рамки ООН и опиралась на такие организации как Европейское Сообщество, ФАО, ЮНЕСКО и Международный союз охраны природы и природных ресурсов. В мае 1975 г. эти организации совместно с Всемирным фондом охраны диких животных, для сохранения экосистем, разработали Всемирную стратегию охраны природы и Всемирную хартию охраны природы, Всемирную почвенную политику и предначертали ряд мер по созданию и развитию национальных природных парков и заповедников.

Одним из рычагов управления служит частичное финансирование со стороны ЮНЕП и ЕС некоторых экологических программ. В этом проявляется, наряду с координирующей, и каталитическая (стимулирующая) роль ЮНЕП и ЕС в развитии правовых основ глобальной экологической стратегии. Все это выявляет три уровня программного подхода в разработке и осуществлении экологической стратегии: 1) составление обзоров актуальных проблем охраны окружающей среды и выделение приоритетов, требующих коллективного внимания государств; 2) разработка программ действий в рамках международных организаций в соответствии с приоритетами; 3) определение программ и проектов, подлежащих полному и частичному финансированию фондом ЮНЕП. (При этом следует учитывать, что основная часть средств ЮНЕП (около 30 млн. долл.) поступает из добровольных взносов государств)[7].

Новым этапом в развитии правовых основ глобальной экологической стратегии стало создание под эгидой ЮНЕП целевого Межправительственного комитета в составе Совета Управляющих и специальной Международной комиссии по окружающей среде и развитию – МКОСР, которой было поручено «предложить долгосрочную экологическую стратегию для достижения устойчивого развития на период до 2000 года и далее»[8].

Межправительственному комитету в «перспективном документе» предстояло разработать: 1) общие подходы к экологическим проблемам с определением мер их решения; 2) долгосрочную программу действий на ближайшие десятилетия; 3) рекомендации по целям для мирового сообщества в области охраны окружающей среды[9].

Для подготовки глобальной экологической стратегии МКОСР рассмотрел два подхода к охране окружающей среды – традиционный и «альтернативный».

Традиционный подход обеспечивал развитие мониторинга окружающей среды, формирование возникающих проблем и принятие национальных и международных мер по их решению, содействовал осведомлению общественности об экологическом состоянии планеты и ее регионов. Однако, эта экологическая деятельность, при своем глобальном характере, была ограничена промышленно развитыми странами. Проблемы развивающихся стран не вписывались в рамки традиционного подхода. Кроме того, появилось «поколение» новых экологических проблем, требующих новых подходов. Во-первых, традиционный подход представлял собой меры ответной реакции и устранения, а не предвидения и предотвращения экологической угрозы, и был обращен на последствия свершившегося нарушения равновесия, а не на его источник. Во-вторых, до сих пор экологические проблемы рассматривались изолированно как ресурсные, природоохранные или организационные, а не как неотъемлемые задачи развития, то есть проблемы взаимосвязи окружающей среды и развития. В-третьих, острые экологические проблемы следовало рассматривать не изолированно, а в тесной связи с экономической политикой в области энергетики, транспорта, сельского хозяйства как их источниками. В-четвертых, принимаемые до сих пор меры в основном были направлены на последствия создавшейся ситуации, пути и средства ее разрешения, т.е. по существу до конца не решали возникающих проблем.

Поэтому МКОСР был разработан «альтернативный» подход с концентрацией внимания на общих источниках экологических проблем в хозяйственной и торговой политике по следующим направлениям: 1) перспективы народонаселения, экономического развития и технологий; 2) энергетика (включая проблемы CO_2, загрязнения воздуха, кислотных дождей, топливной древесины, возобновляемых ресурсов); 3) промышленность и использование отходов (вторичное и многократное); 4) сельское хозяйство и обеспечение продовольствием (включая эрозию, опустынивание, потерю пахотных земель, состояние животного и растительного мира); 5) лесное и сельское хозяйство (включая техпомощь, финансовую и торговую политику, международные факторы, транснациональные корпорации /ТНК/); 6) глобальный экологический мониторинг и обзоры состояния окружающей среды; 7) международное сотрудничество.

Эти направления рассматривались МКОСР ЮНЕП на фоне пяти факторов: 1) растущей экономической и экологической взаимозависимости государств; 2) образования и общения людей; 3) стремления к устойчивому экономическому развитию; 4) равенству прав и обязанностей в отношении окружающей среды и ее ресурсов; 5) безопасности и экологического риска для жизни (невоенная и военная угроза разрушения и уничтожения окружающей среды).[5] В докладе МКОСР ЮНЕП, в связи с последним фактором, подчеркивалось, что, учитывая угрозу «ядерной зимы», «обострялась экологическая составляющая в необходимости предотвращения ядерной войны»[10].

Преимуществами такого «альтернативного» подхода явились: 1) концентрация усилий на целях и областях развития, которые представляют наибольший интерес для населения и правительств (водоснабжение, продовольствие и сельское хозяйство); 2) осуществление ПРОЭСТ с видными деятелями, правительственными организациями, индустриальным сектором, оказывающими влияние на социальную и экономическую политику; 3) придание ПРОЭСТ упреждающего и превентивного характера; 4) обеспечение и повышение эффективности основ международного сотрудничества.

Одновременно с разработкой глобальной стратегии началась подготовка региональных правовых основ экологической стратегии в рамках Европейской экономической комиссии ООН (ЕЭК), членами которой являются страны Европы, США, Канада и Турция.

Таков был общеисторический фон становления правовых основ экологической стратегии.

Тем временем наряду с ООН страны Западной Европы создают Европейские сообщества (ЕОУС, ЕЭС, Евратом) для предотвращения взаимных конфликтов и обеспечения устойчивого развития. Европейские сообщества и другие международные организации становятся базовыми для решения встающих перед человечеством глобальных проблем, в том числе и для становления правовых основ экологической стратегии и разработки общеевропейских принципов и национальных систем законодательства об окружающей среде[11].

В своем соотношении экологическая стратегия Европейского Союза и национальные экологические системы государств-членов являются взаимодополняющими друг друга полюсами единого процесса как в достижении оптимального регулирования отношений человека и природы, так и в разрешении возникающих конфликтов. При этом развитие национальных правовых экологических систем на основе опыта решения локальных задач с определением их масштаба делало возможным подъем до уровня видения глобальных проблем и выявления путей их разрешения усилиями отдельных государств, заинтересованных сторон и посредством координации действий мирового сообщества в целом. В свою очередь, значительная часть законодательства об окружающей среде в каждом государстве-члене ЕС проистекает из «союзного» источника, и действующее ныне законодательство должно соответствующим образом приводится в жизнь[12].

Хотя экологическая стратегия реализуется и через такие межправительственные европейские образования как ОЭСР, Совет Европы, а также в рамках ООН (ЮНЕП, ЮНЕСКО и др.), - Европейский Союз представляет собой особый уровень и структуру экономической, политической и правовой интеграции, ибо государства-члены наделили ЕС законодательными, исполнительными и судебными полномочиями надлежащего характера, намного превышающими компетенцию любой иной международной организации, включая ООН [13]. Правовые предписания, издаваемые институтами Сообществ и Союза, имеют, по общему правилу, прямое действие и обладают верховенством по отношению к праву государств-членов. В рамках исключительной юрисдикции

Сообществ правовая регламентация со стороны национальных государств может осуществляться лишь в порядке исключения, а правовое регулирование на уровне Сообществ становится общим правилом. Именно в рамках ЕС законодательство об окружающей среде формируется как система с присущими ей структурами, функциями и инструментами как оказания воздействия на внутреннее законодательство нынешних 15-ти государств-членов, так и предопределения правового развития других европейских государств[14].

Кроме того, все значительные международно-правовые решения апробируются как модель на различных уровнях ЕС для непосредственного или подобранного внедрения в национальные правовые системы, либо ЕС дает предписание государствам-членам самостоятельно решать вопрос восприятия данных международно-правовых актов. Историко-правовое исследование законодательства ЕС об окружающей среде ясно показывает, что экономическая интеграция («глобализация»), а также путь политического и правового сотрудничества являются единственно приемлемыми и оптимальными в решении европейских и планетарных экологических проблем. (Не должны составлять исключение и новые независимые государства, возникшие на территории бывшего СССР).

***ЛИТЕРАТУРА**: 1. Robert Jervis, "Cooperation under the Security Dilemma", World Politics, 1978, N 30, p. 167. 2. The international politics of the environment. Actors, Interests and Institutions. Edited by Andrew Hurrell and Benedict Kingsburu. Clarendon press, Oxford, 1992. 672 p., p. 6. 3. Энтин М.Л. Соотношение стихийного и сознательного в международных отношениях и проблемы управления. – В кн.: Взаимосвязь и взаимовлияние внутренней и внешней политике. - М., 1982, с.35. 4. UNEP/GC.10/INF/1,p.98. 5. Горизонты экологического знания. – М.: Наука, 1986, 204 с. – с. 12. 6. UNEP/GC.10/ 7,1982. 7. В.Е. Соколов, Р.А. Перелет. Разработка международных экологических стратегий.– М.: Наука, 1986, с. 45. 8. UNEP/GC(SSC)/ 4, 28 June 1982, p.45. 9. UNEP/GC.11/3/add. 3, 23 Feb. 1983, p. 10. 10. Mandate, key issues, strategy and workplan: Word Commission on Environment and Development. Geneva, 1984, p. 13. 11. История европейской интеграции (1945-1995) /Под ред. Намазовой А.С., Эмерсона Б. – М., 1999. 12. The 1995 Conference of EU Reflection Group's Report /Messina 2nd June 1995. D. The Environment. 13. Blockmans W. A History of Power in Europe. People. Markets. States. Preface Jacques Santer, Resident of the European Commission, Epilogue Marsellino Oreja Aguirre, Member of the European Commission. Antwerpen, 1997. 14. Directory of Community Legislation in Force and other acts of the*

МУРАШИН О. Г. (м. Сімферополь)

РОЛЬ МОДЕЛЬНИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ В ГАРМОНІЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА ФЕДЕРАТИВНИХ ДЕРЖАВ

У сучасних умовах, коли відбуваються активні процеси об'єднання багатьох країн в різного роду міждержавні спільності як на європейському, азіатському, так і на інших континентах світу посилюється їх взаємодія і співробітництво у багатьох сферах життєдіяльності, в тому числі у галузі правовідносин. За зазначених обставин зростає нагальна проблема в гармонізації законодавства цих країн не тільки у міждержавних стосунках, а й у середині кожної з них. Особливо це стосується федеративних держав.

Ефективним засобом нормативно-правової уніфікації у правотворчій діяльності є правове моделювання, яке переконливо довело свою доцільність і продуктивність. Воно втілює ряд суттєвих переваг, перш за все - здатність акумулювати позитивний правотворчий досвід суб'єктів федерації, дає змогу об'єднати їх зусилля для вирішення загальних нагальних проблем, досягти певної соціальної мети. Це цивілізована форма взаємодії та взаємодопомоги зазначених суб'єктів у правотворчій сфері, концентрації їх спільних зусиль на шляху до правової досконалості, забезпечення кращих правових реалій життя і діяльності людей в державах з федеративною формою державного устрою.

Центральне місце у правовому моделюванні посідає модельний правовий акт. Це документ рекомендаційного характеру, в якому містяться типові норми, що дають нормативну орієнтацію. Він не є обов'язковим, а покликаний перш за все виконувати функцію певного нормативно-орієнтуючого стандарту.

Модель у широкому розумінні — це образ (у тому числі умовний чи уявний; зображення, опис, схема, план тощо) чи прообраз (зразок) будь-якого об'єкта чи системи об'єктів («оригіналу» цієї моделі). Під моделюванням розуміють дослідження властивостей будь-якого об'єкта, процесу чи явища за допомогою моделі, побудову і вивчення моделей реально існуючих предметів і явищ (живих чи неживих систем, різноманітних процесів; фізичних, хімічних, біологічних, соціальних) та об'єктів, що конструюються (для визначення їх характеристик, раціоналізації способів побудови тощо) [4:1167-1173]. У науці та практиці широко використовуються різні види моделювання: математичне, фізичне, хімічне, економіко-математичне, знакове, описувальне, стохастичне, аналогове тощо. Метод моделювання набув нині суспільно-наукового характеру.

У сучасному житті методи моделювання, особливо математичні, стали широко використовуватися у плануванні, в процесі вироблення планових

рішень. Цікаво, що методи математичного моделювання в економіці вперше були розроблені у СРСР ще 1939 р. Л. Канторовичем — на 10 років раніше, ніж у США, де нині ці методи застосовуються повсюдно. В Україні нині теж розроблено і експериментально втілено багато математичних моделей. Оптимізація рішень за допомогою математичних моделей в окремих галузях вже принесла народному господарству економію на сотні мільйонів гривень.

Моделювання як науковий інструмент є настільки ж перспективним, як і складним, при використанні його у практиці управління соціальними процесами. Це пов'язано, по-перше, з багатофакторністю соціальних явищ і процесів, по-друге, з наявністю суб'єктивного фактора, що зумовлює їх стохастичність, через що моделі, як правило, мають не детерміністський, а стохастичний (випадковий) характер. По-третє, фактори і умови, що визначають соціальні явища, складаються переважно з якісних ознак, які складніше піддаються кількісному опису, ніж природні процеси. По-четверте, соціальні явища і процеси зазнають постійних змін, які не можуть враховуватися в межах однієї моделі [9: 26].

Існують вимоги, що висуваються до моделі. Модель, за всієї властивої їй абстрактності, має відбивати реальні процеси так повно, щоб була можливість охопити систему загалом. Важливо також, щоб модель системи уможливлювала перехід від самого абстрактного уявлення до дедалі конкретнішого шляхом включення до неї відповідних підсистем і таким чином давала інформацію, необхідну для прийняття акта на відповідному рівні. Необхідно також, щоб модель забезпечувала простоту розуміння того, що відбувається, для певного суб'єкта федерації, який приймає нормативно-правовий акт.

За останні роки метод моделювання привернув пильну увагу юридичної науки, оскільки інтенсивне застосування моделей відкриває більш ефективний шлях вироблення правових актів [14: Гл. IV; 7: 103; 5; 13: 32-36]. Аналіз існуючої практики доводить, що акти, засновані на попередньо розроблених моделях, мають більшу наукову обгрунтованість і практичну цінність, ніж їх інші види. Моделі дають можливість системно підійти до застосування правотворчими суб'єктами федерації, що готують проекти актів економіко-математичних методів і комп'ютерних систем. З появою нових ефективних методів і техніки інформації, формування актів, ці методи легко «вписуються» у загальну систему на підставі моделей. Застосування моделей дасть змогу зменшити суб'єктивізм у виявленні невирішених проблем, у визначенні їх пріоритету, а також у процесі розробки проектів правових актів.

Водночас будь-якій моделі властиві й окремі недоліки. Насамперед, загроза можливого відриву від реального життя, коли модель не підкріплена реальними процесами, і особливо людським фактором. Окрім того, в моделі не повністю уявляються ці реальні процеси. «Декомпозиція моделі системи на окремі структурні частини у ряді випадків не відповідає структурі реального об'єкта. Пріоритети і переваги укладача моделі мо-

жуть не відповідати тому, що потребує сам досліджуваний процес» [6: 66].

У літературі порівняно небагато інформації щодо застосування методів моделювання в процесі вироблення і прийняття зазначених актів. Існують різні думки у визначенні їх моделей. Розглянемо деякі з них.

В. Афанасьєв вважає власне розв'язання питання моделлю виходу з проблемної ситуації. Кожний акт, на його думку, являє собою засіб розв-'язання (чи спробу розв'язання) певної ситуації. Зрозуміло, позитивний вплив, як зазначає автор, не може бути здійснений без розробки суб-'єктом спрямовуючої передумови у вигляді моделі, що визначає майбутнє. У моделі запрограмовані не лише необхідний правовий вплив, а й результат. Модель-акт програмує певний режим функціонування системи у цій і наступних за нею ситуаціях, а також можливості контролю. Модель визначається В. Афанасьєвим як вихідний, найвищий рівень процесу впливу, його «матрицею», ведучою програмою. Таким чином, прийняття акта завжди пов'язане з розв'язанням проблемної ситуації, з формуванням інформаційної моделі цієї ситуації. При цьому автор не веде мову про моделі самого акта [1: 170-173; 2: 101-102].

На думку В. Опришка, ефективність модельних правових актів зумовлена тим, що вони розробляються з урахуванням практики та певних потреб і являють собою погоджені спеціалістами спільні принципи і підходи щодо тих чи інших правових інститутів [11: 16].

«Моделювання, - зазначає Ю. Тихомиров, дає змогу заздалегідь наблизити хід подій і тенденції розвитку процесу чи явища, що вимагають юридичного впливу, дізнатися про умови їх існування, встановити режим діяльності, враховуючи дії різних факторів, прогнозувати процеси, відшукувати найкращий спосіб, метод зазначеного впливу». Автор дійшов висновку, що моделювання може охоплювати всі види аналітичних дій, які здійснюються при безпосередній підготовці нормативних актів. Кожний вид моделювання — це спосіб, метод можливого відбиття соціально-економічних процесів і відшукування на підставі певних критеріїв і оцінок оптимального варіанту акта. Моделі застосовуються як відносно самостійно, так і у поєднанні, у вигляді системи моделей [15: 162-165].

Діяльність суб'єкта федерації щодо вироблення і прийняття актів може визначатись і системою організаційно-технологічних моделей. На думку Ю. Заварухіна, під організаційно-технологічною моделлю слід розуміти сукупність пов'язаних між собою організаційних і технологічних правил і прийомів, що дають змогу на системній основі і на базі наукових методів здійснювати реалізацію функції керівництва в організаційних системах при відносно низьких затратах часу і засобів. Ю. Заварухіним запропонована загальна організаційно-технологічна модель реалізації функції керівництва, що має на меті процес виявлення проблем, вироблення актів з цих питань і реалізації вироблених рішень з метою отримання передбаченого ефекту. Для кожного з цих складових автором розроблені детальні моделі (схеми) їх технологічного процесу [8: 8-15].

Інші вчені визначають організаційно-технологічну модель прийняття актів як сукупність операцій, процедур, дій та етапів зі збирання та обробки інформації і формування акта чи його частин. Організаційно-технологічні моделі прийняття і реалізації актів, на їх думку, покликані забезпечувати органічне поєднання «творчих» і «технологічних» чинників сфери правового впливу. Таке поєднання може бути досягнуте у ході розробки проектів організаційно-технологічних моделей, що зорієнтовані на наступні типи актів: 1) такі, що приймаються з проблемних ситуацій чи за обставин, які не мали прецеденту і потребують значних розробок, досліджень: у подібних випадках, як правило, необхідне вироблення і аналіз кількох варіантів актів, комплексний підхід до формування його елементів, залучення до розробки різних організацій, спеціалістів; 2) акти, що потребують певних досліджень для свого обгрунтування, але в основному базуються на вже випробуваних прийомах і технології: у таких випадках важливо дотримуватися регламентованої процедури їх розробки і прийняття; 3) акти, що приймаються зі стійкою регулярністю у зв'язку з подіями, які повторюються через певний час (наприклад, вибори народних депутатів) або з розв'язанням конкретних питань, передбачених законодавством [12: 144-145].

На нашу думку, можна виділити моделі правових актів трьох видів: загальна ідеальна модель, конкретні організаційно-технологічні моделі, реальні моделі.

Ідеальна модель нормативного акту включає в себе ряд вимог:

1) наявність об'єктивних соціально-економічних потреб;

2) відповідність до програм економічного і соціального розвитку;

3) своєчасність прийняття на підставі досить повної і об'єктивної інформації;

4) прийняття суб'єктами федерації, що мають необхідну фактичну компетентність і з додержанням усіх встановлених процедур;

5) легітимність;

6) оптимальність для цих умов, що гарантується переважно розробкою альтернативних актів;

8) можливість повної реалізації з отриманням задуманого при прийнятті суб'єктом федерації акта ефекту.

Ідеальна модель має слугувати основою для формування конкретних соціально-технологічних моделей.

Організаційно-технологічна модель визначається як чітко упорядкована, юридично регламентована і визначена за етапами та ділянками розробки акта сукупність операцій, процедур і дій щодо збирання, обробки інформації, формування його проекту, прийняття і реалізації.

Поняття реальної моделі як такої, що фактично реалізується у кожному конкретному випадку чи для групи схожих ситуацій, сприяє прискоренню процесу прийняття акта [3: 18-19].

Така конструкція, на нашу думку, є найбільш прийнятною з точки зору запропонованої у ній класифікації моделей. Однак у ній є і недолік.

Коли розглядається ідеальна модель, по суті, йдеться про модель правового акту. А при розгляді організаційно-технологічної і реальної моделей йдеться вже про моделі процесу вироблення і прийняття актів.

Водночас, у літературі справедливо відзначалась можливість розглядати прийняття актів у двох аспектах: з точки зору їх суті і змісту і з точки зору процесу їх прийняття [16: 64]. Під час логічного і фактичного процесу роботи з підготовки актів необхідно розрізняти конструювання самого проекту акта (на підставі відповідної моделі акта) і певні процедурні правила та організаційні заходи щодо його розробки і прийняття (на підставі відповідної моделі процесу вироблення і прийняття акта). Таким чином, слід розрізняти модель самого акта і модель процесу вироблення і прийняття такого акта.

Як відомо, хід процесу впливу на суспільні відносини за допомогою нормативно-правових актів може бути ідеальним і реальним. Ідеальний хід зумовлений лише характером власне процесу впливу. На реальне ж впливає, з одного боку, характер процесу впливу, а з другого — умови, в яких він перебуває [10: 64]. Враховуючи вищезазначене, потрібно розрізняти як ідеальні й реальні моделі актів, так і процесів їх вироблення і прийняття.

Опис загальної ідеальної моделі акта становить певні труднощі. Водночас необхідно зазначити, що така модель має містити найсуттєвіші вимоги, що визначають якість акта суб'єкта федерації з аспекту його змісту і форми (всебічна обгрунтованість, здійсненність, законність, належні мова і стиль акта). Загальна ідеальна модель процесу вироблення і прийняття актів складається з найважливіших етапів цього процесу (визначення мети, завдань, аналіз проблеми, оцінка інформації, розробка проекту, вибір оптимального змісту, прийняття акта).

Щодо решти видів моделей, то ще належить ретельно вивчити і описати їх структурно-функціональні особливості стосовно різних типів і видів актів. А також слід удосконалювати ті моделі, які вже склалися у практиці суб'єктів федерації за тривалий період їхньої правотворчої діяльності.

Важливо пам'ятати, що моделі актів і процесів їх вироблення і прийняття не є чимось усталеним, раз і назавжди прийнятим. Вони постійно вдосконалюються. Розроблені ж моделі необхідно повністю чи частково періодично переглядати з урахуванням нових досягнень науки і накопиченого досвіду.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом. — М.: Политиздат, 1975. — 337 с. 2. Афанасьев В. Г. Социальная информация. – М.: Наука, 1994. – 201 с. 3. Барабашев Г. В., Шеремет К. Ф. Процесс принятия решений местными советами народных депутатов (Теоретические вопросы) / Принятие решений местными органами власти и управления. — М.: ИГПАН СССР, 1983. — С. 7 Ї 23. 4. Бирюков Б. В., Гастев Ю. А., Геллер Е. С. Моделирование / БСЭ. – –2-е изд. —М., 1974. — Т.16. — С. 1167 — 1173. 5. Варламова Н. Консти-*

туционная модель Российского федерализма / Российский федерализм: конституционные предпосылки и политическая реальность: Сб. докладов. – М., 2000. – 150 с. 6. Венделин А. Г. Подготовка и принятие управленческого решения: Методологический аспект. — М.: Экономика, 1977. — 149 с. 7. Горьова С. Нормотворча діяльність в умовах побудови в Україні правової держави / Право України, 2000. – № 4. — С. 103 Ї 105. 8. Заварухин Ю. И. Совершенствование управления на базе организационно-технологических моделей. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. — 167 с. 9. Количественные методы в социологии. — М.: Наука, 1966. — 365 с. 10. Кхол Й. Эффективность управленческих решений. — М.: Прогресс, 1975. Ї 196 с. 11. Опришко В. Питання гармонізації законодавства України з міжнародним правом і національними правовими системами / Право України, 1999. — № 8. —С. 12Ї16. 12. Система органов городского управления: Опыт социологического исследования. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1980. — 216 с. 13. Солом'янюк Л. П., Сирота А. І. Економіко-правова модель приватизації в Україні / Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Вип. 75. Правознавство. – Чернівці: Рута, 2000.– С. 32–36. 14. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения –М.: НОРМА, 1997.Ї 427 с. 15. Тихомиров Ю. А. Управленческое решение. Ї М.: Наука, 1972. Ї 288 с. 16. Турней Б. Введение в науку управления. — М.: Наука, 1969 — 14 с.

ШКЛЯР Т. О. (м. Сімферополь)

ФУНКЦІЇ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ: ПОНЯТТЯ ТА ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ

Дослідження питань становлення та розвитку сучасної держави зумовлює необхідність визначення її сутності та призначення у суспільстві. Проблема сутності держави, з нашої точки зору, досліджується шляхом встановлення змісту та форми діяльності держави, її зміст і визначається в процесі аналізу функції держави.

Будучи основними напрямками діяльності держави, функції є засобом реалізації завдань, визначають предметну діяльність держави, характеризують управлінське призначення держави, визначають особливості держави як суб'єкта міжнародних відносин, характеризують рівень розвитку демократичних інститутів держави, визначають сутність та соціальне призначення держави, можливості реалізації принципу верховенства прав людини та інтересів суспільства.

Основним принципом дослідження проблеми функції держави є аналіз її впливу у відповідності до сфер суспільних відносин. В сучасній українській державі склалась ситуація, що характеризується загостренням різноманітних проблем, що торкаються різних сфер суспільних відносин. Тому особливого значення набувають розробка та методологічне обгрунтування невирішених проблем взаємозв'язку та взаємодії таких фундаментальних соціальних явищ як держава, право, економіка на сучасному етапі розвитку України.

Теорія держави і права розрізняє статистичні й динамічні властивості держави. До статистичних належать ознаки держави, її сутність та форма; а до динамічних - функції держави, їх предметний зміст та засоби реалізації.

Проблема функцій держави на будь-якому етапі розвитку є одночасно одним з найважливіших та дискусійних у теорії держави та права. Це обумовлено тим, що: по-перше, у функціях виявляється сутність держави, її соціальне призначення, тому дослідження функцій виступає передумовою пізнання головного і визначального у державі. «Шлях до пізнання сутності держави проходить перш за все через пізнання її функцій» [4: 3]. Функції держави характеризують її стійку предметно-практичну діяльність як в середині держави, так і на міжнародній арені. Для держави така діяльність визначається як життєво необхідна в силу соціальних, політичних, економічних та інших причин. Невиконання нею тієї чи іншої функції породжує негативні наслідки як для суспільства, так і для самої держави.

По-друге, функції держави визначають структуру її діяльності, тобто засоби та закономірності організації елементів держави як складної за будовою системи. Іншими словами, структура державної діяльності визначається системою тих суспільних відносин, на які держава впливає, а отже, її неможливо характеризувати окремо від системи регулювання суспільних відносин.

По-третє, з функціями держави пов'язані закономірності її становлення, розвитку, історичної зміни держав одних історичних типів іншими.

Що ж розуміється під «функцією» держави?

Функції, як і інші суспільствознавчі поняття, не є власне юридичним чи політичним поняттям. Цей термін походить від Лейбніца і був введений швейцарським математиком Бернуллі. У подальшому розвитку науки до поняття «функції» збільшується філософський інтерес як до однієї з фундаментальних категорій. У найбільш розгорнутій формі функціональний підхід був обгрунтований німецьким вченим Е. Кассірером (1874-1945), який розробив «теорію функцій», що спричинила значний вплив на філософську уяву про функції.

У перекладі з латинської мови термін «функція» (від лат. functio) означає виконання, здійснення, тобто діяльність. Разом з тим, в енциклопедичній літературі вбачається чітка тенденція до поширеного тлумачення цього терміну. Зокрема, «функція» розглядається як діяльність, обов'язок, робота. Тому в процесі дослідження функцій, на нашу думку, потрібно виходити з того, що функція є категорією системного підходу, і вона може застосовуватись до характеристики будь-яких систем, її призначенням є визначення еталону діяльності системи, напрямків досягнення мети системи та взірця її роботи. Отже, функцію потрібно відрізняти як від мети та завдань, що постають перед системою, так і від її фактичної діяльності.

Процес виконання функцій являє собою вплив держави на різноманітні економічні, ідеологічні, соціальні та інші суспільні явища. Таким чином, зміст кожної функції визначається як вплив держави на відповідну сферу однорідних суспільних відносин. Самі ж суспільні відносини в процесі функціонування держави виступають в якості об'єкта державного впливу. Звідси закономірним є висновок про те, що різноманітність та багаточисельність суспільних відносин, що регулюються державою, визначає багаточисельність та різноманітність її функцій.

Серед вчених-теоретиків і на сьогодні все ще відсутній єдиний підхід до визначення функцій держави. Досі вчені не прийшли до єдиного формулювання поняття «функції держави».

На думку деяких вчених під функціями держави необхідно розуміти практичну діяльність держави [15: 55-56]. Однак при такому розумінні функцій фактично ототожнюються функції та діяльність держави. Різниця між функціями держави та її діяльністю в кращому випадку є лише кількісною: функції - це хоч і основні напрямки, але все ж таки лише напрямки діяльності держави. А якщо так, то навряд чи є необхідність вводити до наукового звороту термін, що не має якісно самостійного змісту. Однак не будь-який зміст діяльності держави може бути визнано її функціями, їх складають лише ті сторони її діяльності, що характеризують соціальне призначення держави.

Л. Каск вважає за можливе розуміти під функціями держави «такі сторони змісту її діяльності, які характеризують її класове та загальносоціальне призначення» [5: 9]. Функції держави, на думку М. Строговича, - це основні напрямки, характер і зміст діяльності держави як соціального явища [13: 29).

Л. Загайнов характеризує функції як сторони діяльності держави та відрізняє їх від напрямків [3: 10], тим самим вступаючи у протиріччя з іншими вченими, які вкладають у поняття напрямки та сторони діяльності рівнозначний зміст. Вищезазначені поняття викликають питання: чи можливо під функцією держави розуміти одночасно і основні напрямки, і характер та зміст діяльності держави? Хіба це не різні категорії? Аналогічне питання виникає з приводу понять «зміст» та «сторони змісту» діяльності. Виявляється, що ці два поняття належать до однієї категорії і співвідносяться як ціле та його частина.

Таким чином, визначення функцій держави не містить значних розбіжностей, оскільки вони характеризують функції держави як основні соціально важливі напрямки діяльності держави на конкретному історичному етапі розвитку, оскільки діяльність держави надзвичайно різноманітна та різнорідна.

На думку В. Петрова, функції держави являють собою категорію, в якій відображається зміст діяльності держави, його сутність та соціальне призначення. В. Карельський доповнює визначення функцій їх метою - відображенням мети держави з управління суспільством у певних формах та притаманними методами [12: 168], а В. Сирих вдосконалює це визначення, підкреслюючи те, що функції зумовлюються конкретно історичними умовами існування держави.. Юридична енциклопедія характеризує функції як засіб реалізації призначення держави [17: 85]. Найбільш прийнятою в літературі вважається визначення функцій О. Венгерова як діяльність держави, взята у цілісності з єдиною політичною, структурною та територіальною організацією [14: 24-25].

Разом з тим, сучасна юридична наука все частіше трактує функції держави не лише як напрямки її діяльності, але і як механізм державного впливу на суспільні процеси. Деякі вчені говорять про те, що функції держави - це особливий механізм державного впливу. Залишається незрозумілим, в чому відображається особливість цього механізму і різниця між просто механізмом державного впливу та особливим механізмом державного впливу. Уявляється, що включення механізму державного впливу на розвиток суспільних процесів до поняття функцій держави не зовсім виправдано, тому що цим самим функції держави зводяться в основному до функціонування її механізму, а також відбувається заміна функціонування держави різними способами правового впливу, хоча в науці існує самостійне поняття «правові форми здійснення функцій держави».

Таким чином, правомірним є висновок про те, що функції держави є передумовою пізнання сутності держави. Характеризуючи функції, ми повинні враховувати наступні моменти:

- функції є засобами реалізації завдань держави;
- функції об'єктивно визначаються метою завдань;
- у своїй практичній діяльності держава може відхилятися від проголошених функцій;
- реалізація функцій вимагає певного способу організації;
- функції потребують правового закріплення та захисту;

- функції мають еволюційний характер, оскільки залежать від рівня розвитку держави та її завдань;

- функції держави реалізуються у певних організаційно-правових формах;

- функції держави є ширшим поняттям, аніж функції органу держави.

Основний недолік у вивченні й розробці проблеми функцій держави зводиться до того, що багато питань, пов'язаних із дослідженням цієї теми, розглядаються ізольовано, в межах окремих типів держав. Зокрема, системи функцій держав різних історичних типів створюються на основі одного лише аналізу діяльності цих держав. Однак, якщо ми визначаємо функції держави як основні напрямки її діяльності, то можна також говорити про те, що системи функцій держав різних історичних типів будуть однотипними у певний період часу. Таким чином, можливо стверджувати про різні механізми, методи, зміст тих чи інших функцій держави в залежності від її історичного типу, однак сутність функцій держави залишається незмінною незалежно від її історичного типу.

Ця проблема тісно пов'язана з питанням про можливість створення моделі функцій держави, що обумовлена об'єктивними факторами. Деякі вчені вважають, що в залежності від самого дослідження, від характеру науки та інших причин можливі різноманітні підходи до класифікації функцій.

Підходи вчених-теоретиків до цього питання кардинально відрізняються один від одного. Одні з них вважають, що функції держави дуже різноманітні, а тому зайвим буде вичерпний їх перелік [11: 57]. Інші вважають, що ставити об'єктивну категорію, якою є функція, в залежність від суб'єктивної «характеристики» - означає закривати шлях до єдиного розуміння системи функцій [1: 81], хоча в той же час відкидається думка про те, що «категорія функції» є більш динамічною у порівнянні з «сутністю» хоча б тому, що вона ще не пов'язана з такими історично змінними категоріями, як інтереси пануючого класу та цілі, що постають перед державою.

Таким чином, можемо зробити висновок про те, що багаточисельні визначення функцій держави, що містяться в науковій літературі, не дивлячись на використання різних ознак їх класифікації та структури («інтереси пануючого класу», «визначений історичний період»), як правило, зводяться до основного формулювання: функції держави - це основні напрямки діяльності держави.

Процес здійснення функцій являє собою процес впливу держави на різноманітні економічні, ідеологічні та інші суспільні відносини. Відповідно до змісту кожної функції, вона являє собою вплив держави на відповідну групу однорідних суспільних відносин. Самі ж суспільні відносини в процесі функціонування держави виступають в якості об'єкта державного впливу.

У процесі дослідження проблем функцій держави виникає багато інших питань, які потребують досить детального вирішення.

Спірний характер має проблема співвідношення функцій і завдань держави. На нашу думку, вивчення взаємодії цих категорій надає можливість визначити природу та сутність основних функцій держави. Спільними риса-

ми, які характеризують данні категорії є:

1) розкриття соціальної ролі та призначення держави;

2) закріплення певним чином;

3) здійснення в певних формах;

4) залежність від рівня розвитку суспільства та держави;

5) змін залежно від характеру дії політичних, економічних, науково-технічних та інтелектуальних факторів;

ЗАВДАННЯ	ФУНКЦІЇ
Визначають зміст діяльності держави.	Є засобом реалізації завдань.
Стосуються найважливіших сфер суспільного розвитку.	Стосуються всіх сфер життєдіяльності суспільства.
Закріплюються конституцією.	Конкретизуються нормативними актами.
Можуть лише пропонуватись.	Повинні реалізуватися.
Форми та методи здійснення не конкретизовані	Мають конкретні форми та методи здійснення, що закріплюються нормативно.
Змінюються в залежності від суттєвих факторів (зміна сутності та форми держави).	Діє механізм становлення функцій в залежності від самоорганізаційних, суб'єктивних факторів.
Реалізуються в чітко визначених сферах.	Мають змішаний зміст і торкаються різноманітних сфер життєдіяльності суспільства.

6) відображення процесу формування та еволюції державності.

Поряд зі спільними рисами такі категорії мають і певні відмінні риси, зокрема:

Спірний характер має і проблема основних та неосновних функцій держави. Узагальнюючи дослідження функцій, ми констатуємо, що одні вчені визначають функції держави основними напрямками діяльності держави, інші - головними напрямками, треті - провідними напрямками.

Неточність даних визначень полягає у характеристиці функцій як основних, головних та провідних напрямків діяльності держави. При такому підході виникає проблема неосновних, другорядних та додаткових функцій.

Цю проблему можна вирішити, якщо мати на увазі, що є функції першого порядку, які здійснюються державою в цілому, та функції другого порядку, що здійснюються різними державними органами. Ці функції співвідносяться між собою як «загальне» та «спеціальне», а не як «основне» та «другорядне».

Проблема функцій висуває і ряд інших питань дослідження яких не можна визнати задовільним. Одним з них є можливість розподілу функцій держави на основні та неосновні. Такий підхід, на думку Г. Назаренка [7: 47], породжує проблему неосновних, другорядних та доповнюючих функцій. Автор пропонує функції держави характеризувати як першопорядкові, здійснювані державою в цілому та функції другого порядку, що реалізуються різноманітними органами держави. Однак ці функції співвідносяться між собою не як «головне» та «другорядне», а як «загальне» та «особливе».

Якщо визначення основних функцій держави є більш-менш єдиним у літературі, то питання неосновних функцій є досить дискусійним. Одні автори вважають, що неосновні функції притаманні державі [16: 10], а інші –

навпаки: обґрунтовують неможливість розподілу функцій на основні та неосновні [2: 134].

З нашої точки зору, термін «неосновні» функції умовний. Його вживання є правомірним лише тоді, коли допомагає виділити з численних державних функцій більш широкі за обсягом і взагалі за змістом основні функції держави.

Однак поділ функцій на основні та неосновні не є обґрунтованим в силу відсутності об'єктивного критерію їх розмежування. Якщо в основу такої класифікації покласти різні критерії, то відповідно до законів логіки і результати такого поділу будуть різні, не однозначні. Якщо ми хочемо досягти одноманітного розуміння функцій держави, то повинні застосувати до класифікації ознаки, що мають об'єктивний характер, без яких ми не зможемо отримати однозначний результат навіть у випадку використання їх різними суб'єктами.

Що ж стосується таких ознак, як «безпосереднє» або «опосередковане» вираження сутності держави, «більша чи менша обумовленість функцій», то вони допускають досить великий суб'єктивізм при оцінці діяльності держави, а тому навряд чи зможуть мати наукове значення.

Це ставить під сумнів взагалі доцільність виділення поняття неосновної функції. Однак, і так звані основні функції не рівноцінні одна одній і їх, в свою чергу, можна поділити на більш важливі та менш важливі. Можливо, щоб надати поняттям основних та неосновних функцій визначеності, було б доцільніше мати на увазі під першими суто загальносоціальні функції держави, а під другими - групові (класові), оскільки при всій їх важливості вони мають підпорядкований характер порівняно з загальносоціальними функціями.

Все це свідчить про те, що не можна знайти об'єктивний критерій для розмежування понять основних та неосновних функцій держави, такий критерій, який би при застосуванні давав однозначний результат класифікації.

Важливе значення для досліджень функцій держави має питання про їх склад, об'єктивний критерій розмежування та найбільш доцільну класифікацію.

Л. Загайнов вважає, що «основним критерієм, за допомогою якого можна відмежувати одну функцію держави від іншої, є різниця в об'єкті впливу», тобто специфіка відповідних суспільних відносин, на які держава впливає в процесі своєї діяльності.

Пізнанню специфіки розвитку державності сприяє метод класифікації функцій держави. В юридичній науці існує багато таких класифікацій з різними класифікаційними критеріями. Підставами для класифікацій нерідко обираються:

- об'єкти впливу і сфери державної діяльності;
- територіальний масштаб;
- способи державного впливу на суспільні відносини;
- зміст функцій;
- тривалість (строки) їх здійснення;

- правові форми, в які вони перетворюються, та ін.

На думку більшості вчених, функції держави поділяються на внутрішні та зовнішні. Така класифікація у правовій науці довгий час існувала як єдина класифікація функцій держави.

Внутрішні функції держави визначаються метою та внутрішнім завданням держави. Деякі автори поділяють внутрішні функції держави на дві групи: охоронні та регулятивні [6: 8]. Але найбільш поширеною у вітчизняній літературі є класифікація внутрішніх функцій на:

- політичну, що забезпечує процес здійснення народовладдя;
- економічну, змістом якої є створення умов для розвитку виробництва;
- податкову, що визначає порядок збору податків та їх витрат;
- соціальну, яка забезпечує соціальну безпеку громадян;
- екологічну, що створює умови для охорони та раціонального використання природних ресурсів;
- культурну, що забезпечує консолідацію нації;
- інформаційну, регламентуючу порядок організації, забезпечення, використання, поширення та збереження інформації.

Зовнішні функції реалізуються у таких формах:

- політичній;
- економічній;
- екологічній;
- охорони держави;
- підтримки світового правопорядку [10: 176].

Досить цікавою є проблема існування генеральної функції держави, яку розуміють як процес реалізації загальних справ, що забезпечують об'єктивні підстави людського існування [9: 51-54].

Поряд з класифікацією функції держави за об'єктами (сферами) діяльності держави існує класифікація за формами державної діяльності. За цим критерієм розрізняють такі функції, як законодавча (правотворча), функція управління (виконавчо-розпорядча) та правоохоронна функція. За змістом діяльності держави визначають основні та неосновні функції, а також прості та складні (комплексні) функції.

На нашу думку, кожна з наведених класифікацій є досить обґрунтованою і має теоретичну та практичну цінність. З одного боку, вони сприяють приведенню функцій в певну систему, а з іншого - визначенню ролі та місця кожної з функцій в цій системі. Хоча, як це не парадоксально, до кожного з різновидів функцій ми можемо висловити застереження, оскільки функції держави не є чимось незмінним. В залежності від конкретно-історичних умов елементи загальних функцій можуть набувати самостійного значення. Серед них можуть бути функції організації суспільних робіт (наприклад, будівництво іригаційних споруд в азіатських країнах), забезпечення прав і свобод громадян. Важливого значення в сучасних умовах набуває екологічна функція. Це пов'язано з тим, що діяльність людини набула глобальних масштабів, а її негативні результати - забруднення атмосфери, води, землі та ін. - загрожують існуванню всього земного, у тому числі й самої людини [8: 178].

Однією з ознак сучасної держави є втрата нею жорсткої класової організації. Різні класи поступово нівелюються в загальній соціальній організації громадянського суспільства, виникає все більше можливостей для переходу одного класу в інший. Держава перестає бути засобом забезпечення класового панування, а відповідно, втрачає повністю свій експлуататорський характер та набирає рис соціальної держави. Сутністю цього типу держави є консолідація всіх соціальних груп населення, націй та народностей в єдине ціле, що об'єднується поняттям «громадянське суспільство». Принциповою відмінністю такої держави від попередніх типів держави є проголошення основною метою забезпечення та захисту інтересів всього суспільства в цілому. Така держава побудована на визнанні прав та законних інтересів людини в якості вищої соціальної цінності.

Зміна сутності сучасної держави призводить до розгляду тих чи інших теоретичних питань держави з урахуванням її соціального призначення.

Ще зовсім недавно визнання загальносоціального призначення держави обмежувалось головним чином констатацією факту, що окрім класових функцій держава забезпечує виконання «загальних справ» або здійснення загальносоціальних функцій. Якими ж є ці загальносоціальні функції, довгий час залишалось невизначеним.

Все вищенаведене надає можливість зробити висновок про те, що в процесі загальнотеоретичного дослідження проблем функцій держави потрібно враховувати наступне:

1. Поділ функцій на внутрішні та зовнішні багато в чому є умовним. Адже діяльність держави в середині країни - у сферах економіки, політики, культури та ін. - значною мірою залежить від зовнішніх умов, від зовнішньоекономічних та культурних зв'язків. Особливо чітко це виявляється в сучасних умовах, коли виникають такі міждержавні союзи, як ЄС та СНД. У цьому випадку розрізнити зовнішні та внутрішні функції практично неможливо;

2. Не завжди можливо розрізнити загальносоціальні та класові функції держави. Природно, що соціальні сили, які стоять при владі, здійснюють діяльність, що спрямована на утримання влади та використання її у власних інтересах. Однак ця влада не в усіх випадках має класовий характер. Так, у багатьох державах т. з. азіатського типу бюрократичний апарат, що стоїть при владі, не сформувався в особливий клас, а являє собою достатньо вузьку соціальну групу. Аналогічне положення може мати місце і в європейських країнах (наприклад, при тоталітарних режимах). В цих випадках функції мають не класовий, а кастовий характер;

3. Навряд чи завжди можна розрізнити функції соціалістичної та експлуататорської держави. Так, будь-яка держава здійснює функції, подібні до тих, які належали виключно соціалістичній державі, зокрема, пов'язані з організацією економіки, розвитком науки, культури, вихованням, соціальним забезпеченням населення.

У цьому зв'язку виявляється цікавою ідея про єдину класифікацію функцій держави, незалежно від належності її до певної класифікаційної групи. При такому підході ми і визначили можливість виділення п'яти функцій, що

здійснюються будь-якою державою. Це економічна, політична, соціальна, ідеологічна та екологічна функції.

Незалежно від типу та форми держави, функції, що вона виконує, характеризують спільні риси:

- найбільш чітке виявлення сутності та соціального призначення держави;
- реалізація всіма органами, що складають механізм держави;
- комплексний характер;
- предметність, оскільки їх об'єктом є широке коло самостійних суспільних відносин;
- здійснення в певних формах та за допомогою визначених методів;
- нормативне закріплення функцій.

Закономірними з вищезазначеного є наступні висновки:

1. Функції держави - це об'єктивно необхідні, основні, найбільш загальні та стабільні напрямки її діяльності, що служать вирішенню головних завдань держави і здійснюються у спеціальних формах за допомогою специфічних методів;

2. Для функцій держави характерні наступні риси:

- у функціях проявляється сутність держави, її соціальне призначення, тому пізнання функцій є підставою пізнання головного і визначального в державі;
- функції держави характеризують її предметно-практичну діяльність як в середині держави, так і на міжнародній арені. Для держави така діяльність є життєво необхідною в силу соціальних, політичних, економічних та ін. причин. Невиконання нею тієї чи іншої функції породжує негативні наслідки як для суспільства, так і для держави;
- складна і багатоманітна діяльність держави з управління справами суспільства. Кожна функція здійснюється відповідно до певної сфери суспільних відносин;
- функції держави визначають структуру її діяльності, тобто способи, закономірності організації елементів держави як складної системи;
- поняття функцій держави має на меті відмежування одного напрямку діяльності держави від іншого, при цьому пов'язуючи кожен з цих напрямків з окремою частиною державного апарату;
- система функцій держави має конкретно-історичний характер і змінюється не лише під впливом умов, в яких існує держава, але й відповідно до завдань, що виконуються нею в той чи інший історичний період;
- функції держави здійснюються у визначених формах за допомогою спеціальних методів;
- з функціями держави пов'язані закономірності її становлення, розвитку, історичної зміни держав одних історичних типів іншими;

3. Найбільш вдалою, на наш погляд, є наступна класифікація функцій держави:

- економічна функція (забезпечення нормального функціонування і розвитку економіки, в тому числі шляхом охорони існуючих форм власності, організації зовнішньоекономічних зв'язків);

- політична функція (або функція безпеки) (забезпечення державної або суспільної безпеки, соціального та національного благополуччя, охорона суверенітету держави від зовнішніх посягань);

- соціальна функція (охорона прав і свобод всього населення або його частини, здійснення заходів з задоволення соціальних потреб людини, підтримання необхідного рівня життя населення, забезпечення необхідних умов праці, її оплати і т. д.);

- ідеологічна функція (підтримка визначеної, в тому числі і релігійної ідеології, організація навчання, підтримка науки, культури, освіти);

- екологічна функція (охорона навколишнього природного середовища).

Особливо важливе значення для суспільства має економічна функція держави. Саме вона і забезпечує матеріальну основу процесу регулювання суспільних відносин, на нашу думку, аналіз сутності та змісту економічної функції безпосередньо пов'язується з проблемою меж втручання держави у сферу економічних відносин.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Баглай М. В. О функции социальной деятельности империалистического государства - Сов. государство и право. -1966. - № 6. - С. 81. 2. Денисов А. И. Советское государство, - М, 1967, - С. 134. 3. Загайнов Л. И. Экономические функции советского государства. - М., 1968. - С. 10. 4. Каск Л. И. Функции и структура государства. - Л., 1969. - С. 3. 5. Каск Л. И. Функции и структура государства. - Л., 1969. - С. 9. 6. Клименко С. В., Чичерин А. Л. Основы государства и права. - М, 1999. - С. 8. 7. Назаренко Г. В. Теория государства и права. - М, 1998. - С. 47. 8. Общая теория государства и права. Академический курс: В 2-х т. - М., 1998. 9. Претгеог В. Н. Теория государства и права. - М., 1998. - С. 176. 10. Скакун О. Ф. Теория государства и права. –Х., 2000. - С. 51-54. 11. Теория государства и права. - М., 1994. - С. 57. 12. Теория государства и права / Под ред. Протасова В. Н. - М., 1998. - С. 168. 13. Теория государства и права / Под ред. Ромашкина П. С., Строговича М.С. - М., 1962. - С. 29. 14. Теория государства и права / Под ред. Чибиряева С. А. - М., 1998. - С. 24-25. 15. Фукс Л. С. Некоторые вопросы методологии исследования социалистического государства. - Л., 1969. - С. 55-56. 16. Черноголовкин Н. В. Функции советского государства в период развернутого*

БЛАГОВІСНИЙ С. Г. (м. Сімферополь)

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА: УНІТАРИЗМ ТА АВТОНОМІЯ. ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Кожна держава, як одну зі своїх ознак, має територію, на яку розповсюджується державна влада і яка закріплена за певним населенням. Для характеристики територіальної організації держави, організації державної влади у зв'язку з територіальним угрупуванням населення в юридичній науці використовується термін «державний устрій». Але ж, на нашу думку, доцільним є використання поняття «територіально-політична організація державної влади», бо воно вказує на територіальні і політичні аспекти цього явища.

Питанню територіально-політичної влади в Україні в останні часи, на наш погляд, не приділяється достатньої уваги, але ж це не означає, що для нашої держави це є вирішеною проблемою, яка не потребує історико-правового розгляду та теоретико-правової розробки. Слід зауважити, що в цій сфері є багато цікавого та не розробленого в правовому розумінні, і деякі аспекти даного питання ми пропонуємо на ваш розгляд.

В Конституції України визначено, що Україна є унітарною державою, до складу якої входять Автономна Республіка Крим та 24 області. Наявність у складі нашої держави автономної республіки дуже часто викликає питання: чи може в такому разі Україна бути унітарною державою, чи не суперечить це загальній теорії унітаризму, уявленням про автономію та прагненням націй на самовизначення та суверенітет?

Для відповіді на ці питання треба звернутися до теоретичних знань.

Як відомо, поняття «унітарна держава» походить від латинського, що означає один, єдиний, єдність. Така держава є злитою, не має в своєму складі територій, які мають ознаки державності. Унітарна держава частіше складається з адміністративно-територіальних одиниць. Але ж теоретики визначають, що унітарна держава буває двох видів: проста та складна. Проста складається тільки з адміністративно-територіальних одиниць (областей, міст, селищ та ін.). До таких держав відносять Польщу, Алжир, Колумбію. Складні унітарні держави мають у своєму складі ті чи інші форми автономії (це Італія, Іспанія, Україна та ін.).

У різних країнах адміністративно-територіальний поділ будується за різними підставами, принципами і включає в себе різну кількість ланок, рівнів. Зазвичай, це області, провінції, губернаторства і т. і., на які безпосередньо поділяється територія держави, райони, округи та ін., з котрих складаються одиниці обласної ланки; громади – як районні одиниці. В багатьох країнах таких ланок три, в деяких існує дволанковий адміністративно-територіальний поділ (наприклад, Болгарія), в інших – чотирилан-

ковий (Франція, Колумбія). Є дуже маленькі держави, де зовсім немає такого поділу (Бахрейн в Перській затоці, Мальта в Середземному морі), але існують країни, в різних частинах яких адміністративно-територіальний поділ неоднаковий (Уельс і Шотландія у Великобританії).

Проста унітарна держава (Польща, Кенія) може використовувати різноманітні системи адміністративно-територіального поділу, кожна з яких має свої плюси та мінуси. Багаточисельність ланок адміністративно-територіальних одиниць розуміє, як правило, формування відповідних ланок виборчих представницьких органів, тобто розширює участь населення на кожному рівні управління. З іншого боку, це збільшує адміністративний апарат, ускладнює і робить більш громіздкою систему управління. Як правило, цей недолік пробують подолати шляхом скорочення ланок виборчих органів. Частіше в середній ланці адміністративно-територіального поділу вони не формуються, а існують лише призначені центром уповноважені особи. Іноді таких органів немає у вищій (обласній) ланці. Але в цьому випадку зменшується участь населення в управлінні не тільки державою, а й місцевими справами.

Якщо в державі є лише одна ланка адміністративно-територіальних одиниць або зовсім не має адміністративно-територіального поділу, то це також викликає деякі труднощі, оскільки вищі органи держави мають свою компетенцію і їм важко поєднувати свої повноваження з завданнями місцевого управління.

В колишньому Радянському Союзі, до складу якого входила Україна, а також в інших соціалістичних країнах після революцій було кардинально змінено адміністративно-територіальний поділ, попередні одиниці ліквідовано, частіше разом із назвами. Нова влада проголосила, що в основу адміністративно-територіального поділу покладені принципи економічного районування, наближення державного апарата до населення, участь працюючих в управлінні державою знизу доверху через обрані ради, які були не тільки органами самоврядування, а й органами державної влади. В цілому така система була пристосована до потреб тоталітарної держави і характеризувалась бюрократичним централізмом, не дивлячись на формування виборчих рад, котрі в якійсь мірі вносили демократичний елемент у цю систему. Така система зберігається в Україні і зараз, але при наявності автономії, що дозволяє віднести нашу державу до складної форми унітарної держави.

Устрій складних унітарних держав, які мають у своєму складі територіальну автономію, може бути різним в залежності від форми автономії. Створення таких автономних утворень при територіальному поділі держави пов'язане з компактним проживанням національних меншин, історичними, мовними, культурними особливостями населення, географічним положенням деяких територій держави.

Автономія – це урахування національних, культурних, історичних, географічних та інших особливостей в державному будівництві. Такі особливості можуть бути враховані з різних боків: або шляхом визначення

особливих територій, яким надається специфічний режим з питань місцевого управління, або шляхом створення особливих органів, до відома яких відносяться питання культури та деяких інших аспектів життя різних національностей, що мешкають розрізнено. Якщо до уваги береться національна ознака груп населення, що компактно мешкають на тій чи іншій території, тоді створюється національно-адміністративна автономія. Якщо враховуються не національні, а історичні особливості, особливості побуту та інші фактори, то така автономія має лише територіальний характер, хоча частково можуть враховуватися деякі етнічні моменти.

Можлива і національно-культурна автономія, яка не пов'язана з відокремленням території. Цей спосіб застосовується тоді, коли та чи інша етнічна група розрізнено мешкає в різних частинах країни або є порівняно компактні групи в окремих місцевостях, але вони мешкають разом з іншими національностями (в 1996 р. в Росії був прийнятий закон про культурно-національну автономію). Але ж іноді національно-культурна автономія може набувати окремі територіальні риси.

З точки зору компетенції територіальних автономних утворень їх можна поділити на політичну (законодавчу), вищі органи якої мають право видавати місцеві закони в межах своєї компетенції, та адміністративну, представницькі органи якої видають постанови та акти, які не мають офіційної назви законів; їх повноваження обмежені сферою мови, культури, освіти.

Виходячи з цього, автономія в Україні має територіальний характер і є політичною або законодавчою. Але надання Криму такої автономії скоріше пояснюється історичними та політичними обставинами та його географічним положенням. Більше того, існування АРК не вирішує питання національних та етнічних груп, які мешкають на території Криму, - татар, росіян, українців, турків та ін.

Вільний та всебічний розвиток української нації можливий лише за умови всебічної турботи або створення всебічних умов з боку держави про збереження етнічної самобутності народу, який мешкає в нашій державі. А це, в першу чергу, мова, діалекти, звичаї та традиції, які історично склалися на тій чи іншій території. Російськомовний Донбас, західні області, центральна частина України, Крим та Південь мають свої проблеми. Держава повинна давати можливість, складати такі умови, за яких кожна її частина могла б вирішувати свої проблеми без тиску держави, її органів чи посадових осіб. Ніяк не припустима ситуація, коли одна посадова особа, наприклад, Прем'єр-міністр чи група депутатів, які, можливо, навіть ніколи не були в тій чи іншій області, районі країни, могли б вирішувати або впливати на кардинальну зміну тієї чи іншої ситуації на цій території (наприклад, мовна проблема чи проблема прикордонних територій).

Тому ми вважаємо, що треба збільшити чисельність автономій в Україні, надати їм законних підстав існування або переглянути своє відношення до питання унітаризму. Вирішення питання існування різних видів

чи форм автономії допоможе державі розв'язати багато проблем етнічного та міжнаціонального характеру. Державній владі не треба чекати, доки такі проблеми визначать для неї окремі етнічні групи або регіони, бо це може привести до дуже тяжких наслідків.

Унітарна форма державного устрою для України, на наш погляд, не є найбільш вивіреною, оскільки не в повній мірі відповідає її етнічному складу, історичному минулому, економічним і культурним реаліям.

Тільки вільний, об'єктивний розвиток тих чи інших політичних процесів в наших регіонах дасть змогу об'єднатися і будувати дійсно незалежну, демократичну і суверенну державу.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Порш М. Про автономію України. - К., 1917 р. 2. Русов С. Що є автономно-федеративний лад. - К., 1917 р. 3. Александренко Г. В. Автономні республіки та автономні області в Союзі РСР. - Х., 1928 р. 4. Корнієнко М. Обласна (регіональна) автономія: федералізація чи децентралізація? Право України, 1996. - № 1. 5. Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины. Учебное пособие, - Х.: «Факт», 1999 г. 6. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: Підручник. - К.: Юрінком інтер, 2002 р. 7. Чиркин В. Основы сравнительного правоведения. Москва, 1998 г.*

ШЕВЧЕНКО В. І. (м. Сімферополь)

НАДНАЦИОНАЛЬНОСТЬ И ФЕДЕРАТИВНОСТЬ ИНСТИТУЦИОННОЙ СИСТЕМЫ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

Среди важнейших свойств Европейского союза (ЕС) и его институтов часто отмечается их наднациональность. В широком смысле наднациональными (надгосударственными) можно считать любую международную межправительственную организацию и ее органы, поскольку она объединяет несколько стран и ее деятельность распространяется на территорию различных государств, затрагивает интересы многих народов. В действительности, однако, наднациональной является не любая организация и не каждый ее орган. Основополагающий принцип международных отношений - принцип суверенного равенства государств. Каждое государство обладает суверенитетом, верховным правом осуществлять руководство общественной жизнью на своей территории. Любое решение, принятое международной организацией, в которой состоит государство, становится обязательным для него и для его граждан только в случае одобрения данного решения (договоры, конвенции и др.) представителями государства в институтах организации и/или ратификации законодательным органом в соответствии с действующими в стране конституционными нормами. Если же международная организация, ее органы могут принимать решения, обязательные для страны даже вопреки ее согласию, издавать нормативные акты, иные решения, напрямую действующие на территории государства, не требующие ни ратификации, ни одобрения в иной форме компетентными властями государства-члена, то можно говорить, что такая организация обладает наднациональными (надгосударственными) полномочиями. Таких организаций сейчас в мире несколько. Так, в ООН Совет Безопасности в случае угрозы миру, нарушения мира или акта агрессии со стороны одного или нескольких государств вправе «потребовать от заинтересованных сторон выполнения тех временных мер, которые он найдет необходимыми или желательными»[1.] При этом, для принятия соответствующего решения (резолюции) достаточно большинства (9) голосов из 15 его членов, с учетом принадлежащему каждому государству – постоянному члену Совета Безопасности (Великобритания, Китай, Россия, США, Франция) права «вето» [2]. Действующий в рамках Совета Европы на основании Конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950г. Европейский Суд по правам человека наделен правом решения, обязательным для государств, подписавших Конвенцию. Но только в Европейских Сообществах и в ЕС наднациональный элемент их устройства и деятельности достиг максимально широкого воплощения, вследствие чего ЕС в

настоящее время всё чаще рассматривают сквозь призму федерализма или как промежуточную, своего рода гибридную форму, сочетающую в себе черты и международной организации, и федеративного государства.

О добровольном ограничении суверенных прав в пользу ЕС говорится в конституциях многих входящих в него государств. Согласно Основному Закону ФРГ (ст.24), Федеративная Республика Германия участвует в развитии ЕС... С этой целью Федерация может передавать свои суверенные права посредством издания закона...»[3]. Аналогичные положения содержатся и в разделах XV Конституции Франции «О Европейских сообществах и ЕС». В Великобритании вступление в ЕЭС повлекло важные конституционные изменения, связанные с ограничением веками господствовавшего принципа «верховенства парламента». Высказывается мнение даже о «конституционной революции» в устройстве британской монархии. «Наше вступление в Сообщество, – говорил английский судья Дженингс, означало, что (принимая во внимание несомненное, но, скорее, теоретическое право выхода из Сообщества) Парламент уступил свое суверенное право законодательствовать в противоречии с положениями Договора по регулируемым им вопросам социальной и экономической политики» [4]. Показательны в этой связи и выводы Суда Европейских сообществ, который обладает исключительным правом осуществлять толкование учредительных договоров: «Путем создания на неограниченное время Сообщества, имеющего свои собственные органы, правосубъектностъ и в особенности реальные полномочия, вытекающие из ограничения суверенитета и передачи полномочий от государства к Сообществу, государства-члены ограничили свои суверенные права, хотя и в ограниченных пределах, и создали, таким образом, правовой организм, который обязателен для их граждан и для них самих».[5,с.24] Данный вывод, неоднократно воспроизводившийся и в последующих решениях Суда ЕС, был сделан в 1964г.[6]. С того времени признаки Европейского сообщества и ЕС как наднациональной организации получили еще большее развитие. В чем конкретно они проявляются?

Наднациональность международной организации может иметь различные проявления, характеризующие порядок формирования, полномочия, порядок принятия решения в ее руководящих органах, а также юридическую силу принятых решений. Институты организации могут быть наднациональными в одних признаках и не быть в других. Как воплощаются эти признаки в устройстве ЕС и его институтов?

Наднациональность может проявляться в особенностях порядка формирования органов международной организации, а именно - в случае их организации непосредственно гражданами государств-членов. В ЕС таким институтом является Европарламент, депутаты которого получают свои мандаты от граждан ЕС.

Другим аспектом наднациональности международной организации является действующий в ее институтах механизм принятия решений. В ЕС

большая часть нормативных актов и других решений принимается институтами большинством голосов их членов. Каждое государство обязано выполнять принятые постановления, директивы, судебные решения, даже если они с ними не согласны. Большинством голосов принимают свои решения Комиссия, Суд, Европарламент, Палата Аудиторов. Что касается основного законодательного органа ЕС - Совета Министров, то при решении отдельных вопросов в настоящее время по-прежнему предусматривается единогласие участвующих министров всех государств-членов [7]. В рамках межправительственной конференции по пересмотру Маастрихтского договора обсуждались предложения об окончательном устранении принципа единогласия из работы Совета Министров, в том числе и в областях общей внешней политики и политики безопасности, сотрудничества в области правосудия и внутренних дел, где они выступают ключевой гарантией суверенитета государств-членов и в то же время препятствуют быстрому и эффективному утверждению решений. Данные решения в настоящее время активно поддерживает Комиссия, правительства ФРГ, Нидерландов. Напротив, Великобритания категорически возражает против отказа от единогласия.

Третий важный признак, на основании которого международную организацию можно относить к категории наднациональных образований, относится к полномочиям ее институтов. Речь идёт о праве институтов международной организации издавать правовые акты и другие решения, которые в качестве актов прямого действия на территории всех государств-членов способны порождать юридические последствия непосредственно для граждан и юридических лиц. Сюда же относится и правило о приоритете (верховенстве) юридических актов институтов наднациональной организации, которым национальные законы (и иные акты) не должны противоречить. Основополагающими принципами права ЕС являются принципы верховенства и прямого действия нормативных актов институтов ЕС. Изданные Советом Министров, Комиссией, Советом Министров совместно с Европарламентом постановления, а также (с определенными ограничениями) директивы непосредственно порождают права и обязанности не только индивидуумов, юридических лиц и государств-членов ЕС. Комиссия и Совет Министров могут также воздействовать на поведение граждан и юридических лиц, направляя им обязательные для исполнения индивидуальные предписания-решения. Суд ЕС рассматривает дела по инициативе всех заинтересованных лиц (не только государств-членов), и его решения обязательны для исполнения органами власти государств-членов (в том числе, национальными судами), гражданами и организациями.

Получаемая в итоге общая картина действительно имеет значительное сходство с федеративным устройством: в рамках своей компетенции и центральные органы власти страны (институты ЕС и Сообществ) и органы субъектов федерации (государств-членов ЕС) осуществляют правовое регулирование общественных отношений (издают законы, основы за-

конодательства, постановления, директивы). При этом акты и решения субъектов федерации (государств-членов ЕС) не могут противоречить решениям федеральных властей (институтов ЕС), принятым в сфере федеральных предметов ведения (предметов ведения Европейских сообществ). Если противоречие все же имеет место, споры субъектов федерации и федерального центра (государств-членов и институтов ЕС) разрешаются федеральным конституционным судом (Судом ЕС). Конституционный суд федерации обеспечивает единообразное применение и толкование федеральной конституции на всей территории Союза [8].

Если добавить сюда и другие признаки: самофинансирование федерации (ЕС), формирование федерального бюджета (бюджета Европейских сообществ) за счет средств от налогов и сборов, взимаемых непосредственно с индивидуумов, а не путем взносов государств-членов, как это происходит в других международных организациях; экономическое единство территории – отсутствие пошлин, других ограничений на внутренний хозяйственный оборот (внутренний рынок), единая денежная единица (в ЕС с 1999г., напомним, осуществился переход к единой валюте – евро) – возникает вопрос о правомерности рассмотрения ЕС в качестве федерации. Такая точка зрения не только имеет место, но и приобретает все больше сторонников. Думается, торопиться с выводами все же не следует. Федерация – это государство. Можно ли ЕС с полным основанием считать государством? По перечисленным признакам – да. Что отсутствует? Отсутствуют органы насилия, необходимые для выполнения федеральных решений.

В подчинении ЕС, какой бы то ни было аппарат насилия – армия, полиция, налоговые инспекторы и т.д. – отсутствует. Возможно, он будет создан. Об этом есть указания в Маастрихтском договоре[8]. Не исключено также создание единых полицейских формирований на базе Европола. Однако в настоящее время исполнение (в том числе принудительное) изданных институтами ЕС правовых актов и других решений осуществляется самостоятельно государствами-членами.

ЛИТЕРАТУРА: *1. Ст. 20 Устава ООН. 2. Ст. 27 Устава ООН. 3 Stroke-on-Tront City Council v. B.&Q. Plc (1991) 4 All ER 221 and 223-224. 4. Документы ЕС, т.1. М. 1994, с. 240. 5. Case 6/64, Costa v. ENEL, {1964} ECR 585. 6. Case: Bella Muhle Josef Bergman v Grows Farm. 1977. ECR 1211 7. Документы ЕС, т.1. М. 1994, с. 240. 8. Цит. по: Энтин М.Л. Суд европейских сообществ: правовые формы обеспечения западноев-*

Вислобоков К. А. (м. Київ)

ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ІДЕЇ АВТОНОМІЗМУ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ (ЦІННІСНИЙ ТА ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТИ)

Об'єкт моєї уваги у широкому сенсі - феномен майже двостолітнього існування у межах Російської імперії автономного політичного організму Гетьманщини, сформованого на хвилі козацької революції середини XVII ст., принципово відмінного від самої Московщини та несхожого на жодний з її територіальних здобутків - з власною політичною, правовою, соціальною й культурною традицією та власною елітою. Говорячи про Гетьманщину як про автономію, треба виділити дві взаємопов'язані складові - реальну (чим далі, тим більш урізану) політичну, адміністративну автономію та ідею автономізму (у самому широкому спектрі її варіантів), характерною рисою якої є підсилення на фоні щоразу активнішого російського наступу і поступових втрат з українського боку. Доказова система у спробах легітимації пореволюційної політичної системи майже виключно базується на апеляціях до правових сюжетів [1]. А тому погляд на правову культуру Гетьманщини як систему цінностей, визначальну для поведінкових моделей, очікувань та символів соціуму, що ототожнював себе з певною правовою традицією, дає широкі можливості для аналізу та розуміння природи історичного феномену Гетьманщини.

Хоча у історіографії й далі тривають дискусії з проблеми формального статусу та реального змісту україно-російського союзу 1654 р., обсягу й хронологічних меж автономії Гетьманщини, витоки цього явища здаються більш-менш зрозумілими. Вони сягають, якщо говорити про базові для формування ранньомодерної української ідентичності процеси, часів Другого литовського статуту. Символ здобутків шляхетства Великого князівства Литовського у боротьбі за свої права середини XVI ст., від 1569 р. вже під назвою Волинського, уособлював визнану владою Речі Посполитої окремість правової системи, тісно пов'язану з певною територіальною автономією, мовною та релігійною домінантами центральних українських територій: Волинського, Брацлавського та Київського воєводств [2]. Вершиною цієї піраміди була потужна князівська традиція, важлива з точки зору легітимації, якої так не вистачало Гетьманщині та відголоси якої можна впізнати у так званій козацькій літописній традиції. А отже, ключовою у розмові про реальну та уявлювану її провідною верствою автономію Гетьманщини, здається тема правової традиції, символом якої є Литовський статут, за словами Я. Марковича, «право собственное и свойственное языка русского народа и сие утверждено доводами из истории» [3].

Мої наступні спостереження лежать у ціннісній площині і методологічно виходять з таких засад. Руcько-литовсько-польська традиція, що була основою

правової системи Гетьманщини, не просто органічно нею успадкована - вона є частиною західної традиції права, має з нею спільне коріння, виводить з неї не лише спільну термінологію та методи, але також спільні поняття, принципи та цінності. Її базовою цінністю є свобода, заснована на праві власності, чого не знала Московська держава. Ступінь свободи суспільства на всіх рівнях визначається ступенем розвитку й забезпечення власності, як у вузькому, так і у широкому сенсі, що, у свою чергу, забезпечується державними, політичними та юридичними інститутами, зокрема, правом [4]. Отже, зіткнення двох, практично полярних, правових культур й політичних систем буде далі основним об'єктом моєї уваги [5].

Говорячи про спадковість, подивимося на принципово сформовану вже на кінець XVI ст. згадувану вже правову систему центральних українських територій (Волинське, Брацлавське й Київське воєводства, а також від 1618 р. Чернігово-Сіверщина). Засади її внутрішнього функціонування визначаються, насамперед, належністю до романо-германської правової сім'ї, виразно окресленими специфічними рисами, притаманними усій західній традиції права. Рефлексії кодифікатора Литовського статуту 1588 р. дають підставу розуміння не лише «європейськості» литовсько-руської правової системи XVI ст., а й відкривають перед нами зрілість погляду на право самого кодифікатора, а відтак, логічно припустити, цілої правової спільноти. Дозволимо розлогу цитату з преамбули до кодексу [6]: «... человеку почетивому ничого не маеть быти дорожшого над вольность. ... А прото люди почетивые не только маетности, але и горл своих против кождому неприятелю выносити не жалують, абы под их окутное пановане не приходили, а з волности своее будучи злуплены, водлуг воли и мысли их яко невольники не мусели жити. А вже мало бы на том было, ижбы человек з неволи от посторонного неприятеля был волен, гды бы домового неприятеля над собою терпети мусел. Тогды тот монштук або удило на погамованъе кождого зуфальцу есть вынайдено, абы се боячи права от кождого гвалту и збытку погамовал, а над слабшим и худшим че паствилее и утискати его не мог, бо для того права суть постановлены, абы можному и потужному не все было вольно чынити. Яко Цыцеро поведил, иж естесмо невольниками прав для того, абысьмы вольности уживати могли. А естли ж человекупочстивому ничого нет мильшого над тое, гды в отчызне своей безпечне мешкаючы не боитсе, абы его хто на доброй славе его змазати альбо на теле и на здоровью его образити альбо теж на власной маетности его укрывдити мог. Тогды то ничему иншому, одно праву причитати мает..., бо тот цель и скуток усих прав есть и мает быти на свете, абы кождый добрую славу свою, здоровье и маетность в целости мел... И то есть наша вольность, которою се мы межи иншыми народы хрестиянскими хвалим же пана, ижбы возле воли своее, ане водле прав наших пановал, над собою не маем, а яко славы учстивое, так живота и маетности волно уживаем. Бо хто бы кольвек с тых трох речей в чом нас укривдити и подлуг уподобанья своего, а не водле прав наших над нами паствитисе мел, тот бы вжо не паном нашим, але сказителем прав и вольностей наших был, а мы бысмо неволниками его

быти мусем. И слушне за правду маем, за што пану богу дяковати, же по пановањем королей их милости и великих князей, панов наших тую владзу и вольность у руках своих маем, а права сами соде творачы яко найболшей можем волности своее но всем постерегаем, бо не только сусед а сполный наш обыватель в отчизне, але и сам господар пан наш жадное звирхности над нами заживати не можеть, одно только, колько ему право допущаеть. Прото маючи таковый скарб, который жадною сумою преплачон быти не можеть, пристоить кожному почетивому человеку, абы о нем ведал, а будучи добре ведомый, абы яко сам себе и попудливости свои гамовал и водлуг права писаного справовалсе, а никого не кривдил».

Разом зі значним за обсягом актовим матеріалом, про систематичність якого можна впевнено говорити від другої половини XVI ст., це дає можливість констатувати, що напередодні революційних зрушень середини XVII ст. руський політичний соціум в доктринальному плані свідомо вирізняв:

1) суспільну самостійність або окремість права як явища;

2) політичний примат права;

3) його нормативність;

4) тяглість;

5) цінність;

6) розвиток на основі суспільної волі.

І, врешті, соціум сприймав і розумів право як систему реалізації свободи через важелі стримувань й обмежень, що в кінцевому підсумку веде до понять справедливості та рівності; основними категоріями свободи є честь, життя й власність.

Нормативне поле, насамперед, представлене Литовським статутом, включає також низку викладів німецького міського права та збірки сеймових конституцій, чинність яких поширилася на українські території після 1569 р. [7].

Інституційний сегмент правової системи, обидві складові якого позначені чіткою структурою й процедурою, знаходить вираження у виборній законодавчій владі (від повітових сеймиків до вальних сеймів, врешті, до елекції короля) та судовій системі з її ієрархією інстанцій й корпусом професійних правників (власне судових посадових осіб, передусім канцеляристів та виконавців, а також адвокатського кола) [8]. Хочу акцентувати увагу на еволюції правотворчої доктрини - від «монарх творець права» до «права сами собе творачы яко найболшей... волности... постерегаем» [9], а також судової - від сприйняття монарха втіленням справедливості та вищим суддею [10] до поступового занепаду королівського суду як вищої інстанції і переходу його функцій до суду сеймового [11] («сам господар, пан наш, жадное звирхности над нами заживати не можеть, одно только, колько ему право допушаеть» [12]).

І, нарешті, четвертий - соціологічний - елемент, позначений, на мій погляд, фетишизацією права не лише як категорії політичної, але й у безпосередньо юридичному, прикладному сенсі на повсякденному рівні. Позивання до суду - процедура звична й зрозуміла. Достатньо подивитися на величезну та

різноманітну номенклатуру судових справ, випрацьовану процесуальну казуїстику, часами кількадесятилітні міжкланові тяжби. Саме на цьому, побутово-правовому щаблі життя українського суспільства від середини XVI ст. політична тріада «права-свободи-вольності» трансформується у адекватник «честь-життя-власність», демонструючи органічний й непорушний зв'язок між становими (що означало громадянськими) та особистими правами.

Розглядаючи правову систему Гетьманщини через призму означених якостей як пряму спадкоємицю руссько-литовсько-польської традиції, не можна не помітити головної складової й водночас стрижневого чинника її формування - феномена нової української еліти з її, на перший погляд, парадоксально обернутим у минуле, «скасоване козацькою шаблею», взірцем практичних сподівань: правами, законними привілеями та вольностями. Але парадоксальність виявиться примарною, якщо подивитися на цей феномен з точки зору соціальної складової революції 1648 р., політичним гаслом якої була як раз боротьба за повернення порушених прав і вольностей.

Гетьманщину як державний організм політично очолила, інституційно сформувала й інтелектуально супроводжувала колишня реєстрова (городова) козацька старшина, за походженням дрібно-шляхецька й боярська, сформована задовго до 1648 р., з відповідним світоглядом, традиціями, способом життя і, що найважливіше для нашої теми, хоч в більшості умовним, але усталеним спадковим землеволодінням та ідеалами щодо нього. Усвідомлення себе хоч і маргінальною, але частиною політичного соціуму Речі Посполитої разом з професійною рицарською запотребованістю з боку влади давали строкатій, але у той самий час вартісно консолідованій масі київських і брацлавських замкових земян та бояр - переважно коронних ленників - підстави для продовження боротьби за свої економічні, а, насамперед, політичні права, не реалізовані у середині XVI ст. [13]: «. . унея, року тисеча пятсотъ шестдесятъ девятого учиненная, не шляхтичами волными, але боярами ихъ зостала...» [14].

Вищим сенсом цієї боротьби був перехід до земської юрисдикції, тобто набуття повного обсягу політичних прав шляхетської корпорації, основною цінністю якої була свобода. У свою чергу, економічним підмурком і, найголовніше, обов'язковою запорукою свободи міг бути лише безумовний характер землеволодіння, що протягом кількох передреволюційних десятиліть й був предметом суперечки з владою. Земля, а точніше безумовне володіння нею, було не стільки чинником «облагородження крові» або навіть економічною вартістю, скільки ціннісною політичною категорією, інституційно функціонуючою завдяки праву і в межах права, що відкривала шлях до громадянських прав. Іншими словами, було мірою свободи, що на повсякденному рівні означало ступінь заангажованості у публічне життя держави. Цей зв'язок, цілком зрозумілий соціальній структурі, що в кінцевому підсумку сформувала політичну еліту Гетьманщини, багато в чому ціннісно визначив її обличчя, ним просякнуті її практичні цілі й політичні мотивації.

Початково привнесена у військо Богдана Хмельницького покозаченою

шляхтою чітко означена, стрункa система громадянських вартостей, вироблена руcько-литовсько-польською політичною та правовою традицією і спільна для людей різної конфесійної, етнічної і навіть соціальної приналежності, залишалася прапором боротьби «козацького народу», а насправді провідної його верстви, за свої права й свободи [15].

Саме ціннісна орієнтованість козацької старшими, багато в чому спільна и для міського середовища, зумовила в кінцевому підсумку розширення громадянського соціуму за рахунок покозаченого міщанства й селянства до масштабів, нечуваних ані на захід, ані на схід від кордонів Гетьманщини. І якщо роль самоусвідомлення старшини є неоціненною з точки зору праворозуміння, то роль міської юрисдикції і церковного землеволодіння, в якості також повноправних носіїв традиції, мені здається вирішальною в інституційному та процесуальному становленні судової системи Гетьманщини.

Знищена революцією земська інституційна структура, хоч і фігурує в офіційних паперах Переяславських домовленостей, формально відновлюється лише століттям пізніше, обмежена лише до судових інстанцій. Натомість ані церковна, ані, за великим рахунком, міська юрисдикції, не потребуючи легітимації, продовжують функціонувати у звичному правовому полі. Церква як повноправний власник у особі монастирів дістає підтвердження на свої володіння і навіть розширює їх за рахунок нових пожалувань [16]. Вона апелює до суду, виступаючи рівноправною стороною у процесі, представляє у процесі як докази документи на право володіння, застосовує усталені, а також шукає і вдається до нових позовних форм в обхід законодавчих заборон на розширення володінь. Таким чином, церковне землеволодіння у кінцевому підсумку забезпечує безперервність функціонування документальної, а з нею і процесуальної традиції практично в усіх сферах цивільного права, що їх як складова західної юриспруденції знає руcько-литовсько-польська система права: праві спадкування, речовому та зобов'язальному праві.

З іншого боку, майже усі адміністративні, а відтак і судові центри Гетьманщини - полкові й сотенні - знаходилися у містах та містечках з давнішими чи менш давніми традиціями самоуправління, з повною чи частково автономною юрисдикцією, базованими на магдебурзькому праві. Міщанство, хоч і у значно меншому обсязі, ніж шляхта, але, по суті, також володіло громадянськими правами й посідало окреме місце у публічному житі Речі Посполитої, а правовий імунітет був невід'ємною складовою громадянської свідомості міської еліти. Разом з тим специфіка прикордонного життя міст Київщини та Чернігово-Сівершини як оборонних форпостів, відповідні імунітети й участь у збройних формуваннях «ріднила» міське середовище з дрібношляхетським, боярським та козацьким, що врешті й об'єднало представників усіх трьох елементів у межах корпусу, який постачав кадри для військової, дипломатичної, адміністративної та правничої еліт козацької держави. Означені чинники, помножені на розвиненість міської адміністративно-судової структури, сприяли досить швидкій та природній інституціалізації на цій базі судової системи Гетьманщини.

Ми чітко бачимо як ще під час Руїни паралельно функціонують козацька й міська юрисдикції зі всіма нормативними, структурними і процесуальними складовими, характерними для русько-литовсько-польської правової системи та системи права. Нормативна база й надалі спирається на Литовський статут та Саксон, посиланнями на які рясніють судові рішення [17]. Професійний юридичний корпус представлений як козацькими так і міськими судовими урядовцями від генеральних та полкових суддів до війтів, бурмістрів, райців, возних і судових писарів. Судове діловодство формалізовано з виокремленням спеціальних підрозділів оповіщувальної, слідчої, процесуально-вирокової та нотаріальної документації [18]. Кримінальний процес заснований на судовому дослідженні фактів, цивільний залишається контроверсійним, а доказова система базується на документальній традиції та інститутах свідків й присяги. Очевидний поділ на публічну й приватну сфери. Цивільне право як галузь останньої складається з чотирьох класичних для Європи частин, відомих ще римському праву: право спадкування, право осіб, речове й договірне. У свою чергу, вони мають дальший поділ: право спадкування - на спадкування за законом та заповітом; право осіб - на інститути браку, опіки, батьківської влади та ін.; речове право - на володіння й неволодіння; договірне право - на договори й делікти і т. д. [19].

Коротко підсумовуючи, можна сказати, що основними ознаками політичної і правової сфери Гетьманщини були високий ідеологічний рівень носіїв цієї культури, взорований завдяки їх походженню на системі громадянських цінностей, головними критеріями й складовими яких є особиста свобода, свобода участі у публічному житті, право у філософсько-доктринальному розумінні (договірні стосунки з верховною владою на основі взаємних обов'язків і т. д.) та безумовність і недоторканність приватної власності як гарантії здійснення власне політичних прав. Звідси значний ступінь нормативного розроблення права, а також інституційного розвитку правових установ, зокрема судової системи, і соціологізації правової сфери.

Революція 1648-1654 рр. «вирвала козацьку територію з традиційного польсько-литовсько-руського і перемістила її в інший - московський - політико-географічний» й ціннісний простір.

Чи можна бодай припустити можливість не функціонування, а лише побутування у будь-якому контексті, пов'язаному з Росією до кінця XVIII ст., формул «права-свободи-вольності» та «честь-життя-власність»? Очевидна відповідь на це просте запитання як раз характеризує політично-правову систему Московської держави та її петербурзької наступниці. Ключовими рисами, що дають підстави так говорити, є:

1) вузькокланова організаційна структура політичного простору, у центрі якої - постать великого князя, царя, імператора з реальною або удаваною, практично необмеженою владою [20]. Ця влада поширюється на весь поземельний фонд держави, що вважається особистою вотчиною (спадковим володінням) монарха. Вона також поширюється на усіх мешканців до якого б соціального стану вони не належали [21]. Такий принцип є запорукою стабільності системи [22];

2) закритість політичної системи, її обмеженість центром, з якого виходять чітко ієрархізовані та підпорядковані йому вертикалі місцевої адміністрації [23];

3) несформованість провінційного суспільства, фактична відсутність сталих місцевих еліт.

Ця ситуація не дає жодних можливостей для формування й розвитку ані станових, ані особистих прав. Опали і заслання, катування і страти - це реальні й повсякчасні загрози, що не оминають навіть найродовитіших та сановніших підданих государя, які іменують себе у зверненнях до нього «рабами» і «холопами». Честь бути «битим кнутом нещадно» могла спіткати будь-якого «ратного» чи «служилого человека» [24]. Годі вже й говорити про власність. Ось красномовна цитата з указу Петра I: «В Нашем Великого Государя Московском государстве и в Сибири с земель служилые всяского рода люди служат Наши Великого Государя службы, а крестьяне пашут десятинные пашни и платят оброки, а даром землями никто не владеет» [25].

Послідовне обернення вільних вотчинників з вищого нобілітету на «служилых людей», зобов'язаних государеві службою і прив'язаних до своїх «поместий» аж до обмежень у пересуванні, прикріплення нижчих верств «конно і оружно служилого люду» до провінційних міст, як селян до землі [26], врешті обов'язковість та пожиттєвість служби, що взагалі ставить під сумнів застосування до дворянства петровських часів словосполучення «панівний клас» [27] - це, на мій погляд, основи доктрини «государь власник усієї Росії». Відповідно приватна власність походить з державної, іншими словами, приватне витікає з публичного [28]. Навіть (імператив царської влади, вироблений, до речі, церквою, обмежений лише моральною відповідальністю перед Богом [29].

Система «местничества» перетворила поняття честі з особистого на родове й міцно прив'язала його до рангу, службового чину в системі управління, який врешті давав матеріальні статки і цілком залежав від волі государя. Таким чином, російська аристократія за спостереженням російського філософа XIX ст. «прийняла... чиновний характер, чиновництво ж, зі свого боку, - родовий, спадковий. Служба давала спадкові права» [30]. І хоча початок процесу глобалізації ролі адміністративної системи у політичному житті Росії викликаний постійною територіальною експансією й позначений гострою конкуренцією та навіть презирством придворної і військової аристократії до народової, низького походження приказної бюрократії [31], у кінцевому підсумку ці два суспільні прошарки та відповідні субкультури протягом 100-150 років перетворюються майже на моноліт, якому вже не страшний наступ Петра I на сімейно-кланову організацію внутрішніх стосунків двірцової олігархії. Узаконення «Табелю про ранги» фактичне злиття княжих та бюрократичних еліт випродукувало новий тип, але не принцип, функціонування російської політичної системи. Де місце родових посіли соціоекономічні та бюрократичні угрупування з розгалуженішими клієнтарно-патрональними зв'язками [32]. В тім це ніяк не торкнуло ні політичну, ні адміністративну системи, основою якої стала мережа

приказів – функціонально-галузево територіальних установ, фактично – контроль з управління частинами великого господарства російського царя [33]. Навпаки, петровський розгром боярських сословних інститутів підкреслював рівність самої знатної особи й мужика перед волею імператора за формулою «в країні немає других: лише перший – та усі інші»; це був недвозначний сигнал можливості «в случае чего» замінити цих бояр та дворян іншими, взятими з «натовпу» [34].

У цій системі не могло знайтися місця інституційно й нормативно розвиненому праву, що визначало б статус певних станів та соціальних груп через поняття прав, привілеїв та обов'язків. Звідси фактична відсутність судової системи та професійної юридичної діяльності у європейському вимірі. Законодавство не має чітко вираженої систематичності, а побудовано на заборонах й обмеженнях, що базуються на «імперському погляді на людину». Е. Кінан окреслює цей погляд як суміш «традиційного погляду на потребу обмежувати небезпечну вроджену схильність людини до розбещеності й індивідуалізму з бюрократичним сприйняттям «соціальної людини», чи радше «підлеглої людини», чия загальна громадянська неблагонадійність вкидала в розпач цілі покоління чиновників» [35]. Відтак цивільне та процесуальне право не має грунту для розвитку й знаходиться у зародковому стані. Натомість бачимо розвинену репресивну систему [36], що не знає станових меж, і яку неодмінно супроводжує налагоджений інститут конфіскацій та перерозподілу земель. Цей феномен розпочинає свій розвиток з середини XIV ст. конфіскація імунітетних вотчин, наприклад, московського боярина А. Хвоста [37], дістав характеру масового явища за часів Івана III та Василія III під час депортації новгородського та псковського боярства і досяг апогея абсурду організацією спеціального приказу та лихварською діяльністю Таємної Канцелярії, яка з конфіскованих грошей давала кредити під 12% річних [38].

Таким чином, абсолютно протилежне розуміння Росією природи політичної влади, ролі власності, інституційного та нормативного забезпечення функціонування держави, практично не залишило Гетьманщині шансів на автономне існування. Побудована на інакших політичних й правових поняттях, на іншій ціннісній ієрархії, вона (Гетьманщина) не витримала «випробування практикою».

До факторів, що у кінцевому підсумку перетворили козацьку державу на імперську провінцію, треба віднести й відпрацьовану кількома століттями нечуваних обсягів територіальної експансії надзвичайно ефективну російську систему адміністрування, запрограмовану на поглинання та перетравлення своїх здобутків у політичному, економічному, зрештою культурному сегментах [39].

Цьому процесові протидіяла також кількасотлітня традиція, базована на інших цінностях, опір якої хоч і не став успішним у кінці XVIII ст., та всеж вона закарбувала в історичній пам'яті нації рефлективного рівня риси, що дають відчуття політичної, насамперед, окремості й водночас причетності до певного ціннісного простору.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Яковенко Н. Шляхетська правосвідомість у дзеркалі обігу правничої літератури на Волині й Наддніпрянщині // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII стст. —К., 2002. -С. 81. 2. Старчанко Н. П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини 16 - початку 17 стст.: майновий та правовий аспекти. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — Львів, 2002. - С. 1 . 3. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767 гг.). - Ч. II (1726-1729 гг.) —К., 1895. -С. 195. 4. Я завдячую цією тезою книжці Річарда Пайпса: Richard Pipes. Property and Freedom. Alfred A. Knopf, New York, 1999, хоча й не поділяю багатьох його інших положень, (далі посилання на російський переклад). 5. У ширшому контексті тему відмінності розглядає Зенон Когут у праці, яка з'явилася у щойно виданому Канадським Інститутом Українських Студій збірнику: Zenon E. Kohut, The Question of Russo-Ukrainian Unity and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture. In Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn, and Mark von Hagen, ed., Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (Edmonton, 2003), pp. 57-86. У цьому ж виданні : Frank E. Sysyn, The Image of Russsia and Russian-Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late Seventeenth and Early Eigtheenth Centuries, pp. 108-143; Paul Bushkovitch, What is Russia? Russian National Identity and the State, 1500-1917, pp. 144-161; Kndreas Kappeler, Mazepintsy, Malorossy, Khokhly: Ukrainians in the Ethnic Hierarchy of the Russian Empire, pp. 162-181. 6. Статут Вялікага княства Літоускага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. - Мінск, 1989. — С. 47. 7. Яковенко Н. Шляхетська правосвідомість... - С. 80-105. Пор., зокрема, майже сакральне сприйняття кодексів не лише фаховою аудиторією і аналогічним ставленням, характерним для значно західніших європейських теренів: «Спеціаліст цивільного або канонічного права перераховує [у заповіті] свої дорогоцінні книги; улюблений рукопис передається до рук того, хто її поцінує...» (Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. - 2-е изд. — М., 1998- С. 225). 8. Проблема, на жаль достатньо не розроблена, але приклади ґрунтованих звернень до теми канцелярського та адвокатського середовищ Волині та Київщини XVI— XVII стст. дають роботи Наталі Яковенко та Наталі Старченко: Яковенко Н., Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII стст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993; вона ж. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI - першої половини XVII стст. (передмова до видання: Книга Київського підкоморського суду (1584 1644). — К., 1991. - С. 5-56; вона ж. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. — К., 1993. - Вип. 2. - С. 161-167; Старченко Н. Умоцовані -прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в першій половині XVII ст.) // Соціум. Альманах соціальної Історії. — К, .2001. -- Вип. 1 -С .111-144. 9. Статут*

Велікага княства Літоускага 1588. - С. 47. 10. M. Wozniakowa. Sad asesorski Koronny (1537-1795): jego organizacja, funkcjonowanie i rola w dziejach prawa CheLminskiego i Magdeburskiego w Polsce. - Warszawa, 1990. - S. 22. 11. B. Gruzewski. Sadownictwo krolewskie w pierwszej polowie rzadow Zygmunta Starego // Studia nad historia prawa polskiego. - T. 2, z.4. -Lwow. 1906; Z Szczaska. Sad sejmowy w Polsce od konca 16 w. do konca 18 w // Czasopismo Prawno-Historyczne. - R. 20, z. 1. -Warszawa, 1968. 12. Статут Велікага княства Літоускага 1588, - С. 47. 13. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). - К., 1993, - С. 220-257. 14. Архив Юго-западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. - Ч. 8. - Т. 5. - К., 1907. - С. 398. 15. Andrzej Sulima Kminski. Historia Rzeczypospolitej wielu narodow 1505-1795, Obywatele, ich panstwa, spoleczenstwo, kultura. - Lublin, 2000. - S. 123; цит. за рецензією Наталії Яковенко: «Нічого не має бути дорожчого над вільність» // Український гуманітарний огляд. Вип. 7.-К., 2002. -С.25. 16. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х роки XVII століття. - С. 61-62. 17. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века. Справы поточные 1664-1671 годов / Ред. и прим. В. Модзалевского. - Вып. 1. - Чернигов, 1912. - С. 11, 12, 16, 19, 28, 29,33,35, 38, 41,44,49, 54 та ін. 18. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів. -К., 1993.-С. 147-239. 19. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. - С. 139; також аналіз кодифікації 1743 р. з цієї точки зору у моїй передмові до видання «Прав...»; Вислобоков К., Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система то соціально-політичні умови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ, - К., 1997. - С. XXVII-XXXVIII. Незабаром я також планую звернутися до теми структури й понять системи права Гетьманщини на судовому матеріалі. 20. Едварда Кінана «Сприйняття московитами інших східних слов'ян перед 1654 роком. Порядок денний для істориків» та «Традиції московської політичної культури» у кн.: Кінан Е. Російські історичні міфи. - К., 2001. - С. 42-69; 86-179 (друге видання, виправлене і доповнене - К., 2003). 21. Пайпс Р. Свобода и собственность. — С. 211. 22. Кінан Е. Російські історичні міфи. - С.61. 23. Там само. -С. 52-53,91, 105, 116-118 та ін. 24. Статті Соборного уложения 8 та 19 глави VII («О службе всяких ратных людей Московского государства»): Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. - Т. 3. Акты Земских соборов. -М, 1985. - С. 93-95. 25. Полное собрание законов Росийской империи с 1649 года / 1-е изд., 45 гг. — СПб., 1830.-Т. IV. -№ 1857, 20 июня 1701 года -С. 169-170. Цитую за: Пайпс Р. Свобода и собственность. - С. 210. 26. Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. М., 1999. -С. 26-27, 34. 27. Анисимов Е. Податная реформа Петра I. - Л., 1982. - С. 310. 28. Пайпс Р. Свобода и собственность. - С. 21. 29. Развитие русского права в XV - первой половине XVII в. / Отв. ред. В. Нерсесянц. - М., 1986 - С. 85. 30. Леонтьев К. Избранное. - М., 1993. - С. 32, 34; цитую за: Каменский А. Российская империя в XVIII

веке: традиции и модернизация. - С. 33. 31. Шмидт С. У истоков российского абсолютизма: Исследование социально-политической истории времени Ивана Грозного, - М., 1996. - С. 311, 317. Автор наводить кілька характерних свідчень ставлення до дяків, «новых верников» царя. Перше з листа Тетеріна до боярина М. Морозова: «которых [дяків. -К. В.] отцы вашим отцам в холопство не пригожались» та друге з чолобитної М. Татищева на дяка В. Щелканова: «А дьяки и дьячьи дети на нас... глядеть не смели, знали свою братью поповых детей» (С. 316-317). Пор. з практикою ВКЛ та Речі Посполитої, де навіть найнижчі адміністративні та судові посади, не мали права посідати особи не шляхетського походження (арт. 84-го розд. Литовського статуту 1588 р.; Статут Великага княства Літоускага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. ~ Мінск, 1989. - С. 146). Тут адміністрація пов'язана з функціонуванням шляхетської держави (Н. Яковенко), там - особистої вотчини государя, де усі на службі йому, незалежно від походження. 32. Кінан Е. Російські історичні міфи. -С. 121, 151. 33. Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. - С. 35. 34. Эндельман Н. Грань веков II В борьбе за власть: Страницы политической истории России XVIII в.-М., 1988.-С. 408-411. 35. Кінан Е. Російські історичні міфи. - С. 151. 36. Анисимов Е. Дыба и кнут. Политический сыск и русское общество в XVIII веке. -М., 1999. 37. Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. - С. 25. 38. Анисимов Е., Дыба и кнут. - С. 668. 39. Zenon E. Kohut, Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s-1830s (Cambridge, Mass.), 1988; український переклад: Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. — К., 1996.

ЗМІСТ

Вітальне слово до учасників конференції директора Інституту держави і права ім. В. М. Корецького (м. Київ), академіка Національної академії наук України, іноземного члена Російської академії наук, доктора юридичних наук, професора ***Шемшученка Ю. С.*** *.....3*

1. Ярмиш О. Н. (м. Харків)*, ректор Національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор. – «Методологічні засади дослідження проблем автономії та федералізму в історико-правовій науці»..... 5*

2. Ісаєв І. А. (м. Москва)*, завідувач кафедри історії держави і права Московської державної юридичної академії, доктор юридичних наук, професор. – «Євразійська концепція федеративного устрою: ідейні витоки»..... 10*

3. Усенко І. Б. (м. Київ)*, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України. – «Федерація і автономія в академічній юридичній думці»..... 17*

4. Тимощук О. В. (м. Сімферополь)*, декан юридичного факультету Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, доктор юридичних наук, професор. – «Кримська автономія як об'єкт юридичних досліджень науково-освітнього центру Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського і Київського університету права»..... 29*

5. Гавриленко О. А. (м. Харків)*, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного університету внутрішніх справ, кандидат історичних наук, доцент. – «Елевтерія та автономія античних держав Північного Причорномор'я у римський період»..... 35*

6. Домановська М. Є. (м. Харків)*, викладач кафедри теорії та історії держави і права Харківського економіко-правового університету,* ***Домановський А. М. (м. Харків)****, аспірант кафедри всесвітньої історії Харківського національного університету ім. В. М. Карабіна. – «Візантійський епарх Константинополя та давньоруський тисяцький Києва: порівняння стану та статусу посади столичного міського голови»..... 43*

7. Ковальова С. Г. (м. Миколаїв)*, старший викладач Миколаївського комплексу Одеської національної юридичної академії. – «Судова система*

Великого князівства Литовського у площині переходу від федеративної до унітарної моделі».....53

***8. Грозовський І. М. (м. Запоріжжя)**, проректор з наукової роботи Запорізького інституту державного муніципального управління, кандидат юридичних наук, доцент. – «Автономія Запорозької Січі»*.....58

***9. Бойко І. Й. (м. Львів)**, виконуючий обов'язки доцента кафедри історії та теорії держави і права Львівського національного університету, кандидат юридичних наук. – «Організація судового самоврядування у вірменських громадах на території України (XIV–XVIII стст.)»*.....62

***10. Таран П. Є. (м. Сімферополь)**, заступник декана юридичного факультету з наукової роботи Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат філософських наук, доцент. – «Історіографія з вивчення автономістських ідей кримськотатарської політико-правової думки»*.....67

***11. Самойлович Л. В. (м. Сімферополь)**, заступник директора Кримського науково-освітнього центру Київського університету права, доцент кафедри українського мовознавства Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат філологічних наук, доцент. – «Мовна політика російського самодержавства щодо Малоросії в XIX – на початку XX стст.»*.....76

***12. Коломієць Т. В. (м. Харків)**, доцент історії державності України Національного університету внутрішніх справ, кандидат історичних наук, доцент. – «Ідея всеслов'янської федерації в українській суспільно-політичній думці першої половини XIX ст.»*.....82

***13. Войно-Данчишина О. Л. (м. Харків)**, викладач кафедри теорії та історії держави і права Національного університету внутрішніх справ – «Навчальні округи в системі освіти Російської імперії першої половини XIX ст.»*.....87

***14. Череватий В. В. (м. Київ)**, старший викладач кафедри загальноправових дисциплін Національної академії служби безпеки України. – «Проблеми державного устрою в ідеях громадсько-політичного руху українофілів-хлопоманів»*.....93

***15. Тлущак Ю. М. (м. Сімферополь)**, заступник декана юридичного факультету Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського з навчально-методичної роботи. – «Податкові органи на українських землях у складі Австро-Угорської імперії в XIX – на початку XX стст.»*.....100

***16. Федунов В. В. (м. Сімферополь)**, доцент кафедри історико-правових дисциплін юридичного факультету Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат історичних наук, доцент. – «Збереження рис автономізму в Україні у правовому статусі жінки у законодавстві Російської імперії першої половини XIX ст.»..... 107*

***17. Ганкевич В. Ю. (м. Сімферополь)**, професор кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, доктор історичних наук, професор. – «Ісмаїл Гаспринський – міський голова Бахчисараю (з досвіду участі кримських татар в органах місцевого самоврядування)»..... 113*

***18. Гладун В. О. (м. Сімферополь)**, здобувач кафедри історико-правових дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – «Висвітлення правової системи Франції у романі «Френкістан Мектюплері» І. Гаспринського»..... 118*

***19. Корогод Г. І. (м. Суми)**, доцент філії Національного університету внутрішніх справ, кандидат історичних наук, Логвиненко М. І. (м. Суми), начальник філії Національного університету внутрішніх справ. – «Проблема автономії в програмних документах українського національно-визвольного руху кінця XIX – початку XX стст.»..... 120*

***20. Паршичева І. Є. (м. Сімферополь)**, старший викладач кафедри державно-правових дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – «Формування етнополітики в Україні в середині XIX – на початку XX стст., її вплив на становлення української державності»..... 128*

***21. Мотренко Т. В. (м. Київ)**, начальник Головдержслужби України, кандидат філософських наук. – «Ідея автономії особистості у російському гегельянстві»..... 135*

***22. Волошко О. О. (м. Запоріжжя)**, доцент кафедри загальноправових дисциплін Запорізького юридичного інституту Міністерства внутрішніх справ України, кандидат історичних наук. – «Принцип національно-територіальної автономії в програмних документах та діяльності громадсько-політичних організацій українського селянства (березень – листопад 1917 р.)»..... 137*

***23. Балагура О. В. (м. Сімферополь)**, доцент кафедри історико-правових дисциплін Кримського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ, кандидат історичних наук, **Нєдєлько О. А. (м. Сімферополь)**, доцент кафедри історико-правових дисциплін*

Кримського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ, кандидат історичних наук. – «Історія становлення і розвитку Автономної Республіки Крим і її органів влади»..... 143

***24. Мазур Г. П. (м. Сімферополь)**, викладач кафедри державно-правових дисциплін Кримського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ. – «Внесок І. Петрункевича у розвиток концепції форми держави»..... 155*

***25. Макарчук В. С. (м. Львів)**, доцент кафедри теорії та історії держави і права Львівського інституту внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України, кандидат історичних наук, доцент. – «Питання автономії Галичини у першій половині XX ст.»..... 160*

***26. Турченко Г. Ф. (м. Запоріжжя)**, доцент кафедри історії України Запорізького державного університету, кандидат історичних наук. – «Радянські державні утворення на Півдні України у 1918 р.: історіографічний аспект»..... 166*

***27. Кандимов Ю. У. (м. Сімферополь)**, здобувач кафедри українознавства Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, заслужений діяч мистецтв України. – «Роль Н. Челебіджихана у створенні Кримської Демократичної Республіки (1917-1918 рр.)»..... 170*

***28. Велігодський Д. В. (м. Сімферополь)**, здобувач кафедри історико-правових дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – «Історичні витоки і традиції кримського державотворення (1917-1918 рр.)»..... 178*

***29. Редькіна О. М. (м. Сімферополь)**, директор Кримського науково-освітнього центру Київського університету права, старший викладач Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – «Кримська автономія у складі Української федерації чи конфедерація Криму з Україною: проблеми україно-кримських переговорів 1918 р.»..... 183*

***30. Кащенко С. Г. (м. Сімферополь)**, професор кафедри історико-правових дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, доктор історичних наук, професор. – «Проект Конституції Української Народної Республіки О. Ейхельмана»..... 192*

***31. Раков В. В. (м. Курськ)**, перший проректор Російського відкритого соціального інституту, кандидат історичних наук, доцент. – «Проблеми автономії та федералізму у взаєминах А. Денікіна і козачих державних утворень влітку-восени 1919 р.»..... 200*

***32. Омельянчук І. В. (м. Харків)**, старший викладач кафедри теорії та історії держави і права Харківського економіко-правового університету, кандидат історичних наук. – «Проблема «інородческого сепаратизму» і національно-державний устрій Росії в ідеології монархічних партій початку XX ст.»*.....215

***33. Крейберт Р. В. (м. Харків)**, ад'юнкт Національного університету внутрішніх справ. – «Політико-правова думка уряду П. Скоропадського щодо майбутньої форми державного устрою України»*.....222

***34. Міхневич Л. В. (м. Київ)**, старший викладач кафедри державно-правових дисциплін Київського національного економічного університету. – «Питання автономізму та федералізму в працях викладачів юридичного факультету Київського інституту народного господарства»*.....229

***35. Прохорчик М. В. (м. Сімферополь)**, доцент кафедри українознавства Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат історичних наук, доцент. – «Роль національного чинника у створенні Кримської АРСР (1921 р.)»*.....234

***36. Філатов А. І. (м. Сімферополь)**, здобувач кафедри українознавства Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – «Досвід формування системи органів державного управління охороною нерухомих пам'яток історії та культури в Криму (20-ті роки XX ст.)»*.....239

***37. Окіпнюк В. Т. (м. Київ)**, заступник начальника кафедри загальноправових дисциплін Національної академії служби безпеки України, кандидат юридичних наук. – «Органи державної безпеки в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській Республіці»*.....243

***38. Змерзлий Б. В. (м. Сімферополь)**, викладач кафедри українознавства Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат історичних наук. – «Введення латинського алфавіту в Криму в 1930-х рр.»*.....247

***39. Сафонов В. М. (м. Курськ)**, завідувач кафедри Російського відкритого соціального інституту, кандидат історичних наук, доцент. – «Верховний Суд США і становлення американської моделі федералізму»*.....255

***40. Самойленко О. О. (м. Київ)**, старший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук. – «Історичні коріння сучасного російського федералізму»*.....264

***41. Рубаник В. Є. (м. Харків)**, завідувач кафедри теорії та історії*

держави і права Харківського економіко-правового університету, кандидат історичних наук, доцент. – «Про деякі проблеми співвідношення «російської», «української» та «слов'янської» традицій приватноправового регулювання відносин власності»....268

***42. Веліговський В. М. (м. Сімферополь)**, завідувач кафедри українознавства Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат історичних наук, доцент. – «Історія формування та діяльність органів самоврядування кримських татар (70-90 рр. XX ст.)»....273*

***43. Тимощук О. О. (м. Сімферополь)**, студент юридичного факультету Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – «Історичний досвід іспанського автономізму і практика сучасного українського державотворення»....281*

***44. Смирнова Є. В. (м. Сімферополь)**, доцент кафедри історико-правових дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат юридичних наук. – «Правовий статус Автономної Республіки Крим у 1991 – 1998 рр.»....287*

***45. Афанасьєв В. А. (м. Сімферополь)** – «Розділ Чорноморського флоту: історія та перспективи»....291*

***46. Вовк Ю. Є. (м. Рівне)**, заступник ректора з правових питань Міжнародного університету Рівненського економіко-гуманітарного інституту, кандидат юридичних наук. – «Негативні аспекти сучасного українського федералізму»....296*

***47. Ладиченко В. В. (м. Київ)**, доцент кафедри правознавства Київського торговельно-економічного університету, кандидат юридичних наук, доцент. – «Поділ влади і федералізм»....299*

***48. Лапко Г. К. (м. Сімферополь)**, старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат медичних наук. – «Кримінальна відповідальність за незаконне вчинення аборту в історії України»....310*

***49. Атоян О. М. (м. Луганськ)**, доцент кафедри державно-правових дисциплін Луганської академії внутрішніх справ ім. 10-річчя незалежності України, кандидат історичних наук. – «Ідеї автономізму та федералізму у відображенні національної і народної правосвідомості»....318*

***50. Юрченко Л. В. (м. Сімферополь)**, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат юридичних наук. – «Історичні аспекти*

становлення інституту дізнання в Україні на сучасному етапі».....328

***51. Швачка Г. О. (м. Сімферополь)**, старший викладач кафедри державно-правових дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – «Конституція Автономної Республіки Крим у системі українського законодавства»*.....334

***52. Мокрушин В. І. (м. Сімферополь)**, суддя господарського суду Автономної Республіки Крим. – «Федералізм і автономізм в Україні – необхідні умови політичного, економічного та соціального розвитку»*.....340

***53. П'ясецька О. Г. (Харків)**, викладач кафедри теорії та історії держави і права Національного університету внутрішніх справ. – «Юридичний захист прав виборців в Автономній Республіці Крим»*.....344

***54. Мещерякова Н. М. (Харків)**, здобувач Національного університету внутрішніх справ. – «Діяльність держави щодо забезпечення громадянських прав кримськотатарського народу і національних меншин в Автономній Республіці Крим»*.....346

***55. Коломієць Ю. М. (м. Харків)**, начальник кафедри конституційного права Національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент. – «Сучасні моделі федералізму в державному праві»*.....348

***56. Шуляк С. В. (м. Дніпропетровськ)**, викладач кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України. – «Федеративний устрій як модель для облаштування післявоєнного Іраку: перспективи та обмеженість»*.....356

***57. Скворцова О. В. (м. Сімферополь)**, здобувач кафедри кримінально-правових дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – «Кримінально-правова охорона лісу в історії Української держави»*.....362

***58. Бостан С. К. (м. Запоріжжя)**, професор кафедри загальноправових дисциплін Запорізького юридичного інституту МВС України, кандидат історичних наук, доцент. – «Форми державно-територіального устрою в епоху громадянського суспільства: основні тенденції розвитку»*.....366

***59. Бугаєв В. О. (м. Сімферополь)**, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат юридичних наук. – «Спеціальні кримінальні покарання: сучасність та історія»*.....375

***60. Купіна Я. Ю. (м. Харків)**, викладач кафедри теорії та історії*

держави і права Харківського економіко-правового університету. – «Автономія як форма реалізації прав національних етносів»....381

***61. Грица Т. Г. (м. Мелітополь)**, доцент кафедри історії державності України Національного університету внутрішніх справ, кандидат філологічних наук. – «Універсальний характер змісту юридичної підготовки працівників системи МВС України»....386*

***62. Губанова О. В. (м. Сімферополь)**, викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – «Шляхи профілактики злочинів в умовах Автономної Республіки Крим»....393*

***63. Орлов М. О. (м. Сімферополь)**, завідувач кафедри господарського та екологічного права Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат юридичних наук, доцент. – «Правові проблеми розмежування повноважень органів державного врядування у сфері екології між Україною і Автономною Республікою Крим»....396*

***64. Малько В. А. (м. Суми)**, заступник начальника філії Національного університету внутрішніх справ з наукової роботи, кандидат філософських наук. – «Філософсько-правовий аналіз тенденцій і перспективи українського федералізму»....401*

***65. Лозо В. І. (м. Харків)**, доцент Національної юридичної академії України ім. Я. Мудрого, кандидат юридичних наук. – «Екологічна політика європейського союзу: проблема узгодження союзних і національних інтересів»....409*

***66. Мурашин О. Г. (м. Київ)**, професор кафедри теорії держави і права Національної академії внутрішніх справ України, доктор юридичних наук, професор. – «Роль модельних нормативно-правових актів в гармонізації законодавства федеративних держав»....417*

***67. Шкляр Т. О. (м. Сімферополь)**, старший викладач кафедри господарського та екологічного права Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського – «Функції сучасної держави: поняття та проблеми класифікації»....423*

***68. Благовісний С. Г. (м. Сімферополь)**, викладач-методист Кримського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ. – «Українська держава: унітаризм та автономія. Історико-теоретичний аспект»....433*

***69. Шевченко В. І. (м. Сімферополь)**, начальник кафедри цивільно-*

правових дисциплін Кримського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ, кандидат філософських наук, доцент. – «Наднаціональність та федеративність інституційної системи Європейського союзу».....437

***70. Вислобоков К. А. (м. Київ)**, науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.- «Правові підстави ідеї автономізму козацької старшини Гетьманщини (ціннісний та порівняльний аспекти)»*.....441